SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

MAYIS,2021

CİLT III

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. İRFAN ERTEKİN
DOÇ. DR. OĞUZ DİKER
DR. ÖĞR. ÜYESİ ELİF URAL

YAZARLAR

HÜLYA KALYONCU
SEHER AKDENİZ
M. ENGİN DENİZ
RAZİYE ÇAKICIOĞLU OBAN
TANER BİÇKİ
SERKAN ÖZER
AHMET KIZILKAYA
EDA AYTEPE
ALİ FUAT ERSOY
HAYDAR HOŞGÖR
BURAK CAMADAN
ÖZLEM ALTUN
DOĞAN GÜN
MURAT SORGU
DERYA EROL
HACER TOR
GÜRCAN BAL
ÇİĞDEM YILDIZDÖKEN
HAZAL AYDIN
ABDULLAH LÜLECİ
SEMRA IŞIN
METİN GÜLTEKİN
ENGİN KIRLI
ÖZGÜL YÜKSEKBİLGİLİ
SEÇİL ULUFER KANSOY

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Kapak & İç T asarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı
Editörler / Editors • Doç. Dr. İrfan Ertekin
Doç. Dr. Oğuz Diker
Dr. Öğr. Üyesi Elif Ural
Birinci Basım / First Edition • © Mayıs 2021
ISBN • 978-625-7411-56-1

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla
çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt.
No: 22/A Çankaya / Ankara / TR
Telefon / Phone: +90 312 384 80 40
web: www.gecekitapligi.com
e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler

CİLT III

EDİTÖRLER
DOÇ. DR. İRFAN ERTEKİN
DOÇ. DR. OĞUZ DİKER
DR. ÖĞR. ÜYESİ ELİF URAL

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

Bölüm 42
OSMANLI SOFRA KÜLTÜRÜ VE RESİM SANATINDA GÖRÜLEN SOFRA SAHNELERİ

Hülya KALYONCU 1

Bölüm 43
KURAMDAN UYGULAMAYA MERHAMET

Seher AKDENİZ & M. Engin DENİZ 21

Bölüm 44
2023 MİLLİ EĞİTİM VİZYONU İÇİN CUMHURİYETTEN GÜMÜMÜZE LİSE COĞRAFYA ÖĞRETİM PROGRAMLARI

Raziye ÇAKICIOĞLU OBAN & Taner BİÇKİ 47

Bölüm 45
FETİH VE İŞGAL: KUDÜS'TE İNSANLIK SINAVI

Serkan ÖZER 81

Bölüm 46
ÖZGÜRLÜK SÖYLEMİNİN ÜÇ UĞRAĞI: İNGİLİZ, FRANSIZ VE AMERİKAN İNSAN HAKLARI BİLDİRGELERİ ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet KIZILKAYA..... 111

Bölüm 47
COVİD-19 SALGINI (PANDEMİ) SÜRECİNDE İŞ YERİ KAPATILAN ESNAFLARIN AİLE İÇİ İLİŞKİLERİ: NİTEL BİR ÇALIŞMA

Eda AYTEPE & Ali Fuat ERSOY 125

Bölüm 48
SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA MERHAMET YORGUNLUĞU KONUSUNUN TEZLER ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Haydar HOŞGÖR 151

Bölüm 49
COVID-19 VE RESTORAN İŞLETMELERİ
Burak CAMADAN & Özlem ALTUN 177

Bölüm 50
OSMANLI MAARİFİ'NDE MUSEVİ BİR EĞİTİMCİ: MOİZ FRESKO EFENDİ
Doğan GÜN & Murat SORGU..... 201

Bölüm 51
TİRE MÜZE'Sİ TERRAKOTTA KOLEKSİYONU DAHİLİNDEKİ BİR GRUP ESERİN YUNAN PANTHEONUNDAKİ KARŞILIĞI VE ESERLERİN TİPOLOJİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ
Derya EROL 217

Bölüm 52
TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA ENGELLİ KADINLARIN YAŞAMIŞ OLDUKLARI SORUNLAR
Hacer TOR & Gürcan BAL 237

Bölüm 53
ANTİK YUNAN'IN KADIN ANLAYIŞI
Çiğdem YILDIZDÖKEN & Hazal AYDIN 261

Bölüm 54
DREYFUS HADİSESİ VE OSMANLI GÜNDEMİNE YANSIMALARI
Abdullah LÜLECİ & Semra IŞIN 281

Bölüm 55
AYDINLANMA VE MODERNİTE BAĞLAMINDA HALKLA İLİŞKİLER DİSİPLİNİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ÇÖZÜMLEME
Metin GÜLTEKİN 305

Bölüm 56
XIX. ASIRDA OSMANLI ORDUSUNDA KULLANILAN TÜFEKLER VE MANNLİCHER'İN İCADI SONRASINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER
Engin KIRLI 335

Bölüm 57
ETİK ÇERÇEVEDE SOSYAL SERMAYENİN İNCELENMESİ
Özgül YÜKSEKBİLGİLİ 371

Bölüm 58
ESNEK VE DAYANIKLI LİDERLİK
Seçil ULUFER KANSOY 385

Bölüm 42

OSMANLI SOFRA KÜLTÜRÜ VE RESİM SANATINDA GÖRÜLEN SOFRA SAHNELERİ

Hülya KALYONCU [1]

1 Hülya KALYONCU, Işık Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Maslak Kampüsü ORCID : 0000-0002-6325-6009

GİRİŞ

Osmanlı'da yeme içme ve sofra kültürünün Osmanlı sosyal yaşamına ait, en geniş kapsamlı birikimlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı topraklarında sabah kuşluk vaktinde yaptıkları sabah kahvaltısı ve ikindi namazından sonra yenilen akşam yemeği olmak üzere iki öğün yemek yenmiş (Haydaroğlu, 2003) ve özellikle misafirler için düzenlenen sofralarda Türk misafirperverliği doğrultusunda misafirin en güzel şekilde ağırlanması amaçlanmıştır.

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu-Bilig'de yapmış olduğu, yemek ziyafeti verecek ev sahiplerine yaptığı öneri, Türk yemek kültürü ve misafirperverliğinin oluşumunun ana köklerini belirtmesi açısından önemlidir. '*Evin-barkın, sofra ve tabakların temiz, odan minderlerle döşenmiş, yiyeceklerin ve içeceklerin seçkin olmalıdır. Misafirlerin arzu ile yiyebilmeleri için, yiyecek ve içeceklerin temiz ve lezzetli olması gerekir. Bütün misafirlerin sofradan doyarak kalkması için, yiyecek ve içeceği mümkün mertebe iyi ve temiz hazırla. Dikkat et, herkese yiyecek ve içecek yetiştir; geciken varsa, onu da yemeksiz bırakma; biri biter bitmez, diğeri hazır bulunsun. Yemek yenilen yerde içecek de bulunmalı; yiyecek ve içecek birbirine denk olmalıdır. Yemek yanında içecek de hazır olmazsa, o yemek, yiyenler için zehir olur. İster fuka (arpa suyu), ister mizab (sofra suyu), istersen cülengbin (gül balı=reçel) veya cülab (gül şerbeti) şerbetlerini ver. Yiyecek ve içecek tamam olunca çerez ve meyve ver; kuru ve yaş meyve yanında, bir miktar simiş (semirmelik besin) de bulunsun. Hediye ver; gücün yeterse, ipekli kumaş ver; mümkün ise diş kirası ver ki gelenlerin ağzı kapansın. Bu ziyafet işi böylece tamam olur, kapıları aç; misafirler gitmek isterlerse, artık onlara mani olma'* (Kutadgu Bilig, 2005).

Osmanlı halkının sofra kültürü ile alakalı olarak devlet arşivlerinde tutulmuş resmi belge ne yazık ki fazla değildir. Bunun yanında saraylara ait mutfak kayıtlarından, saraylarda çok çeşitli yemek menüleri olduğundan ve sofrada kullanılan malzemelerin zenginliğinden haberdarız. Halkın yeme-içme ve sofra kültürü ile bilgiler ise yazılmaktan ziyade, sözlü ve uygulamalı olarak aktarılmış, bu nedenle halkın yeme-içme kültürüne ait bilgiler oldukça sınırlı kalmıştır. Kırsaldaki halkın yeme içme kültürünü gösterecek arşiv belgeleri yalnızca, 19. Yüzyıl öncesine ait olan gıda maddesi tedariki ve dağıtımına yönelik bilgi veren, sınırlı sayıdaki belgelerdir. Bu belgelerde bize sunulan bilgiler ise sofra kültüründen ziyade, mutfaklarda kullanılan malzemeler ve pişirilip, tüketilen yemeklerin çeşitleri ile alakalıdır.

Ancak her ne kadar resmi kayıtlarda bu konuda bilgiler fazla olmasa da, Osmanlı topraklarına gelen seyyahların yazmış oldukları gezi notları

kitaplarından halkın yemek menülerinin ve sofralarında kullandıkları malzemelerin oldukça sade ve mütevazı malzemeler olduğunu söylemek mümkündür. 15. ve 17. Yüzyıllar'da Osmanlı ülkesini gezen seyyahlar halkın yemek çeşitliliği konusunda mütevazı olduğunu yazmışlardır. Gezgin Busbeq notlarında ' *Türklerin az masraflı ve çabuk hazırlanan yemekler yediklerini, tuz, ekmek, sarımsak veya soğan ile biraz yoğurtları varsa başka bir şey istemediklerini, onlar için bir fıçı pirinçle birkaç çanak yağ ve kuru meyvenin önemli bir erzak oluşturduğunu* anlatmıştır (Busbecq, 1927: 52,53).

Osmanlı sofra kültürüne ait gerek saraylardaki, gerekse halk ev yaşamlarındaki sofra kültürü ile ilgili görseller de oldukça sınırlıdır. Bazı minyatürlerde ve seyyahların ülkelerine döndüklerinde yayımlamış oldukları kitaplarda sınırlı sayıda, Osmanlı sofra betimlemeleri ile karşılaşmak mümkündür. Yine sınırlı sayıda minyatürlerde padişahın ya da üst düzey görevlilerin sofralarına yer verilmiş olmasına rağmen, halkın yeme içme kültürüne ait minyatür örnekleri, yalnızca saray tarafından düzenlenen şenliklerde, siniler etrafında tanımlanan ve meslek gruplarının verildiği sahneler içerisindeki detaylarda ve oldukça da sınırlı kalmıştır. Hatta Türk resminde batı anlayışı ile yapılan figüratif resim çalışmalarında dahi, Osmanlı-Türk sofra masaları sahneleri oldukça azdır.

1.Halkın Sofra Kültürü

Osmanlı'da halkın gündelik yaşamının en önemli öğesi olan sofra düzeninde, Osmanlı halk yaşamına özgü geleneksel bir sistem oluşturulmuştur. Sinilerin etrafına yerleşim, sofraya yerleşme düzeni, oturma düzeni, sofrada kullanılan malzemeler, yemek öncesi yapılan temizlik işlemleri, yemek öncesi ve sonrası yapılan dualar, yemek sırasında uyulan kurallar daima bir düzen ve tertip içerisinde uygulanmıştır. Eller ve yüz yemek öncesi ve sonrası leğen ve ibrik takımları kullanmak sureti ile temizlenmiş, yemeklere mutlaka dua ile başlanmış ve halk tarafından yapılan tüm bu uygulamalar, geleneksel Türk sofra adabının temelini oluşturmuştur.

Osmanlılar özellikle Ramazanlarda büyük yemek sofralarında, birlikte yemek yemeği de seven bir toplumdur. Bu toplu yemekler genel olarak dergâh, zaviye, okul, kervansaray, han, asker ocağı, tekke, imarethane gibi yerlerde düzenlenmiştir. Bu tarz sofralarda aile sofrasındaki kurallar geçerli olmuş, ancak genel olarak kadınlar bu sofralarda yer almamıştır. Sıradan halka ait bu yemeklerde sofrada her yemek için büyükçe tek bir kap koyulmuş ve herkes aynı kaptan yemeklerini yemiştir.

Yemeklerde genel olarak kenarları işlemeli uzun bir havlu ile küçük bir peçete dağıtılmıştır. Havlunun bir ucunun omza atılması diğer ucu ile

ise göğüs ve dizlerin kapatılması istenir. Havlunun işlevselliği yemeğin vücuda dökülmesini önlemektir. Ayrıca sık sık parmakların temizlenmesi için küçük peçeteler de kullanılmıştır. Halk sofralarında kullanılan kap kaçak malzemesi genel olarak bakır sahanlardır. Osmanlı'nın klasik dönemi boyunca, sofralarda çatal ve bıçak kullanılmamıştır. Osmanlı'da çatal bıçak kullanımının 20.Yüzyıl'da olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı halkının sofra kültürünü betimleyen resim örneklerine çok nadir olarak rastlanmakta olup, elimizdeki en erken örnekler seyyah *Salomon Schweigger*'e ait çizimlerdir. Gezgin İstanbul'da 1577 ile 1581 yıllarında Joachim Sinzerdorf'un İmparatorluk elçiliğinde papaz olarak bulunmaktaydı ve kitabında İstanbul'daki yaşam ile ilgili tahta baskı ilginç resimler yer almaktaydı (And, 2009; 290). Sanatçının bu baskılarından biri 16. Yüzyıl *Türk Sofrası'nı* sahnelemektedir. Sahnede, bir örtü üzerine yerleştirilen bir sini etrafındaki, bağdaş kurmuş vaziyette oturmuş üç figür görülmektedir. Yemekler yerlere dökülmesin diye çevrelenen ve aynı zamanda elleri silmek için kullanılan örtü, figürlerin dizlerinin üzerini örtmektedir. Figürlerden biri, elindeki kaşıkla, sininin ortasına yerleştirilen ayaklı kâseden yemek almak üzere uzanmıştır. Diğer figürlerin ise ellerinde henüz yeni koparmış oldukları ve ağızlarına götürmek üzere oldukları somun parçaları görülmektedir.

Görsel 1: *Salomon Schweigger, 'Türk Yemek Sofrası', Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel u. Jerusalem, Nürnberg 1608. Tıpkıbasımı yayına hazırlayan Rudolf Neck, Graz 1966* **(***And, 2009; 160,290).*

Doğubilim uzmanı ve gezgin Guillaume Postel (1510-1581) İstanbul'a ilk olarak 1535 yılında Fransa'nın ilk büyükelçisi olarak kabul edilen *Jean de la Forset* ile birlikte gelmiş ve kendisine krallık kütüphanesi için Doğu ülkelerinden yazma kitap için bilgi toplamak görevi verilmiştir. Postel'in Türkiye'ye ikinci gelişi ise 1549 yılına rastlamaktadır. Postel, Doğu'ya yaptığı gezi ve inceleme sonuçlarını 1560 yılında *De la Republica de Turcs* adını taşıyan ve üç ana bölümden oluşan bir kitapta yayımlamıştır. Postel bu kitapta Osmanlı sofra kültürüne ait şu tespitlerde bulunmuştur:

'Sıradan insanlar bir tabaktan yerdi. Bu tabak alçak tahta bir sofra üzerine konurdu. Bu sofra aynı zamanda sandık olarak da kullanılırdı. Bunun üzerine madeni bir tepsi, onun üzerine de çevresine ince kösele şerit dikilmiş bir deri parçası konurdu. Bu, kese gibi de kullanılırdı' (Postel 25) diye yazmıştır. Postel'in sini ve sininin çevresinde sarılı görülen ince kösele şerit, Schweigger'in çizimini doğrular nitelikte.

16.Yüzyıl'ın sonları ile 17. Yüzyıl'ın başlarının önemli Avrupalı gezginlerinden Fynes Moryson'un[1] izlenimlerine göre ise:

*'En varlıklı Türkler bile yemeklerini lüks ve gösterişten uzak, çökmüş terziler gibi sinilerin önünde diz çökerek ya da dere kenarında veya bahçede yerlerdi. Sofralarını oluşturan siniler öylesine alçaktı ki, yerde oturarak rahatça yemeklerini yiyebilirlerdi. Yemekten sonra ellerini masa örtüsüne ya da yerdeki çimenlere silerlerdi. Gezide olan Türkler yiyeceklerini sarı ya da bordo renkli deriden yapılıp iple bağlanmış çanta gibi bir çıkında gezdirir, bunu yayıp yemeklerini üzerinde yerlerdi. Türkler, bıçak kullanmayıp elle yedikleri için, eti çok güzel pişirirlerdi. Sofralarında genellikle yalnızca tek çeşit yemek olurdu. Sofraya hep birlikte oturur, kısa bir duadan sonra, sessizce ve çabukça yemeklerini yerlerdi'(*Moryson, 125-126).

Yüksek statüdeki hanelerde de aynı şekilde, temiz bir örtü yere serilerek, üzerine çok yüksek olmayan bir sehpa konulup onun da üzerine yemekle birlikte kaşık-çatal ve ekmeğin konduğu 'sini' denilen bir tepsi yerleştirilerek sofra düzeni oluşturulmuştur. Bu düzen ve ev sahibinin alım gücüne, sosyal statüsüne ve prestijine göre daha gösterişli, daha lüks, hatta altın sırmayla işlenmiş örtüler; değerli taşlarla bezeli kaşık-çatal ve gümüş ve porselen tabaklarla detaylandırılmıştır. Yemek değiştikçe kaşık-çatal da değiştirilir, tabağa bir kere dokunuldu mu tabak da değiştirilirdi (Ricault, 144). Osmanlı'ya çatal-bıçak kullanımı ise 19.Yüzyıl'da önce saraylara gelmiş, sonraki yıllarda yavaş yavaş Anadolu'ya yayılmıştır. Yavaş yavaş sinilerin yerini masalar, minderlerin yerini sandalyeler, ortak kaşık daldıran tencerelerin yerini tabaklar almıştır.

1 Gezgin'in Latice olarak dört bölümde yazılmış olan kitabında Osmanlı'nın sosyal yaşamı üzerine önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kitabın bir bölümü günümüzde Shakespeare Avrupası adıyla günümüzde yayımlanmıştır.

Yine elimizdeki çok nadir Osmanlı sofra görüntüsünü veren çalışmalardan biri de anonim bir suluboyadır. Sahnede bir sini etrafında toplanmış bir grup görülmektedir. Kavuklarından, kıyafetlerinden ve servis yapan hizmetlilerden Osmanlı'nın üst sınıf yöneticileri olduğu anlaşılan grup üyeleri sağ dizleri dik, sol dizleri yatık bir biçimde bağdaş kurmuş şekilde oturarak resmedilmişlerdir.

Sininin üzerinde bir örtü yoktur ancak altına bir örtü örtüldüğü görülmektedir. Sininin altına yerler kirlenmesin diye örtülen bu örtü *sofra* adı verilen büyükçe bir örtüdür. Aslında sofra, 16.Yüzyıl'a dek yere yayılarak üzerinde yemek yenilen meşinden bir yaygının adı olmuştur. Ancak sonradan örtünün, sonra da üstünde yemek yenilen masanın adı olmuştur. Sinilerin dört, beş ya da altışar kişilik kurulduğu, eğer yemekte daha fazla kalabalık varsa birden çok sayıda sini kurulduğu bilinmektedir. Sininin üzerine yerleştirilmiş ve büyük boyutlu oldukları için muhtemelen Osmanlı pazarları tarafından özel olarak üretilmiş olan, ayaklı Çin porselenleri içerisinde farklı türde yemekler sofraya getirilmiştir.

Osmanlı sofralarına sininin üzerine ne örtü, ne tabak, ne de çatal-bıçak koyulmamıştır. Sulu yemekler için herkesin kendi belinde taşıdığı tahta ya da kemik kaşıklar ile özellikle de hoşaf, çorba içmek için ve bazen de pilav yemek için kullanılan kaşıklar kullanılmıştır. Gerçekte Osmanlılar katı yemekleri üç parmakla ağza götürüp yemişler, ekmek ve pideler elle koparılmıştır. Etler küçük parçalar halinde geldiği için bu yeme şekli sorun teşkil etmemiştir.

Görsel 2: *Osmanlı sofrası. Anonim suluboya, 16.Yüzyıl, Bodleain Library.Ms Bod.57 (Yerasimos, 2010: 35)*[2].

1563 yılında İstanbul'a gelen ve 1574 yılında burada vefat eden *Lambert de Vos*'un Alman Elçisi Karel Rijm için yapmış olduğu, (And, 2012) Osmanlı İmparatorluğu'ndan çeşitli insan tiplemelerini tasvir eden *Kostüm Kitabı*'nda yer alan ve Osmanlı'nın klasik dönemine ait nadir olarak görülen sahnelerden birinde, bağdaş kurmuş üç kişi sini etrafında görülmektedir. Bu kişilerden birisi kırmızı ve uçları dışarı çıkıntılı sarığından ve ön kısmı çizgili kıyafetinden anladığımız kadarı ile acemi oğlanlar sınıfından genç bir görevlidir. Elindeki büyükçe bir sürahiden bardaklara su servisi yapmaktadır. Figürlerden soldaki olanı, yüksek sarığından ve kolları omuz hizasında kesilen kaftanından anladığımız kadarıyla ulema sınıfından bir müderris olmalıdır. Elindeki tahta kaşıkla, sini üzerindeki pilav ya da sulu bir et yemeği olduğu zannedilen yemeğe uzanmış, olarak betimlenmiştir. Oldukça alçak sini üzerinden yalnızca büyük servis kabı, somun ekmekler görülmektedir. Başında takke bulunan ve içinde mavi kıyafeti ile Rum bir vatandaş olma ihtimali olan diğer figür ise bir elinde, ağzına götürdüğü kaşıkla, diğer elinde ise yeni koparıldığı anlaşılan ekmek parçası ile tasvir edilmiştir.

2 Aynı görseli Metin And 16.Yüzyılda İstanbul kitabında, eseri Salomon Schwigger'ın taş baskı eseri olarak tanımlamıştır (And; 2009; 161).

Görsel 3:*Üç Erkek Sofra Başında, 1574, The Costume Book of Lambert de Vos, Der Staats-und Universitatsbibliothek, Bremen, Germany, Ms.or.9.*

Osmanlı yaşamında, zengin evlerin sofra kültüründe yemek sunumları yanında, kahve içimleri ve sunumları da büyük önem taşımaktadır. İstanbul' a gelen oryantalist ressamlardan biri olan *Daniel Valentine Riviere'* ait olan 1840 tarihli yağlıboya tabloda, varlıklı bir evin hanımı olduğu anlaşılan Rum Kadını yastıklarla döşenmiş bir sedirde oturmakta ve bir hizmetli kendisine kahve ve kahve ile birlikte ikramı yapılan çubuk servisi yapmaktadır. Sedirin yanında bulunan bağa sehpa üzerinde tombak kahve ibriği ve tombaklı zarfları olan porselen fincanlar ve yerde sunumun bir parçası olan küçük mangal görülmektedir.

Görsel 4:*Daniel Valentine Riviere, Rum Kadınlar, 1840, Pera Müzesi.*

2. Saray'ın Sofra kültürü

2.1.Padişahın Sofrası

15. Yüzyıl'da Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesinde yer alan padişahın sofrasına ait hükme göre Fatih; "*Soylu şahsiyetimle ailemden başka kimsenin benimle yemek yiyememesi benim kuralım değil. Benim atalarımın vezirleriyle birlikte yemek yedikleri söylenir, ama ben (o kanunu) iptal ettim'*demiştir(Oberling, Smith, 2001:72). Fatih Sultan Mehmed; kendisinden önceki sultanların yemek sofrasındaki geleneği değiştirip, yemeğini yerken sofrasında tek başına yemek yeme âdetini başlatmıştır.

Sultanlar Fatih'in bu kararnamesine göre padişah yemeklerini tek başına ya da en fazla şehzadeleri ile birlikte yemiş ve onun için her gün 30/40 çeşit yemek hazırlanmıştır. Sarayın Has Mutfak bölümünde padişahın yemeklerini hazırlayan ayrı bir ekip bulunmaktadır. Padişahın yemek sinisi baş aşçı tarafından hazırlanmış ve özel bir kurdela ile bağlanmıştır. Yemekler masaya geldiği zaman öncelikle çaşnigar adı verilen görevli tarafından tadımları yapılarak kontrolleri yapılmış ve yemekler eğer zehirsizse padişah tarafından yenilmiştir. Sarayda bu amaçla içindeki zehirleri belli ettiğine inanılan yeşil renkli seladon kaplar kullanılmış ve padişahların yemekleri çoğunlukla bu seladon kaplarda sunulmuştur.

Padişahın su içme seremonisi ise Tavernier şöyle anlatmıştır: '*Padişah su içmek yemek isterse Kilerebaşı'ya haber verilir. Kilercibaşı, altın ve porselen karışımı değerli taşlarla süslü tabak, bardak ve altın tepsiyi alır, suyu doldurur, Has oda görevlilerinden iki kişi koluna girer ve padişaha giderdi. Bardağı başının üzerinde tutması gerektiğinden önünü göremeyeceği için koluna girilirdi. Has odanın kapsına gelindiğinde içerden en eski iki görevli kola girme nöbetini devralır su padişaha ulaştırılırdı. Kilerci başının padişaha bir diyeceği varsa tepsiyi görevliye verir ve söz almak için izin beklerdi. Söyleyecek bir şeyi yoksa geri geri tepsiyle dışarı çıkardı' (*Tavernier, 120).

2.2.Harem ve Birun Sofraları

Padişahın ve padişahın kadınlarının ve çocuklarının yaşadığı Harem'de ve devlet erkânının yaşadığı Birun'da yine, halkın yediği şekilde günde iki öğün yemek yenmesi adettendi. Has mutfaklarda pişen yemekler, harem bölümüne konvoy halinde, görev yapan ve özel kıyafetleri olan saray ağaları tarafından, siniler üzerinde taşınarak, hareme götürülmüş ve cariyeler tarafından haremde servis edilmişlerdir.

Yine kurulan sofralar da aynı şekilde, etrafında birkaç kişinin etrafında sıralandığı ve bağdaş kurularak oturulan sini düzenidir. Yemek öncesi ve sonrasında padişahların ve harem kadınlarının ellerini yıkamaları için

kullandıkları tuğralı seladon leğenler, ibrik ve peşkirler, tuğralı gümüş tepsiler, yemek kapları, kâseler, yemek servislerinde, halk kullanımından farklı olan kıymetli kap kaçaklardır.

Osmanlı saraylarında harem davet sofralarında, sofraya oturanın önemine göre altın, gümüş, tombak, bakır veya ahşaptan yapılmış bir sini ve bu sininin üstünde, farklı malzemeden yapılmış, farklı form ve desende kaplar içinde yemekler sunulmuştur. Sultan sofrasının dışında, resmi ziyafetlerde aynı sofraya oturan beş veya altı kişi çorbayı aynı kâseden, pilavı aynı çanaktan, aşı aynı tabaktan, hoşafı aynı kaptan ve aynı zamanda yemişlerdir.

18.Yüzyıl'da Lale Devri'nde yapılan ve şair *Seyyid Vehbi* tarafından kaleme alınan ve *Nakkaş Levni* tarafından resimlenen ve 3.Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğünleri şenliklerini anlatan *Surname-i Vehbi*'padişah 3. Ahmed'in dört oğlunun 1720'de gerçekleşen ve 15 gün süren sünnet şenliklerini anlatan mensur eserdir. Şair Seyyid Vehbi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin birçok nüshası vardır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde Hazine 3593 envanter numarası ile kayıtlı olan nüshada Levni tarafından yapılmış 137 levha bulunur. Osmanlı yazmalarının son önemli örneği olan ve Levni'nin minyatürlerini içeren nüshanın, yaklaşık on yılda tamamlandığı ve 1729-1730'da sunulduğu düşünülmektedir (Tekbaş, 2008).

Yazmada yer alan birçok sayfada şenliklerde üst düzey sınıf için hazırlanan sofra minyatürleri yer almaktadır. Saray şenliklerinde Matbah-ı Amire'de hazırlanan yemekler, siniler üzerinde ve mutfak görevlileri tarafından At Meydanı'na getirilmişler ve yemekler burada hazırlanan büyük siniler üzerinde yenilmiştir. Yazmanın yemek sahnesini betimleyen bir minyatüründe sini etrafında toplanmış kalburüstü kişiler resmedilmiştir. Bu kişilerin kavuklarından, sakallarından ve onlar için havayı serinletmeye çalışan görevlilerden anladığımız üzere bunlar üst düzey ve ulema sınıftır. Figürler sini üzerindeki mavi-beyaz büyük boy bir Çin porselen kaptaki sulu (muhtemelen çorba) bir yemeğe, ellerindeki pahalı bir malzeme olan bağa'dan yapıldığı anlaşılan kaliteli kaşıklarla uzanmaktadırlar.

Görsel 5: *Nakkaş Levni, 3.Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününde bir sofra. Surname-İ Vehbi, TSMK, A.3593,y.49b.*

Bu minyatürden de anladığımız üzere, sofranın en önemli malzemesi kaşıklar ve ortaya getirilen büyük yemek kabıydı. Osmanlı yemek kültüründe büyük önemi olan ve üretimi adeta birer sanat eserine dönüşen kaşıklar, şimşir, bağa, abanoz, sedef gibi çok çeşitli malzemelerden yapılmışlardır. Bununla birlikte yalnızca saraylarda kullanılmak üzere üretilen altın ve gümüş madenlerinden yapılmış olanları da mevcuttur. Kaşık saplarına özel biçimlerin verilmesi ve üzerlerine özel bezemelerin yapılması ya da değerli taşlarla bezenmesi onları daha değerli bir hale getiren unsurlardı. Osmanlı'da herkesin belinde taşıdığı özel bir kaşığı bulunmaktaydı ve hatta yeniçerilerin başlıklarının ortasında sefere giderken kaşıklarını soktukları 'kaşıklık' adı verilen özel bir bölmeleri mevcuttu (Yerasimos, 2002; 36).

Yine aynı yazmanın başka bir sayfasında şenliğin birinci gününde idari kadroya verilen ziyafet görülmektedir. Sağ üst masada tek başına yemek yiyen kişi Sadrazam İbrahim Paşa'dır. İkinci masada oturan Maraş Valisi Silahdar İbrahim Paşa, Kethüda Mehmed Paşa ve Kaymakan Tevki Paşa'dır. Saray mutfaklarının aşçıbaşıları, çaşnigarlar kapaklı gümüş sahanlar içerisinde yemek servisi yapmakta, kahve, şerbet, gülsuyu ve buhur servisi yapan zülüflü baltacılar da çaşnigarlara yardım etmektedirler. Bu yardımcılar baltacı olarak anılan özel saray muhafızlarındandır ve başlarına giydikleri çift zülüfleri ile ya da püsküllü başlıkları ile tanınmaktadırlar (Atıl, 1999:228).

Görsel 6: *Nakkaş Levni, 3.Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününde idari kadroya bir sofra. Surname-i Vehbi, TSMK, yaprak 21b-22a.*

Osmanlı sofra kültüründe haremlerde ve üst düzey konaklarda oldukça önemsenen ve sunumu adeta geleneksel bir tören şeklinde yapılan kahve sunumları, özel görevli kahvecibaşı tarafından yapılmıştır. Sunumlarda zarif işçilikli kahve sunum takımları, ibrikler, zarflı porselen fincanlar ve peşkir adı verilen kahve sunum örtüleri kullanılmıştır. Harem'de kahve ikramını zenginleştirmek için ikramdan önce, lokum, reçel ve macun gibi tatlılar verilmesi adettendir. Bunun için kullanılan tatlı hokkaları, reçellikler, lokumluklar ve şekerlikler Osmanlı sarayında kahve kültürünü tamamlayan diğer unsurlar olmuşlardır.

Osmanlı sarayları kahve kültürü, resim sanatına da yansımış oldukça önemli, somut olmayan kültür değerlerimizdendir. 1762 yılında Osmanlı topraklarına gelmiş olan oryantalist ressam *Antoine de Favray* (1706–1791), 1771 yılına kadar İstanbul'da kalmış, bu süre içerisinde yüksek mevkide bulunan yerli ve yabancı insanları Osmanlı kıyafetleri içerisinde tasvir eden portreler yapmıştır. Avrupa'da büyük beğeni kazanan bu portreleri yanında Türkiye'deki günlük yaşamı ve özellikle saray yaşamını yansıtan çeşitli resimleri de son derece önemlidir. Sanatçı çalışmalarını genel bir üslupla gerçekçi bir anlayışla ele almış ve sahnelediği kompozisyonlarda tüm detayları tuvaline yansıtmıştır. Yine aynı anlayışla resmettiği çalışmalarından birisinde Fransız Elçisi Kont de Vergennes'in Sadrazam

tarafından kabulü ve sağ başta kahve ikramı için bekleyen kahveci ekibi betimlenmiştir. Sadrazam yüksek sedirinde oturmakta ve heyet başı olan elçinin kendisine referansını selamlamaktadır. Uzun sarıkları ile ulema takımı ve yabancı heyet geri planda bu sahneyi izlemektedirler. Kahve ekibi ise toplantının bitip, kahve sunumuna geçilmesini beklemektedir. Çarpıcı renklerle verilen sahnede kahveci elinde kahve fincanları ve yan tarafında kahve sunum takımları ile birlikte resmemdilmiştir.

Görsel 7: *Antoine de Favray(1706-1781), Lancut Şatosu Müzesi. 63.8x86 cm.*

2.3. Saray Çalışanları Sofraları

Kaynaklara göre Topkapı Sarayı'nda, biri sabah ile öğle arasında kuşluk, diğeri hava kararmadan önce akşam olmak üzere, günde iki kez yemek yenilmekteydi. Siniler etrafına toplanan kişilerin bir oturma şekli vardı. Bağdaş kurmuş olarak dizlerini bacaklarının altına alırlar ve bacaklarının üzerlerine bir örtü örtülürdü. Yemekten önce ve sonra ellerin ibrik-leğen takımı ile yıkanması gerekirdi. Yıkanan eller peşkirle kurulanırdı. Sofrada bulunanlara makrama adı verilen ve peçete işlevi gören örtüler sunulmuştur. Bu örtülerin kişilere özel tek kişilikleri olduğu gibi, yemek yiyenlerin hepsinin birden topluca kullanabildiği, üç dört metre uzunluğunda olan dolama türleri de mevcuttu. Yemek sofraya büyükçe tek bir kap içerisinde gelir ve herkes kendine ait olan kaşıkları ile ve kendi önünden bu kap içerisinden yemeğini alırdı. Kabın kendine yakın olmayan yerinden yemek almaya çalışmak hoş karşılanmazdı. Et, pilav

gibi katı yiyecekler sağ elin üç parmağı ile kavranmak suretiyle yenilirdi. Sofrada yalnızca yemeğin çeşidine uygun ve farklı form ve boyutlardaki kaşıklar kullanılır, sofrada çatal ve bıçak bulunmazdı. Yemeklerde su içme âdeti yoktu. Yemek sonrasında şerbet veya hoşaf içilmesi adettendi. Yemek sonrası büyük keyif unsuru görülen kahvenin, güzel kokulu buhur ve gülsuyu ile ikramı yapılırdı. Bu uygulamalar, Osmanlı sofra geleneğinde mütevazı sofralarda da yerleşmiş ve her camiada yeri olan adetler olarak uzun yüzyıllar yapılmaya devam etmiştir.

3. Batı Tarzı Sofralar

19. Yüzyıl'da Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa ülkelerinde sosyal yaşam da değişmeye başlamış, yaşamın her alanında olduğu gibi sofra geleneklerinde de değişiklikler görülmeye başlamıştır. Avrupa ile ilişkileri bu dönemde daha yoğunlaşan Osmanlı toplumunda da, değişimler bu dönemde başlar. Avrupa'dan Osmanlı saraylarına gelen Avrupa porselen hediyeler, alaturka sofra düzeninden, alafranga sofra düzenine geçişte oldukça etkili olmuştur.

Yemek yeme kültürünün yer sofrasından, yemek masalarına geçiş ve yemek takımlarına eklenen, vazo, şamdan gibi yeni malzemeler, malzemelerin renk ve desen uyumları Avrupa masa düzeni etkili gelişmelerdir. Çağın gerekleri doğrultusunda zevkler değişmiş, Cevdet Paşa'nın 'Maruzat' adlı eserinde ifade ettiği şekilde, 19. Yüzyıl'da saraylarda sinide yemek yeme âdetinin yerini masalara kurulan sofralar ve sofralarda çatal bıçak takımları ile yeni tarz servis tabaklarının kullanımı almıştır (Kalyoncu, 2015:41)

Yine bu dönemde Avrupa sofralarında kullanılan yemek takımlarına ait porselen şamdanlar, sosluklar, dondurmalıklar gibi çeşitli ek servis parçalarının Osmanlı sofralarına da girmiş olması büyük bir yeniliktir. Dönemi yansıtan fotoğraflarda ve koleksiyonlarda görülen bir diğer ayrıntı ise, sofralarda kullanılan çiçeklik formlarıdır. Art Nouveau sitilde üretilen ve rokoko bezemelerle süslenen bu vazolar ve çiçeklikler yeni sofra düzenlerinin en büyük yenilikleri olmuşlardır (Kalyoncu, 2015:41).

Ancak aslında bu dönem geleneksel uygulamaların ve yeniliklerin birlikte uygulandığı dönem olmuştur. Saraylarda sayıları on binleri bulan porselen takımlar ziyafet sofralarını süslerken, bir yandan da günlük yaşamda sinilerden vazgeçilmemiş, geleneksel yeme kültürü devam ettirilmiştir. Bu uygulamalar halk sofralarını da etkilemiş, sıradan ev yaşamlarında da hem masa düzeni hem de siniler üzerinde yeme geleneği devam ettirilmiştir.

Batı tarzı sofra düzenine geçişi ilk olarak Sultan 2. Mahmud (1785-1839) uygulamıştır. Sultan Abdülmecid ise Avrupa tarzı sofra düzeni

ziyafetleri ilk kez Dolmabahçe Sarayı'nda verilen resmi davetlerde hazırlatmıştır (Oberling, Smith, 2001: 125-126). Abdülmecid aynı zamanda "Teşrifat-ı Hariciye Memurluğu" kurallarını getirerek, sofra düzenini teşrifat kurallarına bağlayan ilk padişah olmuştur. Getirilen bu yeni kurallarla davetleri düzenleyen kurum oluşturulmuş, bu kurumun yapacağı çalışmalarla sarayda verilecek olan ziyafet sofraları, törenler, oturma düzenleri, görevlilerin tutum ve davranışları belli bir protokole bağlanmıştır.

Ziyafet teşrifatının kurallarına göre, öncelikle davetliler yemek salonuna alınıyorlar, arkasından Marş-ı Hümayun eşliğinde salona gelen ve padişahın masaya oturması ile yemek seremonisi başlatılıyordu. Davetlilere batılı tarzda eğitim görmüş olan Hademe-i Hümayun hizmet etmekteydi. Yemek yenilirken, aynı zamanda alaturka ve alafranga müzik dinletisi yapılmaktaydı. Yemek sonrası ise görselliği oldukça yüksek, en kalite malzemeler eşliğinde yapılan kahve ikramları yapılırdı.

Darüşşafakalı Ressamlar olarak bilinen ve Darüşşafaka Lisesi'nde okumuş, okulda ders olarak fotoğrafçılık dersi almış ve İstanbul'un saray ve köşklerini resimlemiş sanatçılardan olan *Ressam Şefik Bey*'in yapmış olduğu tabloda, 2. Abdülhamid'in batı tarzında hazırlanmış sofrası sahnelenmiştir. Bazı eleştirmenler tarafından primitifler ya da foto yorumcuları olarak adlandırılan sanatçılardan biri olan Şefik Bey, ancak foto objektifliğinin saptayabildiği detayları, kullanmış olduğu boya ve renk özellikleri ile sağlamış ve tema olarak da, o güne değin çok ele alınmamış bir konuyu tuvale aktarmıştır.

Tabloda kendi de iyi bir marangoz olan 2. Abdülhamid tarafından yapılmış masa takımı, Hereke kumaşlardan yapılmış perdeler, ahşap duvarların varak işçiliği ve kalem işi bezemeleri, en ince detayları ile verilmiştir. Ancak tablonun ana teması, verilen ziyafet için büyük bir özenle masa üzerine yerleştirilen cam ve porselen objelerdir. Yemek servisi için kullanılmış ve masa üzerine yerleştirilmiş servis takımlarına ait şamdanlar, vazolar ve tabaklar Avrupa üretimi servis malzemeleridir.

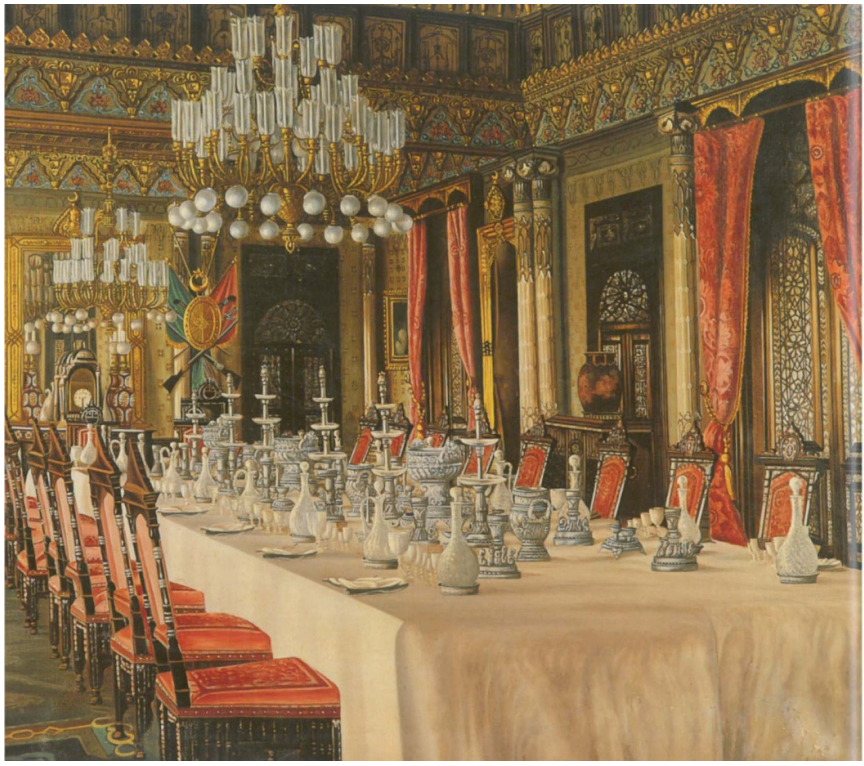

Görsel 8: *Darüşşafakalı Ressam Şefik Bey, Yıldız Sarayı Şale Kasr-ı Hümayunu Yemek Salonu, 2.Abdülhamid Sofrası, tuval üzerine yağlı boya, 73x91cm, 19.Yüzyıl sonu, özel koleksiyon*

Osmanlı sofra adabında, sofrada yapılan bazı şeyler adaba uygun görülmemiştir. Öncelikle Osmanlı sofralarına konuşmak kabul edilmez, yemeğin sessiz olarak yenilmesi istenirdi. Örneğin yemeğe ev sahibinden önce oturup, ondan evvel kalkmak, yemeğe ondan önce başlamak ev sahibine saygısızlık olarak kabul edilmiştir. Ekmekleri büyük lokmalar şeklinde, ağızla koparmak ve yemeği büyük lokmalar halinde koparmak yine hoş karşılanmamıştır. Yemek yerken kaşığı ağza çok fazla sokmak, çorbayı sesli bir biçimde içmek, kahveyi içerken ağzıyla ses çıkarmak, suyu çok hızlı, şerbeti sonuna kadar içmek, yemek esnasında dişleri karıştırmak, ağzı yemek doluyken konuşmak gibi kurallar gelenek ve göreneklere uygun bulunmamıştır (Kızıldemir, Öztürk ve Sarıışık, 2014: 201).

SONUÇ

Toplumların sosyo-kültürlerine ait gelenekten gelen ve güne yansıyan kültür birikimleri, köklü bir toplum temelinin değişmez öğeleridir. Osmanlı

sofra kültürü, değişen ve gelişen zaman şartları ve sınırları üç kıtaya yayılan geniş coğrafyası içerisinde, uygulamalar ve kurallar bağlamında dönemsel farklılıklar göstermiş olsa, uzun bir zaman diliminde oturmuş ve yaygınlaşmış bir kültür birikimine işaret etmektedir. Osmanlı sofra adabı ve onunla birlikte değerlendirilmesi gereken, yemek kültürü, kimi batılı yazarlar ve araştırmacılar tarafından eleştirilmiş, Osmanlı kültürü medeni olmayan bir kültür olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Oysa ki Osmanlı-Türk sofra kültürü ve sofra kültürü ile bütünleşen yeme içme kültürü, gerek sofra adabı, gerek gastronomik nitelikleri ve yemek çeşitliliği ve gerekse çok çeşitli sosyolojik altyapıları ve diğer tüm olguları ile bütünsel olarak ele alınması gerekene ve çeşitli araştırmalara ve uluslararası çalışmalara ve tanıtım faaliyetlerine konu olması gereken, Türk kültürünü dünyaya yayacak son derece önemli ve geniş bir alandır. Bu konuda yapılan faaliyetlerin, çalışmaların arttırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

And, M, (2012). **16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray-Günlük Yaşam**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Edmondo, A (1986), Sofra adabı ve yemekleri Çev. Beynun Akyavaş; Kültür ve Turizm Bakanlığı yay.İstanbul, 382.

Atıl, E (1999). **Levni ve Surname**, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, Koçbank, İstanbul.

19. Yüzyıl'da Osmanlı Sarayı'nda Mutfak Gelenekleri ve Sofra Düzeni, 150 Yılın Sessiz Tanıkları Saray Porselenlerinden İzler, TBMM Milli Saraylar, İstanbul, 2007.

Faroqhi, S. (2006). **Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak: Soframız Nur Hanemiz** Mamur, Çev:Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi.

Kalyoncu, H (2015), **Topkapı Sarayı Müzesi, Yıldız Porselenleri**, İstanbul.

Kızıldemir, Ö., Öztürk, E., Sarıışık, M. (2014). '*Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler'*, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:14, Yıl:14, Sayı:3, 14: 191-210.

Moryson, F (1903).Shakespeare's Europe, UNpublished chapters of Fynes Moryson's itinerary beign a survey of the condition of Europe at the end of 16.century, haz:C.Hughes, London.

Oberling, G., Smith, G. R.M (2001), **Osmanlı Sarayında Yemek Kültürü**, T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul.

Pazı, M (1984), **Topkapı Sarayı Müzesinde Avrupa Porselenleri Koleksiyonu**", Kemal Çığ'a Armağan, İstanbul, s.165-174.

Postel Guillaume (1552). De la Republiques des Turcs: et la ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys de tous Muhammedistes.., Poitier2.

Sakaoğlu, N (2001), **Bu Mümkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı**, İstanbul.

Schweigger, S (2004). **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**. Çev: Tukis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Schweigger,S, (1996). **'Türk Yemek Sofrası',** Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel u. Jerusalem, Nürnberg 1608. Tıpkıbasımı yayına hazırlayan Rudolf Neck, Graz 1966.

Sonat, G (2000), "Avrupa Porselenleri", Topkapı Sarayı, Akbank, İstanbul, s.418-431.

Sonat G (2005), "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Osmanlı Zevkiyle Yapılmış Avrupa Porselenleri", Osmanlı Sarayında Avrupa Porselenleri, İstanbul, s.13-19.

Ricault, Haz: M.Reşat Uzmen; "Türklerin Siyasi Düsturları", Tercüman 1001 Temel Eser No: 81, İstanbuL. s. 144.

Tavernier, J, B (1985), “Topkapı Sarayında Yaşam” çev. Perran Üstündağ,Çağdaş Yay. 2. Baskı.Ankara.

Tekbaş, S, I (2008), Surname-i Vehbi Minyatürlerindeki Eğlence Sahnelerinin Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi, *Selçuk Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Konya.*

Tekeli, İ (2009). **Gündelik Yaşam, Yaşam Kalitesi ve Yerellik Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Toygar, K. (2001). **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar: Türk Mutfağı Hakkında Genel Bilgiler**, Yayın No:29 s.137-144 Ankara.

Tufan, Ö (2005), “Osmanlı Sarayının Porselenleri ve Avrupa’da İmalathaneler”, Osmanlı Sarayında Avrupa Porselenleri, İstanbul, s.21-29.

Yerasimos, S. (2002). **Sultan Sofraları, 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Bölüm 43

KURAMDAN UYGULAMAYA MERHAMET

Seher AKDENİZ[1]
M. Engin DENİZ[2]

1 Dr, Öğr. Üyesi, KTO Karatay Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Psikoloji Bölümü, Konya, seher.akdeniz@karatay.edu.tr, ORCID, 0000-0002-2282- 9165
2 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri/Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, İstanbul, edeniz@yildiz.edu.tr, ORCID, 0000-0002- 7930-312

Not: Bu çalışma "Farklı Merhamet Düzeylerindeki Üniversite Öğrencilerinde Depresyon, Anksiyete, Stres ve Duygusal Zekanın İncelenmesi" isimli doktora tezinden uyarlanmıştır.

1.Merhamet Nedir?

Giriş

Psikoloji alanı olumsuz yaşam koşulları ve patolojik süreçler arasındaki ilişkileri inceleyen pek çok çalışma içermektedir. Patolojik bakışın yanında son yıllarda bireyde bunlarla baş etmek için ne olduğuna odaklanmanın faydalı tarafları da dikkat çekmiş; dayanıklılık, umut gibi alanlarda çalışmalar hızla artış göstermiştir. Diener'in üçlü öznel iyi oluş modeline göre (1984), iyi oluş sadece olumsuz duygunun olmaması ya da az olmasına bağlanamaz. Bununla birlikte yaşam doyumu gibi olumlu duyguları ve yaşamın bilişsel değerlendirmesini de içerir. Dünya Sağlık Örgütü (2001) bu görüşle tutarlı olarak akıl sağlığının sadece hastalık ve sakatlığın olmaması ile değil aynı zamanda bireyin kendi yeteneklerini gerçekleştirdiği normal yaşam stresleriyle başa çıkabildiği, üretken ve verimli çalışabildiği ve topluma katkıda bulunabildiği bir iyi-oluş durumu olarak açıklamıştır. Olumsuz duyguların yokluğunu ve olumlu duyguların varlığını içeren iyi-oluş tanıtımına ek olarak, kolektif iyi-oluşun ve toplumun kolektif refahının teşvik edilmesi eşit önem taşımaktadır. Tanımlamalardaki değişikliklerle birlikte bireylerin ve toplumların iyi-oluş düzeylerini artırma potansiyeli ile merhamet, öz-anlayış gibi durumlar gittikçe önem kazanmaya başlamıştır.

Merhamet, kendinin ve başkalarının sıkıntılı durumlarına karşı derin bir farkındalık, aynı zamanda da sıkıntıyı giderme isteğini ve çabasını içeren temel bir yardımseverlik ve sevecenlik halidir (Gilbert, 2009a). Merhamet'i; empati, sempati, alturizm gibi benzer diğer kavramlardan ayıran temel özellik onun acıyı giderme isteğini, acının kaynağını anlamayla ilgili bilişsel süreci ve merhametli eylemlerde bulunmakla ilgili davranışsal süreci bir arada içerisinde barındırıyor olmasıdır. Yani merhamet; güdü, duygu, düşünce ve davranışın birleşimi ile oluşur (Gilbert, 2005).

Sprecher ve Fehr' in çalışmalarında merhamet *merhametli(duyarlı) sevgi* olarak kavramsallaştırılmıştır. Merhametli (duyarlı) sevgi, diğer insanları sıkıntılı ve ihtiyaç duydukları zamanlarında desteklemeye yönelik, davranışsal, bilişsel ve duygusal bir tutum olarak belirtilmiştir. Duygusal ve soyut yönün öne çıkarılması için merhametli sevgi kavramını seçtiklerini belirten yazarlar, aslında ölçeklerinin *alturistik sevgi* ya da *merhamet ölçeği* olarak da adlandırılabileceğini bildirmişlerdir (Sprecher ve Fehr, 2005).

Wang (2005) araştırmaları sonucunda merhamet ile ilgili anlayışını şu şekilde ifade etmiştir.

(…) Merhamet, hepimizin aslında tek olduğumuz ve birbirimizle bağlantılı olduğumuz gerçekliğine dayanan bir duygudur. Pek çoğumuz için merhamet, sevdiğimiz kişilere karşı deneyimlediğimiz bir duygu olsa da daha geniş anlamda hepimizin tek olduğu bilincinden doğar. Bu noktadan itibaren; 'senden farklı olarak ben' düşüncesi daha anlamsız hale gelir. Bir an için verme ve almanın yönünü kaybettiği bir gerçekliği paylaşırız (s.104).

Budist yaklaşımda merhamet bir duygu olmaktan çok bir motivasyon olarak ele alınmıştır. Bu kavramsallaştırmada merhamet, kişilerarası sıkıntıyı giderme niyeti olarak anlaşılabilir (Goleman, 2003).

Underwood'a göre (2002) kişinin diğerine yardım etmede kendini özgür hissetmesi, karşısındakinin durumunu bilişsel olarak anlamlandırabilmesi, kendi duygularının farkında olması, insan olmanın değerine yönelik anlayışı ve dünyada kendisinden daha büyük bir şeyi temsil ettiğine dair inancı bireyi merhametli davranmaya sevk etmektedir.

Son yıllarda merhamete olan bilimsel ilginin artmasıyla daha temel bir kavramsallaştırma için Strauss ve diğerleri (2016) bütün tanımların birleştirerek merhameti aşağıdaki beş unsurdan oluşan bilişsel, duygusal ve davranışsal bir süreç olarak kavramsallaştırmışlardır. 1. Acıyı tanımak, 2. Acının insan deneyimindeki evrenselliğini anlamak; (3) Acı çeken kişi için hissetmek ve onun sıkıntısıyla duygusal bağlantı kurmak; (4) acı çeken kişiye karşı hissedilen olumsuz, rahatsız edici duyguları (örneğin korku, iğrenme, sıkıntı gibi) tolere etmek, böylece acı çeken kişiyi kabul etmeye ve açık kalmaya devam etmek ve (5) acıyı hafifletmek için harekete geçmek veya motive olmak.

Roeser, Coleinne ve Greenberg (2018) ise araştırmalarında merhametin bu unsurlarını, engellerini ve işleyişin psikolojik alanını ve ilişkili psikolojik yapı ve eğilimleri aşağıdaki şekilde kavramsallaştırmışlardır.

Tablo 1

Merhametin Bileşenleri ve İlişkili Psikolojik Yapılar

Merhametin Bileşenleri(Engelleri)	İşleyişin Psikolojik Yapısı	İlişkili Psikolojik Beceriler ve Eğilimler
1.Acıyı tanımak (Dikkat etmeme)	Dikkat/Farkındalık	Dikkati odaklama ve sosyal farkındalık
2.Acıyı anlamak(Anlayış eksikliği	Sosyal biliş	Empati ve Perspektif alma becerisi
3.Acı çeken kişinin acısını paylaşmak(ilgilenmemek)	Duygu	Diğerlerinin iyiliği için endişelenebilme

4.Rahatsız edici duyguları tolere etmek(duygu toleransı eksikliği)	Duygu düzenleme	Empatik sıkıntıyı düzenleme/tolere edebilme
5.Acıyı hafifletmek için harekete geçmek(motivasyon eksikliği)	Motivasyon ve hafıza	Prososyal niyetler ve eylem için stratejiler

2. Merhametin Benzer Kavramlardan Ayrıştırılması

2.1. *Acımak*

Merhamet ve acımanın her ikisi de diğerlerinin acılarından etkilenme ile oluştuğu için çoğu zaman birbiriyle karıştırılır. İkisinin altında hiçbir insanın böyle bir durumu hak etmediği inancı yatar. Ancak acımada kişi merhamete göre daha fazla izleyici rolündedir. Merhamet ise diğerinin durumuna aktif bir katılım içerir. Acımada kişi bir diğerini daha aşağı bir konumda görürken, merhamet ortak insanlık deneyiminin sunduğu bir eşitlik durumunu yansıtır. Acımanın içerisindeki his bileşeni merhamete göre çok daha zayıftır. Merhametteki değerlendirme perspektifimiz, diğeriyle temel benzerlikten kaynaklanmaktadır. Bu yüzden acımak bizden daha kötü durumda olan kişilere karşı gerçekleşirken, bizden daha kötü durumda olmayan kişilere de merhamet hissedebiliriz (Ben-Ze've, 2000)

Diğer taraftan acıma bir nevi inkâr mekanizmasının devreye girmesidir. Birisine acıma duygusu hissettiğimiz zaman, o kişi için üzülürüz ancak onun içerisinde olduğu durumu bizim başımıza hiç gelmeyeceğini ya da gelse bile onunla aynı şekilde denetimlemeyeceğimizi düşünürüz (Snow, 1991). Merhamet ise eşitlik içerir. Herkes acı çektiğine göre, acı çekme bizi birbirimize bağlayan ortak bir bağdır. Acı çekmeye merhametli bir yolla açık hale geldiğimizde daha az yalnız hissederiz. Acıyı görmezden geldiğimizde ise onunla mücadele eden diğerlerinden uzaklaşırız (Germer ve Siegel, 2012).

2.2. *Empati*

Neff ve Pommier (2013), empati ve merhametin birbirine çok benzediğini hatta bazen birbirinin yerine kullanıldığını belirtmiştir. Ancak genel olarak merhamet ve empati, birbirinden farklı kavramlar olarak tanımlanmakta; empatinin başkalarının acılarını anlamayla ilgili önemli bir yeterlilik olduğu belirtilirken bu sıkıntıları gidermeye yönelik motivasyon ve davranışı içermediği belirtilmektedir (Boellinghaus, Jones ve Hutton, 2013). Empati, anne ve çocuğun ayna nöronlar ve diğer beyin yapıları aracılığıyla birbirlerinin zihinlerini ve niyetlerini okumasına izin

verir (Gilbert, 2005). Merhametin gelişebilmesi için ise empatiye sıcaklık, şefkat ve yardım etme arzusu eklenmesi gerekir (Gilbert, 2009b).

Germer ve Siegel'e göre (2012), sevinç, üzüntü, heyecan, can sıkıntısı gibi herhangi bir duyguyla empati kurabiliriz. Merhamet ise acıya karşı duyulan empatinin özel bir formudur. Fakat merhamet aynı zamanda yardım etme istediğini de içinde barındırır. Acı çekmek merhametin öncülüdür. Psikoterapinin amacı, duygusal acıyı giderme isteği olduğuna göre, bu zamana kadar merhametin empati şemsiyesi altında gizlendiği söylenebilir.

Fulton'a göre (2005) de merhamet, danışanların acılarına karşı duyulan empatidir, ancak daha geniş bir şekilde, empati, danışanların olumlu deneyimlerine karşı da geliştirilebilir.

Pek çok araştırmacı empatinin merhamet için gerekli bir yeterlilik olduğunu belirtmektedir (Gilbert, 2005; Goleman,2003). Daha genel anlamıyla merhametin pek çok bileşeninden biri de empatidir. Ancak empatinin çok fazla olması daha fazla merhamet anlamına gelmez çünkü fazla empati kişisel sıkıntı oluşturabilir ve başkalarıyla ilgilenmekten kaçınma ile sonuçlanabilir. Psikopatlarda görülebileceği gibi empati ve merhamet eksikliği anti-sosyal davranışların oluşumu ile ilişkilidir (Singer ve Steinbeis, 2009).

2.3. *Sempati*

Sempatinin merhamet yapısı ile büyük ölçüde örtüştüğü düşünülmektedir. Eisenberg, VanSchyndel ve Hofer (2014) hem sempati hem de merhametin başkaları için sempatik endişe içerdiğini savunmaktadır. Bununla birlikte, sempati özellikle yardım etmenin zor veya imkânsız olduğu durumlarda, başkalarına yardım etme arzusunu her zaman motive etmeyebilir. Sempatinin prososyal davranışı motive edip etmediği muhtemelen yardım eden kişiye maliyeti, o bağlamdaki yardım etme fırsatları ve diğer durumsal faktörler (örn: aynı zamanda yapılması beklenen diğer talepler) gibi faktörlere bağlıdır (Seppela vd., 2017). Goetz ve diğerleri (2010) merhametin, sevgi, duyarlılık, şefkat ve sıcaklık gibi, sempati tanımımızın bir parçası olmayan duyguların karışımlarını içerebileceğini belirtmiştir.

Eisenberg'e göre (1991) sempati, başka bir kişinin sıkıntılı duygusal durumuna karşı verilen, başkası için üzülmeyi ve endişelenmeyi içeren duygusal bir tepkidir. Merhamet de sempati gibi başkasının sıkıntılı durumuna karşı verilen bir tepkidir ancak merhamet daha önemli durumlarda oluşur. Örneğin; uzun saatler çalışmak zorunda olan bir kişiye merhamet değil sempati duyulur. Daha önemli bir ayrım merhametin sıkıntılı durumdaki kişiye karşı daha aktif bir tepki içermesidir (Gladkova,

2010). Gilbert'e göre (2005) sempati, merhamet için anahtar bir yeterliktir. Sempati duyma üzüntülü durumla bitebilirken merhamet genelde iyi oluş ile ilişkilendirilmiştir.

2.4. *Altruizm ve Prososyal davranış*

Altruizm, dışarıdan herhangi bir ödül veya ceza beklentisi olmaksızın başkalarının refahı için yapılan gönüllü ve istendik davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Chou, 1996). Altruizmde özellikle başkalarına yardım için bencil olmayan bir motivasyon kavramına vurgu yapılmıştır. Carlo ve Randall (2002) altruizmi prososyal davranışların bir alt boyutu olarak incelemiştir. Prososyal davranışın tanımında özgeciliğin aksine, motivasyon kavramına hitap edilmemiştir. Merhamet ise, altruistik davranış için sıkıntıyı giderme isteğini ve motivasyonu sağlayan bir adım olarak değerlendirilebilir (Pommier, 2011). Gibert' e göre merhamet her zaman alturizmi içerir (2005). Sprecher ve Fehr de (2005) merhametli sevginin prososyal davranışın çeşitli şekilleriyle ilişkili olduğunu belirtmektedirler.

Bu kavramlar birbirinden farklı olmakla birlikte genellikle bir uyum içerisinde meydana gelirler. Pek çok durumda duygusal bulaşmanın empatinin öncülü olduğu kabul edilir. Bunu empati, sempati ve merhamet takip eder. Daha sonra alturizm ve prososyal davranış gelebilir (Singer ve Lamm, 2009).

2.5. *Öz-Anlayış*

Kendine karşı merhametli olmak anlamına gelen öz-anlayış ve başkalarına karşı merhametin ilişkili olup olmadığı merak edilmiştir. Feldman ve Kuyken'e göre (2011) merhamet, acıyı makro düzeyde anlamak ve dünyanın acısını iyileştirme arzusu iken, öz-anlayış bireyin kendi benliğine ve kendi sıkıntısından kurtulmaya odaklandığı mikro düzeyde görülür.

Bazı çalışmalar öz-anlayış ile merhametin ilişkili olmadığını ya da sadece zayıf bir şekilde ilişki bulunduğunu göstermiştir (Beaumont, Durkin, Martin ve Carson, 2016; Neff ve Pommier, 2013). Neff ve Pommier (2013), bu ilişkisizliği açıklarken, kendine karşı şefkatli olan bireylerin diğerlerine eşit derecede şefkatli olmasına rağmen, düşük düzeyde kendi kendine şefkat duyan insanların başkalarına daha fazla şefkatli olabileceğini öne sürdü.

3.Farklı Kuramsal Bakış Açılarında Merhamet

Biyolojik bakış açısına göre; merhametin beynin bazı bölümleri ve bazı hormonlarla ilgili olduğu düşünülmektedir. Oksitosin hormonunun yakınlık davranışını etkilediğini gösteren çalışmalar mevcuttur (Meyer-Lindenberg, 2008). Ayrıca oksitosin, özellikle yakınlık duygusu, davranışı, güvenlik ve başkalarından merhamet görmede sıkıntı yaşayan bireyler için terapotik ilişkide de yardımcı olabilir (Gilbert ve Irons, 2005). Lutz, Brefczynski-Lewis, Johnstone ve Davidson (2008) beynin duygu paylaşımı, empati ile ilgili kısımlarının özellikle ön insula ve ön singulat korteks olduğunu; merhamet meditasyonları sırasında bu bölgelerin aktive olduğunu belirtmişlerdir. Lacoboni ve Mazziotta (2007) empati, merhamet gibi duyguların insan beynindeki nöral temelinin ayna nöron sistemi olduğunu savunmuştur. Ayna nöronlar maymunlar üzerinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkmışlardır. Araştırmacılar kuru üzüm, elma dilimi vb. maddeleri maymunların önüne koyarak ellerini maymunun önünde duran bir nesneye yaklaştırmışlardır. Bu sırada maymunun beynindeki premotor korteks bölgesinin ateşlendiğini gözlemlemişlerdir. Ancak maymun tek başına nesneyi gördüğünde herhangi bir hareketlenmeye rastlamamışlardır (Rizzolatti ve Craighero, 2004).

Merhametin psikanalitik bakış açısı ilk kez Freud tarafından şekillendirilmiştir. Freud, merhametin insan doğasında olduğunu düşünmemiş aksine zihnimizin temel içgüdüleri ve saldırganlık, cinsellik gibi dürtüleri içerdiğini ve bunların çeşitli yollarla düzenlenmesi gerektiğini bildirmektedir. Dolayısıyla şehveti, tutkuları ve yıkıcı istekleri kontrol altında tutacak çeşitli yollara sahibiz. Bastırma, yansıtma, yüceltme gibi savunma mekanizmaları bu yollardan bir tanesidir (Gilbert, 2010). Freud'a göre sevgi ve merhamet gibi pozitif tutumlar narsistik ve bencil güdülerin bir bastırma ve yüceltme mekanizması sonucunda meydana gelirler. Freud bu duyguların yok edilemeyeceğini ancak yönetmenin öğrenilebileceğini belirtmektedir (Glasser, 2005).

Adler'in eserlerinde merhametin sosyal ilgi kavramının altında gizlendiği görülmektedir. Aslında ilk yazılarında insanlar hakkındaki genel açıklaması "benmerkezli ve dünyaya karşı bile düşmanca duygular besleyen kişiler" oldukları yönünde olan Adler; sonraları bireyin benmerkezciliğini ve saldırganlık yönelimini sınırlandıran bir güç olarak *sosyal ilgi* kavramını öne sürmüştür (Ansbacher, 1978). Ansbacher'e göre Adler'in bu dengeleyici güç olarak belirttiği sosyal ilgi kavramı, bir bakıma Freud'un öne sürdüğü süperegoya benzetilmiştir. Ancak ikisinin arasındaki fark sosyal ilgi iç kaynaklı, süperego ise dış kaynaklıdır. *Yaşamın Anlamı* isimli eserinde Adler; sosyal ilgi kavramını *sana karşı ben* yerine *seninle birlikte ben* ' olarak özetlemiştir (1993). Adler'e göre (1993) sosyal ilgi sadece bir his değil hayata karşı değerlendirici bir tutumdur. Bu tutum

"başkasının gözleriyle görme, kulaklarıyla işitme ve başkasının kalbi ile hissetmeye" yatkın olmayı sağlar. Adler, sosyal ilginin içsel bir kapasite olduğunu belirterek aynı zamanda geliştirilebilir olduğundan bahseder. Ancak bunun için çocuğun başkalarıyla ilişki içerisinde olması, kendini toplumun bir parçası olarak hissetmesi ve hayatta rahatlığın yanında sıkıntılı durumların da olduğunu bilmesi gerekir. Leak ve Leak (2006) yaptıkları araştırmada merhamet bulguları ile tutarlı olarak Adler'in sosyal ilgi kavramı ile iyi-oluş, kimlik kazanımı, yakın ilişki kurma becerisi ve prososyal değerlerle ilişkili olduğunu bulmuşlardır.

İnsan doğasının cinsel ve saldırgan eğilimlerden oluştuğunu belirten Freudcu görüşün aksine Abraham Maslow insanda iyi ve asil güdülerin de bulunduğunu savunmaktadır. Temel insanlık ihtiyaçlarımız biraz tatmin içerse de insanın iyiliğe, sevgiye, adalete ve merhamete uzanan bir tarafı da vardır. Maslow insanları sosyal hayvanlar olarak düşünerek sosyal ihtiyaçları bağlılık ve sevgi olarak açıklamıştır (Franklin, 2010).

Gordon Allport, Harry Stack Sullivan, ve Erik Erikson insanlığın kalitesinin; temel ihtiyaçlarının, hiyerarşilerinin birleştirilmesi, kendilik duygusunun genişletilmesi, işbirliği ve üretkenlikle belirlenebileceği ile ilgili benzer veya tamamlayıcı açıklamalarda bulunmuşlardır. Yazıları genellikle insan yaşamında başkalarının ihtiyaçlarının da belirlenmesinin önemi ve bunun psikolojik ve fiziksel sağlığa etkileri üzerine konumlandırılmıştır (Singleton, 1987).

Bağlanma teorisinde merhamet; ebeveyn veya bakıcının bebeklerin ihtiyaçlarına cevap vermesini yönlendiren bakım verme davranış sistemi ile ilişkilendirilmektedir (Gillath, Shaver ve Mikulincer, 2005). Bowlby'e göre yeni doğan bebekler yardıma muhtaç ve tehlikelere karşı korunaksız olduğu için kendilerine bakım ve rehberlik sağlayacak güçlü olan diğerlerine bağlanma davranışları ile donatılmışlardır. Bağlanma davranışları yaşamın erken dönemlerinde önemli olduğu kadar tüm yaşam süresince düşünceleri ve davranışları şekillendirmede hayati bir role sahiptir. Bebek için bağlanma arayışı güvenlik ve yakınlık ile sonuçlandığında rahatlama ve güvenlik duygusu oluşturur. Bowlby bu davranışsal sistemin duygusal düzeni sürdürmede, olumlu bir kendilik imajı oluşturmada ve yakın ilişkiler kurmada çok önemli olduğunu belirtmektedir.

4.Merhametin Bileşenleri

Gilbert ve Choden'e (2014) göre merhamet; motivasyon, duyarlılık, sempati, empati, sıkıntı toleransı ve yargılamama olmak üzere altı nitelikten oluşmaktadır (s. 106).

Modelin ilk basamağını motivasyon oluşturmaktadır. Motivasyon, diğer beş niteliğe de odaklanmayı sağlayan temel harekete geçirici güçtür.

Duyarlılık, acıyı ve acı çekeni anlamak için bireylerin kendilerine ve çevrelerine duyarlı olmaları gerekir.

Empati ve sempati merhametin temel bileşenlerindendir hatta pek çok kez birbirleriyle karıştırılır. Ancak merhamet acıyı iyileştirme isteği ve eylem fonksiyonu ile bu kavramlardan ayrılmaktadır.

Stres toleransı merhamet için önemli bileşenlerden bir diğeridir. Stres toleransı merhamet içerisinde bireyin acı çeken kişiye odaklanırken kendi duygularını düzenleyebilmesini sağlar. Acı çekenin verdiği sıkıntıya karşı bunalmış hisseden bireyler, bundan uzaklaşmaya çalışır veya durumu anlamak istemezler.

Merhametin son bileşeni ise yargılayıcı olmamaktır. Yargılamama tanımı, kendisini veya başkalarını kınamama bilincidir. Bu özellikler karmaşık şefkat sürecinin bir parçasıdır ve her biri diğerlerini inşa eder ve destekler. Merhamet, olumsuz yaşam koşullarında başa çıkma ve iyileşmeye yardımcı olan bu etkileşen özelliklerin yetiştirilmesiyle yavaş yavaş ortaya çıkar.

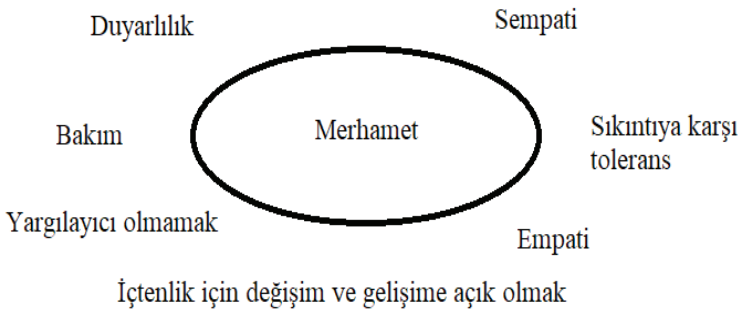

Şekil 1: Merhametin Bileşenleri Kaynak: P. Gilbert. 2005. Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy, London: Routledge

5. Gelişimsel Olarak Merhamet

Gilbert (2009b) , merhametin doğuştan gelen, aynı zamanda psiko-sosyal ve ekolojik faktörlerin etkileşimi ile geliştiğini belirtmektedir.

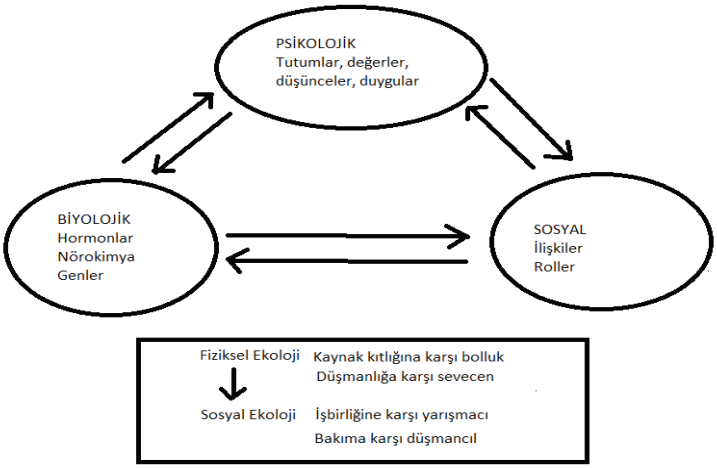

Şekil 2. Biyo-psiko-sosyal ve ekolojik etkileşimler Kaynak: P. Gilbert. 2005. Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy, London: Routledge

Biyololojik süreçler merhamet gelişimi açıklama da hormonlar, beyin nörokimyası ve genetik yatkınlıkları incelemektedir. Merhametin gelişimini nöro-biyolojik olarak inceledikleri çalışmalarında Stevens, Gauthier-Braham ve Bush (2018), merhametin ilk unsurunu gözlemcinin başka kişinin acısını hissetmeye başladığı ve başkalarının acılarının aynalanmasında; yüz, postural ve sözel özellikleri üstlendiği duygusal süreçler olarak açıklamaktadır. Duygusal empatik süreçler bilateral ön anterior insular, anterior singulat ve amigdala korteksi devresinin aktivasyonu ile gerçekleşmektedir. Bu ağın duyuşsal uyarandan sonra gelen otomatik acil tepki olması nedeniyle merhamet döngüsündeki ilk basamak olduğu kabul edilmektedir. İkinci unsur, diğerinin acısını hafifletme motivasyonu veya niyeti olarak tanımlanır. Birincil motor korteks ve alt parietal lobun aktivasyonunun, merhamet döngüsündeki ikinci adım olduğu varsayılmaktadır. Ayna nöronlar bu aşamadaki açıklayıcı mekanizmalardan birisidir. Bir varlık motor olarak uyarılan diğer varlığı gözlemlediğinde ayna nöronlar aktive olur. Merhametin üçüncü bileşeni, duyuşsal uyarılmaya karşı tepkiyi ılımlaştırmayı amaçlayan bilişsel bir düzenleyici mekanizma olarak anlaşılabilir. Bu aşama dorsolateral prefrontal korteksin (dlPFC) dahil edilmesi ve ventrolateral prefrontal korteksten (vlPFC) mantıksal elemenin yürürlüğe girmesi ile çalışma belleğinde seçici dikkat ve işleme mekanizmalarının başlangıcını içerdiği düşünülmektedir. Son olarak, merhametin dördüncü unsuru, benliğin ötekinden farklı bir varlık olduğunu ifade eden ben ve öteki ayrımını içeren perspektif almadır.

Gilbert (2015) merhamet gelişiminin biyolojik faktörler dışında sosyal zihin ve bakım motivasyonu açısından değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Gilbert ve Choden'e göre (2014) genel olarak sosyal zihin ancak ilişkilerde gelişebilir. Bir sosyal zihin aktive edildiğinde başkalarından bir yanıt arar. Eğer bakım isteniyorsa, bunu sağlayacak başkalarına ihtiyaç vardır. Her bakım aradığınızda insanlar sizi aşağılıyor veya reddediyorsa sosyal zihin bloke olur. Bu sadece duygusal rahatsızlığa neden olmakla kalmaz, aynı zamanda sosyal zihin ile ilişkili becerilerin gelişimini de önleyebilir. Bu yüzden merhamet, sadece benliğe değil, aynı zamanda kişinin başkalarıyla olan etkileşimine ve etkileşime girdiği ve bize tepki gösterdiği yollara nasıl tepki verdiğimize odaklandığı için sosyal bir zihin olarak adlandırılabilir.

Bu bakış açısı ile tutarlı olarak araştırmacılar merhameti, ebeveynler ve yavrular arasındaki bağlanma ilişkileri ile gelişimsel olarak ilişkili olan ve evrimsel olarak memeliler, yavruları ve diğerleri arasında bakım alma verme, korumayla ilgili daha geniş bir bakım sisteminin bir parçası olan spesifik bir prososyal motivasyon olarak geliştiğini belirtmişlerdir (Mayseliss, 2016). Merhametin gelişimsel temelleri zaman içerisinde merhamete dönüşebilecek güvende hissetmek, sıkıntı toleransı, empati, sempati gibi süreçlerin yanında tüm canlıları acıdan kurtarmaya yönelik motivasyonu içermektedir (Gilbert,2015) .

Kirby (2017), bir çocuğun ilk şansının ebeveyninden merhamet alabilmek olduğunu belirtmektedir. Çocuğun aldığı ebeveynliğin onun beyin gelişimi, sosyal beceriler, duygu düzenleme, empatik beceriler, zihinsel ve fiziksel sağlık düzeyi, başa çıkma kapasitesi gibi pek çok alanda çok uzun süreli etkileri vardır. Bu nedenle çocuğun merhamet temelini gerçekleştirebilmesi için güvenli ve korunaklı bir ortamda yetiştirilmesi gerekir. Ebeveynlerden ve bakıcılardan duyarlı ve hassas bakım alan küçük çocukların daha güvenli ilişkilere sahip olduklarına ve zorluklarla daha iyi başa çıkabileceğine dair önemli kanıtlar vardır (Burns ve Maritz, 2015). Spinrad ve Eisenberg (2017) ebeveynlerin bu süreçte model olma, çocuklarıyla yakın ilişkiyi sürdürme, disiplin teknikleri ve öz-düzenleme pratikleriyle etkin olduğunu belirtmişlerdir. Merhametli ebeveynlik stilleri ile yetiştirilen çocukların kendileri de merhametli olmaya eğilimlidir Merhametli ebeveynlik, etkili bakım verme davranışlarını, çocuğun duyguları ile tutarlı ve bağlantılı ebeveyn duygularını, kendi ve başkalarının bilişleri, duyguları ile diğer çevresel faktörler hakkındaki farkındalığı içerir (Swain & Ho, 2017).

Gilbert merhamet gelişimini aynı zamanda duygu düzenleme sistemi acısından değerlendirmiştir (Gilbert,2005). Beynimiz üç tür duygu düzenleme sistemi içermektedir. Bu üç sistemin her biri farklı şeyler için tasarlanmış olsa da birbirleriyle etkileşim halindedir, birbirini

düzenler ve dengeler. Duygu ve isteklerimiz beynimizde oluşturdukları kalıplardan ortaya çıkar. Dolayısıyla, bir tür düşünce veya duyguya sahip olduğumuzda, beynimizde bir kalıp- milyonlarca beyin hücresi dizisi - yanar, ancak farklı hissettiğimizde, farklı bir kalıp/ dizi etkinleştirilir (Gilbert, Choden, 2014).

Bu üç sistem açısından düşünmek, beynimizin öfke, korku, heyecan ve çeşitli arzu ve tutkuların yanı sıra merhamet gibi farklı duygulara, arzulara ve dürtülere nasıl yol açtığını keşfetmek için yararlı bir çerçeve sağlayabilir. Gibert ve Choden (2014) bu sistemleri aşağıdaki gibi özetlemişlerdir.

Memnuniyet, Rahatlık, Güven sistemi. Bu sistem tehdit edilmediğimiz veya statü, maddi servet, başarı gibi durumlarla harekete geçirilmediğimi durumlardaki memnuniyet duyguları ile bağlantılıdır. Huzurlu bir iyi-oluş, memnuniyet, güvenlik ve bağlı hissetme gibi duyguların kaynağıdır. Bu duygular daha nazik ve daha yavaş hareket etme eğilimindedir, ancak bir kez harekete geçtiklerinde, dikkatimizi, düşünmemizi ve davranışımızı; dikkatimizi açma, kaygıyı yumuşatma, mantığa ve daha olumlu düşünmemize yardımcı olma gibi belirli şekillerde etki ederler.

Beynimizdeki endorfin bu huzur, sakinlik ve iyi oluş duygusu için önemli görünmektedir. Oksitosin hormonu sosyal güvenlik duygularımızla bağlantılıdır (Gilbert, 2009a)

Tehdit ve Korunma Sistemi. Tehdit ve kendini koruma sistemimiz, tehditleri ve zararları tespit etmemize ve bunlara müdahale etmemize yardımcı olur. Korku, kaygı, öfke, kıskançlık ve nefret gibi duyguların kaynağıdır. Bu duygular içimize aktığında, dikkatimizi, düşüncemizi ve davranışımızı belirli şekillerde yönlendirebilirler. Örneğin, yeni bir işe başvurmak ya da yeni insanlarla tanışmak gibi bir durumla ilgili kaygılı olduğumuzda ve dikkatimiz bizi tehdit eden bir şeye yoğunlaştığında, bu şeyi zihnimizde tekrar tekrar döndürebiliriz ve kaygı veren şeyden kaçınacak şekilde davranabiliriz.

Her ne kadar bu sistem bizi acılara karşı korumak için tasarlanmış olsa bize gerçekten acı da verebilir. Çünkü acının kendisi tehdit sisteminin bir parçasıdır ve fiziksel bedene gelen zarar konusunda uyarı niteliğinde gelişmiştir. Acı, hayat denkleminin bir parçasıdır.

İtki ve Heyecan sistemi. Yiyecek, cinsel partnerler, arkadaşlar, para ve kariyer bulma gibi hayatta kalmamıza ve gelişmemize yardımcı olan önemli kaynakları tespit etmemize, ilgilenmemize ve bundan zevk almamıza yardımcı olur. Heyecan ve zevk gibi duyguların kaynağıdır. Yine, bu duygular içimize aktığında, dikkatimizi, düşüncemizi ve davranışımızı bu duygu ile ilgili belirli yönlerde yönlendirebilirler. Bu

duygular beyindeki dopamin ile alakalıdır. Aşık olmak, sınavı geçmek, istenilen bir şeyi kazanmak gibi bir çok şey dopamin üretmeyi sağlayabilir.

Bu üç sistemin işleyişini anlamak şu bakımdan önemlidir. İlk olarak, kaygı, öfke, nefret ve üzüntü gibi birçok olumsuz duygu duygusal repertuarımızın normal bir parçasıdır. Bu koruma duyguları beynimizdeki büyük oyunculardır ve olumlu duyguları gerektiğinde kolayca geçersiz kılabilir: Parkta zevkli bir piknik esnasında bir aslan ortaya çıkarsa, aldığınız zevkten vazgeçip koşmanız daha iyi olur. Dolayısıyla bu duyguları nasıl kabul edeceğimizi, tolere edeceğimizi ve bunlarla nasıl çalışacağımızı öğrenmemiz gerekiyor. İkincisi bu sistemler doğal yollarda mükemmel olarak çalışır ancak girdiler hatalı olabilir. Üçüncüsü itki ve heyecan sistemi ile tehdit ve koruma sistemi, memnuniyet ve rahatlık sistemi ile dengede olmadığında stresli ve sıkıntılı olduğumuzu fark etmektir. Bununla birlikte, mutluluk bu beyin kalıplarını aşırı uyarmada değil, duygularımızı ve arzularımızı dengelemede, yaşamın iniş ve çıkışlarını tanımakta ve yatıştırıcı sistemi nasıl aktifleştireceğinizi ve geliştireceğinizi öğrenmekte yatmaktadır.

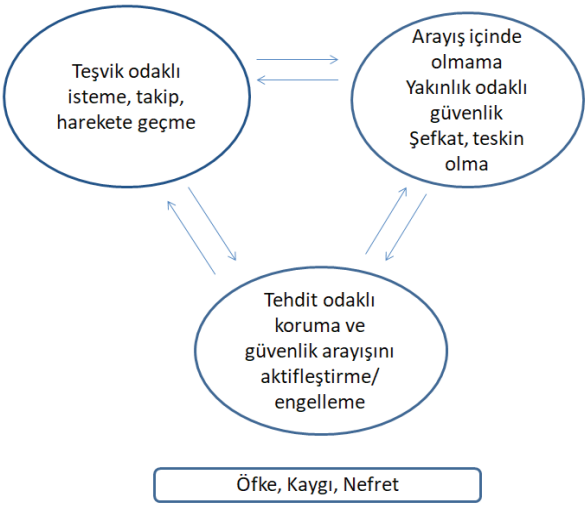

Şekil 3: Duygu regülasyon sistemleri Kaynak: P. Gilbert. 2009. The Compassionate Mind. London: Constable & Robinson

6.Merhametin Engelleri

Merhamet gelişimi biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişimsel temellere sahip olduğuna göre merhametsiz kişileri nasıl anlayabiliriz? Gilbert ve Choden'e göre (2014) insanların merhametli olmaya çalıştıklarında korku ve diğer hoş olmayan deneyimlerle tepki vermesinin nedenlerinden biri geçmişten gelen rahatsız edici duygulara bağlanmalarıdır. Beden,

geçmişteki bir olaya tepki olarak fizyolojik olarak aktive edilebilen duygusal hatıraları korur. Bu daha önce koşullanmış ve öğrenilmiş bir tepki olabilir.

Merhametin bir diğer engeli öfkedir. Bir çocuk ihtiyaç duyduğu bağlılığı veya sevgiyi almadığında, tehdit sistemleri devreye girebilir (Gilbert ve Choden, 2014). Böyle bir durumda korku ve öfke duyguları devreye girer. Çocuklar bu duyguları ifade edemeyebilirler çünkü ihtiyaç duydukları sosyal bağlılık ve desteği almadıklarından habersizdirler. İfade edilmeyen öfke ise bastırılır. Bu durumda olumsuz duygular bastırıldığı ve işlenmediği için şefkat engellenecektir.

Merhametin bir diğer engeli ortak acı çekme deneyimi ile ilgilidir. Bu deneyim kendinin ve başkalarının acısına karşı oluşan sıkıntıyı tolere etme becerisini gerektirir. Sivaraksa (1988) ya göre kitlesel yıkımları, bombalama, terörizm, seri cinayetler, baskı, mağduriyet, ihmal, temel insan haklarının reddi, doğal afetler, yoksulluk, nükleer savaş, ayrımcılık, kirlilik, küresel ısınma, yolsuzluk, vb. durumlarda acı, bireylerin dayanamayacağı kadar büyük olabilir ve umutsuzluk ya da yenilgi duygusu gelişebilir. Bireyi çevreleyen ıstırapların yoğunluğundan dolayı, merhamete karşı bir direnç geliştirebilir.

7.Merhamet ve İyi Oluş

Psikolojik sağlıkla ilgili batı görüşü genellikle bireyin tek, benzersiz ve başkalarından farklı olduğuna vurgu yaparken şimdilerde çok fazla bireysel olması, ilişkilerdeki önemli ihtiyaçlara yeteri kadar vurgu yapmaması, toplumsal sorumlulukları önemsememesi yönüyle eleştirilmektedir (Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler ve Tipton, 1985). Yakın zamanlarda merhamet, öz-anlayış, tevazu, bilinçli farkındalık gibi doğu psikoterapisi kavramları ile batı kavramlarının bütünleşmeye başlamasıyla bu yeterliliklerinin iyi oluşa katkısı merak edilen konular arasında olmuştur.

Bireyin kendisi ve başkaları için merhamet geliştirmesi iyi oluşu artırmanın bir yolu olarak görülmektedir (Gilbert,2010). Merhametin mutluluğu, olumlu düşünmeyi ve zihinsel sağlığı olumlu yönde etkilediği (Shapira ve Mongrain, 2010), başkalarına odaklanmanın stresi azaltıp pozitif ruh halini artırdığı (Cialdini, Darby, ve Vincent, 1971) araştırmalarla sabittir. Thoits ve Hewit'in çalışmalarında da ne kadar gönüllü yardım yapıldığının; iyi oluş, mutluluk, yaşam doyumu, benlik saygısı, depresyon puanlarını ve fiziksel sağlığı 3 yıl boyunca yordayabileceği bulunmuştur (2001).

Sosyal varlıklar olduğumuzu düşündüğümüzde iyi hissetmenin, kişisel tatmin duygusunun ya da özdeğerin başkalarına yardım çabaları

ile ilişkisi olması doğaldır (Wuthnow 1991). Bireylerin kendilerine ve başkalarına merhamet göstermesi negatif duyguyu azaltarak pozitif duygu oluşturmada etkilidir (Lutz vd., 2008). Gilbert'e göre pozitif duygu iki ayrı duygu düzenleme sisteminin devreye girmesiyle oluşur (2009b). Bunlardan birincisi itki-heyecan, diğeri ise memnuniyet rahatlık sistemidir. İtki ve heyecan sistemi yemek yeme, cinsellik, statü arayışı ve rekabetçi olma gibi bizi yönlendiren ve enerji veren pozitif istekler sistemidir. Memnuniyet- rahatlık sistemi ise huzurlu olma, iyi hissetme ve sükunet hisleri ile bağlantılıdır ve arayış içerisinde olmama halidir. Bu sistem önemli ölçüde bağlanma davranışının gelişimi ile ilerler. Gilbert, evrimsel görüşten yola çıkarak merhamet, sevgi gibi duyguların iyi oluşu bu yolla etkilediğini savunmaktadır. Birey kendine ve başkalarına karşı merhamet geliştirdiğinde endorfin ve oksitosin hormonları yükselir ki bu başarı ve heyecan gibi duyguları yaşadığımız zaman hissettiğimiz iyi oluştan daha farklıdır (Gilbert, 2010).

Fredrickson'un (2001) *Genişletme ve inşa etme kuramı* merhamet, kanaat, şükran, umut, sevgi, gibi pozitif duyguların uzun dönemli başarı ve iyi oluşu sağladığını belirterek; pozitif duyguların dikkati genişleteceği ve çevreyi çabucak tarayarak büyük resmi görmeye yardımcı olacağını iddia etmektedir. Kurama göre sıklıkla bu tür pozitif duygular yaşayan kişiler genellikle kendilerinden ve yaşamlarından daha hoşnutturlar.

Merhametin iyi oluşu neden artırdığıyla ilgili farklı görüşler de vardır. Bazı kaynaklarda konuya sosyal destek açısından bakılmış merhametli kişilerin yüksek oranda sosyal destek gördükleri belirtilmiştir. Yani başkalarına merhamet gösterenlerin kendileri de merhamet görmektedir (Crocker ve Canevello, 2008). Sosyal destek ise hem fiziksel hem de psikolojik sağlıkla ilişkili bir kavramdır (Uchino vd., 1996). Merhamet görenin mi yoksa merhamet gösteren mi daha mutlu olduğu da merak edilmiştir. Schwartz, Meisenhelder, Ma ve Reed (2003) tarafından yapılan ilişkisel bir çalışmada alturistik davranış gösterenlerin, alanlara göre ruh sağlığı açısından daha fazla kazanç gördükleri bulunmuştur.

8.Merhametli Zihin Eğitimi

Merhametin bireysel faydaları, sağlıklı kişilerarası ilişkileri sürdürmede ve toplumsal refahı sağlamadaki önemi "Merhametli zihin eğitimi mümkün müdür?" sorusunu gündeme getirmektedir. Gilbert ve Choden'e göre (2014) eğitim olmadan, zihinlerimiz farklı güdülerin ve duyguların kaotik bir karışımı olabilir, ancak güdü ve duyguların bilinçli olarak seçilimlerini yapmak zihnimizi değiştirebilir.

Bu kapsamda yapılan araştırmalar da Jazaieri vd. (2013) 100 yetişkin bireyin katılımı ile 9 haftalık merhamet geliştirme eğitim programı

düzenlemişlerdir. Başkalarına karşı merhamet, başkalarından merhamet görme ve öz-anlayışı içeren eğitim programından sonra eğitimin her üç alanda da anlamlı düzeyde gelişme sağladığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Kronik zihinsel sağlık problemleri olan bir grupta merhamet eğitiminin utangaçlığı, özeleştiriyi, depresyon ve anksiyeteyi azalttığı bulunmuştur (Gilbert ve Procter, 2006). Merhamet eğitiminin aynı zamanda psikotik sesler suyan kişilerde de yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Mayhew ve Gilbert, 2008). 19 danışanla yürütülen Merhamet odaklı grup terapisinde depresyon ve benlik saygısında yüksek düzeyde değişme, sosyal kıyaslama ve genel psikopatalojide orta düzeyde değişme, utangaçlıkta düşük düzeyde değişme bulunmuştur (Laithwaite vd., 2009).

Merhamet eğitiminde sekiz haftalık bir kurstan sonra, hizmet personeli arasındaki kişilerarası çatışma puanlarında düşüş olduğu bulunmuştur (Scarlet, Altmeyer, Knier ve Harpin, 2017). Dahası, başkalarına karşı merhametli eylemlerin günlük 5-15 dakika yedi gün boyunca deneyimlenmesinden, katılımcılar altı ay boyunca artan mutluluk ve benlik saygısı gösterdiği bulunmuştur. (Mongrain, Chin, & Shapira, 2011). Bir meta-analiz, merhamet temelli müdahalelerin, kendine merhamet, başkalarına merhamet, depresyon, kaygı ve stresin (Kirby, Tellegen ve Steindl, 2017) iyileştirilmesi üzerine etkinliğinde orta düzeyde etki boyutu göstermiştir.

9.Psikoterapi ve Merhamet

Psikoterapide bireylerin kendilerine ve başkalarına karşı merhamet kapasitelerini geliştirmeye yönelik yeni bir eğilim başlamıştır. Alan yazında merhametin psikoterapideki yeri; danışmanların merhamet eğitimi ve danışanlara uygulanacak olan merhamet odaklı terapi olarak iki başlıkta incelenmiştir.

Empati ve terapötik birlikteliğin psikoterapi sonuçları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu araştırmalarla sabittir (Norcross ve Wampold, 2011). Bütün psikoterapistler terapinin saygı, destek ve insanlara sıcak olmayı içerecek şekilde merhametli bir yolla yapılması gerektiğine inanır (Gilbert, 2001). Germer ve Siegel (2012) *Psikoterapide Bilgelik ve Merhamet* isimli eserlerinde danışanların merhametli terapist arayışını şu şekilde ifade etmişlerdir:

(…) Psikoterapistte hangi kişisel becerileri ve yeterlilikleri ararız? Eğer duygusal bir acı yaşıyorsak cevap akademik bilgi, belli bir yaklaşımın eğitimini almış olmak veya hayat deneyimi değildir. Bunun yerine acımıza empatik olarak yaklaşabilecek, merhametli ve bilge terapist ararız. Terapist olarak bizler danışanımızın acıyla empati kurduğumuzda fakat aynı zamanda içimizde merhametin pozitif ve alturistik yaklaşımı

gelişmediğinde, merhamet yorgunluğu yaşamaya yakınız demektir. Pek çoğumuz danışanımızın problemini çok yönlü olarak anladığımızda kalbimiz açık demektir. Danışanımıza karşı sıcakkanlı hissettiğimizde ise zihnimiz daha fazla tedavi yöntemini keşfedebilir.

Terapistin merhametli olması fikri pek çok kişiye ters gelebilir. Ancak merhamet itaatkar bir kibarlık değil, ödün vermeyen, sınırları olan, danışana istediği şeyi değil de ihtiyacı olan şeyi veren bir süreçtir (Gilbert, 2010).

Araştırmacılara göre merhamet aynı zamanda bir terapi yaklaşımı olarak da kullanılabilir. Neff (2003a) batı psikolojisinde depresyon, anksiyete ve öfkeden kurtulmanın hep öz-saygı, öz-yeterlik, öz-düzenleme gibi yeterliklere dayandırıldığını; kendine ve başkalarına karşı merhamet etme yeteneğinin geliştirilmesine ise daha az odaklanıldığını belirtmektedir. Neff'in bu çağrısına Gilbert (2010) geliştirdiği merhamet odaklı terapi yaklaşımı ile cevap vermiştir.

Merhamet odaklı terapi kişinin kendine ve başkalarına duyduğu merhameti geliştirmesini, aynı zamanda diğerlerinden merhamet görmeye duyarlı olabilme yeteneğini hedefleyen terapotik bir süreçtir (Gilbert, 2010). MOT yaklaşımı budist öğretilerinden yoğun şekilde etkilenmiş ancak temeli evrimsel görüş, nörobilim, sosyal psikolojiye dayandırılmıştır. MOT. bilişsel-davranışsal terapi yöntemleri ve diğer terapi yöntemleriyle zenginleşen çok yönlü bir terapi şeklidir. Dikkate, akıl yürütmeye, duygulara, güdülere ve hayallere odaklanılmaktadır. Sokratik diyaloglar, güdümlü keşif, psikoeğitim, yapılandırılmış formulasyon, düşünce, duygu, davranış ve beden izleme, fonksiyonel analiz, davranışsal deneyler, maruz bırakma, kademeli yaklaşım, merhamet odaklı hayaller, sandalye tekniği, farklı kişiliklerin kabulü, bilinçli farkındalık, duygusal hoşgörüyü öğrenme, duygusal karışıklıklar ve çatışmalarla başa çıkmayı öğrenme, pratik yapmak için taahhüt, zihinleştirme, mektup yazma, affedicilik, ev ödevleri ve güdümlü pratik yapma gibi pek çok teknikten faydalanır (Gilbert, 2010).

MOT, diğer terapi yöntemleri gibi açıkça belirlenmiş sınırları ve terapi sürecinde otorite kullanmayı gerektirir. Bazı danışanlar terapisti örneğin intiharla tehdit ederek duygusal zorlama oluşturabilir. Bu durumdan korkan terapistler geri çekilme davranışı içerisine girebilir. Bu nedenle terapotik ilişkiyi açıkça belirlemek çok önemlidir (Gilbert, 2010). Bilişsel terapide negatif düşünceler sokratik sorgulama tarzıyla ele alınır ve mantıksız inançlar yeniden çerçevelendirilmeye çalışılır. Fakat sıklıkla danışanlar alternatif düşünceleri kendilerine yavaş, sıcakkanlı ve yardımsever bir şekilde tekrarlayamadıklarında, alternatif düşüncelerin mantığını anladıklarını ancak duygusal bir değişiklik yaşamadıklarını

belirtmektedirler. Dolayısıyla terapistler alternatif düşüncelerin kendilerine değil de onların kişide oluşturduğu hislere odaklanmaya ihtiyaç duyar. MOT, bunu hedeflemektedir.

Gilbert ve Procter (2006) merhamet odaklı terapinin utangaçlığı, kendini eleştirmeyi, depresyon anksiyete ve stresi azalttığını bulmuşlardır. Yine Laitwate vd. (2009) merhamet odaklı terapinin depresyonu azaltarak özgüveni artırdığına yönelik bulgulara ulaşmışlardır.

Sonuç

Merhamet son yıllarda Psikoloji dünyasında sıklıkla incelen konular arasına girmeyi başarmıştır. Gilbert'e göre (2009) merhamet, kendinin ve başkalarının sıkıntılı durumlarına karşı derin bir farkındalık, aynı zamanda da sıkıntıyı giderme isteğini ve çabasını içeren temel bir yardımseverlik ve sevecenlik halidir. Merhamet üzerine yapılan bilimsel çalışmalardaki artış, merhametin kavramsallaştırmasına olan ihtiyacı artırmış, yapılan farklı tanımların bütünleştirilmesi ile merhametin acıyı tanımak, acının insan deneyimindeki evrenselliğini anlamak, acı çeken kişi için hissetmek ve onun sıkıntısıyla duygusal bağlantı kurmak, acı çeken kişiye karşı hissedilen olumsuz, rahatsız edici duyguları tolere etmek, böylece acı çeken kişiyi kabul etmeye ve açık kalmaya devam etmek ve acıyı hafifletmek için harekete geçmek veya motive olmak bileşenlerinden oluştuğu görülmüştür (Strauss vd,2016). Merhametin gelişimsel temelleri biyo-psiko-sosyal model çerçevesinde incelenerek süreçteki bağlanma davranışlarının önemi pek çok araştırmada konu edilmiştir. Merhametin iyi-oluş üzerindeki pozitif etkisini gösteren çalışmalar merhametli-zihin eğitiminin önemine dikkat çekmektedir. Bu süreç psikoterapiye bireylerin kendilerine ve başkalarına karşı merhamet kapasitelerini geliştirmeye yönelik yeni bir eğilim olarak yansımaktadır.

Kaynakça

1. Adler, A. (1993). *Yaşamın Anlamı ve Amacı* (Çev. K. Şipal), Ankara: Say.
2. Ansbacher, H.L. (1978). The development of Adler's concept of social interest: A critical study. *Journal of Individual Psychology, 34*(2), 118-152.
3. Beaumont, E. A., Jenkins, P., & Galpin, A. J. (2012). 'Being kinder to myself': a prospective comparative study, exploring post-trauma therapy outcome measures, for two groups of clients, receiving either cognitive behaviour therapy or cognitive behaviour therapy and compassionate mind training. *Counselling Psychology Review*, *27*(1), 31-43.
4. Bellah, R. N., Madsen, R., Sullivan, W. M., Swidler, A., & Tipton, S. M. (1985). *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life.* Berkeley, CA: University of California Press
5. Ben-Ze've, A. (2000). *The subtlety of emotions*. Cambridge: MIT.
6. Boellinghaus, I., Jones, F. W., & Hutton, J. (2013). Cultivating self-care and compassion in psychological therapists in training: The experience of practicing loving-kindness meditation. *Training and Education in Professional Psychology, 7*(4), 267. https://doi.org/10.1037/a0033092
7. Burns, B. M., & Maritz, Y. (2015). Mindful parents, resilient children: The significance of compassion for parenting. In T. G. Plante (Ed.), *The psychology of compassion and cruelty: Understanding the emotional, spiritual, and religious influences* (pp. 125-142). Santa Barbara, CA: Praeger.
8. Carlo, G., & Randall, B. A. (2002). The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 31,* 31-44. https://doi.org/10.1023/A:1014033032440
9. Chou, K. L. (1996). The rushton, chrisjohn and fekken self-report altruism scale: a chinese translation. *Personality and individual differences, 21*(2), 297-298. https://doi.org/10.1016/0191-8869(96)00040-2
10. Cialdini, R. B., Darby, B. L., & Vincent, J. E. (1973). Transgression and altruism: A case for hedonism. *Journal of Experimental Social Psychology, 9*(6), 502-516. https://doi.org/10.1016/0022-1031(73)90031-0
11. Crocker, J., & Canevello, A. (2008). Creating and undermining social support in communal relationships: the role of compassionate and self-image goals. *Journal of personality and social psychology, 95*(3), 555. https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.3.555
12. Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin, 95*(3), 542-575.

13. Eisenberg, N. (1991). Values, sympathy, and individual differences: Toward a pluralism of factors influencing altruism and empathy. *Psychological Inquiry, 2*(2), 128-131. https://doi.org/10.1207/s15327965pli0202_5.

14. Eisenberg, N., VanSchyndel, S. K., & Hofer, C. (2015). The association of maternal socialization in childhood and adolescence with adult offspring's' sympathy/caring. *Developmental Psychology, 51*(1), 7–16. https://doi.org/10.1037/a0038137

15. Feldman, C., & Kuyken, W. (2011). Compassion in the landscape of suffering. *Contemporary Buddhism*, *12*(1), 143-155. https://doi.org/10.1080/14639947.2011.564831

16. Franklin, S. S. (2010). *The psychology of happiness: A good human life*. New York, NY: Cambridge University.

17. Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist, 56*(3), 218–226. https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218

18. Fulton, P. R. (2005). Mindfulness as clinical training. In C. K. Germer, R. D. Siegel, & P. R. Fulton (Eds.), Mindfulness and psychotherapy (pp. 55-72). New York: Guilford Press

19. Germer, C. K., & Siegel, R. D. (2012). *Wisdom and compassion in psychotherapy: Deepening mindfulness in clinical practice.* New York, NY: Guilford

20. Gilbert, P. (2001). *Overcoming depression: A step-by-step approach to gaining control over depression.* Newyork: Oxford University Press.

21. Gilbert, P. (2005). Compassion and cruelty: A biopsychosocial approach. In P. Gilbert (Ed.), *Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy* (pp. 9–74). London: Routledge

22. Gilbert, P. (2009a). *The compassionate mind: A new approach to life's challenges*. London, UK: Constable & Robinson.

23. Gilbert, P. (2009b). Introducing compassion-focused therapy. *Advances in Psychiatric Treatment, 15*, 199-208.

24. Gilbert, P. (2010). *Compassion focused therapy: Distinctive features.* London: Routledge.

25. Gilbert, P., & Choden, P. (2014). *Mindful compassion: How the science of compassion can help you understand your emotions, live in the present, and connect deeply with others.* Oakland, CA: New Harbinger

26. Gilbert, P., & Irons, C. (2005). Focused therapies and compassionate mind training for shame and self-attacking. In P. Gilbert (Ed.), Compassion*: Conceptualisations, research and use in psychotherapy* (pp. 263–325). London: Routledge.

27. Gilbert, P., & Procter, S. (2006). Compassionate mind training for people with high shame and self-criticism: Overview and pilot study. *Clinical Psychology and Psychotherapy, 13*(6), 353–379. https://doi.org/10.1002/cpp.507

28. Gillath, O., Shaver, P. R., & Mikulincer, M. (2005). An attachment-theoretical approach to compassion and altruism. In P. Gilbert(Ed.), *Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy* (pp. , 121-147). London: Routledge.

29. Gladkova, A. (2010). Sympathy, compassion, and empathy in English and Russian: *A linguistic and cultural analysis. Culture & Psychology, 16*(2), 267-285. https://doi.org/10.1177/1354067X10361396

30. Glaser, A. (2005). *A call to compassion: Bringing Buddhist practices of the heart into the soul of psychology*. Berwick, Maine: Nicolas-Hays.

31. Goetz, J. L., Keltner, D., & Simon-Thomas, E. (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, *136*(3), 351–374. https://doi.org/10.1037/a0018807

32. Goleman, D. (2003). *Destructive Emotions and How We Can Overcome Them: A Dialogue with the Dalai Lama*. London: Bloomsbury.

33. Jazaieri, H., Jinpa, G. T., McGonigal, K., Rosenberg, E. L., Finkelstein, J., Simon-Thomas, E., et al. (2013).: A randomized controlled trial of a compassion cultivation training Enhancing compassion program. *Journal of Happiness Studies, 14,* 1113-1126. https://doi.org/10.1007/s10902-012-9373-z

34. Kirby, J. N. (2017). Compassion-focused parenting. In E. M. Seppälä et al. (Eds), *Oxford handbook of compassion science (*pp. 91-107). New York, NY: Oxford University Press

35. Kirby, J. N., Tellegen, C. L., & Steindl, S. R. (2017). A meta-analysis of compassion-based interventions: current state of knowledge and future directions. *Behavior Therapy, 48*(6), 778–792. https://doi.org/10.1016/j.beth.2017.06.003

36. Lacoboni, M., & Mazziotta, J. C. (2007). Mirror neuron system: basic findings and clinical applications. *Annals of neurology, 62*(3), 213-218. https://doi.org/10.1002/ana.21198

37. Laithwaite, H., O'Hanlon, M., Collins, P., Doyle, P., Abraham, L., Porter, S., et al. (2009). Recovery after psychosis (RAP): A compassion focused programme for individuals residing in high security settings. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 37*(5), 511-526. https://doi.org/ 10.1017/S1352465809990233

38. Leak, G. K., & Leak, K. C. (2006). Adlerian social interest and positive psychology: A conceptual and empirical integration. *Journal of Individual Psychology, 62*(3), 207-223.

39. Lutz, A., Brefczynski-Lewis, J., Johnstone, T., & Davidson, R. J. (2008). Regulation of the neural circuitry of emotion by compassion meditation: Effects of the meditative expertise. *Public Library of Science, 3*(3),1 –5. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0001897

40. Mayhew, S., & Gilbert, P. (2008). Compassionate mind training with people who hear malevolent voices: A case series report. *Clinical Psychology and Psychotherapy, 15*(2), 113–138. https://doi.org/10.1002/cpp.566

41. Meyer-Lindenberg, A. (2008). Impact of prosocial neuropeptides on human brain function. *Progress in brain research, 170,* 463-470. https://doi.org/10.1016/S0079-6123(08)00436-6

42. Mayseliss, O. (2016). The caring motivation: An integrated theory. Oxford, UK: *Oxford University Press.*

43. Mongrain, M., Chin, J. M., & Shapira, L. B. (2011). Practicing compassion increases happiness and self-esteem. *Journal of Happiness Studies, 12*(6), 963–981. https://doi.org/ 10.1007/s10902-010-9239-1

44. Neff, K. D. (2003a). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity, 2*(2), 85–102. https://doi.org/10.1080/15298860309032

45. Neff, K. D., & Pommier, E. (2013). The relationship between self-compassion and other-focused concern among college undergraduates, community adults, and practicing meditators. *Self and Identity, 12*(2), 160–176. https://doi.org/10.1080/15298868.2011.649546

46. Norcross, J. C., & Wampold, B. E. (2011). Evidence-based therapy relationships: research conclusions and clinical practices. *Psychotherapy, 48*(1), 98-102. https://doi.org/10.1037/a0022161

47. Pommier, E. A. (2011). The compassion scale. *Dissertation Abstracts International,72.* (UMI No. 3445994)

48. Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2004). The mirror-neuron system. *Annu. Rev. Neurosci., 27,* 169-192. https://doi.org/10.1146/annurev.neuro.27.070203.144230

49. Roeser R.W, Colaianne B.A & Greenberg MA (2018). Compassion and human development: Current approaches and future directions. *Research in Human Development. 15*(3-4), 238-51. https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1495002

50. Scarlet J., Altmeyer N., Knier S. Harpin R.E. (2017). The effects of Compassion Cultivation Training (CCT) on health-care workers. *Clinical Psychologist*, *21* (2), 116-124. https://doi.org/10.1111/cp.12130

51. Schwartz, C., Meisenhelder, J. B., Ma, Y., & Reed, G. (2003). Altruistic social interest behaviors are associated with better mental health. *Psychosomatic Medicine, 65*(5), 778–785. https://doi.org/10.1097/01.PSY.0000079378.39062.D4

52. Seppala, E. M., Simon-Thomas, E., Brown, S. L., Worline, M. C., Cameron, C. D., & Doty, J. R. (Eds.). (2017). *The oxford handbook of compassion science*. New York, USA: Oxford University Press

53. Shapira, L. B., & Mongrain, M. (2010). The benefits of self-compassion and optimism exercises for individuals vulnerable to depression. *The Journal of Positive Psychology, 5*(5), 377-389. https://doi.org/10.1080/17439760.2010.516763

54. Singer, T., & Lamm, C. (2009). The social neuroscience of empathy. *Annals of the New York Academy of Sciences, 1156*, 81-96. doi: 10.1111/j.1749-6632.2009.04418.x

55. Singer, T., & Steinbeis, N. (2009). Differential Roles of Fairness- and Compassion-Based Motivations for Cooperation, Defection, and Punishment. *Annals of the New York Academy of Sciences, 1167,* 41-50. doi: 10.1111/j.1749-6632.2009.04733.x

56. Singleton, J. C. (1987). Implications of the theories of Lawrence Kohlberg and Carol Gilligan for teaching compassion in the church. *Dissertation Abstracts International, 48,* 354A. (UMI No. 8711414)

57. Sivaraksa, S. (1988). *Buddhism in a world of change*. Bangkok, Thailand: Santi Pracha Dhamma Institute.

58. Snow, N. E. (1991). Compassion. *American philosophical quarterly,28*, 195-205.

59. Spinrad, T. L., & Eisenberg, N. (2017). Compassion in children. In E. M. Seppälä et al. (Eds), *Oxford handbook of compassion science* (pp. 53-63). New York, NY: Oxford University Press.

60. Sprecher, S., Fehr, B. (2005). Compassionate love for close others and humanity. *Journal of Social and Personal Relationships, 22*(5), 629-651. https://doi.org/10.1177/0265407505056439

61. Stevens, L., Gauthier-Braham, M., & Bush, B. (2018). The brain that longs to care for itself: The current neuroscience of self-compassion. In Stevens, & C. Ch. Woodruff (Eds.). *The Neuroscience of Empathy, Compassion, and Self-Compassion* (pp.91-120). https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809837-0.00004-0

62. Strauss, C., Taylor, B. L., Gu, J., Kuyken, W., Baer, R., Jones, F., & Cavanagh, K. (2016). What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures. *Clinical Psychology Review,* 47, 15-27. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2016.05.004

63. Swain, J. E., & Ho, S. S. (2017). Parental brain: The crucible of compassion. In E. M. Seppälä et al. (Eds), *Oxford handbook of compassion science* (pp. 65-78). New York, NY: Oxford University Press.

64. Thoits, P. A., & Hewitt, L. N. (2001). Volunteer work and well-being. *Journal of health and social behavior, 42*(2), 115-131. https://doi.org/10.2307/3090173

65. Uchino, B. N., Cacioppo, J. T., & Kiecolt-Glaser, J. K. (1996). The relationship between social support and physiological processes: A review with emphasis on underlying mechanisms and implications for health. *Psychological Bulletin, 119*(3), 488–531. http://doi.org/10.1037/ 0033-2909.119.3.488

66. Underwood, L. G. (2002). The human experience of compassionate love. In Stephen G. Post, Lynn G. Underwood, Jeffrey P. Schloss, and William B. Hurlbut (Eds.), *Altruism and altruistic love: Science, philosophy, & religion in dialogue* (pp. 72- 88). New York: Oxford University Press.

67. Wang, S. (2005). A conceptual framework for integrating research related to the physiology of compassion and the wisdom of Buddhist teachings. In P. Gilbert (Ed.), *Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy* (pp. 75-120). London: Routledge.

68. World Health Organization (2001). *Strengthening mental health promotion*. Geneva, World Health Organization (Fact sheet, No. 220).

69. Wuthnow, R. (1991). *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*, Princeton, NJ: Priceton University Pres

Bölüm 44

2023 MİLLİ EĞİTİM VİZYONU İÇİN CUMHURİYETTEN GÜMÜMÜZE LİSE COĞRAFYA ÖĞRETİM PROGRAMLARI

Raziye ÇAKICIOĞLU OBAN[1]
Taner BİÇKİ[2]

1 Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Coğrafya Eğitimi Ana Bilim Dalı
2 Coğrafya Öğretmeni, Özel İzmir Amerikan Koleji

1.GİRİŞ

Eğitim faaliyetleri ülkeler açısından gelecek kuşakların yetiştirilmesi açısından her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle gerek dünyada gerekse ülkemizde eğitim sistemleri zaman zaman değişime uğramıştır. Eğitim sistemlerinde değişiklikler yapılırken bundan en çok etkilenen kısımlardan biri de her zaman öğretim programları olmuştur. Türkiye'de de zaman zaman eğitim sisteminde ve öğretim programlarında değişikliklere gidilmiştir. Konu ile ilgili alan yazın incelendiğinde öğretim programlarında yapılan değişikliklerden lise coğrafya öğretim programlarının da çok kez etkilendiği görülmektedir (Taş, 2005; Özşavlı, 2007; Geçit, 2008; Kaya, 2010; Özüdoğru,2015; Demiralp, 2017; Sözen, 2018 v.d.).

Coğrafya, insanların çevreleriyle olan ilişkilerini doğal ve kültürel yönden ele alarak pratik sonuçlara dönüştürebilen bir alandır. Bu nedenle yenilenen öğretim programlarında alan bilgisi yanında kazandırılması gereken becerilere ve beceriler dışında birer beceriler topluluğu olarak ta ifade edilen yetkinliklere de yer verilmektedir. Bu bağlamda 21. Yüzyıl'ın öğrencilerine birçok beceri ve yetkinliğin kazandırılmasında coğrafya eğitimi ve öğretiminin önemli bir yeri olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Dünyada küreselleşmenin başladığı 1980'li yılların başından itibaren coğrafya eğitimi konusundaki eksikliklerini ilk fark eden ülkelerden biri Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Amerikan Ulusal Akademik Konseyi tarafından 1997 yılında hazırlanan "Coğrafyayı Yeniden Keşfetmek: Bilim ve Toplum İçin Yeni İlgi (Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society)" adlı kitapta 20. Yüzyılın sonlarına doğru Amerikan toplumunun coğrafya algısı şöyle ifade edilmektedir: *"Çoğu Amerikalı için, coğrafya yer isimleriyle ilgilidir. Coğrafi cehalet ile ilgili endişeler genellikle insanların şehirleri, ülkeleri ve nehirleri bir dünya haritası üzerinde belirleyememelerine odaklanır ve coğrafi eğitim genellikle dünyanın uzak bölgeleri hakkında bilgi aktarımı ile eşittir. Bu açıdan, coğrafyanın yirminci yüzyılın sonlarında toplumla ilgili olarak karşı karşıya kaldığı birçok kritik konuyla ilgili olduğu gerçeği çoğu insanlar için bir sürpriz olabilir."* Yine aynı kitapta konunun devamı ile ilgili olarak şu açıklamalar yer almaktadır: *"Geçtiğimiz on yılda, "coğrafi okuma yazma bilmezliği" ile ilgili endişeler ABD'deki coğrafyaya yeni bir odaklanmanın katalizörü olmuştur. Bu artan dikkatin bir sonucu, ABD'de coğrafya eğitiminin öneminin yeniden keşfedilmesidir. Coğrafya, Amerikan okulları için, fen ve matematiğin eşit olduğu bir dizi politika bildirimi ve ulusal eğitim reformu için yasal önerilerde bulunmak üzere temel bir konu olarak tanımlanmaktadır."*

Uluslararası arenadaki gelişmelerin yoğunlaştığı bu dönemle birlikte coğrafya eğitimi de giderek önem kazanmıştır. Tam da böylesi ortamda uluslararası coğrafya eğitimi oturumlarında sık sık "coğrafya içerik ve standartlar bakımından öğrenciler, öğretmenler ve vatandaşları kapsayan uluslararası toplum içinde bir amaç olarak ne sunmalıdır?" sorusu tekrarlanmıştır. Bu sorunun giderek daha çok tekrarlanması, 1992 yılında Uluslararası Coğrafya Birliği (IGU) Coğrafya Eğitimi Komisyonu'nun (CGE) ilk kez bir Uluslararası Coğrafya Eğitimi Bildirgesi yayınlamasını da beraberinde getirmiştir (Sanders ve Stoltman, 2004'den aktaran Artvinli& Kaya, 2010). Bildirge, "iyi bir geleceğe hazırlanmayı garanti etmek için, coğrafya hem ilköğretim hem de ortaöğretim müfredatında ana ders olarak düşünülmelidir" cümlesi ile bu dersin ulusal müfredat içindeki önemini açıkça beyan etmiştir (Artvinli& Kaya, 2010).

Günümüz Türkiye eğitim sisteminde ihmal edilmiş ve sadece sosyal bilimler alanına hapsedilerek kısır karaktere bürünmüş bir disiplin görüntüsü sergileyen coğrafya bu hâliyle bilim çevrelerinin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaklaşmıştır. Hatta bazı akademisyenler Avrupa ve Amerika'da hızla gelişen coğrafyanın maalesef ülkemizde 1950'lerden daha az popüler olduğu, yıllar boyunca coğrafya programlarına uzman olmayan kişilerce müdahale edildiği konusuna dikkati çekmektedirler (Alim, 2003'den aktaran Kaya, 2012). Günümüzde ilk ve ortaokul seviyesinde müstakil bir coğrafya dersinin bulunmadığı Türkiye'de coğrafya eğitiminin önemli evrelerinden birini de lise eğitimi oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze değin liselerde coğrafya öğretim programları çerçevesinde coğrafya öğretimi yapılmaktadır. Program değişiklikleri incelendiğinde; *amaçlar, ders adları, ders saatleri, derslerin yerlerindeki değişimler, ders içeriklerindeki değişimler, genel eğitim paradigmasındaki değişimin yansımaları ve siyasi değişimlere bağlı yansımalar* şeklinde olduğu dikkati çekmektedir. Bu değişimler bazen küçük bazen de büyük çaplı olmuştur. 1941, 1973 ve 2005 programları Cumhuriyet tarihinde liselerdeki coğrafya eğitim ve öğretimi açısından daha büyük çaplı değişimlerin olduğu dönemlerdir. Türkiye, 23 Ekim 2018 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından duyurulan "2023 Eğitim Vizyonu" ile eğitim sisteminde yeniden bir büyük değişiklik yapmaya hazırlanmaktadır. Bir bütün olarak lise eğitiminin bu vizyon belgesi çerçevesinde birçok özelliğiyle yeniden yapılandırılması hedeflenmektedir. Eğitim sistemindeki bu köklü değişim elbette öğretim programlarının yenilenmesini de zorunlu kılacak ve liselerde öğretim programları ile ilgili çalışmalar "2023 Eğitim Vizyonu" (http://2023vizyonu.meb.gov.tr/) çerçevesinde 2019-2020 eğitim ve öğretim yılı boyunca devam etmiştir. Sözü edilen değişimlerden lise coğrafya öğretim programları da etkilenecektir. Bu çalışmanın amacı da

değişimlere ilişkin hazırlıkların devam ettiği bu süreçte, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar liselerde uygulanan coğrafya eğitiminin yeri ve ağırlığını, değişimleri ve bu değişimlerle ilgili olarak ileri sürülen görüş ve eleştirileri de ortaya koyarak yeni program hazırlıkları için bir katkı sunabilmektir.

2. LİSE COĞRAFYA ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Lise Coğrafya Öğretim Programları incelendiğinde; 11 büyük ya da daha kapsamlı, az sayıda da olsa küçük çaplı değişikliklere uğradığı görülmüştür. Bu çalışmada daha ziyade köklü değişikliklerin olduğu programlar üzerinde durulacaktır (Tablo 1).

Tablo 1: Coğrafya Öğretim Programlarının Karar Kabul Tarihleri ile Karar Sayıları (Cumhuriyetten Günümüze Büyük Değişiklikler İçeren Dönemler İtibariyle).

SIRA NO	KARARKABUL TARİHİ	KARAR NO	ÖĞRETİM PROGRAMI
1	1924 (1340)	-	1924 Lise Coğrafya Öğretim Programı
2	27.02.1942	31	1942 Lise Coğrafya Öğretim Programı
3	21.09.1957	215	1957 Lise Coğrafya Öğretim Programı
4	22.03.1971	110	1971 Lise Coğrafya Öğretim Programı
5	29.12.1973	541	1973 Lise Coğrafya Öğretim Programı
6	19.11.1982	156	1982 Lise Coğrafya Öğretim Programı
7	08.07.1983	107	1983 Lise Coğrafya Öğretim Programı
8	27.03.1992	79	1993 Lise Coğrafya Öğretim Programı
9	14.07.2005 (10.02.2010-değişiklik)	198 (2010/5 değişiklik)	2005 Lise Coğrafya Öğretim Programı
11	19.01.2018	26	2018 Lise Coğrafya Öğretim Programı

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Cumhuriyetten günümüze kadar olan değişimlerin değerlendirilmesi için programların incelenmesinde şu kıstaslara yer verilmiştir:

-Dersin amaçları,

-Ders saatleri,

-Ders isimleri,

-Derslerin yer aldığı sınıf seviyesindeki değişiklikler,

-Ders içerikleri,

-Genel eğitim paradigmasındaki değişim ve onun getirdiği yenilikler,

-Siyasi konjonktüre dayalı etkilenmeler ve bunların programa yansımaları

2.1. Dersin Amaçları Yönünden Programların Değerlendirilmesi

Öğretim programları basit ve detaylı öğretim programları olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Müfredat programı derslerin; genel amaçlarını, özel amaçlarını, o dersin araç ve gereçleri ile uygulanacak yöntemler ve ilkelerini açıkça belirtiyorsa detaylı öğretim programı; aksi durumda sadece ders ve konu başlıklarını belirtiyorsa basit öğretim programı olarak nitelendirilir (Geçit, 2008). 22.03.1971 tarihli Lise 1. Sınıf coğrafya dersi taslak programı, coğrafya programları içinde birçok eksikliğine rağmen amaçların belirtilmesi açısından bir ilk ve oldukça önemlidir. Program birçok eksik ve eleştirilebilecek yönleri olmasına karşılık getirmiş olduğu üç önemli yenilikle oldukça önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi; Genel Coğrafya taslak programında dersin amaçlarına yer verilmiş olması; ikincisi öğretmenler için çeşitli açıklama ve tavsiyelerin bulunması, üçüncüsü ise; dersin işlenmesinde gerekli araç ve gereçler listesi ile gerekli tesisler başlığı altında yeni bir bölümü içermesidir. 1971 yılında hazırlanan programda "Genel Coğrafya" dersi için amaçlar belirlenirken, aynı yıl hazırlanan Lise-2 ile Lise-3 dersleri için amaçların belirtilmemiş olması bir eksikliktir.

Tablo 2: 1971, 1983, 2005 ve 2018 Lise Coğrafya Öğretim Programlarının Genel Amaçları

1971	1983	2005	2018
5	13	13	15

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 3: 1973 Coğrafya Derslerinin Genel ve Özel Amaçları

Coğrafya dersinin genel amaçları	Genel Coğrafya Dersinin Amaçları	Ülkeler Coğrafyası Dersinin Amaçları	Türkiye Coğrafyası Dersinin Amaçları
6	4	5	5

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 4: 1971 ve 1973 Lise Coğrafya Öğretim Programları Öğretmenler İçin Açıklamalar ve Tavsiyeler

Açıklamalar ve Tavsiyeler Bölümü	
1971	1973
11	17

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 5: Öğretim Programlarındaki Değişiklikler (1971, 1973, 1983, 2005, 2018).

YIL	DEĞİŞİKLİK
1971	İlk defa lise coğrafya öğretim programının genel amaçları belirlenmiştir. İlk defa programa öğretmenler için tavsiyeler ve açıklamalar bölümü eklenmiştir.
1973	Coğrafya dersinin genel amaçları dışında her dersin ayrı ayrı özel amaçları da belirtilmiştir. Öğretmenler için açıklama ve tavsiyeler bölümü daha da geliştirilmiştir.
1983	Öğretmenler için açıklamalar ve tavsiyeler bölümü Genel Coğrafya, Türkiye Coğrafyası ve Ülkeler Coğrafyası dersleri için ilk defa ayrı ayrı hazırlanmıştır.
2005	Programda tüm coğrafya dersleri için 13 amaç belirlenmiştir. Coğrafya dersinin amaçları önceki programlardan farklıdır. Öğretmenler için açıklamalar ve tavsiyeler bölümü bulunmamaktadır.
2018	Öğretmenler için açıklamalar ve tavsiyeler bölümü bulunmamaktadır.

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

Öğrencilerin öncelikle coğrafyanın kavramsal ve kuramsal çerçevesini kavramaları, bu çerçevede coğrafi bilgiler ışığında olaylara coğrafi bakış, açısıyla yaklaşarak, coğrafi sorgulama becerileri kazanmaları amaçlanmıştır. Ayrıca insanın yakın çevresinden başlayarak tüm evrene ait değerlere sahip çıkma, ekosistemin isleyişinde sorumluluk bilincini geliştirme, doğal afet ve çevre sorunlarına duyarlı olup aynı zamanda kaynakların kullanılmasında tasarruf bilincini geliştirmeleri de hedeflenmiştir. Tüm bu sıralanan evrensel amaçlar yanında öğrencilerde

"vatan bilincinin" kazanılması için de Türkiye'nin sahip olduğu potansiyellerin tanınması önemsenmiştir.

Bu amaçların 1992 yılında IGU tarafından yayınlanan «Uluslararası Coğrafya Eğitim Bildirgesi» ile büyük ölçüde örtüştüğü dikkati çekmektedir. 2018 programının amaçlarında içerik ve madde sayısı açısından 2005 yılına göre önemli bir değişiklik olmamıştır. 1971 yılından beri genel ya da özel olarak yer almış olan öğretmenlere yönelik açıklamalar ve tavsiyeler bölümünün 2005 ve 2018 yıllarındaki programlarda bulunmayışı da bir başka değişiklik olarak ifade edilebilir. 2005 programında olduğu gibi 2018 programında da devam eden sorunlardan biri de programın genel amaçlarının kazanımları tamamen kapsaması hususundaki eksikliklerin devam etmesidir. Sözen (2018)'in aktardığına göre Kızılcaoğlu (2006) konu ile ilgili şöyle bir öneri getirmiştir: *"Programın genel amaçları, programda yer alan tüm kazanımları kapsayacak şekilde düzenlenmelidir. Tablolara kazanımların hangi amaçla ilişkili olduğunu ifade etmek amacıyla, ilgili kazanımın karşısına programda yer alan amacın başındaki numara verilebilir."*

2.2. Ders Saatleri, Ders İsimleri ve Derslerin Yer Aldığı Sınıf Seviyesindeki Değişiklikler Yönünden Programların Değerlendirilmesi

1924 – 1947 Yılları Arasında Tablo 6'da görüldüğü üzere derslerin isimleri Lise 1. Sınıfta "Umumi Coğrafya", Lise 2. Sınıfta "Büyük ve Komşu Memleketler Coğrafyası", Lise 3. Sınıfta ise "Türkiye Coğrafyası" şeklindedir. Ders saatleri 1924 yılında her ders için 1 saat olarak belirlenmiştir. Ancak 1927 yılında yapılan düzenleme ile Lise 1 ve Lise 2. sınıflarda 2 saate çıkarılan ders saatleri, Lise 3. sınıfların hem fen hem de edebiyat alanlarında 1 saat olarak okutulmaya devam etmiştir. 1937 yılında yapılan bir değişiklikle Lise 3. sınıfların fen alanlarında ders saatleri 3 saate çıkarılırken edebiyat alanında 1 saat olarak kalmıştır. 1947 yılına kadar Lise 1 ve Lise 2 ders saatlerinde herhangi bir değişiklik olmazken, Lise 3 fen alanında ders saati yeniden 1924 ve 1927'deki gibi 1 saate indirilmiş, edebiyat alanında 1 saatten 2 saate çıkarılmıştır. Geçit (2008) tarafından hazırlanan doktora tezinde bu durumu coğrafya derslerinin hangi alana daha yakın olduğunun henüz netleşmemiş olduğuna bağlanabileceğini belirtmiştir.

Tablo 6: Yıllara Göre Ders Saatleri, Ders İsimleri, Derslerin Yer Aldığı Sınıf Seviyeleri (1924-1971).

Yıl	***Lise 1***	***Lise 2***	***Lise 3***	
			Fen	**Edebiyat**
1924	1 Umumi Coğrafya (Tabii, Beşeri, İktisadi)	1 Büyük ve Komşu Memleketler Coğrafyası	1 Türkiye Coğrafyası	1 Türkiye Coğrafyası
1927	2	2	1	1
1937	2	2	3	1
1947	2	2	1	2
1942	2 Genel Coğrafya	2 Devletler Coğrafyası	2 Türkiye Coğrafyası	
1957	2 Coğrafya	**Fen** **Edebiyat** 2 Ülkeler Coğrafyası	1 Türkiye Coğrafyası	2 Türkiye Coğrafyası
1971	2 Genel Coğrafya	**Fen** **Edebiyat** 1 Ülkeler Coğrafyası 1 Ülkeler Coğrafyası	1 Ülkeler Coğrafyası	1 Ülkeler Coğrafyası

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

1942 yılında, 1941 yılında düzenlenen Türk Coğrafya Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda şekillenen coğrafya öğretim programı uygulamaya konulmuştur. Cumhuriyet tarihindeki en önemli programlardan biri olan ve uzun süre yürürlükte kalan bu programda ilk dikkati çeken konulardan biri, Lise 1 düzeyinde önceki programda "Umumi Coğrafya" olarak isimlendirilen dersin adının "Genel Coğrafya", Lise 2. sınıflarda önceki programda "Komşu ve Büyük Memleketler Coğrafyası" olan dersin isminin ise "Devletler Coğrafyası" olarak değiştirilmiş olmasıdır. Bu program 1971 yılına kadar çok köklü olmayan değişikliklere maruz kalmıştır.

1949 yılında toplanan 4. Milli Eğitim Şurası'nda Liselerin 4 yıla çıkarılması kararı alınmış, ancak bu karar 1952 de uygulamaya konulmuştur. Alan ayrımının ise Lise 4. sınıfta yapılmasına karar verilmiştir. Ancak coğrafya ders dağılımı 1952 tarihine kadar 1947'deki durumunu muhafaza etmiştir (Lise 1'lerde 2 saat, Lise 2'lerde 2 saat, Lise 3 Fen'lerdi 1, Edebiyatlarda 2 saat şeklindedir).

1952 yılından itibaren başlayan 4 yıllık lise eğitimi sürecinde Lise 4. sınıfın her iki alanında da coğrafya eğitimine yer verilmemiştir.

1956 yılında yeniden liselerin öğretim süresi dört yıldan üç yıla indirilmiştir. 1956 yılında yeni bir program hazırlanmış alan ayırımı 1949 yılı kararlarında olduğu gibi tekrar son sınıf olan üçüncü sınıfa alınmış ve ders saatleri de o programda olduğu şekilde tekrar kabul edilmiştir. 1956 yılı programı bir yıl uygulandıktan sonra tekrar değiştirilmiştir. Ancak bu değişikliklerin ders isimleri ve ders konularından ziyade, derslerin sınıflara dağılımı ile ilgili olduğu göze çarpmaktadır.

1957 yılında ise fen ve edebiyat ayırımı, Lise 2. sınıftan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Burada yeniden derslerin isimlerine yönelik bir düzenleme yapıldığı dikkati çekmektedir. Lise 1. sınıflarda okutulan "Genel Coğrafya" dersinin ismi "Coğrafya", Lise 2. sınıflarda okutulan "Devletler Coğrafyası" dersinin ismi ise "Ülkeler Coğrafyası olarak değiştirilmiştir. Coğrafya dersi birinci sınıfta 2 ders saati, ikinci sınıfta her iki alanda 2 ders saati, son sınıfların fen alanında 1, edebiyat alanında ise 2 ders saati olarak belirlenmiştir.

Görüldüğü gibi, 1942 yılından 1957 yılına kadar lise coğrafya öğretim programında içerik olarak değişiklik olmazken ders isimleri ve ders saatleri bağlamında bazı değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1957 yılında kabul edilen programda da ders içerikleri ile ilgili çok köklü değişikliklerin olduğu söylenemez. Burada dikkati çeken önemli konulardan biri de ilk programdan beri yaklaşık 33 yıllık bir sürede varlığını koruyan "Türkiye Coğrafyası" dersinin fen alanında ders saatinin 1 saate düşürülmüş olmasıdır. Burada sanki fen alanında okuyan öğrencilerin Türkiye Coğrafyası dersini ayrıntılı olarak görmesine gerek olmadığı gibi bir sonuca ulaşılabilir. Aslında sadece bir sosyal bilim olarak değerlendirilemeyecek bir ders olan, fen ve sosyal bilimler arasında bir köprü özelliğini taşıyan ve bu yıllarda bazı ülkelerde fen bilimleri altında eğitimi verilen coğrafya dersleri ile ilgili alınan bu kararın çok sağlıklı olmadığı açıktır. Buradan ortaya çıkan sonuç; 33 yıllık süreçte fen ve sosyal bilimler arasında yeri tam olarak saptanamamış olan coğrafya derslerinin bu yıl yerinin sosyal bilimlerde olduğu ve fen alanında eğitim gören öğrencilerin bu derse ihtiyacının olmadığı ya da daha az olduğu şeklinde yorumlanabilir. Tablo 6'da da görüldüğü üzere bu dersin 1937 yılında fen kolunda 3 saat, edebiyat kolunda 1 saat okutulduğu hatırlanacak olursa durum daha iyi anlaşılabilecektir. 1924 yılından itibaren Lise 3. sınıflarda okutulan Türkiye Coğrafyası dersinin geçen 33 yıl içinde ismini aynen koruması önemli görülmektedir. 1957 yılında yürürlüğe giren yeni öğretim programı içerik olarak bir yenilik getirmemiş ve yaklaşık 14 yıl boyunca uygulamada kalmış ancak 1971 yılında köklü sayılabilecek değişikliklere uğramıştır.

1971 yılında hazırlanan taslak coğrafya öğretim programı beraberinde pek çok yenilik ve değişiklikleri getirmiştir. Bunlardan ders adı ve saatleri ile ilgili olanlara bakılacak olursa bu programda 33 yıldır uygulamada olan "Türkiye Coğrafyası" dersinin bulunmayışıdır. Türkiye Coğrafyası dersinin yerini Lise 2 ve Lise 3. sınıflarda uygulanmak üzere Ülkeler Coğrafyası derslerinin aldığı görülmektedir (Tablo 6). Ayrıca bir önceki programda Lise 1. sınıflarda okutulan "Coğrafya" dersinin adı yeniden "Genel Coğrafya" olarak değiştirilmiştir. Bu program bir sonraki bölümde daha kapsamlı olarak değerlendirilecek içerik bakımından çok daha kapsamlı bir biçimde hazırlanmış olmasına karşılık derslere ayrılan saatlerin önceki programlardan çok farklı olmaması yönüyle eleştirilmiş ve programın yetişmesi açısından sıkıntıların yaşanacağı dile getirilmiştir. Geçit (2008) yılında yaptığı doktora çalışmasında konuyu şöyle ifade etmiştir : *"1971 lise 1 coğrafya öğretim programı, hem içerik hem de konuların çok daha kapsamlı olmasından dolayı diğer coğrafya programlarına göre farklı bir öneme sahiptir. Gerçekten 4 ana bölümden ibaret olan bu dersin her bir bölümü içerik ve kapsam bakımından farklı sınıflarda okutulabilecek geniş bir düzeydedir. Ancak çok geniş kapsamlı olan bu program için de diğerlerinde olduğu gibi, haftalık sadece 2 saatlik süre verilmesi, programın bütünüyle işlenmesi ve tasarlanan hedeflere ulaşılmasında sıkıntılara yol açmış olabilir (Geçit, 2008)."*

Tablo 7: Yıllara Göre Ders Saatleri, Ders İsimleri, Derslerin Yer Aldığı Sınıf Seviyeleri

Yıl	Lise 1	Lise 2	Lise 3
1973	5 Genel Liseler Endüstri Meslek Lisesi Kız Meslek Lisesi Genel Coğrafya Ülkeler Coğrafyası Türkiye Coğrafyası Ticaret Lisesi: 2 İmam Hatip Lisesi: 2		
1982	2 Genel Coğrafya	2 Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri	2 Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası
1983	2 Genel Coğrafya	2 Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri	2 Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası
1992	2 Genel Coğrafya	2 Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri	2 Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası

Ders Geçme ve Kredili Sistem (1993-1994)	2 Coğrafya 1 – 2 (Ortak Ders) (Genel Coğrafya- 1. Dönem Türkiye Coğrafyası Bölgeler - 2. Dönem)	6 Türkiye Fiziki Coğrafyası (Seçmeli) 4 Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası 1-2 (Seçmeli)	6 Ülkeler Coğrafyası (Seçmeli)

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

1973 yılında Modern Program adı altında yeni öğretim programı hazırlanmıştır. Bu program 1941 yılı kararlarını esas almasına rağmen, Lise ve dengi okullarda coğrafya eğitimini çok olumsuz yönde etkilemiş, ders adı ve saati önemli ölçüde değişmiştir (Tablo 7). Bu yeni program ile Genel Lise, Endüstri Meslek Lisesi ve Kız Meslek liselerinin sadece 1. Sınıf öğrencileri coğrafya derslerini alabileceklerdi. Bu okulların 1. sınıflarına haftada 5 saat coğrafya dersi konup üst sınıflara konmamasının nedeni, üst sınıflarda okuyan öğrencilerin fen ve matematik derslerine daha fazla zaman ayırmalarını sağlamaktı.

Sonuç olarak, genel liselerde okutulan haftalık 5 saatlik coğrafya dersi toplamı, sadece lise 1. sınıflarda toplanmış olup diğer liselerde haftada 2 saatlik bir programa sıkıştırılmıştır (Doğanay,1989). Ancak bu yeni düzenleme, 1974-1975'den itibaren liselerdeki coğrafya öğretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Şöyle ki, modern fen programlarına Lise 2 ve 3. sınıflarda daha fazla öğretim saati tanınması amacıyla, lise sınıflarında okutulan coğrafya dersleri, lise 1. Sınıfa toplanmıştı. Üstelik bazı önemli bilgiler programdan çıkarılmıştı. Bunlar arasında, Türkiye Fizikî Coğrafyası konuları ve Türkiye'nin komşuları olan ülkelere ait bilgiler de vardı. Öte yandan uygulamanın en sakıncalı yönü, *Türkiye Coğrafyası* konularının işlenmesine yeterli zamanın kalmaması idi. Önce Genel Coğrafya, sonra da Ülkeler Coğrafyası okutulduğundan, Türkiye Coğrafyası konularına başlanacak günlerde, zaten öğretim yılı sonu gelmiş olmasıydı (Tablo 7). Bu da Türkiye Coğrafyası konularının önemi üzerinde bir soru işareti oluşturmasının yanında öğretimin yakından uzağa ilkesi ile çelişen bir durum yaratmaktaydı.

1982 lise coğrafya öğretim programında dikkat çeken diğer önemli bir husus ise, bir önceki programda haftada 2 saat olarak ve lise 2. Sınıfta okutulan "Ülkeler Coğrafyası" konularının Lise 2 ve Lise 3. sınıflarda okutulan derslerin ikinci bölümlerini oluşturacak biçimde düzenlenmesidir. Lise 2. Sınıfta haftada 2 saat olarak okutulması kararlaştırılan "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri" dersinin ikinci bölümünde Türkiye'ye komşu ülkeler incelenmiştir. Lise 3. Sınıfta yine haftada 2

saat olarak okutulan "Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası" dersinin ikinci bölümünde ise "Başlıca Dünya Ülkeleri" başlığıyla Ülkeler Coğrafyası konuları ele alınmıştır. Başka bir deyişle, sözü edilen yeni programda Lise 2. Sınıfta okutulan ders bir önceki programa göre hem dersin adı hem de içeriği önemli değişikliğe uğramıştır. 1982 programında Lise 2. Sınıfta okutulan coğrafya dersi bir önceki programa göre (1973) hem dersin adı hem de içerik olarak önemli değişiklikler ihtiva etmektedir. Nitekim 1973 coğrafya öğretim programında "Ülkeler Coğrafyası" olarak Lise 2. sınıflarda okutulan ders yeni programda iki bölüm halinde, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri" adıyla işlenmektedir. Yine Lise 2. Sınıfta okutulan bu dersin ilk bölümünü teşkil eden "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri" bir önceki programda Lise 3. Sınıf konuları içerinde ayrı bir bölüm olarak yer almaktaydı. 1973 müfredat programında Lise 3. sınıflarda "Türkiye Coğrafyası" olarak okutulan ders 1982 müfredat programında "Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası' ve Lise 2. sınıflarda olduğu gibi iki bölüm dâhilinde hazırlanmıştır. 1982 Lise öğretim programına göre, 1983 programında ders içeriklerinde bazı değişiklikler meydana getirilmiş olmasına karşın ders isimleri ve derslerin sınıflara dağılımında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. 1992 Lise coğrafya öğretim programında 1983 programında okutulan ders isimleri, ders saatleri ve derslerin yerleri bakımından herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. 1992 programının kredili sistem dışındaki taslağının 1983 programından pek farklı olmadığı yukarıda belirtilmişti. Ders adları ve derslerin sınıflara dağılımında bir değişiklik olmazken, bazı derslerin içeriğinde küçük çaplı değişiklikler yapılmıştır.

DERS GEÇME VE KREDİLİ SİSTEM

Bu sistemin temel amacı çocukları ve gençleri yetenek ve ilgilerine göre programlara yönlendirmekti. Sistemin bir gereği olarak Genel Liseler Fen Bilimleri Alanı, Sosyal Bilimler Alanı, Türkçe-Matematik Alanı, Yabancı Dil Alanı, Spor ve Sanat Alanı diye altı alana ayrılmıştı (Akbaş-Engin-Gençtürk, 2003: M.E.D'den Aktaran Geçit, 2008). Çağdaşlarımız olan Avrupa ülkelerinin birçoğu sistemlerini uzun yıllar önce temelde bu eğitim anlayışı üzerine geliştirirken hatta bu ülkelerin önemli bir kısmı öğrencileri yetenek ve ilgilerine göre farklı alanlara yönlendirmeyi daha ilköğretim yıllarında yaparken, ülkemizde bu gelişme yıllar sonra ve sadece ortaöğretim bazında uygulamaya konulabilmiştir. Ancak ne yazık ki yapılmak istenen, basınımız, velilerimiz ve pek çok okul yöneticisi tarafından anlaşılmamıştır ve birkaç yıl sonra bu sistem yürürlükten kaldırılmıştır. Kredili sistemden vazgeçilmesine rağmen Genel Liselerde Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Türkçe-Matematik alanları ayrımı devam etmekte olup, müfredat programları da, bu ayırıma uygun ve

kredili sistemin kısmen devamı olarak sürdürülmektedir (Doğanay, 2002). Bu sistemin özüne bakıldığı zaman derslerin ortak dersler ve öğrencilerin seçeceği alana ilişkin seçmeli dersler olarak iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Bu şekildeki bir düzenlemenin tam olarak aynı olmasa bile 2023 vizyonu çerçevesinde uygulanması planlanan ve ana hatlarıyla kamuoyu ile paylaşılan yeni eğitim sisteminde de bulunduğu dikkati çekmektedir.

Coğrafya dersi de tüm ortaöğretim kurumlarının birinci sınıflarında ortak ders, üst sınıflarda ise alanların özelliğine göre seçmeli ya da zorunlu ortak dersler içerisinde kabul edilmiştir. Bu haliyle ise sözü edilen program 2023 vizyonu çerçevesinde uygulanması beklenen program ile bir ölçüde farklılaşmaktadır. Bu uygulanması muhtemel programda açıklanan ders gruplarının hiçbirinde coğrafya adında bir ortak ders bulunmamaktadır. Ortak derslerin amacı, öğrencilere minimum düzeyde de olsa genel kültür vermek, kendisini tanımasını sağlamak ve ilgi ve yetenekleri doğrultusunda yöneleceği alanları daha doğru seçebilmektir (Geçit, 2008). Yeni programda ise ortak dersler başlığı altında coğrafya dersi gözükmemekte onun yerine içeriği henüz belli olmayan 1. Dönem Sosyal Bilimler Deneyimi ve 2. Dönem Sosyal Bilim Çalışmaları isimli dersler yer almaktadır. Bu derslerin içeriği ile ilgili henüz bir açıklama yapılmadığından Lise 1 düzeyinde öğrencilerin ortak olarak göreceği hem genel kültür edinecekleri hem de yönelecekleri meslek ve alan seçiminde kendilerine rehber olabilecek coğrafya dersinin bulunup bulunmayacağı yeni programla ilgili büyük bir soru işareti oluşturmaktadır.

Seçmeli derslerdeki amaç ise; öğrencilerin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda yönelecekleri alanlarla ilgili programlarda ilerlemelerini sağlamaktır (Kaplan, 2005'ten aktaran Geçit: 2008). Milli Eğitim Bakanlığının yeni açıkladığı programda "Coğrafya" başlığı altında bir ders Lise 2 ve Lise 3. sınıflarda sadece zorunlu ders seçimi yapılacak 6 grup dersten "Sosyal ve Beşeri Bilimler Grubu" içerisindeki dersler arasında seçmeli ders olarak yer almaktadır. 2021-2022 eğitim ve öğretim yılında 10. sınıfların "Sosyal ve Beşeri Bilimler Grubu" içinde "Coğrafya-1", 11. sınıfların "Sosyal ve Beşeri Bilimler Grubu" dersleri içinde "Coğrafya 1 ve 2" başlıkları altında görülmekte Anadolu liseleri için bu derslere 4 saat verildiği görülmektedir. Programın diğer okul türlerindeki haftalık ders çizelgeleri ve içeriği ile ilgili henüz bir açıklama yapılmamıştır. Ancak görünen o dur ki, coğrafya derslerinin yeni programdaki durumu; ne seçmeli dersler altında ne de ortak dersler altında yer almayışıdır. Yani ancak üniversite sınavlarındaki soru sayısı itibariyle öğrencinin tercihine göre bir ağırlığa sahip olacağı anlaşılmaktadır. Bu durumun gerçekleşmesi halinde "coğrafya" konusunda bilgi ve beceriden yoksun yeni bir kuşağın ortaya çıkması kaçınılmazdır. O nedenle geleceğin

programı hazırlanırken bu gerçeğin göz önüne alınması "ortak" ders ya da zorunlu seçim yapılacak "ders grupları" arasında coğrafya disiplinin yeri ve önemi dikkate alınarak bir düzenleme yapılmasının zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Talim ve Terbiye Kurulu'nun 08.07.1992 tarihli ve 190 sayılı kararı ile 09.09.1992 ve 277 sayılı kararları doğrultusunda ortaöğretimde okutulacak olan ortak ve seçmeli coğrafya derslerinin amaçları ve içerikleri belirlenmiştir. 190 sayılı karar ile Lise seçmeli dersler grubu arasında yer alan "Türkiye Coğrafyası", "Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası" ve "Ülkeler Coğrafyası" ders programları kabul edilmiştir. 09.09.1992 ve 277 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararınca kabul edilen ve Lise-1. sınıflarda okutulan "Coğrafya 1-2" dersi programın ortak dersini oluşturmaktadır (Tablo 7).

Bu programda dikkate alınması gereken önemli hususlardan biri de Meslek Liseleri ve onlar gibi bazı Lise gruplarında Coğrafya dersinin sadece Lise 1. Sınıftaki ortak dersten ibaret olduğu gruplarda "Coğrafya 2" dersi oldukça önem arz etmektedir. Bunun nedeni bu grupta yer alan öğrencilerin bir daha "Türkiye Coğrafyası" ile ilgili konuların yer aldığı bir dersi görmeyecek olmalarıdır.

Şahin 2001 yılındaki çalışmasında bu programla ilgili şunları belirtmiştir: *"1992 coğrafya öğretim programından sonra 2005 yılına kadar programda bazı değişiklikler yapılmakla beraber, programın önemli ölçüde muhafaza edildiği söylenebilir. Bu zaman sürecinde yapılan değişikliklerden biri Lise 1. sınıflarda okutulan zorunlu Coğrafya-1 ve Coğrafya-2 derslerinin "Genel Coğrafya" adı altında tek bir program dâhilinde kabul edilmesidir. Ancak burada yapılan değişiklik bazı konuların eklenip çıkartılması şeklinde olmadığı gibi, haftalık ders saatinde de bir değişiklik olmamıştır. Sadece Genel Coğrafya konularının işlendiği Coğrafya-1 ile Türkiye'nin coğrafi bölgelerinin ele alındığı Coğrafya-2 konuları birleştirilmiştir. Yapılan bu değişiklik ders konuları, haftalık ders saati, dersin okutulacağı yıl veya dönem gibi konularla ilişkili olmadığı için dersle ilgili sorunların giderilmesinde herhangi bir fayda sağlamamıştır (Şahin, 2001)".*

Tablo 8: Yıllara Göre Ders Saatleri, Ders İsimleri, Derslerin Yer Aldığı Sınıf Seviyeleri

Yıl	9. Sınıf	10. Sınıf	11. Sınıf	12. Sınıf
2005	2 (Ortak Ders) Coğrafya 9	2 (Ortak), + 2 (Seçmeli) Coğrafya 10 (Fen-Tm-Sos-Dil alan seçimi)	2, 4 Coğrafya 11	2, 4 Coğrafya 12
2018	2 (Ortak Ders) Coğrafya 9	2 (Ortak Ders) Coğrafya 10	2, 4 Coğrafya 11 (Fen-Tm-Sos-Dil alan seçimi)	2, 4 Coğrafya 12
2023 Miili Eğitim Vizyonu ile açıklanan	-	4 (Seçimlik) Coğrafya-1	4 (Seçimlik) Coğrafya 1 ve 2	-

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

2005 yılı coğrafya müfredat programı birçok açıdan daha önceki müfredat programlarından farklılık taşımaktadır. Bu programın getirdikleri ise şu başlıklar altında sıralanmıştır:

Bakış açısı ve ders içeriği, ders adları ve yıllara dağılımı, öğretmenin rolü (yapılandırmacılık kuramının temel dayanağı öğrenci merkezli olmakla beraber, aslında öğretmenin daha aktif, sorumluluğunu artıran ve genel ilkelere uymak koşuluyla daha özgür hareket edebilme olanağı da tanıyan bir sistemdir) ve ders kaynakları (Geçit, 2008).

Bu programda Tablo 8'de de görüldüğü üzere tüm sınıflarda dersin adı coğrafya şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Ders seçmeli ve kredili sistemdeki Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası 1 ve 2 ile Ülkeler Coğrafyası gibi seçmeli dersler kaldırılmıştır. 9. sınıf coğrafya dersi haftada iki ders saati olarak tüm ortaöğretim kurumlarında ortak dersler grubunda yer almaktadır. 10. sınıflarda ise Genel ve Anadolu liselerinin Sosyal ve Türkçe-Matematik alanlarında 4 saat, Fen ve Yabancı Dil alanlarında 2 saat olarak belirlenmiştir. Fen Liseleri'nde 2 saatlik seçmeli ders, Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi ve Mesleki ve Teknik Anadolu Liselerinde ortak ders 2 saat olarak belirlenmiştir. Coğrafya dersi 11 ve 12. Sınıflarda ise Genel Liselerde ve Anadolu Liselerinde Sosyal Bilimler alanında 4, Türkçe-Matematik alanında ise 2 ya da 4 saat olarak belirlenmiştir.

Bu programda 11. Sınıf 41 kazanımla en büyük paya, 9. sınıf 31 kazanımla en düşük orana sahiptir. 9. sınıfın en az kazanıma sahip olması aynı zamanda kapsamında bir daralmayı ifade etmektedir. Nitekim 1924 programından itibaren 1992 programına kadar ki tüm programlarda Lise-

1 coğrafya konularının çok kapsamlı olduğu ve bu derse ayrılan sürenin (2 ders saati) müfredatı tamamlamaya yeterli gelmediği, bu yönüyle program uygulayıcıları tarafından sürekli eleştirildiği bilinmektedir (Şahin, 2001). Yeni programda ders süresinin aynen korunması ancak kapsamındaki daralma olumlu bir gelişme olarak görülebilir.

Sosyal Bilimler Liselerinde ise Coğrafya dersleri Sosyal Bilim Çalışmaları ve Sosyal Bilimler derslerinin içinde verileceğinden "Coğrafya" başlığı altında bir ders bulunmamaktadır. Bu ders çizelgesinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilimler Çalışmaları adı altında iki farklı dersin varlığı dikkat çekmektedir (Bu derslerin içeriğini ise coğrafya, tarih, sosyoloji ve psikoloji dersleri oluşturur).

2018 Lise Coğrafya Öğretim Programı'nda haftalık ders saatleri, ders isimleri ya da derslerin yerleri ile ilgili bir değişiklik söz konusu değildir. Bu programda daha çok ders içeriği ile ilgili bazı düzenlemeler, ekleme ve çıkarmalar yapılmış ve amaçlar bölümünde küçük birkaç düzenlemeye yer verilmiştir. 9. ve 10. sınıflar seviyesinde coğrafya 2 ders saati ortak ders olarak okutulacaktır. Bir önceki programda 10. Sınıf seviyesinde Genel ve Anadolu Liselerinin Sosyal ve Türkçe-Matematik alanı öğrencileri için coğrafya dersi 2 saat ortak, 2 saatte seçmeli olmak üzere 4 saatlik program uygulanabilmekte, Fen Liselerinde ise coğrafya dersi 2 saatlik seçmeli ders olarak yer almakta iken bu programda tüm okul türlerinde ortak ders olarak zorunlu 2 ders saati olarak okutulacaktır. Tabii böyle bir programda bu tür değişimlerin olmasının önemli nedenlerinden biri de alan seçiminin bir önceki programdan farklı olarak 10. Sınıftan 11. Sınıfa kaydırılmış olmasıdır. Bu değişim nedeniyle 10. sınıflardaki coğrafya dersleri Sosyal ve Türkçe-Matematik alanlarındaki 2 saat ortak, 2 saat seçmeli yani toplamda 4 saat olan ders saatini kaybetmiş ancak öğretim programı içerisinde konuların büyük ölçüde aynı kalması hatta 9. Sınıftan 10. Sınıfa yeni konuların kaydırılmış olması nedeni ile 10.Sınıf coğrafya öğretiminde çok daha yüzeysel ve ezbere dayalı bir öğretimin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bir önceki programda 9. Sınıflar için yapılan konuların ders saatleri ile uyumlu olmaması yani 2 ders saati içerisinde bu konuların sağlıklı bir şekilde işlenememesi eğitimciler tarafından sürekli eleştirilmiştir. Bu sorunun çözümü için yeni programda geliştirilen çözüm sözü edilen sınıftaki konuların ders saati azaltılarak 10. Sınıfa kaydırılmayla çözülmeye çalışılması olmuştur. Ancak bu düzenleme sorunu çözmek yerine, sorunu bir üst sınıfa taşımaktan öteye gidememiştir.

11. ve 12. sınıflarda ise Genel ve Anadolu liselerinin Sosyal ve Türkçe-Matematik alanlarında 2+2 şeklinde 4 saatlik programa devam edilmesi nedeniyle ders saatleri açısından önemli bir değişiklik olduğu söylenemez.

2.3. Ders İçerikleri Yönünden Programların Değerlendirilmesi

2.3.1. 1924 Öğretim Programı Genel Değerlendirme

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk lise coğrafya öğretim programı olması nedeniyle önem taşımaktadır.Umumi Coğrafya konularının coğrafya mantığı içinde belirli bir hiyerarşik ve sistematik düzene sahip olmadığı dikkati çekmektedir. Yeni kurulan Cumhuriyetin ilk coğrafya öğretim programı olması siyasi konjonktür olarak gereklilik olmasına karşın "Türkiye Coğrafyası" dersinin programın merkezinde yer almaması ve ders saatlerinin yeterli olmayışı programın eleştirilebilecek tarafıdır. Coğrafyanın fen bilimleri içerisinde mi ya da sosyal bilimler içerisinde mi yer aldığı kararının tam olarak belirlenemediği bir program olduğu da ortadadır. Umumi Coğrafya konuları bu programda ve bundan sonraki birçok programda da görüleceği üzere Fiziki Coğrafya ağırlıklıdır.

Tablo 9: 1927 Umumi Coğrafya Dersi Konularının Bazı Coğrafya Bölümlerine Göre Dağılımı

Coğrafyanın Alt Dalları	Ana Konu Başlık Sayısı	Konular İçindeki Oranı (%)
Fiziki Coğrafya	13	65
Beşeri Coğrafya(Nüfus ve Yerleşme)	2	10
Beşeri Coğrafya (Ekonomik Coğrafya)	5	25

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

2.3.2. 1942 Öğretim Programı Genel Değerlendirme

Konuların coğrafya sistematiği içerisinde belirli bir hiyerarşi içinde düzenlendiği görülmektedir. Bir önceki programda olduğu gibi Genel Coğrafya konularının yine fiziki coğrafya ağırlıklı olduğu dikkati çekmektedir. 1941 yılında yapılan coğrafya kongresinde sınırları çizilen Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri'nin bu program içerisinde Türkiye Coğrafyası dersi içerisinde geniş bir şekilde ele alındığı ve Türkiye Coğrafyasına verilen önemin arttığı anlaşılmaktadır. 1924-1941 yılları arasında coğrafya derslerinin fen ve sosyal bilimler arasında tam olarak saptanamamış olan yerinin bu programda daha net bir biçimde sosyal bilimler içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Programda haritalarla ilgili olarak sadece topoğrafya haritaları üzerinden de olsa

pratik çalışmaların konulmuş olması coğrafyanın sadece ezber bir ders olmadığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Tablo 10: 1942 Genel Coğrafya Dersi Konularının Bazı Coğrafya Bölümlerine Göre Dağılımı

Coğrafyanın Alt Dalları	Ana Konu Başlık Sayısı	Konular içindeki Oranı (%)
Fiziki Coğrafya	26	67
Beşeri Coğrafya(Nüfus ve Yerleşme)	3	8
Beşeri Coğrafya (Ekonomik Coğrafya)	10	25

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

2.3.3. 1957 Öğretim Programı Genel Değerlendirme

1942 yılından 15 yıl geçtikten sonra yeni programın yenilenmiş olması coğrafyanın aktüel ve güncel konulardan beslendiği gerçeği ile bağdaşmamaktadır. Buna rağmen dönemin önemli gelişmelerinin programa gerektiği şekilde yansıtıldığı da söylenemez. 1942 yılında programda yer alan konulara coğrafyanın mantığı ve öğretim stratejileri ile uyumlu bir sistematik kazandırılmışken 1957 programında tamamen olmasa bile büyük ölçüde bu anlayışın terkedildiği dikkati çekmekte ve coğrafya dersinin toplum nezdinde oluşmuş ezbere dayalı bir ders algısını pekiştirebilecek bir yapıya büründüğü görülmektedir. Özellikle Lise 1. Sınıftaki coğrafya derslerinde her bir konu ya da ünite arasında anlamlı bağlantılar sağlayacak geçişler düşünülmemiştir. Bu durumda adeta birbirinden bağımsız ve alakasız konular varmış gibi bir yanlış izlenim doğurmaktadır. Oysa coğrafyanın tüm konuları birbiri ile bağlantılı insan-doğa etkileşimi resmini tamamlayacak parçalardan oluşmaktadır. Ülkeler Coğrafyası dersi dönemin uluslararası siyasi konjonktürdeki değişiklikleri tam olarak yansıtmamaktadır. Türkiye Coğrafyası programında bir değişiklik yapılmamasına karşılık dersin Lise 3. Sınıfta yer alması yakından uzağa ilkesi ile de bağdaşmamaktadır. Türkiye Coğrafyası konularının önemsizmiş gibi tüm öğrenciler tarafından aynı ölçüde ele alınmayışı da bu konuların önem derecesi ile ilgili soru işareti doğurmaktadır. Önceki programdaki olumlu özelliklerin dikkate alınarak korunmayışı da bir eksikliktir.

Tablo 11: 1957 Genel Coğrafya Dersi Konularının Bazı Coğrafya Bölümlerine Göre Dağılımı

Coğrafyanın Bölümleri	Ana Konu Başlık Sayısı	Konular içindeki Oranı (%)
Fiziki Coğrafya	11	73
Beşeri Coğrafya(Nüfus ve Yerleşme)	4	27
Beşeri Coğrafya (Ekonomik Coğrafya)	-	-

Kaynak: Yazarlar tarafından araştırma bulgularından derlenerek hazırlanmıştır.

2.3.4. 1971 Öğretim Programı Genel Değerlendirme

1971 Lise Coğrafya Öğretim Programının en önemli ve onu şimdiye kadar hazırlanmış programlardan ayıran özelliği daha önceki bölümde de işlendiği gibi "Genel Coğrafya" dersinin amaçlarına ilk defa yer verilmiş olmasıdır. Bunun dışında yine bir ilk olarak öğretmenler için açıklamalar ve tavsiyeler bölümünün bulunmasıdır. Programın bir başka ilki ise derslerde kullanılması gereken araç ve gereçlere yer verilmiş olmasıdır. Bu araç ve gereçler: Küreler, Plan ve haritalar (duvar haritaları ve atlaslar), kabartma haritalar, yazısız haritalar, resimler (çeşitli resim ve levhalar, film projeksiyon ve sinema makinesi), grafikler, ders kitabı, kaynak kitaplar, dergiler, günlük gazeteler, istatistik bilgileri, eşya ve ürün koleksiyonları, kum masası ve kum havuzu, pusula, termometre, barometre, yağmur ölçeği, yeryüzü şekillerine ait üç boyutlu modeller, makaralı harita askıları ve karartma tertibatı olan coğrafya dershanesidir. Bu araç ve gereçlerden anlaşılmaktadır ki program bugün bile özlemini çektiğimiz öğrencilerde ve toplumda ezbere bir ders algısı oluşmuş coğrafya derslerini bu imajından kurtararak uygulamalı bir bilim olduğu adeta kanıtlanmaya çalışılmıştır. Programın önemli özelliklerinden biri de 4 ana başlık altında toplanan konularının çok ayrıntılı olmasıdır. Ancak bu ders saati ile bu kadar çok konu ancak yine öğrencilerin önüne dağ gibi konuların yığılması gerçeğini getirecek ve ezber ders algısının sürmesine neden olacaktır. Lise 1 "Genel Coğrafya" programının ilk bölüm başlığı olan "İnsanlığın Vatanı Olmak Bakımından Dünya ve Fiziki Coğrafya Etmenlerinin İnsan Hayatı ve Faaliyetleri Üzerindeki Etkileri" bile programın "insan ve doğa" etkileşimine önem verdiğini daha en başta göstermektedir. Bu yönüyle program çağdaş coğrafya tanımına ve anlayışına uygundur. 1957 programında yer alan coğrafyanın en önemli araçlarından olan bu programın da ders araç ve gereçleri listesinde ilk sıralarda yer alan haritalara ilişkin "Plan ve Haritalar" konusu programda yer almamıştır. Bu böylesine modern bir programda çok önemli bir eksikliktir

2.3.5. Genel Değerlendirme (1973)

Konuların dizaynı 1971 programına benzemekle birlikte aslında birçok farklılıklar içermektedir. Genel Coğrafya içinde Harita Bilgisi konusunun eklenmiş olması, Ülkeler Coğrafyası ve Türkiye Coğrafyası öğretim programı konularının güncel gelişmelere göre genişletilmiş ve geliştirilmiş olması önemlidir. Tek sorun ise derslere ayrılan haftalık ders saatlerinin yetersiz olmasıdır. Konular çağdaş coğrafya anlayışı içerisinde insan-doğa etkileşimi temel alınarak oluşturulmuştur. Öğretim programında yapılan açıklamalar, önerilen metotlar, kullanılması istenilen araç ve gereçler dikkate alındığında dersin ezbere dayalı bir ders imajını yıkmak için çaba sarf edildiği öğrencinin daha çok duyusuna hitap eden metotlarla dersi sıkıcı ve bilgi yığını olmaktan kurtarmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Ancak ders saatlerinin azlığı konuların çokluğu yanında çok yetersiz olması maalesef teoride istenenin pratikte uygulanmasını güçleştireceği tezini destekler niteliktedir. Geçit (2008), konu ile ilgili olarak çalışmasında şu açıklamalara yer vermiştir: *"Modern program" olarak bilinen ve birçok açıdan daha önceki ve sonraki bazı programlardan üstün özelliklere sahip 1973 programı bile öğretmen merkezli, uygulamaya ve araştırmaya pek yer vermeyen, öğrenmeyi bir nevi ezberleme olarak algılayan bir düşüncenin ürünüdür. Bu eksikliklerine rağmen 1973 programı kendisinden sonraki 1982 programından çok daha üstün özelliklere sahiptir (Geçit, 2008)".*

2.3.6. Genel Değerlendirme (1982)

1973 modern programına göre daha basitleştirilmiş bir program özelliği taşımaktadır. Konularının yapısı itibariyle bazı konuların tekrarına neden olmuştur. Bu da dersin sıkıcılığını artırabilecek bir özelliktir. Coğrafyanın konusu, tarihsel gelişimi ile başlaması programın olumlu yanlarındandır. Ülkeler Coğrafyası ayrı bir ders olmaktan çıkarılmış konuları küçük değişikliklerle Lise 2 ve Lise 3 teki derslere eklenmiştir. Ülke konularının Türkiye Coğrafyası ile ilgili konulardan sonra gelmesi yakından uzağa ilkesine uygun olumlu bir değişikliktir. Ancak programın özellikle Lise 1 Genel Coğrafya konularının eski programlardan bile daha fazla fiziki coğrafya ağırlıklı olması coğrafyanın tanımı çağdaş coğrafya yaklaşımı ile uyumlu değildir.

2.3.7. Genel Değerlendirme (1983)

Bu programla 1982 yılında yapılan programdaki bazı eksikliklerin giderilmesine ve programın özellikle Lise 1 düzeyinde sadeleştirilmesine çalışıldığı dikkati çekmektedir. Lise 1 Genel Coğrafya konuları yine ve eskilerinden daha da büyük ölçüde Fiziki Coğrafya ağırlıklıdır. Nüfus konusuna bir miktar yer verilmekle birlikte Ekonomik Coğrafya konuları

yer almamıştır. Lise 1 Genel Coğrafya içinde yer alan ve gereksiz tekrara neden olan konular çıkarılmış, ünite sayısı azaltılmıştır. Lise 2 de Coğrafi Bölgelerin işlenmesinde bölgelerin ülke ekonomisi ve turizmindeki yerine ayrıca yer verilmiştir. Bu bölümde yer alan Ülkeler Coğrafyası konuları ile ilgili Kıtalar ve Bölgeler incelenirken beşeri ve ekonomik hayatı etkilediği kadarı ile doğal şartlarından bahsedilmesi istenmiştir. Ülkeler el alınırken ülkelerin beşeri ve ekonomik özellikleri üzerinde özlü olarak durulacak ve Türkiye ile karşılaştırmaları yapılacak, Türkiye ile siyasi, ekonomik bağlantısı daha güçlü olan ülkeler üzerinde daha fazla durulması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Türklerin yoğun olarak bulunduğu yerler üzerinde durulacak ifadesi kullanılmıştır. Lise 2 ve Lise 3 konularının Ülkeler Coğrafyası konularının ve ülke sayısının önceki programa göre artmış olduğu dikkati çekmektedir.

2.3.8. Genel Değerlendirme (Ders Geçme ve Kredili Sistem)

Felsefesi itibariyle daha demokratik ve öğrenciyi de karar verme süreçlerini katmayı hedefleyen bir sistemdir. Sunulan derslerin çeşitli olması, seçmeli coğrafya derslerinin çok olması olumlu bir gelişmedir. Ancak derslerin içerikleri incelendiğinde öğrenci merkezli değil öğretmen merkezli bir program olması nedeniyle eski programlardan farklı olduğu hatta bazılarına göre daha geri kaldığı söylenebilir. Genel Coğrafya konularının tamamen fiziki coğrafya konularından oluşması eleştirilecek yanların başında gelmekte ayrıca şu haliyle ayrılan ders saatinin yetersiz olması da başka bir eleştirilecek tarafıdır. Ders çeşitliliğinin artması bu derslerin birbiri ile iyi ilişkilendirilmemesi program içinde çok sık tekrar eden konuların ortaya çıkmasına neden olarak sıkıcılığını artırmıştır. Öğretmen merkezli bir programdır. Görünüşte öğrenciyi karar verme sürecine kattığı gözükse de derslerde öğrenciye fazla söz hakkı vermez. Öğrenciyi edilgen ve pasif kılan bir anlayışı sürdürür. Bazı lise türlerinin sadece Lise 1. sınıfta coğrafya dersini alması Genel Coğrafya ve Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri konularının önemini artırmıştır. Özellikle Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri konusu öğrencilerin Türkiye Coğrafyası ile ilgili görecekleri tek dönemlik ve tek ders olması nedeniyle daha da önemlidir. Programda, SSCB ve Yugoslavya'nın dağılması ile ortaya çıkan devletlere isim olarak yer almış olması güncel gelişmelerin programa yansıtılmış olması açısından önem taşımaktadır. Ancak bunların bu siyasi değişimle birlikte Dünya'nın değişen siyasi konjonktüründeki rolü ve ağırlıkları üzerinde Ülkeler Coğrafyası'nda yer verilmemiş veya bahsedilmemiş olması bir eksikliktir. Seçmeli dersler kurguları ve konuları veriş şekli itibariyle öğretmen merkezli ve ezbere dayalı bir sistemin habercisi gibidir. Konuları arasında bir ilişkilendirme ve bağlantı yoktur.

2.3.9. Genel Değerlendirme (2005)

Öğrenme alanında öğrencilere kazandırılacak bilgiler dışında kazandırılacak "coğrafi becerilere" de yer verilmiş olması programın önemli yeniliklerinden biridir. Her öğrenme alanı bilgiler dışında öğrencilere farklı genel ya da coğrafi becerileri de kazandırmayı hedeflemektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Harita becerisi, gözlem becerisi, sorgulama becerisi, değişim ve sürekliliği algılama becerisi, grafik-tablo yorumlama becerisi, kanıt kullanma becerisi gibi. Bu becerilerin bir kısmı coğrafya dersine özgü beceriler iken bir kısmı ise genel becerilerdir. Yine daha önceki müfredatta tüm bu doğal olaylar genel anlamda işlendikten sonra bu olayların Türkiye ölçeğindeki dağılışı ve etkileri ele alınmaktaydı. Ancak yeni programda böyle bir stratejinin izlenmediği, Türkiye ile ilgili başta bu doğal olaylar olmak üzere beşeri olaylar da üçüncü öğrenme alanını teşkil eden C. Mekânsal Bir Sentez-Türkiye öğrenme alanı içerisinde irdelendiği görülmektedir. Bu programda ilk defa 9,10,11 ve 12. Sınıf kazanımlarının öğrencilere verilmesinde modern çağın coğrafyasının giderek kullanımı ve önemi artan mekânsal teknolojilerden yararlanılması istenmiş "Coğrafi Bilgi Sistemleri" nin kullanımı ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

2005 programına kazanım sayıları açısından bakılacak olursa 9.sınıfta yer verilen kazanım sayısının en az (31), buna karşılık 11.sınıf seviyesinde kazanım sayısının en çok (41) olduğu dikkati çekmektedir. Burada dikkati çeken konulardan biri 9.sınıf seviyesinde kazanım sayısının azalmış olmasına karşılık ders saatlerinin aynı tutulmuş olmasıdır. Bu olumlu bir gelişme olarak görülmüştür. Çünkü daha önceki programlarda 9.sınıf konularının çok kapsamlı olduğu ve verilen ders saatlerinin bu konuları işlemek için yeterli olmadığı eleştirileri gerek uygulayıcı öğretmenler gerekse coğrafya akademisyenleri tarafından pek çok kez yapılmıştır. 9.sınıf konuları ile ilgili dikkati çeken koulardan biri de "Doğal Sistemler" öğrenme alanına daha çok yer verilmiş olmasıdır. Yani fiziki coğrafya konuları baskındır. Diğer sınıf seviyelerinde ise durum tersine dönerek 9.sınıftan 12.sınıfa kadar Doğal Sistemler öğrenme alanına ait kazanımlar giderek azalmaktadır. 2005 programında kazanım sayısı en çok olan öğrenme alanı Türkiye Coğrafyası konularını içinde barındıran "Mekânsal Bir Sentez: Türkiye"dir. Bu da programın Türkiye'de coğrafya öğretiminin temel felsefesi ile ne kadar uyumlu ve milli bir program olduğunu ortaya koymaktadır (Geçit,2008).

Bu yeni program ile birlikte ayrıca;

-Ölçme ve değerlendirme sisteminde yenilikler getirilmiş

-Sözlü yerine performans ödev ve çalışmaları getirilmiş (ancak performans çalışmaları uygulayıcı öğretmenler tarafından yeterince

anlaşılmadığından ya da iş yükünü artırması nedeniyle eleştiri konusu yapılmıştır)

-Sadece sonucu değil sürecin değerlendirildiği bir ölçme değerlendirme anlayışına yer verilmiş

-Tüm şubelerde ortak sınav kararı alınmıştır.

2.3.10. Genel Değerlendirme (2018)

2005 programında öğrenme alanı olarak tanımlanan 5 alan yeni programda ünite başlığı olarak değerlendirilmiş ve sayısı 4' e indirilmiştir. Kazanım sayılarının azaltıldığı ve programda büyük bir sadeleşmeye gidildiği dikkati çekmektedir. Burada doğal ve beşeri sistemler ünite/ öğrenme alanı kazanım sayısı artışı programdan kaldırılan Mekânsal Bir Sentez: Türkiye kazanımlarının büyük ölçüde buraya eklenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere programda en büyük sadeleşmeye gidilen ünite/öğrenme alanı Çevre ve Toplum' dur. Çevresel konuların dünyada bu kadar önem arz ettiği bir dönemde ilk kez 2005 programı ile coğrafya öğretim programları içinde yer alan "insan ve doğa" etkileşiminin dolayısıyla coğrafyanın önemli bir bölümünü oluşturan bu konuların program dışı kalması çok düşündürücüdür. 2005 programına göre yeni programın dili sadeleştirilmiştir. Kazanım ifadeleri ve açıklamalar bölümleri daha kısaltılmıştır. Coğrafi beceriler sadeleştirilmiştir. Bazı kazanımlar programdan tamamen çıkartılırken bazılarının sadece yerleri değiştirilmiştir. Güncel gelişmeler dikkate alınarak bazı yeni kazanımlar eklenmiştir.

Bir önceki programda Türkiye ile ilgili kazanımların bulunduğu "Mekânsal Bir Sentez: Türkiye" öğrenme alanı ya da yeni adıyla ünitesi programdan çıkartılmıştır. Bu durum çeşitli coğrafya akademisyenleri tarafından da eleştirilmiştir. Burada eleştiri konusu yapılan durum Türkiye Coğrafyası ile ilgili konuların parçalara ayrılarak genel coğrafya konuları sonuna eklenmiş olmasıdır. Böylelikle hem Türkiye Coğrafyası konularının önemsizleşmesi şeklinde bir algı oluşması hem de bu yolla kendi ülkeleri ilgili coğrafi özellikleri öğrenmelerini olumsuz etkileyeceği inancıdır. Tabii burada genel coğrafya konuları ele alınırken öncelikli olarak Dünyadan örneklerin konu sonuna eklenen Türkiye Coğrafyası ile ilgili örneklerden önce verilmesi coğrafyanın yakından uzağa ilkesi ile de tezat oluşturmaktadır. En önemli problemlerden biri olarak ta Türkiye'de coğrafya eğitiminin önemli felsefelerinden biri ülkesini tanıyan ve ülkesiyle ilgili değerlerin farkına varan vatan ve millet sevgisini bilincini taşıyan bireyler yetiştirmektir. Türkiye Coğrafyası ile ilgili konuların bir bütün olarak ele alınmayıp parçalanmış olmasının bu coğrafya öğretim felsefesini güçleştireceğine dair görüşler ileri sürülmüştür (Sözen, 2018).

2005 programında olduğu gibi 2018 programında da sık sık "Coğrafi Bilgi Sistemleri" uygulamalarına atıflar yapılmakta bazı kazanımlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Şahin (2006) yılında konu ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: *"Oysa Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) alt yapısı okullarımızda mevcut değildir."* Şahin (2006)'nın yaptığı açıklamanın üzerinden onca yıl geçmiş olmasına rağmen bu konuda bir altyapı çalışması yapıldığına dair Milli Eğitim Bakanlığı'ndan da herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ayrıca programa Değerler ve yetkinlikler de eklenmiştir.

2.3. GENEL EĞİTİM PARADİGMASINDAKİ DEĞİŞİM VE ONUN GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Türkiye 21.yüzyılın başlarında yeni bir eğitim anlayışıyla eğitim sistemini dönüştürme kararı almıştır. Bu dönüşüm lise coğrafya öğretim programında da 2005 yılı programı ile kendini göstermiştir. Bu durum Türk eğitim sisteminde önemli bir paradigma değişikliğini gündeme getirmiştir. Türkiye eğitim sisteminde önceki programlar davranışçı eğitim anlayışı çerçevesinde hazırlanmıştır. Türkiye 21.yüzyılın başlarında yapılandırmacı bir eğitim sistemi anlayışını benimsemiş öğretim programlarını, ders kitaplarını, öğretmenlerin hizmet içi eğitim programlarını bu doğrultuda yeniden yapılandırmaya başlamıştır. 2005 yılında uygulanmaya başlanan lise coğrafya öğretim programının önceki programlardan en önemli farklılığı, içeriğinde sınırları kalın çizgilerle belirlenmiş konulara yer vermek yerine daha açık uçlu "kazanım" olarak ifade edilmiş genel yargılara yer vermiş olmasıdır. Böylece öğretmen ve öğrencilere daha esnek, içeriği şartlara göre değiştirilebilir, daha demokratik bir eğitim ve öğretim sürecine işaret etmesidir. Bu programın diğer bir özelliği programın hazırlanışından önce ve hazırlanış safhasında çok farklı kesimlerin görüşlerinin alınmış olmasıdır. Daha önceki programlarımızın eleştirilen yönlerinden biri, programların doğrudan ve dolaylı muhataplarının görüşlerine gerektiği kadar yer verilmeyişiydi. Sarmal ve bütünsel bir yaklaşımla hazırlanan, ölçmede öğrenme sürecinin esas alındığı bu programın getirdikleri ise şu başlıklar altında sıralanmıştır. Bakış açısı ve ders içeriği, ders adları ve yıllara dağılımı, öğretmenin rolü (yapılandırmacı kuramının temel dayanağı öğrenci merkezli olmakla beraber, aslında öğretmenin daha aktif, sorumluluğunu arttıran ve genel ilkelere uymak koşuluyla daha özgür hareket edebilme olanağı da tanıyan bir sistemdir) ve ders kaynakları (Geçit, 2008).

Milli Eğitim Bakanlığı 2005 programında ara ara küçük boyutlu güncellemeler yapılmıştır. Program üzerinde yapılan düzenlemeleriyle 2017'ye kadar uygulamada kalmıştır.2017 yılında yeni lise coğrafya taslak programı kamuoyu ile paylaşılmış, çeşitli paydaşların görüşleri

alınarak yeni program 2018 yılında uygulamaya konulmuştur.2005 programına göre bazı sadeleştirmeler ve düzenlemeler içeren programda genel eğitim paradigması açısından bir değişiklik olduğu söylenemez. Ancak 2005 programı ile kıyaslandığında içerik ve ölçme-değerlendirme süreçleri vb. gibi konular bakımından çeşitli şekillerde eleştirilere maruz kalmıştır. Bu tarafıyla programın yeni bir program olması önceki programa göre daha üstün özellikleri bulunması beklenirken Cumhuriyet tarihi boyunca yapılan program eleştirileri tam olarak dikkate alınmadan yapılan düzenlemelerin aynı şekilde tekrar eleştiri konusu olmasına neden olmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 23 Ekim 2018'de açıklanan "2023 Vizyonu" ile eğitim sisteminde yeniden bir değişimin ilk işareti verilmiş oldu. Yeni eğitim sisteminin temel ilkelerini öğrendiğimiz "2023 Vizyon Belgesi" yapılandırmacı eğitim yaklaşımına uygun bir anlayışın işaretlerini vermekle birlikte sistemsel olarak büyük değişiklikleri ve yenilikleri getireceğini de göstermektedir. Aslında bu değişim yapılandırmacı yaklaşımın daha iyi uygulanmak istendiği bir sistemin kurulmak istendiğinin göstergesidir.

2.4. SİYASİ KONJONKTÜRE DAYALI ETKİLENMELER VE BUNLARIN PROGRAMLARA YANSIMALARI:

1983 programının amaçlar bölümünde dönemin siyasi konjonktürü nedeni ile diğerlerinden farklı olarak milli değerlere daha fazla vurgu yapıldığı hemen dikkati çekmektedir. Yeni programın açıklamalar bölümünde dikkati çeken konulardan biri de milli mücadelenin önemine değinilmesi gerektiğine çok sık vurgu yapmasıdır. Özellikle Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri konusu işlenirken milli mücadelede öne çıkan şehirler üzerinde ayrıntılı durulması istenmiş ve öğrencilere milli mücadele ruhunun kazandırılması yönünde çok kez vurgu yapılmıştır. 1992 yılında hazırlanan yeni programda genel olarak Türkiye'nin ekonomik yapısı, turizm ve Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan yeni Türk Cumhuriyetleri ve Avrupa Topluluğuna ilişkin konulara yer verilmiştir. Önceki programda ayrı bir ünite olarak ele alınan SSCB yerine bu programda onun yerine ortaya çıkan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine, Kafkas Ülkeleri olarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a, Moldavya ve Ukrayna'ya yer verilirken Rusya Federasyonu'na yer verilmemiş olması da dikkat çekicidir. 1983 programında coğrafi bölgelerin işlenmesinde o bölgelerde milli mücadele ile ilgili şehirlerden bahsedilmesi ve bunların üzerinde ayrıntılı olarak durulması isteniyorken burada yine aynı durum daha genel olarak ifade edilmiş ve maddeler olabildiğince kısaltılmıştır. Bu özelliğiyle de programdan, Türkiye'deki siyasi iklimin değişmeye başladığı ve askeri darbenin siyasi yapı üzerindeki etkilerinin azaldığı şeklinde yorumlanabilir. 2018 programına 2005 programından farklı iki

amaç daha eklenmiştir. Bunlardan birisi kaynak kullanımında "tasarruf bilincinin" geliştirilmesi maddesi ile "Türkiye'nin yeni vizyonuna uygun olarak başta Türkiye ile yakın ilişkisi bulunulan yakın çevresindeki bölgeler ve ülkeler başta olmak üzere dünyadaki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler hakkında bilgi sahibi olması amaçlanmaktadır." maddesi eklenmiştir. Bu durumda son yıllarda Türkiye'nin dış politikası ile ilgili değişikliklerden kaynaklı bir değişim olarak dikkati çekmektedir.

2.5. 2023 Eğitim Vizyonu Çerçevesinde Uygulanması Planlanan Yeni Lise Öğretim Programlarına Bakış ve Değerlendirmeler

Alan seçimi 9. Sınıfta yapılacaktır. 9. Sınıfta coğrafya dersi olmayacaktır. 10. Sınıfta Coğrafya 1 dersi «Sosyal ve Beşeri Bilimler Grubu» içinde **seçimlik** bir ders olacaktır (Süre 4 saat). 11. Sınıfta coğrafya dersi hem «Coğrafya 1» hem «Coğrafya 2» olarak «Sosyal ve Beşeri Bilimler Grubu» içinde **seçimlik** bir ders olarak (4 saat) bulunmaktadır. Öğrenciler yönelecekleri alan yapacakları üniversite bölümü, üniversite sınavının dizaynı, meslek seçimi, ilgi alanlarına göre 10. Sınıfta diğer 6 farklı ders arasından,11.Sınıfta ise diğer 12 farklı ders arasından eğer seçerlerse coğrafya dersi görmüş olacaklardır. 2018 programına göre bir TM-Sözel öğrencisinin alacağı coğrafya ders saati (Coğrafya1 ve 2'yi de alacağını varsayarak) 8 saat olacak. Yani 2018 programına göre 4 daha eksik olacaktır.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Cumhuriyet tarihinin ilk programından (1924), günümüzde halen uygulamada olan son programına kadar (2018) coğrafya dersleri haftalık ders çizelgelerinde ağırlığı zaman zaman değişmekle birlikte kendine sürekli yer bulmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasını konu hakkında görüş ileri süren akademisyenlerden bazıları, Türkiye'nin dünya üzerinde bulunduğu coğrafi konum ve jeopolitik önemi ile açıklamışlardır. Türkiye'de yaşayan vatandaşların, Dünyanın en önemli bölgelerinden birinde yer almasının beraberinde getirdiği avantaj ve dezavantajları objektif olarak değerlendirebilmesi için hem ülkemizin hem de komşu coğrafyaların coğrafi özelliklerini iyi bilmelerini adeta zorunlu kılmaktadır. Ancak bu bilince sahip olan bireyler ülkelerinin içerisinde bulunduğu tehdit ve fırsatların tam olarak farkına varabilir. Bu yüzden böyle bir konumda yer alan bir ülkenin eğitim sistemi yoluyla vatandaşlarında içinde yaşadıkları bölgenin jeopolitik ve siyasi yapısı hakkında daha fazla yer vermesini normal karşılamak gerekmektedir. O nedenledir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar geçen süre içerisinde en

çok ihmal edildiği dönemlerde bile her zaman zorunlu coğrafya derslerine öğretim programlarında yer verilmiştir (Taş,2005).

Yeni sistemde coğrafya dersine ayrılacak zaman toplamda daha az olacağı için program yapmak daha da önemli hale gelmektedir. Bu nedenle yeni öğretim programının 2005 ve 2018 programlarından daha ileri bir program olması geride kalmaması gerekmektedir.

Dünya'da özellikle eğitimdeki trendi giderek artan ve 2023 Eğitim Vizyon Belgesi'nde de sık sık vurgu yapılan 21.Yüzyıl becerileri ile de son derece örtüşen bir ders içeriğine sahip olan coğrafyanın, 2020-2021 eğitim ve öğretim yılından itibaren başlatılması öngörülen yeni sistemde, sadece 10. ve 11.Sınıflar seviyesinde TM ve Sözel alan öğrencileri için bile, adına seçmeli ders denmese de ortak grup dersleri arasında seçimlik bir hale getirilecek olması Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze değin uygulanan coğrafya öğretim programlarındaki yeri ile büyük bir tezat oluşturmaktadır. Halbuki Taş (2005) tarafından yazılmış önceki satırlarda ifade edilen, bulunduğumuz coğrafyadaki koşullar tüm sıcaklığıyla gerçekliğini ve geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

Hangi mesleğe yönelecek olurlarsa olsunlar "coğrafi okur-yazarlığı" olmayan bir toplumun ne ülke içindeki ne de küreselleşen bir dünyada ülkesinin bulunduğu konumu ve bunun getirdiği uluslararası koşulları sağlıklı bir şekilde anlaması ve anlamlandırması mümkün değildir. Bu şartlar altında yeni program hazırlıklarının başladığı şu günlerde açıklanan ders çizelgelerinin yeniden değerlendirilmesi yapılarak en azından 9.Sınıf seviyesinde ve bütün okul türlerinde ortak ve zorunlu okutulacak bir coğrafya dersinin yeniden planlanması yerinde olacaktır.

Programın içeriğinin değişen eğitim paradigmalarına göre; beceri ağırlıklı, yetkinlikler çerçevesinde, aktif öğrenmeye uygun ve öğrenci merkezli olarak yapılandırılması ile coğrafya dersleri öğrencilerimizin hangi mesleğe yönelirlerse yönelsinler onlara yaşam boyu yararlanabilecekleri beceri ve bilgilerle ışık tutacaktır.

Yeni hazırlanacak programlarda derslerin amaçlarının daha açık, net ve ayrıntılı olarak belirtilerek bunların kazanımlarla ilişkilendirilmesinin de yapılması yerinde olacaktır. Öğretim programının amaçlarının eğitimciler tarafından iyi anlaşılması programın başarıya ulaşmasında daha etkili olacaktır. Hatta her kazanımın amaçlarının ayrı ayrı yazılması programın eğitimciler tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı gibi uygulamasını da kolaylaştıracaktır.

Lise coğrafya öğretim programlarında ders içeriklerinin de zaman zaman değişikliğe uğradığı görülmektedir. Ancak programda uzun yıllar boyunca değişmeyen bir durumun altını da burada çizmek gerekmektedir.

Lise 1.sınıflarda okutulagelen "Umumi Coğrafya", "Genel Coğrafya" veya "Coğrafya" derslerinin içeriklerinin hep "fiziki coğrafya" konuları ağırlıklı olduğu gerçeğidir. Hatta 1924 yılından sonraki programlarda bu ağırlık giderek daha da artmıştır. İnsan ve doğa etkileşimini konu edinen bir bilimde insan ve onun çevresinde yaptığı etkilerin bir programda neredeyse yok hükmünde olması çağdaş coğrafya anlayışıyla bağdaşan bir durum değildir. Sözü edilen konu ile ilgili olarak Artvinli & Kaya (2010)'nın Stoltman (1997)'den aktardığına göre: *"Uluslararası Coğrafya Eğitimi Bildirgesi yazarlarının, "Küreselleşen bir dünyada insanların yeryüzündeki faaliyetlerinin en az iklim, denizler ya da tektonik hareketler vb. doğal süreçler kadar, belki de onlardan daha da fazla önem taşıdığı" mesajını vermeyi amaçladıkları söylenebilir."* Uluslararası Eğitim Bildirgesi'nde yer alan bu bakış açısının lise coğrafya öğretim programlarında dikkate alınması ancak yıllar sonra 2005 öğretim programı ile olmuş fiziki ve beşeri coğrafya konuları arasında az da olsa bir denge oluşturulmaya çalışılmıştır. Söz konusu dengenin sağlanamaması liseye yeni başlayan öğrencilerde yanlış bir coğrafya algısının oluşmasına neden olduğu gibi, "Genel Beşeri Ve Ekonomik Coğrafya" ile ilgili hiçbir temel bilgi almadan, daha üst sınıflarda doğrudan "Türkiye" ve "Ülkeler" ile ilgili Beşeri Ve Ekonomik Coğrafya konularına başlanması, coğrafya öğretim stratejileri açısından uygun bir yaklaşım değildir. Bu nedenle yeni hazırlanacak programlarda coğrafyanın insanla ilgili olan bölümlerinin daha lise eğitiminin en başında fiziki coğrafya konuları ile birlikte verilecek şekilde dizayn edilmesi daha doğru bir coğrafya algısının oluşması ve başarılı bir coğrafya eğitim ve öğretimi için en sağlıklı yol olacaktır.

1924 programından günümüze kadar "Türkiye Coğrafyası" konuları son program olan 2018 programı hariç dersin anlam ve önemine uygun bir şekilde hep ayrı bir ders ya da en azından ayrı bir öğrenme alanı/ünite içerisinde verilmiştir. Yeni coğrafya öğretim programı hazırlıkları sırasında bu durumunda dikkate alınarak "Türkiye Coğrafyası" konularının ayrı bir ünite/öğrenme alanında incelenmesi ülkemize ait özelliklerin öğrenciler tarafından bir bütünlük içinde öğrenilmesini sağlayacak bir programın hazırlanması, dersin verilmesindeki amaçların tam olarak gerçekleştirilmesi istenen değerlerin ve "Türkiye Yetkinlikler Çerçevesinde yer alan yetkinliklerin kazandırılması açısından son derece önemlidir.

Çevre konularının "Çağdaş Coğrafya" içindeki yeri ve önemi gerekse; Dünya'da ve ülkemizde insan kaynaklı çevresel sorunların ve beraberinde çevre duyarlılıklarının arttığı bir dönemde bu tür aktüel konuların öğretim programı içerisinde daha da geliştirilmesi beklenirken kısırlaştırılmasına

anlam vermek güçtür. Yeni lise coğrafya öğretim programları hazırlanırken bu durumunda göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır.

2005 programı liselerde önce 9.Sınıflarda uygulanmaya başlanmış ve diğer sınıflarda kademe kademe uygulanmaya devam edildiğinden programın sarmal yapısında herhangi bir bozulma meydana gelmemiştir. Oysa 2018 programının bir yılın ardından aynı anda bütün sınıf seviyelerinde birden uygulamaya geçmesi programın sarmal yapısını da bozmuştur. Bu nedenle önümüzde hazırlanmakta olan yeni programda bu durumun da dikkate alınması yerinde olacaktır.

Bu çalışma, 2023 Eğitim Vizyonu çerçevesinde hazırlanacak ve 2020-2021 eğitim ve öğretim yılında uygulamaya alınacak yeni lise coğrafya öğretim programı için Cumhuriyetten günümüze lise coğrafya öğretim programlarında yapılan değişiklikleri ortaya koyarak bazı öneriler sunmaktadır. Aslında bu öneriler daha önceki yıllarda, öğretim programları ile ilgili yapılan çalışmalarda da sunulmuş ancak bu öneriler yeterince dikkate alınmamıştır.

Yine coğrafya eğitimi – öğretimi ve yeni programlar ile ilgili Engin (2003) geçerliliğini hala korumakta olan şu ifadeleri kullanmıştır : *"Coğrafya dersinde verilecek bilgi ve eğitim ile ülkesini seven, onun kalkınması için çaba sarf eden nesiller yetiştirmek mümkün olacağına göre, coğrafya dersleri orta öğretim kurumlarımızda sadece bir genel kültür dersi olarak görülüp değerlendirilmemeli, müfredat programları içerisinde genel ve özel amaçları çok detaylı bir şekilde belirtildiği, "öğretim yöntem ve tekniklerine, ders araç ve gereçlerine yer veren, öğrenci ve öğretmen kılavuz kitaplarının hazırlandığı ayrıntılı coğrafya öğretim programlarının bir an önce düzenlenmesi gerekli görülmektedir. Bir programın geliştirilmesinde, ülke gerçekleriyle uyumlu, çağdaş esaslara dayanan felsefi görüş ışığında, hedef, yöntem ve teknikleri, ders kitapları, öğretmen ve öğrenci kılavuzları, ders materyalleri ile değerlendirme araçlarının bir bütünlük içinde plânlanması ve yürütülmesi gerekmektedir."*

4. KAYNAKÇA

Arslan, M., (2007). "Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sayı:40 cilt: 1 Sayfa:41-61,Ankara.

Artvinli, E., Kaya, N., (2010). "1992 Uluslararası Coğrafya Eğitimi Bildirgesi ve Türkiye'deki Yansımaları", Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 22, Temmuz - 2010, S. 93 -127,İstanbul.

Artvinli, E., (2010). "Coğrafya Derslerini Yapılandırmak: Aksiyon (Eylem) Araştırmasına Dayalı Bir Ders Tasarımı", Marmara Coğrafya Dergisi, 0 (21), 184-218,İstanbul.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions* (Second edition). London: Sage.

Çepni, S. (2014). *Araştırma ve proje çalışmalarına giriş* (7. baskı). Trabzon: Celepler matbaacılık.

Demiralp, N., (2017). "Coğrafya Öğretim Programlarının Tasarım ve program Öğeleri Açısından İncelenmesi ve 2017 Öğretim Programı", 21.Yüzyılda Toplum ve Eğitim Dergisi, Cilt:6, Cilt:6, Sayı:17, Yaz 2017.

Doğanay, H., (1989). Coğrafya ve Liselerimizde Coğrafya Öğretim (Müfredat) Atatürk Programları, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cilt I, Sayı: I, Ankara.

Engin, İdris, Akbaş, Yavuz ve Gençtürk, Ebru, (2003). "1. Coğrafya Kongresinden Günümüze Liselerimizde Müfredat Programlarındaki Değişimler", Milli Eğitim Dergisi, Sayı:157, Ankara.

Eroğlu, E., Öztürk, M., (2013). "Coğrafya Öğretmen Yeterlilikleri Ve Uygulamaların Değerlendirilmesi", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:27, Sayfa: 630-659, Ocak 2013, İstanbul.

Geçit, Y., (2008). "Cumhuriyetten Günümüze (1923-2005) Lise Coğrafya Müfredat Programının (Öğretim Programının) İncelenmesi", Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

Geçit, Y., (2008)."Liselerde Coğrafya Öğretim Amaçlarına Yönelik Tarihsel Bir Analiz", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 17, Sayfa: 111-137, Ocak 2008, İstanbul. .

Glesne, C. (2012*). Nitel araştırmaya giriş* (Çev.Ed: Ali Ersoy & Pelin Yalçınoğlu). Ankara. Anı Yayıncılık

Gümüş, N., İlhan A. , (2013). "Küreselleşmenin Türkiye Üniversiteleri Coğrafya Öğretmenliği Ve Bölümleri Yapısı Üzerindeki Etkisi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 15, Sayı:1, sayfa:47-71,Nisan 2013, İzmir.

Karabağ, S., Öztürk, M. , (2013). “Küreselleşmenin Epistemolojisi Ve Coğrafya Eğitimi”, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:27, Sayfa:72-92, Ocak 2013, İstanbul.

Kaya, N., (2012). “Türkiye’de Coğrafya Eğitimi : Öğretim Programı, Öğretmen Eğitimi Ve Ders Kitapları Boyutu”, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

Kızılcaoğlu, A. (2006). Coğrafya Dersi Öğretim Programı Hakkında Düşünceler. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(16), 1–19.

Koç,H., Aksoy,B.,(2010). 2005 Coğrafya dersi Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi, he Black Sea Journal Of Social Sciences,Year 2,Number 2,Spring

National Research Council,(1997). “Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society”, National Research Council (U.S.). Rediscovering Geography Committee, G116.R43 1997 910—dc21 97-4630, Washington, D.C.

Özşavlı, C., (2007). “I. Coğrafya Kongresinden Günümüze Türkiye’de Lisede Okutulan Coğrafya Dersi Müfredatında Yapılan Değişiklikler Ve Ülkemizdeki İle Amerika Birleşik Devletlerindeki Coğrafya Öğretiminin Karşılaştırılması”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta öğretim Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Özüdoğru, Hülya, (2015). “Cumhuriyetten Günümüze Coğrafya Müfredatlarında Sosyal Politika Konularının Yeri Ve Değişimi”, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2015, Ankara.

Saleh, K., (2015). “Türkiye (2015) Ve Irak (2011) Ortaöğretim Coğrafya Müfredatı Programlarının Karşılaştırılması”, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Sözen, E. (2011). Coğrafya Dersi Öğretim Programının Geneli ve Genel Amaçlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. II, (2011): 177-201.

Sözen, E. (2018). “2005 ve 2018 Coğrafya Dersi Öğretim Programlarında (CDÖP) Yapılan Değişikliklerin Karşılaştırılması”, Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi, 12(26),199-216.

Şahin, C., (2001), “Orta öğretim Coğrafya Müfredat Programı Hakkında Bir Araştırma”, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:3, Cilt:2, Sayfa:125-138, 2001, İstanbul.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi

Taş, H., İ., (2005). "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze İlköğretim II. Kademe ve Liselerde Coğrafya Dersi Ve Müfredatının Değişimi", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:14 Sayfa:311.

Turoğlu, H., (2006). Orta Öğretim Coğrafya Müfredatında Yapılandırmacı Öğrenme, Türk Coğrafya Dergisi, Say:47, S.115–130, İstanbul.

Üçışık, S., Sekin, S. (2001). Lise Coğrafya Dersi Öğretim Programının Amaçlarına Yönelik Eleştirisel Bir Yaklaşım. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı 4, 49-59.

Ünlü, M.,(1999). "Özel ilköğretim Okullarındaki Öğrencilerin Coğrafya Eğitimine Yaklaşımları. Marmara Üniv Atatürk Eğit. Fak. Coğr. Eğit. ABD."Cumhuriyetin75. Yılında ilk veOrta Öğretimde Coğrafya Eğitimi" Sempozyum Bildirileri, İstanbul.

İnternet Kaynakları:

http://iyidere.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_05/23221520_OrtaoYretim_tasarYmY_sunu.pdf (Erişim tarihi 03.05.2021)

http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf (Erişim tarihi: 03. 05. 2021)

https://www.nap.edu/read/4913 (Erişim tarihi:03.05.2021)

http://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar (Erişim tarihi : 03.05.2021)

Bölüm 45

FETİH VE İŞGAL: KUDÜS'TE İNSANLIK SINAVI[1]

Serkan ÖZER[2]

1 Bu çalışma, 4-6 Aralık 2020 tarihleri arasında Harran Üniversitesi'nde düzenlenen *6th International GAP Social Sciences Congress*'te sunulan aynı başlıklı bildiri özetinin tam metin halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serkan.ozer@erzurum.edu.tr, ORCID NO: 0000-0003-4079-9454

Giriş

Müslümanların bağışlamak için bir bahane aradığı bu mekânda, onlar [Haçlılar] katletmek için hiçbir sebep aramadılar (Güler, 2018: 136).

Kudüs'ün fethinden doğan bu şeref Hz. Ömer'den sonra Selâhaddîn'den başka hiç kimseye nasip olmamıştır. Bu fetih, iftihar vesilesi ve şeref olarak ona yeter (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 436).

Semavî dinlerin mensupları tarafından kutsal kabul edilen ve tarihi çok eskilere dayanan Kudüs'e hâkim olmak için verilen mücadelelerde gerek şehrin gerekse şehir sakinlerinin gördüğü zararlar, dönem kaynaklarından teferruatıyla takip edilebilmektedir. Çoğunlukla kanlı bir şekilde ve tahrip edilerek ele geçirilen şehrin yeni sahipleri, eskisinin izlerini silmek için hem şehri yakıp yıkarak yağmalamış hem de meskûn halkı kılıçtan geçirmiştir. Fakat İslam fetihleri bu yargının dışındadır; insanı yaşatmayı ve coğrafyayı mamur kılmayı esas alan Müslümanlardan hiçbir din veya ırka mensup kimse incinmemiş; hem Hz. Ömer hem de Selâhaddîn Eyyûbî, Kudüs'ü fetihleri esnasında İslam'ın engin merhametini sergileyerek tüm dünyaya adeta bir insanlık dersi vermişlerdir. Ancak yerli-yabancı tüm araştırmacıların ittifak ettikleri üzere Müslümanların bu tavrıyla *büyük bir tezat* oluşturan Haçlılar, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü işgal ederken korkunç bir katliam ve yağma gerçekleştirmiştir (Runciman, 2008: II, 391; Holt, 2003: 59; Buhl, 1977: 958).

Dönem kaynakları, Müslümanların zaferlerini büyük bir olgunlukla kutlayarak fethin tüm gereklerini yerine getirirlerken Haçlıların Müslüman kanıyla yıkandıkları Kudüs'te işgalci tabiatlarını her yönüyle sergilediklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda *İslam'da meşrû görülen savaşlarda gayrimüslimlerden elde edilen toprak kazançlarını istila ve sömürü savaşlarından ayırt etmek* için kullanılan fetih kavramı (Fayda, 1995: 467), Müslümanlar ile Haçlıların tutum, davranış ve zihniyetlerini karşılaştırmaya gayet müsaittir. Zira fetih, sadece maddî olanı ifade etmemekte, fethedilen yerlerdeki halkın kalplerinin fethini de içermekteyken işgalin karakterinde tahribat, yağma ve katliam bulunmaktadır. Fetihlerini kalıcı kılmak için iskân politikalarını sistemli bir şekilde hayata geçiren Müslümanlar, farklı dinî ve etnik unsurlara karşı sergiledikleri toleransla gönülleri fethederken (Fayda, 1995: 469 vd.). Haçlılar, farklı mezheplere mensup olan dindaşlarının bile ibadet haklarını ellerinden almışlardır. Dolayısıyla Kudüs, İslam fetihlerinin güzelliğine; Haçlıların ise işgalci zihniyetlerinin dışavurumuna sahne olmuştur.

Bu çalışma, Kudüs el değiştirirken yaşananları Müslümanlar ve Haçlılar özelinde incelemekte; mukayeseli bir kaynak okumasıyla *fetih* ve *işgal* arasındaki farkları ortaya koymayı hedeflemektedir. İki fetih ve

bir işgal üzerinden yapılan karşılaştırmalar, aynı zamanda iki farklı dine/medeniyete mensup insanların zihniyet ve karakterlerini ortaya koymak bakımından da önem arz etmektedir.

1. Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethi (638)

İslam orduları tarafından 637 yılında kuşatılan Kudüs halkı, Suriye'de fethedilen yerlerin halkıyla yapılan cizye anlaşmasının aynısının kendileriyle de yapılmasını talep etmiş ve şehri halifenin bizzat teslim almasını şart koşmuşlardı. Bunun üzerine Hz. Ali'yi Medine'de vekil bırakan Hz. Ömer, önce Câbiye'ye[1] gelerek burada komutanlarıyla buluşmuş, sonra da Şubat 638'de Kudüs'ü Patrik Sophronios'tan teslim almıştı. Kaynakların ifadesine göre Hz. Ömer'in bu sırada Kudüs halkına verdiği son derece insancıl emânnâmede ana hatlarıyla Hıristiyanların zimmî statüsünde cizye ödemeleri; canlarına, mallarına, namuslarına ve ibadethanelerine müdahale edilmemesi garanti altına alınmaktaydı (Belâzurî, 2013: 162-163; Saîd İbn Batrîk, 1909: 17; İbnü'l-Esîr, 1991: II, 459-460).[2] Emânnâmede yer alan maddeler, Haçlıların Kudüs'ü işgalleri esnasında sergiledikleri vahşetle Müslümanların fetih anlayışlarını karşılaştırmamızı ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin Hz. Ömer'in tavrını devam ettirmek hususunda gösterdiği hassasiyeti anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Başta meşhur müfessir ve tarihçi Taberî olmak üzere pek çok yazarın eserlerine aynen aldıkları emânnâme metni şu şekildedir:

> *Bismillâhirrahmânirrahîm! Bu, Allah'ın kulu, Müminlerin Emîri Ömer'in Îliya[3] halkına verdiği emândır. [Bu emân] Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları ve sağlıklılarına verilmiştir. Onların kiliseleri (Müslümanlar tarafından) kullanılmayacak ve yıkılmayacak. Kiliselerinden, arsalarından, haçlarından ve mallarından hiçbir şey eksiltilmeyecektir. Dinlerinde baskıya maruz kalmayacak ve onlara zarar verilmeyecektir. Yahudilerden hiç kimse Îliya'da ikamet etmeyecek. Îliya ahalisi de Medâin ahalisi gibi cizye verecek ve içlerinde bulunan Rumları ve haramîleri çıkaracaklardır. Bunlardan her kim çıkarsa gideceği emin yere kadar emniyet içinde, can ve mal güvenliği sağlanarak gideceklerdir. Ancak ikamet etmek isteyenler de güven içinde olacak, Îliya halkı*

1 Hz. Ebû Bekir döneminde fethedilen bu ordugâh şehir, Dımaşk'ın yaklaşık 80 km. güneybatısında, günümüzdeki Nevâ'ya yakın bir yerde bulunmaktaydı. Şehir, ayrıca Câhiliye döneminde Gassânîlerin idari merkezlerinden biriydi (Fayda, 1992: 538).

2 Taberî'nin rivayetine göre Câbiye'de bulunan halifenin huzuruna gelen Kudüslüler, Kudüs ve çevresi ile Remle ve çevresi için emân istediler. Yani Filistin iki bölge olarak kabul edilerek her iki bölgeye ayrı ayrı emânnâme yazıldı (Taberî, 2019: III, 631). Belâzurî ise Hz. Ömer Câbiye'de iken Kudüs'e gönderdiği Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin Kudüs halkıyla anlaşma imzaladığını ve bunun daha sonra halife tarafından onaylandığını rivayet etmiştir (Belâzurî, 2013: 162-163).

3 Kudüs, Roma imparatoru Hadrien'in ilk adı Aelius'a nisbetle *Aelia* olarak isimlendirilmekteydi. İliya, bu adın Arapçalaştırılmış halidir (Harman, 2002: 324).

gibi cizye verecektir. Îliya halkından kim malını alarak Rumlarla gitmek üzere kiliselerini ve haçlarını bıraksa emin olarak gideceği yere kadar gidebilecek, mabetleri ve haçları konusunda da güvende olacaktır. Kim falancanın öldürülmesinden önce bu yurdun ehlinden idiyse bunlar dilerlerse burada kalacak ve Îliya ehli gibi cizyeyle mükellef olacaktır. Dileyenler de Rumlarla buradan ayrılabilecek, isteyen de yakınlarının yanına dönebilecektir. Ekinleri biçilinceye kadar mükelleflerden bir şey alınmayacaktır. Bu emânnâmede yer alan hükümler Allah'ın ahdi ve zimmetiyle halifelerin ve müminlerin ahdi ve zimmetindedir. Îliya halkı, cizye mükellefiyetini yerine getirmesi karşılığında belirtilen haklara sahiptir. Bu emânnâmeye Hâlid b. Velîd, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebî Süfyân şahitlik yapmıştır. Bu emânnâme, hicrî 15 senesinde kaleme alınmıştır. (Taberî, 2019: III, 632-633).

Hz. Ömer'in verdiği bu emânnâmenin kâğıt üzerinde kalmadığının altını çizen tarih yazarı Vâkıdî, şehrin teslim alınmasından sonraki sürece dair önemli ayrıntılar vermektedir. Yazarın kaydına göre sabah vakti şehre giren Hz. Ömer, Pazartesiden Cuma gününe kadar burada kalmış, Cuma Namazında Müslümanlara imamlık yapmış ve Müslümanlar fethi büyük bir ağırbaşlılıkla kutlamıştır. Nitekim fethedilen şehirde tek bir Müslüman dahi halkın canına ve malına dokunmamış, şehir hiçbir şekilde tahribat ve yağmaya uğramamıştır (Wâqidî, 2002: 400-401). Şehirde herhangi bir taşkınlığın yaşanmaması, İslam ordusunun disiplinli yapısı ve askerler üzerindeki güçlü kontrolle doğrudan alakalıdır. Nitekim Steven Runciman, *giysileri yırtık pırtık, toz içinde ve kendisini izleyen ordu kaba görünüşlü, üstü başı dökülen, ama disiplinine denecek bir şey olmayan bir ordu* tasviri yaparak Hz. Ömer'in mütevazı görünüşünü ve ordu üzerindeki kontrolünü dile getirmektedir (Runciman, 2008: I, 3).[4]

Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi esnasında -İskenderiye Patriği Saîd İbn Batrîk tarafından- vuku bulduğu rivayet edilen bir olay, Müslümanların kutsal değerlere gösterdikleri hassasiyetin güzel bir örneği olarak araştırmacıların büyük ilgisini çekmektedir. Yazarın anlatımına göre Kudüs patriği, Hz. Ömer'e Kutsal Mezar Kilisesi'ni gezdirirken namaz vakti gelmiş ve halife, nerede namaz kılabileceğini sorunca patrik, bulunduğu yerde kılmasını söylemiş ancak Hz. Ömer, namaz kıldığı yeri

4 Simon Sebag Montefiore ise Hz. Ömer'i karşılayan Bizans hiyerarşisinin süslü kıyafetleriyle Kudüs fatihinin sade ve basit kıyafetlerinin büyük bir tezat oluşturduğu değerlendirmesinde bulunmuştur (Montefiore, 2016: 178). Hatta bu tezatlığı Hz. Ömer'i Câbiye'de karşılayan Müslüman komutanlarda da görmek mümkündür ki halife onlara *ne çabuk görüşlerinizden sarfınazar ettiniz! Bu kıyafetle mi beni karşılıyorsunuz? Siz doyalı iki sene oldu. Karın tokluğu ne çabuk sizi saptırdı. Vallahi iki yüzün başındayken bunu yapsanız sizin yerinize başkalarını getireceğim* diye tepki göstermişti. Komutanlar ise bunların kaftan olduğunu ve silahlarını bunlar üzerine kuşandıklarını dile getirerek halifeyi sakinleştirmişlerdi (Taberî, 2019: III, 630; İbnü'l-Esîr, 1991: II, 459).

Müslümanların zapt edeceğini beyan ederek avluya çıkmış, namazını burada (merdivenlerde) kılmıştı. Nitekim halifenin namaz kıldığı yer, mescid yapılmak için alınmış fakat kiliseye dokunulmamıştı (Saîd İbn Batrîk, 1909: I, 3; Runciman, 2008: I, 3; Demirkent, 2004: 55; Montefiore, 2016: 179; Maalouf, 2007: 61). Bu kayıtları değerlendiren Simon Sebag Montefiore, patriğin beklentisinin/tahmininin Hz. Ömer'in kiliseyi çok beğenerek İslam adına zapt etmesi yönünde olduğunu belirtirken Steven Runciman, Hz. Ömer'in tavrını büyük bir alicenaplık olarak nitelendirmiştir (Montefiore, 2016: 179; Runciman, 2008: I, 3; Demirkent, 2004: 55).[5] Ayrıca halife, Yahudileri tahkir etmek için Hz. Davud'un tapınağının bulunduğu yerin Hıristiyanlar tarafından gübre yığınları içinde bırakıldığına yine peygamber efendimizin miraca yükselirken ayağını bastığı kayanın etrafının çöplük haline getirildiğine şahit olmuş (Montefiore, 2016: 179) ve kayanın etrafını derhal temizleterek buraya bir cami inşa ettirmişti (Sönmez, 2018: 272). Böylece Hz. Ömer, ibadethanelere dokunmayıp gayrimüslimlere ibadet serbestîsi tanırken şehri işgal eden Haçlılar, Kudüs'teki tüm camileri kiliseye çevireceklerdi (Buhl, 1977: 959).

Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinden ve gayrimüslimlere karşı gösterdiği merhametten en çok Yahudilerin yararlandığı kaynaklarla sabittir. Zira Hz. Ömer'in Câbiye'ye ulaştığı andan itibaren onun etrafını kuşatan Yahudilerden biri, halifeye Kudüs'ü fethedinceye kadar yurduna dönmemesi konusunda telkinlerde bulunmuş ve Kudüslülerle yapılan barış anlaşmasına şahit olmuştu. Ayrıca Hz. Ömer'in Kudüs'te inşa ettirdiği mescid ile ilgili anlatımların tamamına da Yahudilerin damga vurdukları görülmektedir (Taberî, 2019: III, 631; İbnü'l-Esîr, 1991: II, 460). Neticede verilen emânnâmede *Yahudilerin Kudüs'te ikamet etmeyeceklerine dair*[6] bir madde yer almasına rağmen pek çok Yahudi'nin Kudüs'te bırakıldığı, 70 veya 100 Yahudi ailenin daha sonra iskân edildiği ve inanç yönünden tam bir serbestlik sağlanarak bunlara insanca muamele edildiği görülmektedir (Aydınlı, 2020: 622; Montefiore, 2016: 179-181).

Hz. Ömer tarafından Kudüs halkına verilen garanti daha sonra da devam ettirildiğinden Hıristiyanlar, İslam hâkimiyeti altında özellikle inanç

5 Ancak İslam kaynaklarının bu yönde bir kaydı bulunmamaktadır. Dolayısıyla Saîd İbn Batrîk'in başka bir maksatla böyle bir anlatıya başvurmuş olabileceği de akla gelmektedir. Nitekim yazarın kayıtlarına başka bir açıdan bakan F. Buhl, bu rivayetlerin *Müslümanları ileride bu sahaya tecavüz ettirmemek için, husûsî maksat ile icat edilmiş tarihî temelden mahrum bir dedikodudan ibaret olduğunu* düşünmektedir (Buhl, 1977: 956).

6 Yahudilerin Kudüs'te ikametlerine izin verilmemesiyle ilgili maddenin daha sonraki tarih yazarları tarafından metne eklenmiş veya Hıristiyanların isteği üzerine emânnâmede yer almış olabileceğine dair değerlendirmeler bulunmaktadır (Sönmez, 2018: 272; Aydınlı, 2020: 621). Zira böyle bir madde, Müslümanların uygulamalarıyla bağdaşmamakta, ayrıca Müslümanların fethettikleri yerlerin halkına müdahalede bulunmadıkları da bilinmektedir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi esnasında şehre pek çok Yahudi'nin yerleştirildiği görülmektedir (Mert, 2019: 205-206).

yönünden herhangi bir baskıya veya saygısızlığa maruz kalmamışlardır. Nitekim Kudüs Rum Patriği Theodosios (862-878), Müslümanların Hıristiyanlara ne kadar saygılı davrandıklarını ve serbestçe ibadetlerini yerine getirmelerini temin ettiklerini Konstantiniye Patriği Ignatius'a yazdığı mektupta açıkça dile getirmiş; Müslümanların Kudüs'te kendilerine çok adilâne davrandıklarını, hiçbir fenalık ve zorlamaya maruz bırakmadıklarını belirtmiştir (Satış ve Ceyhan, 2015: 679).

Buna karşılık rivayetlerine İslam ve Hz. Muhammed hakkında gerçek dışı itham ve hakaretlerde bulunarak başlayan Haçlı tarih yazarı Willermus, Hz. Muhammed'in haleflerinin *vaazlarla ikna yerine, milletleri kılıç zoruyla şiddete maruz bıraktıklarını* dile getirmekte ve Kudüs de dâhil olmak üzere İslam fetihlerinin kılıç zoruna dayandığını iddia etmektedir. Filistin'in Müslümanlar tarafından kolay bir şekilde fethedilmesini daha önce Sâsânîlerin yaptıkları tahribata ve nüfusun seyrelmesine bağlayan yazar, Müslümanların fethi neticesinde Hıristiyanların altın üzerinden ağır vergiler ödemeleri karşılığında hayatlarının bağışlandığını belirtmesine rağmen merhametli yaklaşımlarını inkâr edemediği Müslümanların, *Hristiyanlık inancını tanımamalarına rağmen [Hıristiyanların] bir piskoposları bulunmasına, yıkılan kiliselerini de tamir etmelerine izin verdikleri* kaydını düşmüştür (Willermus Tyrensis, 2016: 27-28). Ancak yazarın iddialarının aksine Müslümanlar, *Kudüs'ü kan dökmeden, tahrip etmeden ve kutsallığına halel getirmeden fethetmek gayretinde*ydiler. Her ne kadar Batılı araştırmacılar, Kudüs'te yoğun bir nüfusun varlığına ve surlarının sağlamlığına atıfla Müslümanların burayı fethedemeyerek en sona bıraktıklarını iddia etseler de Müslümanların asıl amacı, Filistin'in tüm şehirlerini fethedip Kudüs halkının yardım ümitlerini tüketmek ve kan dökmeden şehri teslim almaktı. Ayrıca Willermus'un iddia ettiği gibi İslam fetihleri tahripkâr ve kan dökücü bir karakterde olsaydı askerî açıdan üstün olan Müslümanlar, Kudüs'ü savaşla ele geçirip büyük ganimetler elde edebilirlerdi. Kaldı ki uzak bir coğrafyadan gelerek halifenin şehri teslim alması, Müslümanların kan dökmekten imtina etmelerinin ve şehre yükledikleri kutsiyetin açık bir göstergesidir (Aydınlı, 2020: 617-618).

Diğer taraftan İslam hâkimiyeti altında gayrimüslimlerin genel manada bir sıkıntı yaşamadıkları, Bizans döneminde baskıya maruz kalan Doğu Hıristiyanlarının İslam hâkimiyetine alışmakta zorlanmadıkları ve tercih noktasında Müslümanları kabul edilebilir buldukları bilinmektedir. Nitekim Hârûnürreşîd-Şarlman dostluğu dolayısıyla Hıristiyanların en rahat günlerini yaşadıklarını belirten Willermus, Fâtımî Halifesi el-Hâkim'in Kutsal Mezar Kilisesi'ni yıktırarak takibat başlatması üzerine Hıristiyanların huzursuz olduklarını dile getirmişse de IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055) döneminde kilisenin yeniden inşasıyla birlikte bu zararların da telafi edildiğini kaydetmiştir (Willermus Tyrensis,

2016: 29-33). Kısacası bu kayıtlar, Hıristiyanlara yönelik bazı olumsuz tavırların *kişiye bağlı* geliştiğini göstermektedir. Zira Müslümanlar, gayrimüslimlerin hayatın her alanına katılmalarına müsaade etmiş, bunları önemli görevlere getirmiş ve tüm bu insancıl muameleler, onlardan birçoğunun ihtidasıyla sonuçlanmıştır (Usta, 2013: 370).[7]

2. Haçlıların Kudüs'ü İşgali (15 Temmuz 1099)

2.1. Katliam

Haçlıların zor şartlar altında sürdürdükleri Kudüs kuşatmasında Lethold adında bir şövalyenin surlara çıkmayı başarması ve Müslümanların şehrin iç kısımlarına doğru kaçmasıyla birlikte *katliam, yağma, işkence* gibi korkunç olaylar başladı. Haçlıların şehre akmasıyla vuku bulan katliamı, Haçlı yazarları koyu bir taassubla hatta zevk alarak anlatmaktadırlar. Özellikle Haçlı din adamı ve tarih yazarı Raimundus Aguilers, *harikulade işler* (Raimundus Aguilers, 2019: 204) olarak tasvir ettiği katliam esnasında Müslümanların kanının, kirlettikleri mabette dökülmesini *şairane bir adalet* olarak değerlendirmektedir (Raimundus Aguilers, 2019: 208; Willermus Tyrensis, 2016: 363). Raimundus'un bu tasvirleri ve aşağıda görüleceği üzere diğer yazarların kayıtları, Haçlı seferlerinin mahiyetini ve Haçlı zihniyetini açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Kudüs'te yaşanan vahşetin başlangıcını kısa ama kan donduran satırlarla kaydeden görgü tanığı Anonim Gesta yazarı, Haçlıların *bileklerine kadar düşman kanı içinde yüzdükleri bir katliamın yapıldığı Süleyman Mabedi'ne* (Ömer Camii) *kadar Müslümanları kestiklerini;* hemen ardından mabedde yaşanan kıyımda *mabedin her yerinden Müslüman kanı damladığını* haber vermektedir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 155-156; Peter Tudebodus, 2019: 179; Guibert de Nogent, 130). Buna karşılık Süleyman Mabedi'ne kadar olanlar ile mabedin içinde yaşananları ayrı ayrı değerlendiren Raimundus, hangisinin daha dehşet verici olduğu hususunda okuyucusunu ikilemde bırakmaktadır. Yazarın kaydına göre merhametli davrananlar, Müslümanların boyunlarını vurmuş; bazı Müslümanlar oklarla *delik deşik* edilmiş; daha az şanslı olanlar ise uzun süre işkence edildikten sonra yakılmışlardı. Yazar, ilerleyen satırlarda ise *evlerde, sokaklarda yığın yığın başlar, eller ve ayaklar uzanıyordu; askerlerin ve şövalyelerin üstlerinde bir aşağı bir yukarı koşturdukları aslında cesetlerdi* diyerek mabede kadar işlenen bu cinayetleri keyifle tasvir etmektedir (Raimundus Aguilers, 2019: 204; Willermus Tyrensis, 2016: 361). Daha korkunç olanı da yazarın bu vahşeti *birkaç önemsiz ayrıntı*

7 Doğuya yerleşen Haçlılar, Müslümanlarla yakın ilişkileri bulunan ve bu bağları eskilere dayanan Doğu Hıristiyanlarına hep şüpheyle bakmışlardır. Aydın Usta'nın ifadesiyle Haçlılar, *onları, Müslümanlarla işbirliği yaparak kendilerine ihanete hazır bir grup olarak gördüler* (Usta, 2013: 395).

olarak değerlendirmesidir. Nitekim mabedde yaşananları *inanılmaz* bulan ve detayları bir kenara bırakan yazar, *Haçlıların Süleyman Mabedi'nde ve revaklarda atlarının diz kapaklarına ve yularlarına kadar ulaşan kan içinde at sürdüğünü nakletmek yeterli olacaktır* ifadesini kullanmaktadır (Raimundus Aguilers, 2019: 207).

Raimundus'un kayıtları, 1099 yılında Patrik Daimbert, Dük Godefroi ve Kont Raimond'un Papa II. Paschalis'e yazdıkları mektupla da teyit edilmektedir. Mektupta şu kayda yer verilmiştir: *orada (Kudüs) bulunan düşmana ne yapıldığını bilmek istiyorsanız, şunu bilin ki adamlarımız, Süleyman Mabedi'nde atlarının dizlerine kadar uzanan Müslüman kanı içinde atlarını sürdüler* (Munro, 1896: 10). Keza Haçlı tarih yazarı Fulcherius da *burada olsaydınız ayak bilekleriniz katledilenlerin kanlarıyla lekelenebilirdi* diyerek diğer yazarları teyit etmekte; kadın-çocuk ayırt edilmeden Müslümanların katledildiklerini haber vermektedir (Fulcherius Carnotensis, 2009: 104; Albert of Aachen, 2007: 431). Tapınağın iç kısmını daha farklı bir üslupla tasvir eden Norman tarih yazarı Radulphus Cadomensis (Ralph of Caen) ise *kapılar, duvarlar, koltuklar, masalar, sütunlar hepsi kanlıydı; kansız hiçbir şey yoktu, zemin tamamıyla katledilenlerle kaplanmıştı* diye yazmakta ve zeminin diz yüksekliğine kadar kanlı suyla dolduğunu bildirmektedir (Ralph of Caen, 2005: 148).

İşgalin ertesi günü, kendilerine emân verildiği için tapınağın çatısına çıkarak Haçlı lideri Tankred ve Gaston von Bearn'ın sancağı altına sığınan Müslümanlar üzerine yürüyen gözü dönmüş Haçlılar, kaynakların tabiriyle bunların da *çıplak kılıçlarla (yalınkılıç) başlarını kestiler*. Kurtulmaya çalışanlar ise ya aşağıya düştü ya da intiharı tercih etti (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 156-157; Peter Tudebodus, 2019: 184; Guibert de Nogent, 131-132; Albert of Aachen, 2007: 441). Fulcherius, katliamın devamına dair bilgi verirken Haçlıların Müslümanları katletmekten yorulduklarını, buna rağmen yorgun kılıçlarıyla şehir içinde öldürecek birilerini bulmak için dolaştıklarını, karşılarına çıkanları herhangi bir ayrım gözetmeksizin katlettiklerini de vurgulamaktadır (Fulcherius Carnotensis, 2009: 105).

Kaynaklar, Haçlıların yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın korkunç bir katliam gerçekleştirdiklerini söylemekte son derece haklıdırlar. Zira Birinci Haçlı Seferi hakkında detaylı bir eser kaleme almış olan Albertus'un (Albert of Aachen) verdiği detaylara göre Haçlılar, henüz meme emen bebekleri bile annelerinin kucağından veya beşiklerinden alarak duvarlara fırlatıp boyunlarını kırmışlar; kadın ve çocukların bazılarını kılıçtan geçirerek bazılarını da taşlarla vurarak öldürmüşlerdi (Albert of Aachen, 2007: 433).

Tapınaktaki katliamdan sonra hayatta kalan tüm Müslümanların katledilmesine karar verildi. İşgalin üçüncü günü liderler tarafından *adalet* çağrısı yapıldığını zikreden Albertus, katliamın tekrar başladığını hatta fidye alınmak için prangalara vurulan kişilerin bile kafalarının kesildiğini kaydetmektedir. Karşılarına çıkan herkesi acımasızca öldüren ve Müslümanları katletmekle *ilahi adaleti* sağladıklarını düşünen Haçlılar, yazarın tabiriyle adeta *kalplerini yitirmişler*, sadece katliama odaklanmışlardı. Zira hamile kadınların başlarını taşla ezmiş, merhamet dilemek için boyunlarına sarılan kadın ve kızlara acımamış hatta memedeki küçücük bebekleri bile katletmişlerdi. Öyle ki bu katliam sonucunda sadece Kudüs sokakları değil, şehrin etrafı dahi ceset ve kopmuş insan uzuvlarıyla kaplanmıştı (Albert of Aachen, 2007: 441-443).

Kudüs'te katledilen Müslümanların sayısına dair gerek İslam gerekse Hıristiyan kaynaklarında farklı rakamlar zikredilmektedir. Latin yazarlar, sadece Süleyman Mabedi'nde yaklaşık 10.000 Müslümanın katledildiğini haber verirken Süryânî ve Ermeni kaynakları bu rakamın 30.000-65.000 civarında olduğunu kaydetmekte; Bizanslı tarih yazarı Anna Komnena ise sayı belirtmeksizin Kudüs'te pek çok Müslüman ve Yahudi'nin katledildiğini yazmaktadır (Fulcherius Carnotensis, 2009: 104; Willermus Tyrensis, 2016: 363; Albert of Aachen, 2007: 431; Anonim Süryani Vakayinamesi, 2005: 14; Urfalı Mateos, 1987: 199; Anna Komnena, 1996: 343). Hıristiyan kaynaklarının kayıtlarına karşılık İslam kaynakları ve Süryânî yazar Ebü'l-Ferec, Haçlıların Mescid-i Aksâ'da 70.000'den fazla Müslüman'ı katlettiklerinde ittifak etmektedirler. Çağdaş İslam müellifi İbnü'l-Kalânisî ise Haçlıların, Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle Yahudileri sığındıkları sinagogları ateşe vererek yaktıklarını kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 236; Abû'l-Farac, 1999: II, 340; Makrizî, 1996: III, 23; Ebu'l-Fidâ, t.y. II, 211; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 165; Uleymî, 1966: I, 307; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XIX, 498; İbn Kesîr, 1998: XVI, 166; İbnü'l-Kalânisî, 1908: 137).[8]

Yukarıdaki kayıtlara göre Haçlılar, şehirde adeta canlı bırakmamışlardı. Bu vahşetin ortaya çıkmasında sadece askerlerin kana susamış bir taassubla hareket etmeleri değil, orduların ve liderlerin vasıfları da etkili olmuştur. Nitekim dilleri ve değer yargıları farklı milletlerden oluşan Haçlı orduları, birkaç liderin komutasında hareket eden binlerce insanı barındırmaktaydı ve merkezî bir komutadan yoksundu. Hatta bu durum, Haçlıların kendi aralarında da bir rekabet ve çatışmaya neden olmaktaydı. Haçlı liderlerinden Tankred ve Baudouin arasında Tarsus'ta yaşanan çatışmalar ile Kudüs'te Tankred'in bayrağı altında toplananların

8 Birinci Haçlı Seferinin perdesini binlerce Yahudi'yi katlederek açan Haçlılar (Kaleli, 2013: 23-26), nihaî hedefleri olan Kudüs'te de Yahudileri gözden kaçırmamışlardır. Hatta Haçlı seferlerinin muhatabı bağlamında Yahudi, Müslüman hatta zaman içinde Katolik olmayan Hıristiyan arasında bir ayrım yapmadıkları da görülmektedir.

katledilmesi bu konudaki ilginç örneklerdir. Ayrıca Avrupa'dan Kudüs'e uzanan yolculuk boyunca Haçlı ordularını kontrol etmek de zaman zaman mümkün olmamıştı. Bu bağlamda İslam orduları ile Haçlı ordularının disiplin yönünden mukayese edilmesi, aradaki bariz farklılıkları ortaya koyacağı gibi Müslümanların fetih anlayışını içselleştirdiklerini de gözler önüne serecektir. Zira gerek Hz. Ömer gerekse Selâhaddîn'in fetihleri esnasında zaferlerini *olgunluk ve sükûnet* içinde (Demirkent, 2004, 141) kutlayan Müslüman profili arasında bir fark bulunmamaktadır.

Haçlı kaynaklarında Kudüs'teki katliam en küçük ayrıntısına kadar tasvir edilmesine rağmen modern Batılı araştırmacılar, katliamın boyutunu azaltmaya ve Haçlı vahşetini mazur göstermeye çalışmaktadırlar. Bu konuda Haçlı kroniklerini Türkçeye kazandıran Süleyman Genç'in verdiği cevaplar, Batılı araştırmacıların ileri sürdükleri mazeretleri komik duruma düşürmektedir. Öncelikle Haçlı kroniklerini neşreden Susan B. Edgington ve John H. Hill, *ayak bileklerine veya atların dizginlerine kadar çıkan kan* tasviriyle kronik yazarlarının İncil'e[9] atıfta bulunduklarını iddia etmektedirler. Bazı araştırmacılar ise Kudüs'te yaşanan vahşeti, yaklaşık üç yıl süren uzun ve çileli yolculuğun sonunda Haçlıların psikolojik bir patlama yaşamış olmalarıyla mazur göstermeye çalışmışlardır. Hatta bu mazereti haklı göstermek isteyen Thomas F. Madden, *kan üzerinden metrekare hesabı* yapmış; belirtilen kan miktarına ulaşmak için bahsedilenden fazla insanın katledilmesine ihtiyaç duyulacağından Haçlı yazarların olayı abarttığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak bu konuda önemli bir referans olmasına rağmen İncil'e herhangi bir atıfta bulunmadığı ve kaba bir dil kullandığı için eleştirilen Anonim Gesta yazarı da *Haçlıların ayak bileklerine kadar çıkan kan içinde katliam yaptıklarını* ifade etmekte keza *farklı ordular içinde yer alan farklı tanıklar da aynı katliam sahnesini resmetmektedir* (Raimundus Aguilers, 2019: 207-208, 323 no'lu dipnot; Arslan ve Genç, 2017: 248).

Sonuç itibariyle kullanılan bilgilerin hemen hepsinin kilise mensubu yazarlar tarafından kaleme alındığı gözden kaçırılmamalıdır. Yani Kudüs'te yaşananlar konusunda bir iftira veya çarpıtma söz konusu olamaz. Zira bir avuç insan dışında kimse Kudüs'ten sağ kurtulamamış ve yaşananlar, *Müslüman görgü şahitleri* tarafından kayda geçirilememiştir (Polat, 2019: 177).

---

9 *Gökteki tapınaktan başka bir melek çıktı. Onun da keskin bir orağı vardı. Ateş üzerinde yetkili olan başka bir melek de sunaktan çıkıp geldi. Keskin orağı olana yüksek sesle, "Keskin orağını uzat!" dedi. "Yerin asmasının salkımlarını topla. Çünkü üzümleri olgunlaştı." Bunun üzerine melek orağını yerin üzerine salladı. Yerin asmasının ürününü toplayıp Tanrı öfkesinin büyük masarasına attı. Kentin dışında çiğnenen masaradan kan aktı. Kan, 1600 ok atımı kadar yayılıp atların gemlerine dek yükseldi* (Vahiy Kitabı 14: 20).

2.2. Yağma ve Tahribat

Kudüs'ü tasvir etmeye Süleyman Mabedi'nin güzelliğine değinerek başlayan Fulcherius, satırlarına Haçlıların fakirliğinden dolayı buranın eski halinde kalmadığı ve büyük bir kısmının yok edildiği itirafıyla devam etmektedir (Fulcherius Carnotensis, 2009: 101). Ancak hem Fulcherius hem de diğer yazarların kayıtları, Haçlıların bu fakirliklerini nasıl giderdiklerini ve şehirdeki ganimeti nasıl taksim ettiklerini gözler önüne sermektedir. Şehir ele geçirilmeden önce Haçlılar, girecekleri evleri yasal mülk edinme konusunda anlaşmaya varmış ve bu konuda herhangi bir kargaşa yaşanmaması için eve giren kişinin kapıya bir kalkan veya silah asmasını kararlaştırmışlardı. Böylece zengin veya fakir tüm Haçlılar, girdikleri evlere tüm mallarıyla birlikte sahip olmuşlar ve bu yolla pek çok fakir zenginleşmişti (Willermus Tyrensis, 2016: 363-364; Fulcherius Carnotensis, 2009: 105; Guibert de Nogent, 131; Ordericus Vitalis, III, 1853: 180-181). Bu çerçevede şehre dağılarak yağma ve talana başlayan Haçlıların altın, gümüş, mücevher, kıymetli elbise, meyve, şarap, yağ gibi her türlü değerli şeyi ele geçirdikleri kaynaklara yansımıştır (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 156; Peter Tudebodus, 2019: 182-183; Willermus Tyrensis, 2016: 369).

İslam ve Hıristiyan kaynaklarının ittifakla bildirdiğine göre Kudüs'teki yağmadan en büyük payı, Hz. İsa'nın tapınağına saldıran Tankred almıştı. Tankred'in ele geçirdiği ganimeti Dük Godefroi ile paylaştığını dile getiren Albertus, altı deve ya da katırın bu ganimeti zorlukla taşıyabildiğini kaydetmiştir (Albert of Aachen, 2007: 433). Ancak Tankred, tapınaktan elde ettiği altın, gümüş ve değerli taşları kutsal bir mekâna ait olduğu için iade etmek zorunda kalmıştı (Fulcherius Carnotensis, 2009: 105; Willermus Tyrensis, 2016: 363).[10]

Kudüs'ü işgal ederek korkunç cinayetlere ve yağmaya imza atan Haçlılar, hemen ardından silahlarını bıraktılar, ellerini yıkayıp kanlı elbiselerini değiştirdiler ve yalınayak –Raimundus'un izlemesini çok tatminkâr bulduğu üzere- Kutsal Mezar Kilisesi'ne şükür duaları etmek için koştular (Willermus Tyrensis, 2016: 365; Raimundus Aguilers, 2019: 208-209; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 156; Peter Tudebodus, 2019: 184; Fulcherius Carnotensis, 2009: 106; Albert of Aachen, 2007: 437). Ancak Haçlıların bu ruh halleri kısa sürecekti; zira şehir düştükten sonra iplerinden boşanmış gibi karşılarına çıkan herkesi katleden, her türlü

10 Yağmalanan malları daha detaylı tasvir eden İslam kaynakları ve Ebü'l-Ferec ise Haçlıların Kubbetü's-Sahre'den her biri 3600 dirhem ağırlığında kırk küsur kandil ele geçirdiklerini; ayrıca 40 Şam rıtlı ağırlığında bir ocak, 150 kadar küçük kandil ve yirmiden fazla altın kandilin Haçlıların eline geçtiğini haber vermektedirler (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 236; Abû'l-Farac, 1999: II, 340-341; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 166; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XIX, 497; Uleymî, 1966: I, 308; İbn Kesîr, 1998: XVI, 166; Makrizî, 1996: III, 23).

eşyayı gasb eden ve tam bir teslimiyetle Tanrıya şükreden Haçlılar, hemen ardından farklı bir boyutta şeytanî eylemlerine devam edeceklerdi.

Kudüs'teki katliam ile yapılan yağma arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Ele geçirilecek olan ganimeti nasıl paylaşacaklarına dair Haçlıların anlaşma yapmış olmaları, Haçlı seferinin asıl itici gücüne dair önemli ipuçları vermektedir. Nitekim Ziya Polat'ın ifadesiyle Haçlılar, doğuya yerleşmek için gelmişlerdi ve dolayısıyla insandan arındırılmış şehirlere ihtiyaçları vardı (Polat, 2019: 178-179). Buna karşılık Müslüman fatihler, İslamî bir çehre kazandırmak adına Kudüs'ün imar ve iskânına ehemmiyet vermişlerdi. Gerek Hz. Ömer gerekse Selâhaddîn dönemlerinde Kudüs'e Müslüman nüfus yerleştirilmiş ve gayrimüslimlerin zimmî statüsünde şehirde yaşamalarına izin verilmiştir. Özellikle Selâhaddîn Eyyûbî, şehri Hıristiyan unsurlarından temizledikten sonra mamur bir hale getirmek için pek çok cami, medrese, hastane, hankah ve zâviye gibi pek çok eser vücuda getirerek bunlara gelir kaynakları tahsis etmiştir (Sağlam, 2017: 403-424).

2.3. Cesetlere ve Hayatta Kalanlara İşkence Edilmesi

Haçlı tarih yazarlarının tasvir ettikleri diğer bir kan donduran olay da hayatta kalanlara ve cesetlere yapılan işkencelerdir. Fulcherius'un kaydına göre Müslümanlar, Haçlıların eline geçmemesi için sahip oldukları Bizans sikkelerini yutmuşlardı. Bunu fark eden Haçlılar, öldürdükleri Müslümanların karınlarını deşerek ya da cesetleri yığınlar halinde yakarak bu paraları da ele geçirdiler (Fulcherius Carnotensis, 2009: 105). Hayatta kalan Müslümanlara reva görülenler de Haçlıların bu vahşetini aratmayacak acımasızlıktaydı. Haçlı tarih yazarları Guibert ve Ordericus'un verdikleri bilgilere göre tapınağa sığınanlar katledilirken bunlardan bazıları ölüleri gömmeleri için hayatta bırakılmışlardı. Ancak dindaşlarının cesetlerini taşımak ve gömmek zorunda bırakılan bu Müslümanlar da daha sonra ya katledildi ya da esir olarak satıldı (Guibert de Nogent, 131; Ordericus Vitalis, III, 1853: 180). Bu konuda Anonim Gesta yazarı şu kayıtları düşmüştür:

> [Haçlı liderleri] *Çok kötü kokan bütün Müslüman cesetlerinin şehirden çıkarılmasını istediler, zira bütün şehir tamamen onların ölü bedenleriyle kaplanmıştı. Böylece hayatta kalmış olan Müslümanlar cesetleri kapıların önüne sürüklediler ve evler yüksekliğinde birbiri üzerine yığdılar. Böyle bir imansız katliamı şimdiye kadar ne görülmüş ve ne de işitilmişti, zira odun yığınları üzerinde yanan piramitlere benziyorlardı ve ne kadar çok olduklarını yalnız Tanrı bilir*. (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 158; Peter Tudebodus, 2019: 185; Guibert de Nogent, 132).[11]

11 Ordericus ve Willermus, kötü bir kokuya neden olan cesetlerin toplanma işinde kendilerine ödeme yapılan fakir hacıların da görev aldıklarını bildirmektedirler (Ordericus Vitalis, III, 1853: 181; Willermus Tyrensis, 2016: 369).

Kudüs'ten sadece Davud Burcu'na sığınan şehrin valisi ve yanındakiler, Kont Raimond'dan emân alarak kurtuldular ve Askalân'a gittiler (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 158; Raimundus Aguilers, 2019: 208; Fulcherius Carnotensis, 2009: 107; Willermus Tyrensis, 2016: 370). Kont Raimond'dan pek hoşlanmayan Albertus, Haçlı taassubunu gözler önüne sererek bir avuç Müslümanın kurtulmasını bile kayıp addetmektedir. Nitekim yazar, bu hareketinden dolayı eleştirdiği kontu para düşkünü olarak tavsif ederek onun Müslümanların zarar görmeden gitmesine izin vermesine hayıflanmaktadır (Albert of Aachen, 2007: 439-441). Buna karşılık Raimond'un sözünde durarak Müslümanların Askalân'a gitmelerine izin vermesi, İslam kaynaklarının Kudüs'ün işgalinde bahsettikleri yegâne olumlu olaydır (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 236).

Yukarıda farklı bağlamlarda değinilen Haçlı katliamı kadar yazarların bunları büyük bir hazla kaleme almaları da dehşet vericidir. Her ne kadar Willermus, ortaya saçılan insan uzuvlarına bakmanın korkunç olduğunu ve parçalanmış cesetlerin arz ettiği kötü manzara kadar baştan aşağı kana bulanmış Haçlıların görüntülerinin de ürpertici olduğunu söylese de *dişlerine kadar silahlı ve tamamen zırhlı* şövalyelerin *çok müthiş bir katliam* gerçekleştirdiklerini anlatırken hiç rahatsız olmamaktadır (Willermus Tyrensis, 2016: 362-363).

Haçlıların bu cânî tabiatlarına karşılık Müslümanlar, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin belirlediği ölçütler dairesinde hareket etmekteydiler. Nitekim Hz. Muhammed, anlaşmalara uymayı, haddi aşmamayı, meşrû savaş halindeyken öldürülenlerin cesetlerine saygısızlık yapmamayı, savaş dışı unsurlar kabul edilen kadın, çocuk, yaşlı ve ibadethanelerdeki insanları öldürmemeyi kısacası *savaş hukukuna riayet etmeyi* emretmiştir. Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir de Suriye'ye vali olarak yolladığı Usâme'ye verdiği emirlerle bu uyarıları pekiştirmiş ve detaylandırmıştır:

> *Ey Üsâme! Hainlik etmeyiniz, sözünüzde durmamazlık etmeyiniz. Haksızlık etmeyin, mal yağmalamayın, meşrû öldürmenin dışına çıkmayın, ölü cesedin azalarına dokunmayın; çocuk, yaşlanmış, ihtiyar, kadın öldürmeyin, hurmalıkları kesip yakmayın. Meyveli bir ağacı da kesmeyin. Yemek maksadı olmaksızın davar, sığır, deve öldürmeyin. Yol boyunca manastırlara çekilmiş insanlara rastlayabilirsiniz, onlara dokunmayın, ibadetlerine karışmayın* (Polat, 2008: 22; Detay için Bkz. Akıncı, 2007)

3. Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kudüs'ü Fethi (2 Ekim 1187)

Haçlıların aksine Kudüs'ü kan dökmeden ve tahrip etmeden teslim almak isteyen Selâhaddîn Eyyûbî, İslamî geleneğe uyarak iki defa şehrin teslim edilmesini talep etmiş; ancak her iki çağrısı da reddedilmişti. İlk çağrısını Askalân'da bulunurken Kudüs'ten gelen heyete yapmış fakat bu talebi reddedilince Kudüs'ü kılıçla fethedeceğine yemin etmişti. Bu yeminine rağmen Kudüs önlerine gelen sultan, bir kez daha şehrin teslim edilmesini istemiş, bu talebi de kabul edilmeyince şehri sıkı bir şekilde muhasaraya almıştı (Ernoul, 2019: 154-155; 169). Şehrin şiddetle sıkıştırılması üzerine ileri gelenler teslim olmak istemişler; bu kez de Selâhaddîn, Haçlılar nasıl ki şehri yağma ve katliam ile ele geçirmişlerse kendisi de onları aynı şekilde Kudüs'ten çıkaracağını beyan ederek emân taleplerini reddetmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 432; İbn Vâsıl, 1953: II, 213; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 270; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 72; Uleymî, 1966: I, 328; Abû'l-Farac, 1999: II, 444).

İslam kaynakları, Selâhaddîn'in daha sonra barışa razı olmasının şehri savunan Balian'ın[12] tehditleriyle alakalı olduğunu bildirmektedir. Kaynaklara göre Selâhaddîn ile görüşen ve olumsuz cevap alan Balian, çaresiz kalmaları durumunda kadın ve çocuklarını kendi elleriyle öldüreceklerini, Müslümanlar istifade etmesin diye tüm mal ve eşyaları yakıp hayvanları öldüreceklerini, kutsal mekânları tahrip edeceklerini, ellerinde esir bulunan yaklaşık 5.000 Müslümanı öldüreceklerini ve saldırıya geçip kendi sayıları nisbetinde Müslüman öldürmedikçe ölmeyeceklerini dile getirmişti. Bu meydan okuma üzerine emirleriyle istişare eden Selâhaddîn, Haçlıların isteğini kabul etmeye karar vermişti (İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 433; İsfahânî, 1888: 54-55; İbn Vâsıl, 1953: II, 214; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 270-271; Abû'l-Farac, 1999: II, 445; İbn Kesîr, 1998: XVI, 587).

Haçlı tarih yazarı Ernoul'un kaydına göre Selâhaddîn, başlangıçta her erkek için 20, her kadın için 10 ve her çocuk için 5 dinar fidye-i necât belirlemiş ancak Balian'ın bu miktarı fazla bulması üzerine kesin bir cevap vermeyerek düşüneceğini bildirmişti. Tekrar huzura gelen Balian'ın, her yüz kişiden sadece iki kişinin bu miktarı ödeme gücünün bulunduğunu söylemesi üzerine -Ernoul'un ifadesiyle- yüreği yumuşayan

12 Ernoul, Hittîn Savaşı'ndan sağ kurtularak Kudüs'ün savunmasını üstlenen Balian hakkında özetle şu bilgilere yer vermektedir: Sûr şehrinde bulunan Balian, Selâhaddîn'e haber göndererek Kudüs'ten hanım ve çocuklarını almak hususunda kendisine izin vermesini talep etti. Selâhaddîn, silah taşımaması ve Kudüs'te bir geceden fazla kalmaması şartıyla bu isteği kabul etti. Fakat Balian, Kudüs'e gelince halk, savunmayı üstlenmesi konusunda ısrar edince bunu kabul etmek zorunda kaldı; hatta Kudüs patriği, onu Selâhaddîn'e ettiği yeminin yükümlülüğünden de kurtardı. Daha sonra Selâhaddîn'e başvuran Balian, Kudüs'te kalma zorunluluğunun ve yeminine sadık kalamayışının nedenini izah ederek kadın ve çocuklarını güvenle Trablus'a ulaştırmasını istedi. Bunun üzerine Selâhaddîn, gönderdiği 50 kişilik refakat birliğiyle Balian'ın ailesini salimen Trablus'a ulaştırdı (Ernoul, 2019: 145-146, 155).

Selâhaddîn, tanrı aşkına bu fidye miktarını makul bir seviyeye çekeceğini söylemiş; erkeklere 10, kadınlara 5 ve çocuklara 1 dinar fidye bedeli tayin ederek halka canları ve malları hususunda teminat vermişti (Ernoul, 2019: 173-175). Bu pazarlıktan bahsetmeyen İslam kaynakları, fidye miktarını erkekler için 10, kadınlar için 5 ve çocuklar için 2 dinar olarak kaydetmişlerdir. Bu kayıtlara göre Selâhaddîn, inisiyatif elindeyken bile merhametli davranmaktan geri durmamış ve fidye miktarını yarı yarıya indirmiştir. Hatta Ernoul'un verdiği rakamlar çocuklar konusunda yarıdan fazlasını ifade etmektedir. Nitekim Selâhaddîn, Kudüs'ü kan dökmeden almak için sadece fidye tayininde değil, aşağıda görüleceği üzere her konuda kolaylık sağlamıştır. Selâhaddîn'in merhametinden yararlanan Balian, 30.000 dinar vererek fakirlerden 7.000 kişiyi kurtarmışsa da geri kalanların kırk gün içinde belirlenen kurtuluş parasını ödememeleri halinde esir edilecekleri duyurulmuştu (Ernoul, 2019: 176; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, s. 433; İbn Vâsıl, 1953: II, 214-215; İsfahânî, 1979: 311; Ebû Şâme, 2002: III, 219; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 271; Aynî, 2010: II, 76; İbn Kesîr, 1998: XVI, 587; Abû'l-Farac, 1999: II, 445). Muhtelif kaynaklarda farklı rakamlar verilmişse de İslam kaynaklarına göre bu sürecin sonunda yaklaşık 16.000 kişi esir edilmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 434; İbn Vâsıl, 1953: II, 215; Aynî, 2010: II, 76; İbn Kesîr, 1998: XVI, 587).[13]

Selâhaddîn'in bu merhametli davranışı ile yoksul halkın fidyesini ödeme konusunda herhangi bir girişimde bulunmayan zengin Haçlıların tavrı, tam bir tezat oluşturmaktadır. Zira Balian, patriği yanına alarak fakirlerin fidyesi için Templierler, Hospitaller ve burjuvadan yardım istemişse de bunlardan yeterli miktarda para alamamıştı. Zenginlerin bu tavrını tamamen Selâhaddîn'in verdiği emânla ilişkilendiren Ernoul, şu değerlendirmede bulunmaktadır: *çünkü Selâhaddîn onlara güvence verdiği için mallarına ve paralarına zorla el konulmasından korkuları kalmamıştı. Zira eğer paralarının ellerinden zorla alınacağını bilselerdi şu an bağışladıklarından fazlasını verirlerdi* (Ernoul, 2019: 178).

Yukarıda aktarıldığı üzere Vâkıdî, Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi sırasında şehir halkından kimsenin Müslümanlardan zarar görmediğini kaydetmişti. Usâme İbn Munkız'ın tabiriyle *Râşid halifeler geleneğini dirilten* Selâhaddîn (Usâme İbn Munkız, 2008: 204) de şehirde gerekli önlemleri aldığı için hiçbir Hıristiyan zarar görmedi. Nitekim Ernoul, her kapıya ve sokağa vazifelerini hakkıyla yerine getiren iki süvari ve on asker yerleştiren Selâhaddîn'in bu tedbiri sayesinde Hıristiyanlara herhangi bir fenalık dokunmadığını takdirle dile getirmektedir (Ernoul, 2019: 178).

13 Ernoul bu rakamı 11 bin (Ernoul, 2019: 179); Ebü'l-Ferec, 5 bin (Abû'l-Farac, 1999: II, 445); Süryânî Mihail, 20 bin (Süryani Mihail, 1944: 280); Geoffrey de Vinsauf ise 14 bin (Geoffrey de Vinsauf, 1882: 79) olarak vermektedir.

Selâhaddîn'in Kudüs'te sergilediği merhamete şahit olanlar, adeta iyilik yarışına girdiler. Nitekim affetmek için her fırsatı değerlendiren Selâhaddîn, fethe yardımlarından dolayı ağabeyinden 1.000 kişiyi serbest bırakmasını isteyen el-Âdil'i kırmayarak bu isteğini yerine getirdi. Bunu gören patrik ve Balian da aynı talepte bulundular ki her biri için 500 kişi serbest bırakıldı (Ernoul, 2019: 179).

Ernoul'un Selâhaddîn'in merhametine dair kayıtları ilginç bir şekilde İslam kaynaklarından daha abartılı ve duygusaldır. Zira yazarın kaydına göre Hittîn'de esir alınan veya öldürülen kişilerin eşleri ve çocukları ağlayarak Selâhaddîn'e başvurduklarında bu manzara karşısında gözyaşlarına hâkim olamayan sultan, bunların hayatta olanlarını serbest bırakmış; koca veya babası savaşta ölen kadın ve genç kızlara ise kendi hazinesinden bol bağışta bulunarak acılarını hafifletmeye çalışmıştı (Ernoul, 2019: 180). Bununla birlikte İslam kaynakları da Hıristiyan kadınlara dair ilgi çekici örnekler vermektedirler. Bu bağlamda asil bir Rum hanımının hürmet gösterilerek maiyetiyle birlikte yollanması ve Kudüs kraliçesinin maiyeti ve mallarıyla Nablus'ta esir tutulan kocasının yanına salimen ulaştırılması zikredilebilir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 434; İsfahânî, 1888: 56; a.mlf. 1979: 312; İbn Vâsıl, 1953: II, 216; Ebû Şâme, 2002: III, 220-221; Aynî, 2010: II, 76; Abû'l-Farac, 1999: II, 446). Hittîn Savaşı sonunda Selâhaddîn'in bizzat öldürdüğü Renaud'un karısının sultana müracaatı üzerine yaşananlar ise daha ilgi çekici bir örnektir. Renaud'un karısı, esir edilen oğlunun serbest bırakılmasını talep edince Selâhaddîn, Kerek şehrini teslim etmesi karşılığında oğlunu salıvereceğini söylemiş fakat Kerek halkı, hâkimelerinin teslim olma emrine uymamışlardı. İslam kaynakları, bunun üzerine Selâhaddîn'in kadının oğlunu serbest bırakmamakla birlikte ona ve adamlarına ait ne varsa verdiğini ifade ederken Ernoul, -kadının bu asil tavrının da etkisiyle- onun daha sonra serbest bırakıldığını kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 434; İbn Vâsıl, 1953: II, 216; Ebû Şâme, 2002: III, 221; İsfahânî, 1979: 312-313; Krş. Ernoul, 2019: 194; Usta, 2011: 327; Sallâbî, 2016: 603-604; Man, 2017: 181).

Tüm bunlara rağmen İslam kaynakları, fetih esnasında bazı olumsuzluk ve yolsuzlukların vuku bulduğunu da haber vermektedir. Ancak yaşanan olumsuzluklar, tamamen Müslümanların kendi iç meselesi olup Hıristiyanları ilgilendirmemektedir. Buna göre bazı Hıristiyanların kurtuluş paralarını ödemediklerini tespit eden kapıdaki tahsildarlar, elde edilenleri kendi aralarında paylaşmışlardı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 433; İbn Vâsıl, 1953: II, 215). Selâhaddîn'in iyi niyetini suiistimal eden kimi emirler ise bazı Hıristiyanların kendi iktâlarına mensup olduklarını ifade ederek serbest bırakılmalarını sağladılar ve bunların fidyelerini kendileri aldılar. Örneğin Muzafferüddîn Kökböri 1000 kişinin kendi iktâından

olmakla beraber bu sırada Kudüs'te ziyaret maksatlı bulunduklarını; Bire hâkimi ise 500 Ermeni'nin kendi iktâından olduğunu söyleyerek serbest bırakılmalarını sağlamış ve bunların fidyelerini kendi namlarına tahsil etmişlerdi (Ebû Şâme, 2002: III, 220; İbn Vâsıl, 1953: II, 215; İsfahânî, 1979: 312; Uleymî, 1966: I, 329; Abû'l-Farac, 1999: II, 446). İbnü'l-Esîr'in kaydına göre bazı emirler daha da ileri giderek Hıristiyanlara Müslüman kıyafetleri giydirerek dışarı çıkarmış ve bunların fidyelerini kendileri almışlardı. Bu gelişmeler de Selâhaddîn'in hazinesine giren paranın azalmasına sebep olmuştu. Nitekim İbnü'l-Esîr, suiistimaller olmasaydı şehirde kadın ve çocuklar hariç 60.000 süvari ve piyadenin bulunması dolayısıyla *hazinelerin dolup taşacağı* değerlendirmesinde bulunmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 433-434).

Müslümanların fethi o kadar yüceydi ki Selâhaddîn, Kudüs'ün fethine dünyevî herhangi bir unsurun gölge düşürmesine izin vermedi. Nitekim patriğin kilisenin mallarını taşıdığını gören İmâdüddîn Kâtib el-İsfahânî, Selâhaddîn'e *biz sadece bunların kendi malları konusunda emân verdik, kilisenin malları için değil* diyerek bu malların alıkonulmasını tavsiye etmiş fakat Selâhaddîn, ona hak vermekle birlikte bunu kabul etmemiştir. Hatta Ebü'l-Ferec, bu konuşmayı şu şekilde nakletmiştir: İmâdeddîn, sultana *biz bunlara, yalnız canlarının selameti için söz verdiğimiz halde bunlar niçin bütün bu kıymetli eşyayı alıp götürüyorlar?* diye sormuş; sultan ise *hakikat bu merkezdedir. Fakat Franklar farkında değiller. Biz bunların ellerindeki eşyaları alacak olursak içtiğimiz andı tutmadığımıza dair dışarıda söz söylerler ve böylece bizim adımızı kirletirler cevabını vermiştir* (İsfahânî, 1888: 60; Abû'l-Farac, 1999: II, 446; Uleymî, 1966: I, 330). Başka bir rivayete göre de Kudüs patriği, kutsal mekânların tüm değerli eşyalarını yüklenip giderken bazı emirler bu mallara el konulmasını tavsiye edince Selâhaddîn, *ben ahdi bozup hainlik etmem* diyerek patrikten sadece kurtuluş parası olan on dinarı almıştı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 434-435; İbn Vâsıl, 1953: II, 216; Uleymî, 1966: I, 330). Selâhaddîn'in bu hassasiyetine karşılık uzak bir coğrafyadan olayların içyüzüne hâkim olmadan kısa bir kayıt düşen Bizanslı tarih yazarı Niketas, Selâhaddîn'in Kudüs'ü yağmaladığını; Ermeni yazar Kirakos ise Selâhaddîn'in Kudüs'te pek çok kimseyi öldürdüğünü yazmak talihsizliğinde bulunmuşlardır (Niketas Khoniates, 2006: 231; Kirakos, 1986: 116).[14]

Tüm Hıristiyanların şehirden ayrılmasının akabinde Selâhaddîn, Haçlıların kirlettikleri kutsal mekânları Şam'dan getirttiği gül suyuyla yıkatmış (Ernoul, 2019: 183; İbn Vâsıl, 1953: II, 230; İbn Kesîr, 1998:

14 Şehirden ayrılan Frankların taşıyamadıkları mallarını, cizye ödemeleri karşılığında şehirde kalmalarına müsaade edilen Frank asıllı olmayan Kudüslüler ucuz fiyatlara satın aldılar (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 436).

XVI, 588; Aynî, 2010: II, 77);[15] Templierlerin Mescid-i Aksâ'nın batısında inşa ettikleri meskenleri, depoları ve dinlenme yerlerini yıktırmış; kendi binalarına dâhil ettikleri Mescid-i Aksâ'nın bazı kısımlarını eski haline getirtmiş ve Mescid-i Aksâ ile Kubbetü's-Sahre'yi pisliklerinden temizletmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 435; İbn Vâsıl, 1953: II, 217; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 73; Aynî, 2010: II, 77). Ayrıca Mescid-i Aksâ'daki resimleri yok ettiren Selâhaddîn, kurrâlar görevlendirerek tahsisat bağladığı ve güzel Mushaflar ile Kur'an cüzleri koydurttuğu sahranın üzerine döşenen mermerin de kaldırılmasını emretmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 435-436).[16]

Bu sırada Kubbetü's-Sahre'nin çatısındaki büyük altın haçın indirilmesi şehirde kalan Hıristiyanları hüzne gark etmişti. Ernoul, bir ipe bağlanarak Davud Kulesi'ne kadar sürüklenen ve burada parçalanan haça bu şekilde hakaret edilmesinden Selâhaddîn'in haberi olmadığını, bunun kendiliğinden gelişen bir olay olduğunu düşünürken (Ernoul, 2019: 183) haçın indirilmesini *şeytanî bir eylem* olarak tanımlayan Geoffrey de Vinsauf, Müslümanların haçı pis yerlerde sürüklediklerini, üzerine tükürdüklerini ve Hıristiyanlık inancıyla alay ettiklerini kaydetmektedir (Geoffrey de Vinsauf, 1882: 80). Bu olayı daha coşkulu anlatan İslam kaynakları ise haç yere düştüğünde Müslümanların tekbir getirirken Hıristiyanların üzüntüyle feryat ettiklerini ifade etmektedirler (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 435; İbn Vâsıl, 1953: II, 217; Aynî, 2010: II, 77).

İslamî kimliğine döndürülen şehirde ilk Cuma namazını 9 Ekim 1187'de Dımaşk Kadısı Muhyiddîn b. ez-Zekî kıldırdı. Mescid-i Aksâ'ya bir minber yapılmasını emreden Selâhaddîn'e, zamanında Haleb'de bir minber yaptıran Nûreddîn Mahmûd'un *biz bunu Kudüs'e konulmak üzere yaptırdık* dediğini anlattılar. Büyük bir sanat eseri olan bu minber Kudüs'e taşınarak bir bakıma Nûreddîn'in vasiyeti de yerine getirilmiş oldu (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 435; İbn Vâsıl, 1953: II, 228-229; İsfahânî, 1979: 314-315; Ebû Şâme, 2002: III, 253-255; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 271; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 73).[17]

Hıristiyanları şehirden çıkarmakla fethin tamamlanmadığının bilinciyle Selâhaddîn, bu insanların gidecekleri yerlere kadar zarar görmeden ulaşmalarının da takipçisi oldu. Ernoul'un kayıtlarına göre Kudüs halkını üç kafileye ayıran Selâhaddîn, birinci grubun başına Tapınak şövalyelerini, ikincisine Hospitalleri, üçüncüsüne ise patrik ile

15 Selâhaddîn'in Kudüs'e girdiği 2 Ekim 1187 tarihi Miraç Kandili'ne denk düşmekteydi (İsfahânî, 1888: 56; Uleymî, 1966: I, 330; Demirkent, 2004: 141; Maalouf, 2007: 184).

16 Franklar, ağırlığınca altın vererek sahradan parçalar satın alıyor ve uğur getireceğine inandıkları bu parçaları ülkelerine döndüklerinde inşa ettirdikleri kiliselerin mihrabına yerleştiriyorlardı. Dolayısıyla sahranın yok olma tehlikesine karşı buranın üzeri mermerle kapatılmıştı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 436).

17 Bu minber, Şeyh İkrime Said Sabri'nin ifadesiyle *Allah'ın rahmetinden kovulmuş* Avustralyalı Yahudi Dennis Michael Rohan tarafından 21 Ağustos 1969'da çıkarılan yangında yok olmuştur (Sabri, 1996: 111).

Balian'ı getirmiş; her bir grubun yanına ellişer asker vererek gelebilecek zararlara mani olmaya çalışmıştı. Selâhaddîn'in askerlerinin Hıristiyanları koruma gayretlerini Ernoul'un şu kayıtları çok güzel yansıtmaktadır:

> *25 şövalye öncü kolu olarak kafilenin önünde gidiyor, 25 şövalye artçı kolunu oluşturuyordu. Öncü kolundakiler yemeklerini yedikten sonra yatıp uyuyorlar ve atlarına yem verdiriyorlardı. Onlar akşam yemeklerini yedikten sonra silahlı olarak atlarına binip hırsızların ve soyguncuların aralarına girmemesi için tüm gece Hristiyanların etrafında turluyorlardı. Artçı kolundakiler muhafızlık ediyorlar, artık yürüyemeyecek kadar bitkin durumda erkek, kadın ya da çocuk gördüklerinde silahtarlarını atlarından indirip yayan devam ettiriyorlar, onların yerine yorgun kişiyi çadırlara kadar at üzerinde taşıyorlardı. Çocukları kucaklarında ve sırtlarında ya da atlarının üstünde taşıyorlardı. Çadırlara gelip yemeklerini yedikten sonra da yatıp uyuyorlardı. Ve gündüz öncü kolundakiler, ertesi gün artçı koluna geçiyorlardı. Şüphelendikleri bir boğaza veya geçide geldiklerinde diğer tarafa geçinceye kadar silahı olan Hristiyanları silahlandırıyorlardı. Kamp kurdukları vakit, civardaki köylüler bol bol yiyecek getiriyor, ucuz fiyattan satıyorlardı* (Ernoul, 2019: 180-181).

Selâhaddîn'in Hıristiyan halkı koruma gayretine karşılık kendi dindaşlarının aynı hassasiyete sahip olmadıklarını yine aynı yazardan öğrenmekteyiz. Zira Selâhaddîn'in Trablus önlerine sağ salim ulaştırdığı Hıristiyanlara kapıları açmayan Trablus kontu, çaresiz halkın içine gönderdiği şövalyelerine zenginleri yakalatmış ve Selâhaddîn'in onlara bıraktığı mallarına el koydurmuştu. Trablus'ta aradığını bulamayan çoğu Hıristiyan'ın Antakya'ya veya Ermeni topraklarına sığınmasının akabinde kont, şehir önünde bekleyenlerin girişine izin vermişti (Ernoul, 2019: 181).[18]

Bu kayıtlar, Hıristiyanların Müslüman topraklarında kendi dindaşlarınınkinden daha güvende olduklarını göstermektedir. Bunun güzel bir örneği de Mısır'da yaşanmış; Askalân ve civarından İskenderiye'ye kadar ulaşan Hıristiyanlar, şehir dışında etraflarına sağlam çitler örülmek suretiyle konaklatılmış ve şehrin valisi, Hıristiyanlara bir zarar gelmemesi için kampın etrafına gece-gündüz bekleyen nöbetçiler görevlendirmişti (Ernoul, 2019: 181-182). Bu da Selâhaddîn'in hâkimiyeti altındaki yerlerde Müslümanların onu örnek aldıklarını göstermektedir. Öyle ki İskenderiyeli hayırseverlerin her gün şehirden çıkarak burada bekleyen Hıristiyanlara ekmek ve para vermeleri, onların Selâhaddîn'in tavrını benimsediklerini gösterirken; içlerinde bulunan zengin Hıristiyanların onlara para verip aldıkları malları denizaşırı yerlerde satarak servet edinmeleri (Ernoul, 2019: 182) ise yoksulları kurtarmak için paralarına kıyamayan Kudüs burjuvazisinin tavrını anımsatmaktadır.

---

18 Sûr şehrine ise sadece işe yarayacak asker vasıflı kimseler kabul edildi (Runciman, 2008: II, 391).

İskenderiye'de bulunan Hıristiyanların yola çıkma zamanı geldiğinde şehrin valisinin bunların akıbeti hususunda gösterdiği hassasiyet, yukarıda ifade edildiği üzere fethin şehirleri ele geçirmekle sınırlı olmadığını ve Müslümanların kendilerine sığınan/emanet edilen Hıristiyanları koruma konusunda daha hamiyetli davrandıklarını çok sarîh bir şekilde yansıtmaktadır. Ernoul'un detaylı kaydına göre İskenderiye limanına ulaşan Pisa, Venedik ve Cenevizliler, Mart ayında denize açılacakları sırada gemilerine yalnızca zengin Hıristiyanları almış ve yük olarak addettikleri fakirleri kendi hallerine terk etmek istemişlerdi. Ancak valinin, yoksulların tamamı gemilere alıncaya kadar hareketlerine izin vermeyeceğini bildirmesi üzerine gemiciler, bunların ihtiyaçlarını karşılayacak durumları olmadıklarını dile getirmiştir. Buna karşılık vali, onlara Hıristiyan olup olmadıklarını sormuş; evet cevabı alınca *o halde nasıl olur da onları kaderine terk eder de köle olmalarına razı gelir, Selâhaddîn'in onlara verdiği sözü bozarsınız? Onları götürmeniz gerek. Selâhaddîn'in verdiği sözün yerine getirilmesi ve Allah hakkı için ne yapacağımı söyleyeyim. Onlara denizi geçinceye dek yetecek kadar ekmek ve suyu ben karşılayacağım. Siz de onları gemilere alacaksınız* diyerek aksi takdirde hareketlerine izin vermeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir. Denizcilerin buna razı olmasını yeterli bulmayan vali, Hıristiyanların güvenli bir limana ulaştırılmaları, onlara fenalık yapılmaması ve zenginlerle aynı muameleye tabi tutulması konusunda yemin almış; aksi durumda ülkelerinden gelecek olan tüccarları esir almakla onları tehdit etmiştir (Ernoul, 2019: 182-183).

Müslümanların bahsi geçen hassasiyetine karşılık Haçlılar, Kudüs'ü işgal ettiklerinde Müslüman ve Yahudiler bir yana kendi dindaşlarının hayat ve kutsallarına dahi saygı göstermemiş, bunların ibadet özgürlüklerini ellerinden almışlardı. Nitekim Kudüs patriği seçilen Arnoul'un yaptığı ilk iş, Doğu Kilisesi adetlerine göre ibadet eden papazları aforoz etmek olmuştu. Oysa İslam hâkimiyeti döneminde Doğu Hıristiyanlığına dâhil olan Grek, Gürcü, Ermeni, Yakubi ve Kıptilerin Kutsal Mezar Kilisesi'nde kendilerine ait mihrapları vardı ve kilise, hiçbir Hristiyan'a kapatılmamıştı. Ancak Haçlı hâkimiyeti döneminde bunlar, ibadetlerini yerine getiremedikleri gibi dindaşlarının zulmüne de maruz kalmaktaydılar. Raimundus'un açıkça ifade ettiği üzere yeni patrik, gerçek haçın yerini söylemeleri için dindaşlarını işkenceye tabi tutmuş; bu da Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki kavgayı derinleştirmekten başka bir şeye yaramamıştı (Raimundus Aguilers, 2019: 215-216; Demirkent, 2004: 59-60; Usta, 2013: 379; Satış ve Ceyhan, 2015: 680; Maalouf, 2007: 61). Bu bağlamda Selâhaddîn'in Kudüs'ü fethi ile Doğu Hıristiyanları, dinî özgürlüklerine tekrar kavuşmuşlardı. Şöyle ki Selâhaddîn, fethin akabinde İslamî bir geleneği yerine getirerek başta Abbâsî halifesi olmak

üzere fetihnâmeler yollayarak zaferini dosta-düşmana müjdelemişti (Aynî, 2010: II, 79). Fetih haberini alan ve Selâhaddîn'in fethini kutlayan Bizans İmparatoru Isaakios Angelos, Kudüs'teki kutsal yerlerin idaresinin Ortodoks Kilisesi'ne verilmesini talep etmiş ve sultan da bu isteği kabul etmişti (Karaca, 2020: 310-311).[19] Ayrıca Selâhaddîn, Hıristiyanların ümitlerini yok etmek için Kutsal Mezar Kilisesi'nin yıkılmasını tavsiye eden bazı emirlerine itibar etmemiş ve kilise yıkılsa bile Kudüs'ün Hıristiyanlar için kutsallığının devam edeceğini dile getirmişti. Nitekim halktan bazıları Selâhaddîn'e bu hususta dikkatli davranmasını ve Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethettiğinde kutsal mekânlara zarar vermediğini de hatırlatmıştı. Nihayetinde Kutsal Mezar Kilisesi, sadece üç gün kapalı kaldıktan sonra Ortodoks Kilisesi'nin idaresine verilmişti (İsfahânî, 1888: 69; Montefiore, 2016: 256; Maalouf, 2007: 184; Karaca, 2020: 311). Bunun yanı sıra Yahudiler de Kudüs'ün fethinden sonuna kadar yararlanmış; Selâhaddîn, bunların Kudüs'e yerleşmelerine ve şehri terk eden zenginlerin mallarını satın almalarına izin vermişti (Maalouf, 2007: 184; Demirkent, 2004: 536).

Selâhaddîn'in bu hassasiyetine rağmen tarafgir bir tutuma sahip olan Geoffrey de Vinsauf, Hittîn'de Haçlıları imha ederek sahil şeridinde birçok şehri hızla fetheden Selâhaddîn'in *nefretine eşit bir hızla ilerlediğini*, muzaffer bir şekilde şehri kuşattığını ve kutsal yerleri saygısızca kirlettiğini yazmıştır. Devamında yazar, şehirde sadece 14 şövalyenin bulunduğunu ve cahil halkın teslim olunması hususunda idarecilere baskı yaptıklarını kaydetmiş; halkın teslimiyet karşılığında kurtuluş parası ödemelerini alçaltıcı bulmuştur (Geoffrey de Vinsauf, 1882: 78-79). Ancak yazarın iddia ettiğinin aksine kutsal mekânların herhangi bir tecavüze uğramadığını dönem kaynakları dile getirmektedir. Kaldı ki buradaki *nefret* söyleminin bir dayanak noktası da bulunmamaktadır; zira nefretle hareket eden birinden kan dökülmemesi için iki defa teslim olma çağrısında bulunması ve makul miktarda kurtuluş parası ödemeleri karşılığında halkı serbest bırakması beklenen bir tutum değildir.

Geoffrey de Vinsauf gibi yazarlar, bilinçli bir şekilde kara propaganda ile Selâhaddîn'i ve Müslümanların fetihlerini itibarsızlaştırma amacını gütmektedirler. Zira Ernoul dışındaki anlatımlar, genel olarak düşman/kâfir Türk/Müslüman algılarını yansıtmakta; Kudüs fatihi olarak Selâhaddîn de bundan payını fazlasıyla almaktadır. Ancak bir kısım yazar ve Katolik Kilisesi'nin düşmancıl tavrına karşılık[20] zaman içinde

19 Selâhaddîn, imparatorun talebini kabul edip etmemekte tereddüt etmişse de âlim ve emirlerle görüştükten sonra bunu kabul etmiştir. Üçüncü Haçlı Seferi boyunca da Selâhaddîn'in Bizans ile ilişkileri iyi seyretmiştir (Polat, 2015: 219).

20 Zira Hittîn Savaşı'nın ardından Papa VIII. Gregorius, bir genelge yayınlayarak Selâhaddîn'i hedef göstermiş ve onu bütün Müslümanları temsilen tek bir düşman haline getirmiştir (Polat, 2018: 278; Benli, 2019: 84; Alıcı, 2017: 144-145).

cesur, cömert, merhametli Selâhaddîn figürü ortaya çıkmış; hatta ideal bir şövalye profili çizen Selâhaddîn'in Fransız menşeli olduğuna dair efsaneler bile türetilmiştir (Polat, 2018: 282; Ağan, 2019: 43-44).

Objektif ve insaflı bir değerlendirme yapmayı başarabilen modern yazarlar, Selâhaddîn'in hakkını teslim etmekte ve Haçlıların vahşeti ile onun merhametinin büyük bir tezat oluşturduğunu dile getirmektedirler. Örneğin Selâhaddîn ile Balian'ın görüşmesini değerlendiren John Julius Norwich, Selâhaddîn *ne kana susamıştır ne de intikam peşindedir* diyerek şehrin teslimi için sultanın sergilediği insanî tavrı takdir etmekte; her yerde düzenin korunduğunu, hiçbir cinayet işlenmediğini, tek damla kan akıtılmadığını ve yağma yapılmadığını vurgulamaktadır (Norwich, 2013: III, 153).

Sonuç

Yukarıda muhtelif yerlerde referans gösterilen ve birçoğu din adamı olan Latin yazarların kaynaklarında Haçlıların Kudüs'ü işgalinde katliam, yağma ve işkencelerin yapıldığı en ufak ayrıntısına kadar tasvir edilmektedir. Bu kayıtlarda önemsiz ayrıntılar olarak belirtilen birçok hadise, Haçlıların hiçbir insanî değere sahip olmadıklarını, hiçbir kutsal değere saygı göstermediklerini ve canlılara hatta cesetlere işkence ederek işgali büyük bir zevkle gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Bu menfûr eylemler kaynaklarla sabitken bazı modern araştırmacıların bunları tahfîf etmeye veya Haçlıları mazur göstermeye çalışmaları, bilimsellikten uzaklaşarak gülünç duruma düşmelerine neden olmaktadır. Buna karşılık Müslümanların aynı şehirde insan hayatına ve kutsal değerlere karşı gösterdikleri hassasiyet, Müslümanların anlam dünyalarını yansıtan fethin insancıl muhtevasını ortaya koymaktadır. Nitekim İslam dini, fethedilen bir beldede bırakın sivil halkı katletmeyi *meyveli bir ağacı kesmeyi dahi* yasaklamaktadır. Tek başına bu örnek bile fetih ile işgalin karakterini anlamamıza yetmektedir. İnsanı hak ettiği şekilde yaşatmayı öngören fetih anlayışı, insan onuruna yakışmayan her türlü tutum ve davranışı yasaklamakta ve savaş olgusunu ahlakî ilkelere tabi kılmaktadır. Bu anlayışı en güzel şekilde Hz. Ömer, verdiği emannâme ile hayata geçirmiş ve *Râşid Halifeler Geleneğinin Takipçisi* olan Selâhaddîn Eyyûbî ise bunu tüm dünyaya göstermiştir. Her iki fetih döneminde de gayrimüslimlerin canına, malına, ibadethanelerine ve dinlerini yaşamlarına müdahale edilmemiş; aksine bu özgülüklerin devamı garanti altına alınmıştır. Kudüs imar edilmiş, nüfus yönünden takviye edilmiş hatta uzun yıllar baskı altında tutulan Yahudilerin dönüşüne izin verilmiştir. Doğulu Hıristiyan kardeşlerini sözde Müslüman zulmünden kurtaracaklarını ilan eden Haçlılar ise Doğu Hıristiyanlarının inançlarına saygı göstermedikleri gibi onların ibadet özgürlüklerini ellerinden almışlardı. Sonuç olarak bunların

uyguladıkları dinî, iktisadî ve siyasî baskılar, Doğu Hıristiyanlarına İslam hâkimiyeti altındaki dönemlerini aratmıştır.

Kudüs'e hâkim olma mücadelesinde kimin nasıl davrandığı, tarih boyunca nasıl hatırlanacaklarını da belirlemektedir. Adaletin timsâli Hz. Ömer, Kudüs'te bu adaletini tekrar sergilerken; Haçlı tarih yazarı Ernoul'un yerlere göklere sığdıramadığı Selâhaddîn Eyyûbî de merhamet ve hoşgörüsüyle kalpleri fethetmiş; cömertliğin simgesi haline gelmiştir. Hatta bir Müslümanın nasıl böylesine yüksek insanî vasıflara sahip iyi bir şövalye olduğuna anlam veremeyen Batı yazını, tarihi gerçekliğin dışına taşıdığı Selâhaddîn'in Frank asıllı olduğuna dair efsaneler bile türetmiştir.

Son olarak şu hususa tekrar dikkat çekmek gerekir ki fetih ve işgal kavramları üzerinden yapılan karşılaştırmalar, Müslümanlar ile Haçlıların tavrının büyük bir tezatlık teşkil ettiğini göstermektedir. Zira fetih yaşatmayı ve mamuriyeti esas alırken işgalin karakterinde yağma ve katliam bulunmaktadır. Bu iki farklı tavır ise Müslümanların ve Haçlıların adalet kavramına yükledikleri anlamla yakından ilgilidir. Nitekim Haçlılar, işgalci olarak niteledikleri Müslümanların kanının Kudüs'te dökülmesini *ilahi adalet* olarak değerlendirirken; kendisini Kudüs'te emân verdiği Hıristiyanların yol güvenliğinden sorumlu hisseden Selâhaddîn, insanı yaşatmayı *gerçek adalet* olarak görmektedir.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus) (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, çev. Ömer Riza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ağan, H. (2019). *Fransız Haçlı Kaynaklarında Türk Devlet Adamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir.

Akıncı, A. (2007). *İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Bursa.

Albert of Aachen (2007). *Historia Ierosolimitana -History of the Journey to Jerusalem-*, trans. Susan B. Edgington, New York: Oxford University Press.

Alıcı, M. (2017). "Saladin: Latin Kaynaklarında Selahaddin Eyyubî", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 11: 143-152.

Anna Komnena (1996). *Alexiad -Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Kommenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası-*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Anonim Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum) (2013). çev. Ergin Ayan, İstanbul: Selenge Yayınları.

Anonim Süryani Vakayinamesi (I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi) (2005). notlar: H. A. S. Triton, Türkçe çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları.

Arslan, İ. ve Genç, S. (2017). "Albertus Aquensis'in Historia Ierosolimitana Adlı Eserine Göre I. Haçlı Seferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (51): 231-253.

Aydınlı, O. (2020). "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1): 608-630.

Aynî, Bedreddîn Mahmûd (2010). *Ikdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zaman el-Asru'l-Eyyûbî*, Cilt II, tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Kahire: Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya (2013). *Fütûhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları.

Benli, Ö. (2019). *Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Buhl, F. (1977). "Kudüs", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, ss. 952-964, İstanbul: MEB Yayınları.

Demirkent, I. (2004). *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Kitapları.

Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil (2002). *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Cilt III, neşr. İbrahim Şemseddîn, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali (t.y.). *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Cilt II-III, el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye.

Ernoul (2019). *Ernoul Kroniği Haçlı Seferleri Tarihi -Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi-*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap.

Fayda, M. (1992). "Câbiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, ss. 538, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fayda, M. (1995). "Fetih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XII, ss. 467-470, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fulcherius Carnotensis (2009). *Kudüs Seferi -Kutsal Toprakları Kurtarmak-*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Geoffrey de Vinsauf (1882). *Itinerary of Richard I. and Others, to the Holy Land*, London.

Guibert de Nogent (1997). *The Deeds of God through the Franks (Gesta Dei per Francos)*, trans. Robert Levine, Woodbridge: The Boydell Press.

Güler, A. (2018), *Selahaddin -Hakikat ve Efsane Arasında Selahaddin Eyyubi-*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Harman, Ö. F. (2002). "Kudüs (Tarih)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVI, ss. 323-327, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Holt, P. M. (2003). *Haçlılar Çağı, -11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu-*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cilt XVI, tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dârü'l-Hicr.

İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (1953). *Muferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Cilt II, neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî (1991). *İslam Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, Cilt II, çev. M. Beşir Eryarsoy; Cilt X-XI (1987), çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza (1908). *Zeylu Târîhi Dımaşk*, neşr. H. F. Amedroz, Leyden.

İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib (1888). *Kitabu'l-Fetḥu'l-Ḳussî fi'l-Fetḥi'l-Ḳudsî*, neşr. Carlo de Landberg, Leyde: Brill.

İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib (1979). *Sena'l-Berku'ş-Şâmî*, iht. Bundârî, tah. Fethiye Nebravî, Mısır: Mektebetu'l-Hancî.

Kaleli, E. (2013). "Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa'da Antisemitizm (1096-1190)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13 (1): 21-35.

Karaca, S. G. (2020). *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kirakos Gandzakets'i (1986). *History of the Armenians*, trans. Robert Bedrosian, New York.

Kitab-ı Mukaddes. (Erişim 1 Nisan 2021), https://www.kitabimukaddes.com

Maalouf, A. (2007). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (1996). *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtimiyyîn el-Hulefâ*, Cilt III, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire.

Man, J. (2017). *Geçmişin ve Geleceğin Hükümdarı Selahaddin Eyyubi*, çev. Ekin Duru, İstanbul: Say Yayınları.

Mert, R. (2019). "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs", *Milel ve Nihal*, 16 (1): 199-215.

Montefiore, S. S. (2016). *Kudüs -Bir Şehrin Biyografisi-*, çev. Cem Demirkan, İstanbul: Pegasus Yayınları.

Munro, D. C. (Ed). (1896). "Letters of the Crusaders", *Translations and Reprints from the Original Sources of European History*, 1 (4): 8-12, The Department of History of the University of Pennsylvania.

Niketas Khoniates (2006). *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, çev. Işın Demirkent, İstanbul: Dünya Kitapları.

Norwich, J. J. (2013). *Bizans*, Cilt III, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Nuveyrî, Şıhâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Cilt XXVIII, tah. Necîb Mustafa Fevvâz, Hikmet Kaşlî Fevvâz, Beyrut.

Ordericus Vitalis (1853). *The Ecclesiastical History of England and Normandy*, Vol III, trans. Thomas Forester, London.

Peter Tudebodus (2019). *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi -Kudüs'e Yolculuk-*, tercüme ve notlar: Süleyman Genç, İstanbul: Kronik Kitap.

Polat, İ. E. (2008), "Doğu ve Batı Kaynaklarında Haçlı Seferlerinde Yaşanan İnsanlık İhlalleri", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 5-6: 5-27.

Polat, Y. (2018). "Orta Çağ Batı Kaynaklarına Göre Selahaddin Eyyûbi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (55): 277-284.

Polat, Z. (2015). *Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

Polat, Z. (2019). "Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri", *Milel ve Nihal*, 16, (1): 175-198.

Raimundus Aguilers (2019). *Haçlılar Kudüs'te -Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi-*, yay. haz. Süleyman Genç, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ralph of Caen (2005). *The Gesta Tankredi of Ralph of Caen -A History of the Normans on the First Crusade-*, trans. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Hampshire: Ashgate.

Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt I-II, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sabri, İ. S. (1996), "Kudüs ve Haçlı Savaşları", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Uluslararası Selâhaddîn-i Eyyubî Sempozyumu 23-24 Kasım 1996*, ss. 105-115, Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Sağlam, N. (2017). "Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları", *Journal of History Culture and Art Research*, 6 (6): 403-424.

Saîd İbn Batrîk (1909). *Kitâbu't-Târîhu'l-Mecmû*, Beyrut.

Sallâbî, A. M. (2016). *Eyyübi Devleti -Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi-*, trc. Serafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları.

Satış, İ. ve Ceyhan, M. (2015). "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Belleten*, 79 (285): 675-711.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu (2013). *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-Â'yân*, Cilt XIX, tah. Muhammed Enes el-Hınn, Kamil Muhammed el-Harrat, Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.

Sönmez, Z. (2018). "Hz. Ömer'in Arap Yarımadası ve Çevresindeki Hıristiyanlarla Münasebetleri", Ali Aksu (Ed.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, II*, ss. 271-272, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Süryani Mihail (1944). *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK'da Yayınlanmamış Nüsha.

Taberî, İbn Cerîr (2019). *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*, Cilt III, çev. Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu.

Uleymî, Ebü'l-Yümn (1966). *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Ḳuds ve'l-Halîl*, Cilt I, Necef.

Urfalı Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Usâme İbn Munkız (2008). *Kitâb'ul İ'tibâr -İbretler Kitabı-*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi.

Usta, A. (2011). "Haçlı Seferlerinde Kadın", Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağda Kadın*, ss. 297-336, Ankara: Lotus Yayınevi.

Usta, A. (2013). “Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, 77 (279): 365-402.

Wâqidî (2002). *The Islâmic Conquest of Syria (Futûhushâm)*, trans. Mawlânâ Sulaymân al-Kindî, Ta-Ha Publishers.

Willermus Tyrensis (2016). *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği –Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına Kadar- (I-VIII. Kitaplar)*, haz. Ergin Ayan, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bölüm 46

ÖZGÜRLÜK SÖYLEMİNİN ÜÇ UĞRAĞI: İNGİLİZ, FRANSIZ VE AMERİKAN İNSAN HAKLARI BİLDİRGELERİ ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet KIZILKAYA[1]

1 Dr., T.C. Millî Eğitim Bakanlığı - Ankara/Türkiye. ORCID ID: 0000-0002-7275-3664, ahmetkizilkaya111@gmail.com

Giriş

İnsanlık tarihi, en geniş anlamıyla, özgürlük uğrunda verilen çok yönlü mücadelelerin tarihi olarak şekillenmiştir. İnsanların bireysel ve kolektif kimliklerinden kaynaklanan doğal ve/veya iradi nitelik, ihtiyaç ve taleplerinin dış dünyadaki yansımaları olarak beliren bu mücadeleler, tüm yaşam alanlarını kuşatan ve her dönemin kendine özgü koşullarına göre farklılaşan dinamik bir zeminde var olagelmiştir. İnsanın doğayla mücadelesi biçiminde başlayan özgürleşme çabaları, giderek genişleyen bir halka içinde diğer insanlara, topluma, çeşitli siyasal, kültürel, ekonomik ve dinsel temelli hegemonik güçlere ve nihayetinde devlet iktidarına karşı sürdürülen mücadelelere doğru evrilmiş ve evrensel insanlık tarihinin şekillenmesini sağlayan temel etken olmuştur.

Tabii insan doğasının özgürlüğünü esas alan ve bu özgürlüğün kendisini gerçekleştirebilme potansiyelinin dış dünyadaki edimsel koşullarının oluşturulmasını ve güvence altına alınmasını amaç edinen söz konusu mücadeleler, gerek ortaya çıkış ve gelişme biçimleri bakımından gerekse istinat ettiği ilke ve aktörler açısından, başlangıcından günümüze dek farklılaşan bir çeşitlilik içinde kendisini göstermiştir. Dolayısıyla bu mücadeleler, belirli bir zamana, coğrafyaya ya da kültüre hasredilemeyecek kadar zengin bir arka plan eşliğinde, değişik uygulamalar bağlamında ve doğrusal olmayan bir gelişim süreci içinde gerçekleşmiştir.

Böylece özgürlük mücadelesinin tüm zamanlar ve toplumlar içinde ortaya çıkan niteliği onun 'evrenselliğini' oluştururken, ait olduğu zamana ve hitap ettiği topluma göre karakterize olan niteliği de 'kendine özgülüğünü' meydana getirmiştir. Bir başka deyişle, öteden beri süregelen ve doğal hukukun insanlara sağladığı temel hak ve özgürlüklerin savunusu temelinde beliren bu evrensel mücadele, özgürlüğün muhtelif zamanlarda ve muhtelif toplumsal ve kültürel bağlamlarda somutlaşan ilke ve pratiklerine göre şekillenmiştir.

Modern insan hakları söyleminin özünü teşkil eden özgürlük kavramı ise, liberal ilke ve değerlere dayanan Batı Aydınlanmasının bir ürünü olarak doğmuş ve büyük ölçüde de İngiliz, Amerikan ve Fransız Aydınlanma süreçlerinin sonuçları üzerine inşa edilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin modern nitelikteki hukuksal ifadesini bulduğu ilk insan hakları belgeleri de bu süreçte ortaya çıkmıştır.

17. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak devam eden bir asırlık dönem içerisinde ilan edilen İngiliz, Amerikan ve Fransız insan hakları bildirgeleri, hem ihtiva ettiği ilke ve idealler açısından hem de yol açtığı sonuçlar bakımından kendi zamanlarının ötesine taşan bir etki oluşturmuştur. Klasik liberal ve bireyci yönelimlerin tesiri altında şekillenen bu bildirgelerin düşünsel temelleri ise, büyük oranda 17. ve

18. yüzyılların toplumsal sözleşmeci filozofları tarafından atılmıştır. Aydınlanma felsefesinin de gelişiminde büyük rol oynayan bu isimler arasında etkisi en yoğun hissedilenler ise John Locke ve J.J. Rousseau'nun görüşleri olmuştur.

Her iki filozofun da siyaset teorisi, insanların kendilerini yönetme hakkını bir kişiye ya da bir gruba ancak kendi yaptıkları bir sözleşmeyle devredebilecekleri görüşünü savunan doğa durumu varsayımı üzerine temellendirilmiştir. Locke, insanların doğa durumunda özgürlük, eşitlik ve mülkiyet edinimi gibi doğal hakların büyük bir kısmına sahip olduğunu ve bunları güvence altına almak kaygısıyla siyasal bir organizasyon, yani devlet otoritesi içinde örgütlendiklerini belirtmektedir. Locke'a göre, bu türden bir örgütlenmenin meşruiyetini sağlayan yegâne gücü, böyle bir yapı içinde birleşmeyi arzulayan belli sayıdaki özgür insanın onayı oluşturmaktadır. İnsanlar, can güvenliklerinin sağlanması, özgürlüklerinin güvence altına alınması ve mülkiyet haklarının korunması amacıyla, kendilerini yine kendi iradeleriyle doğal özgürlüklerinden yoksun kılmakta ve devlet iktidarının sınırlamaları içinde yaşamaya razı olmaktadır (Locke, 2004: 81-84).

Rousseau da, tıpkı Locke gibi, insanların doğa durumunda özgür ve eşit olduklarını belirtmekte, ancak toplumsal yaşama geçişle birlikte egemenlik sorununun ve eşitsizliğin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Doğa durumunda sahip olunan özgürlükle toplumsal yaşamın içinde beliren egemenlik arasında oluşan bu çelişkiyi toplumsal sözleşme teorisiyle aşmayı amaçlayan Rousseau, bir taraftan herkesin canını ve malını savunup koruyacak bir siyasal katılım biçimi bulmaya, diğer taraftan da bu katılım biçimiyle oluşabilecek sınırlamaların önüne geçmeye ve doğal durumdaki özgürlüğü muhafaza etmeye çalışmaktadır (Rousseau, 1999: 46).

Doğal hukukun bireye sağladığı hak ve özgürlükleri koruma ve güvence altına alma kaygısının bir sonucu olarak belirdiği varsayılan devlet aygıtının yol açtığı ya da açabileceği mevcut veya olası sınırlandırmaların önüne geçmek amacıyla geliştirilen bu görüşler, Aydınlanma felsefesinin özünü oluşturan liberal ilke ve değerlerin şekillenmesinde olduğu kadar, Batı siyasal tarihinin 17. ve 18. yüzyıllardaki serencamını da önemli ölçüde karakterize etmiştir. İlhamını bu görüşlerden alan ve uzun yıllara yayılan siyasal ve toplumsal mücadeleler, aynı zamanda modern insan hakları söyleminin gelişmesini sağlayan İngiliz, Amerikan ve Fransız insan hakları bildirgelerinin de kaynağını oluşturmuştur. Bu çalışma, söz konusu bildirgelerin ortaya çıkış süreci ile temel hak ve özgürlükler bakımından getirdiği yenilikleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Analiz kapsamında, her bir bildirge, kendisini var eden özgün tarihsel koşullar ile

içeriği bağlamında irdelenmekte ve bunların yekdiğeriyle olan benzerlik ve/veya farklılıkları mukayeseli bir bakış açısıyla tetkik edilmektedir.

1. İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi

İnsan haklarının ve dolayısıyla temel hak ve özgürlüklerin şekillenmesi, gelişmesi, tanınması ve gerçekleşmesi yönünde sürdürülen mücadelelerin tarihi bakımından İngiltere'nin önemli bir yeri bulunmaktadır (Çağıl, 1984: 75). 13. yüzyıldan başlayarak devam eden ve özellikle 17. yüzyılda yoğunlaşan bu mücadeleler vasıtasıyla, kişi hak ve özgürlüklerini hiçe sayan mutlakiyetçi yönetimlere karşı mühim kazanımlar elde edilmiş ve özgürlük söylemi doğrultusunda dile getirilen talepler ilk kez siyasal bir meşruiyet ve hukuksal güvence imkânına kavuşmuştur.

Kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkını krala karşı koruyan ilk tarihsel belge olarak kabul edilen 1215 tarihli 'Magna Carta Libertatum' bu yöndeki gelişmelerin başlangıcı olarak kayda geçmiştir. İnsan hak ve özgürlüklerini soyut kavramlar olmaktan çıkararak hukuksal bir içeriğe büründüren bu belge, özgür bir kişinin herhangi bir yasa hükmü olmadan tutuklanamayacağı veya hapsedilemeyeceği ve hiç kimsenin mülkiyetinin kral tarafından ele geçirilemeyeceği şeklindeki ilkelere hayat vermiştir (Keskin, 2002: 49; Yay, 2020: 127).

Magna Carta, kralın yetkilerinin kısmen de olsa ilk kez sınırlandırılmasını sağlamış ve devam eden mücadelelerin seyri için de önemli bir referans değer oluşturmuştur. Nitekim 1628 tarihli 'Haklar Bildirgesi' (Petition of Rights) ile kralın mutlak kontrolü altında olan ve bir nevi baskı aracı olarak kullanılan yüksek mahkemelerin ilga edilmesini sağlayan 1640 tarihli 'Star Chamber Abolition Act' belgelerinde de benzer hususlara değinilmiş ve Magna Carta'nın getirdiği düzenlemeler yeniden kayıt altına alınmıştır. Ancak kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkını daha nitelikli ve sağlam temellere oturtan ilk belge, 1679 yılında kabul edilen 'Habeas Corpus Senetleri'dir (Keskin, 2002: 49-50). İngiltere'ye özgü bir içerik taşıyan ve kişi haklarının temel direklerinden birini oluşturan bu senetler, çağdaş dünyadaki gelişmeleri etkileyecek denli kapsayıcı bir içeriğe sahiptir (Musulin, 1983: 55).

Kişi hak ve özgürlükleri bakımından son derece önemli olan ve vazgeçilemez nitelikteki Habeas Corpus senetleri; özgürlüğü kısıtlayıcı işlemlere karşı yargıç denetimi getirmiş, özgürlüğü kısıtlanan kişinin kısa bir süre içinde yargıç karşısına çıkarılmasını zorunlu kılmış, yine bu kişiye özgürlüğünün kısıtlanmasına yol açan işlemin yasaya aykırılığını ileri sürmek suretiyle itiraz edebilme hakkını tanımış, yargıç kararıyla kişinin salıverilmesine olanak sunmuş, kefaletle serbest kalma başvurusuna izin

vermiş ve bu başvurunun reddi halinde de itirazın bir üst mahkemeye taşınabileceğini hüküm altına almıştır (Keskin, 2002: 50).

İnsanların keyfi bir şekilde tutuklanmasına, gözaltına alınmasına ve özgürlüklerinden yoksun bırakılmasına engel olan bu hükümler, kralın mutlak otoritesini belirgin ölçüde sınırlandırmış ve kişi hak ve özgürlüklerinin genişlemesine imkân sağlayarak İngiltere'de yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. 1688 İngiliz Devrimi'nin şekillendirdiği bu yeni dönemde, İnsan Hakları Bildirgesi (Bill of Rights) kabul edilmiş ve mutlak monarşinin yerini parlamenter monarşi almıştır. 1689 yılında imzalanan İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi, kralın yetkilerine yeni sınırlamalar koyarak parlamentoya ek güvenceler getirmiş ve vatandaşlar bakımından da özgürlük alanlarını genişleten düzenlemeler içermiştir (Sencer, 1990: 12).

Söz konusu bildirge, 1688 Devrimi'nin öncesinde İngiltere'nin içinde bulunduğu siyasal koşulları özetleyen genel bir açıklama ile başlamış ve eski kralın kötü ve baskıcı yönetimine işaret ederek onun 'Protestan dinini, İmparatorluğun özgürlüğünü ve yasalarını' yıkmaya dönük eylemlerini 12 ayrı madde altında ayrıntılı olarak izah etmiştir. İmparatorluğun yasalarıyla, tüzükleriyle ve özgürlüğüyle doğrudan ve tamamen çeliştiği belirtilen bu eylemlerin yok ettiği ya da zayıflattığı eski hak ve özgürlükleri temellendirmek ve bunların geçerliliklerini pekiştirmek amacıyla da bir dizi yeni ilke ve esasın kabul edildiği ve yeni kral tarafından onaylandığı vurgulanmıştır (Musulin, 1983: 59-61).

Toplam 13 maddeden oluşan bu yeni ilke ve esasların büyük bir kısmı parlamentonun kral karşısındaki gücünü ve işlevlerini artıran bir anlayış üzerine bina edilmiştir. Bildirgenin 1. maddesi ile kralın yasama erkini işlevsiz bırakan tek taraflı karar alma yetkisi ortadan kaldırılmış ve onun parlamentonun onayı olmadan yasaları yürürlükten kaldırması ve bu yasaların icrasını iptal etmesi yasadışı ilan edilmiştir. Bununla bağlantılı olarak, 2. maddede, Kralın kendisini yasalardan üstün tutması ve bu yasaların icrasından muaf görmesi de yasadışı kabul edilmiştir. Yine parlamento onayı olmaksızın, veto hakkını bahane etmek suretiyle taht yararına para toplanmasını yasadışı olarak nitelendiren 4. madde ile barış zamanında sürekli bir ordu kurulmasını ve hazır bulundurulmasını yasaklayan 6. maddeyi de, parlamentonun gücünü ve etkinliğini artıran hususlar arasında zikretmek mümkündür. Bildirgede, aynı amaca matuf olmak üzere, parlamento üyelerinin seçiminin serbest olacağı (8. madde); parlamentodaki tartışma ve görüşmelerin konuşma özgürlüğü kapsamında değerlendirileceği ve parlamentodan başka hiçbir yerde ya da mahkemede suçlama veya soruşturma konusu olamayacağı (9. madde); şikâyetlerin giderilmesi, yasaların düzeltilip güçlendirilmesi ve korunması amacıyla parlamentonun sık sık toplanacağı (13. madde) da

vurgulanmıştır. Bildirgenin diğer maddelerinde ise, 'Kilise yetkilileri mahkemesi' ve benzeri türden yargısal yapı ve faaliyetlerin yasadışı olduğu, İngiliz yurttaşlarının krala dönük isteklerini kaleme aldığı mektupları kendisine iletme hakkının bulunduğu ve bundan dolayı tutuklanıp soruşturulamayacağı, Protestan inancına mensup olan kişilerin can güvenlikleri için silah taşıyabileceği, yargı üyelerinin yasal yollarla seçileceği, kimseye korkunç ve olağanüstü cezalar verilemeyeceği, yargılama süreçlerine müdahale edilemeyeceği yönündeki hususlar kayıt altına alınmıştır (Musulin, 1983: 61-62).

İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi, özü itibarıyla anayasa niteliğini haiz bir belge olup parlamentonun yasama sürecine katılma ve yürütmeyi denetleme hakkını genişletmiştir. Yasama erkini oluşturan parlamento üyelerinin serbest seçimler esasına göre belirlenmesi, sık aralıklarla ve düzenli olarak toplanması ve parlamento müzakerelerinin ifade özgürlüğünü sağlayacak şekilde yargısal müdahalelere karşı güvence altına alınması gibi hususlara işlerlik kazandıran bu bildirgeyle birlikte, yasama ile yürütme erkleri geri dönülemez bir biçimde birbirinden ayrılmıştır (Sencer, 1990: 13). Bu da, klasik parlamenter demokrasinin yerleşmesine ve güçler ayrılığı ilkesinin kurumsallaşmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

Yüzyıllara dayanan bir mücadele bilinci ve süreci neticesinde ortaya çıkan İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi, içerdiği hakların öznesini İngiliz yurttaşlarıyla ve hatta onların da belirli bir kısmıyla sınırlı tutmasına karşın, ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü ve yaşam hakkı gibi temel ilkelere vurgu yapan yönüyle, modern insan hakları söyleminin gelişmesine önemli katkılar sunmuş; Kıta Avrupa'sı genelinde olduğu kadar, Amerikan demokrasisinin ve insan hakları belgelerinin oluşum sürecine de büyük oranda etki etmiştir.

2. Amerikan Haklar Bildirgesi

Amerikan kolonilerinin İngiltere'ye karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesi ekseninde şekillenen Amerikan Devrimi, dünya tarihi açısından son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu devrim, Sander'in (2003: 156) deyimiyle, İmparatorluk ve Hristiyanlık kabuğunu kıran Batı Avrupa uygarlığı olarak da nitelendirilebilecek yeni bir toplumun ve düzenin ortaya çıkmasıyla neticelenmiş, Avrupa'da liberal ve demokratik devrimler çağını açmıştır. Amerikan Devrimi'nin ortaya çıkardığı devlet türü, öncekilerden farklı olarak halk egemenliğini tanıyan ilk cumhuriyet şeklinde temayüz etmiş ve sonraki dönemlerde cereyan eden siyasal mücadelelerin meşruiyet çerçevesini köklü bir biçimde değiştirmiştir (Taşkın, 2017: 38).

İngiliz Aydınlanmasına istinat eden bir düşünsel arka plan eşliğinde gelişen bu süreç, özgürlük söylemini kuramsal ve kurumsal bir temele kavuşturan ve anayasal güvence altına alan önemli insan hakları belgelerinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) kuruluş süreci ve sonrasında ortaya çıkan bu yöndeki belgelerin ilki 1776 tarihli Virginia İnsan Hakları Bildirgesi olarak kayıtlara geçmiştir.

Bu bildirge, her ne kadar İngiliz deneyiminden izler taşısa da, Amerikan demokrasisinin kısa bir süre içinde beliren kendine özgü dilini yansıtan bir retorik üzerine inşa edilmiştir. Resmi ve dolambaçlı anlatım biçimleri terk edilmiş, bunun yerine doğal ve sade bir üslup benimsenmiştir. Bir yanıyla ülkenin genişliğini ve büyüklüğünü yansıtan bu üslup, diğer yanıyla da tamamen yeni ve tekinsiz olan bir dünyada geleneklerden kopmamak için gösterilen çabayı resmetmiştir. 12 Haziran 1776 tarihinde kabul edilen Virginia İnsan Hakları Bildirgesi, temel hak ve özgürlükler ile demokratik ilkeleri içeren 16 maddeden oluşmuştur. İnsanların doğuştan eşit, özgür ve bağımsız olduğunu kayıt altına alan bildirgenin birinci maddesinde; yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, mutluluk ve güvenlik arama hakkının vazgeçilemezliğine ve hiç kimsenin bu haklardan yoksun bırakılamayacağına güçlü bir şekilde vurgu yapılmıştır. Akabinde ise, Amerikan demokrasisinin de temelini oluşturacak olan ilke ve esaslar ayrıntılı olarak vazedilmiştir. Söz konusu ilke ve esaslar kapsamında, egemenliğin yegâne kaynağının halk olduğu, en fazla mutluluğu ve güvenliği sağlayabilen ve iktidarın kötüye kullanılması tehlikesine karşı en etkin önlemleri alabilen yönetimin en iyi yönetim biçimi olduğu, devletin yasama ve yürütme güçlerinin yargılama gücünden ayrı ve bağımsız olması gerektiği, halkın kendi temsilcilerini özgürce seçme hakkına sahip olduğu, topluma sadakatini kanıtlayan herkesin oy verme hakkının bulunduğu, özgürlüğün en güçlü kalelerinden biri olan basın özgürlüğünün sınırlandırılamayacağı, din ve vicdan özgürlüğünün herkes için geçerli olduğu ve ordunun sivil güçlerin emri altında bulunması ve onlar tarafından yönetilmesi gerektiği gibi hususlara yer verilmiştir (Musulin, 1983: 75-78).

Modern insan hakları öğretisinin ve klasik liberal demokratik ilkelerin özlü bir şekilde ifadesini bulduğu bu bildirge, kendisinden yaklaşık üç hafta sonra, 4 Temmuz 1776 tarihinde ilan edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ne de esin kaynağı olmuştur. Kuzey Amerika'daki 13 Koloninin özgür ve bağımsız devletler olarak İngiltere'ye karşı her türlü yükümlülükten kurtulmuş olduğunu tüm dünyaya deklare eden söz konusu bildirge, Amerikan halkının İngiltere Kralının keyfi yönetimi altında nasıl mutlak bir despotizme doğru sürüklendiğini ayrıntılı olarak açıklamış ve bu kötü yönetimden kurtulma arzusunun gerekçelerini de

önceki bildirgenin içerdiği yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme hakkına atıfta bulunarak izah etmiştir.

Bu iki bildirgenin ihtiva ettiği ortak ilke ve esaslar, yıllar sonra kabul edilerek Amerikan Anayasası'na eklemlenen 1791 tarihli Haklar Bildirgesi ile anayasal güvence altına alınmıştır. Haklar Bildirgesi, 1787 ABD Anayasası ile kurulan merkezi hükümetin aşırı bir güce ve yetkiye sahip olma ihtimalinden kaygılanan toplumsal kesimlerin tedirginliklerini gidermek amacıyla teklif edilen değişiklikleri içermiştir. İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, din özgürlüğü ile diğer temel hakları koruyan bu değişiklik tekliflerinin on tanesi kabul edilmiş ve Haklar Bildirgesi adı altında Anayasaya eklenmiştir. Bildirgenin birinci ve en önemli maddesinde, Kongrenin dinsel alanlara müdahale etmeyeceği ve yukarıda ifade edilen özgürlük alanlarını kısıtlayan herhangi bir yasa çıkarmayacağı hükme bağlanmıştır. Bu madde dışında, bildirgede adil yargılanma hakkı ile olası bir yargılama sürecinin hangi usul ve esaslara göre yapılması gerektiği de detaylandırılmıştır. Ayrıca bazı hakların Anayasa ile sınırlandırılmış olmasının halkın diğer haklarının reddedildiği ya da küçümsendiği manasında yorumlanamayacağı ve Anayasa tarafından merkezi devlete verilmeyen veya eyaletlere yasaklanmayan yetkilerin de eyaletlere ya da halka ait olduğu vurgulanmıştır (ABD Büyükelçiliği, https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/TURKISH.pdf, 25.12.2020).

Amerikan Devrimi'nin neticesi olarak şekillenen bu süreci, en genel ifadesiyle, çok boyutlu bir 'özgürlük devrimi' olarak da nitelendirmek mümkündür. Bu özgürleşme sürecinde ve sonrasında oluşan siyasal düşünce ve ilkeler, İngiliz Aydınlanmasından beslenen liberal muhafazakâr bir temel üzerine inşa edilmiştir (Koç, 2018: 59-60). Tabii bunda, İngiliz siyasal tesiri ve Protestanlık mezheplerinin hâkim din olması gibi unsurların yanında, Amerika'nın kuruluş dönemindeki on üç koloninin nüfusunun büyük bir kısmının İngiltere'den gelmesinin de etkisi olmuştur (Köktaş, 2014: 111).

Ancak Amerikan Aydınlanması kapsamında ortaya çıkan hak ve özgürlük bildirgeleri ile İngiliz bildirgelerinin genel içeriği arasında temel bir farklılığın ya da Jellinek'in (2017: 77) tespitiyle 'derin bir uçurumun' bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Jellinek'in Amerikan devrim tarihçilerinin görüşlerine dayandırdığı bu tespite göre, Amerikan hak bildirgeleri, insanoğlunun ebedi hukuku adına tüm tiranlığa karşı evrensel bir protesto niteliğini taşırken; İngiliz bildirgeleri, geçmişe odaklanmakta ve belirli durumların ya da mevcut hukukun yorumlanmasına dönük bütünsel veya bireysel tasdikleri içeren sınırlı bir alana hitap etmektedir.

Amerikan Devrimi, yukarıda da bahsedildiği gibi, Avrupa tarihi bakımından oldukça önemli sonuçlar doğurmuş; Aydınlanma düşüncesinin birçok ilke ve idealinin gerçek hayatta da uygulanabilir olduğunu göstermiştir. Devrim sürecinde ilan edilen bildirgeler 1778 yılında muhtelif dillere tercüme edilmiş, Avrupa'daki geniş entelektüel muhitlerde heyecanlı tartışmalara ilham kaynağı olmuş ve daha demokratik bir düşünsel iklimin meydana gelmesine katkı sunmuştur (Sander, 2003: 157). Nitekim kısa bir süre sonra gerçekleşen Fransız Devrimi, Amerikan Devrimi'nin bahsedilen rolünü ve önemini tasdik eden bir süreç içinde meydana gelmiş ve modern demokrasinin yanı sıra, evrensel insanlık tarihinin de en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir.

3. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi

Fransız Devrimi, her ne kadar 1789 yılında vuku bulan bir dizi gelişmenin neticesi olarak tarih sahnesine çıkmışsa da, gerek kendisini hazırlayan koşulların olgunlaşması bakımından gerekse yol açtığı sonuçların tüm yönleriyle görünür olması açısından daha geniş bir zaman dilimine yayılmış ve 18. yüzyılın sonlarına değin sürmüştür. Bu devrim, Kıta Avrupası'ndan başlayarak genişleyen bir etki alanı içinde kendisini gösteren ve zamanla insanlığın evrensel referans değerleri haline gelen 'özgürlük', 'eşitlik', 'kardeşlik' gibi ilke ve düşüncelerin yönlendirmesi altında şekillenen toplumsal mücadeleler ekseninde gelişmiştir.

Geniş toplumsal kesimleri yönetim süreçlerinden dışlayan mutlak monarşiye karşı kitlesel bir başkaldırı girişimi olarak başlayan Fransız Devrimi, siyasal rejimlerin değişmesine ve toplumsal düzenin yeni prensipler uyarınca şekillenmesine imkân hazırlamıştır. Köylüleri de yanına alan burjuva sınıfının öncülüğünde gerçekleşen bu devrim, mutlak monarşinin tasfiyesini sağlamanın yanı sıra, soyluların ve Kilisenin ayrıcalıklarına son vermiş ve ortaçağ kalıntısı toplumsal kurumları da ortadan kaldırmıştır (İnuğur, 1993: 88).

Fransız Devrimi'nin ortaya çıkış ve gelişme süreci, 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıldaki büyük çaplı olayların tamamını biçimlendiren temel bir etken olarak liberalizmden ve onun Amerikan Devrimi kapsamında kendisini gösteren sonuçlarından büyük oranda etkilenmiştir (Sander, 2003: 161). Ancak bu durum, söz konusu devrimlerin bütünüyle birbirine benzer bir yapı taşıdıkları anlamına da gelmemektedir. Her iki devrimin gerçekleştiği coğrafyalardaki tarihsel geçmişlerin ve toplumsal yapıların kendine özgülüğünden kaynaklanan farklılıkların yanı sıra, devrimlerin oluşma koşulları bakımından da belirgin farklılıklar söz konusudur. Amerikan Devrimi, eşit ve özgür insanlardan oluşan yeni bir toplumsal yapı inşa etmek için geçmişten beri süregelen aristokratik bir düzeni yıkmak zorunda kalmamış ve adeta Amerikan anakarasındaki

tarihsizlikten faydalanmıştır. Oysa Fransız Devrimi, aynı yapıyı kurabilmek için feodal ve aristokratik bir geçmiş ile hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Böylece Amerikan Devrimi'ne kıyasla daha radikal bir kimlik kazanan Fransız Devrimi geçmişe yönelik sert bir kopuşu simgelemiştir (Adadağ, 2007: 57-58).

Fransız Devrimi'nin bu radikal niteliği, birçok alanda olduğu gibi, insan hakları alanında da önemli yeniliklerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Devrim sürecinde oluşturulan ve 1791 yılında Anayasanın yürürlüğe girmesiyle kendisini fesheden Kurucu Meclis, 26 Ağustos 1789 tarihinde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni ilan etmiştir. Bu bildirge ile birlikte, bir zamanlar yalnızca soyluların özgürlüğü olarak Avrupa'nın siyasal gerçekliğine giren insan hakları artık son biçimini almış ve 1791 tarihinde Fransız Anayasası'nın bir parçası olmuştur (Musulin, 1983: 96).

Söz konusu bildirge, bir yanıyla Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile Amerikan Anayasası'na eklenen Haklar Bildirgesi'nin ruhunu yansıtırken, diğer yanıyla da Aydınlanma düşüncesine ilham veren filozofların başında gelen isimlerden biri olan John Locke'un görüşlerini referans almıştır (Taşkın, 2017: 41). Ayrıca eşitlik ilkesine ve genel irade kavramına yaptığı güçlü vurgular, bildirgenin Rousseau'nun görüşlerinden de yoğun bir şekilde etkilendiğini ortaya koymuştur. Kısa bir giriş bölümü ile 17 maddeden oluşan bildirgenin tamamında söz konusu etkenlerin izlerini görmek mümkündür.

Bildirgenin giriş bölümünde, halkın uğradığı felaketlerin ve yönetimdeki bozulmanın yegâne sebebi olarak insanların doğal, devredilemez ve kutsal nitelikteki haklarının ihmal edilmesi, unutulması ya da hor görülmesi gösterilmiş ve bunun önüne geçebilmek için insan ve yurttaş haklarının kabul ve ilan edildiği belirtilmiştir. Özgürlük vasfı, insan doğasına verili bir özellik olarak bu hakların başına yerleştirilmiştir. Özgürlük dışındaki diğer doğal haklar ise yasalar önünde eşit olma, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakkı şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu hakların korunması görevi, siyasal topluluğun, yani devletin ana amacı olarak belirlenmiştir.

Bildirgenin ilk iki maddesini teşkil eden bu hususlar, aynı zamanda diğer maddelerin de genel çerçevesini oluşturmuştur. 4. maddede, özgürlük, 'başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme' potansiyeli olarak tanımlanmış ve onun yalnızca yasayla sınırlandırılabileceği açıklanmıştır. 5. maddede ise, bu sınırlandırmanın sadece toplum için zararlı olan eylemleri içerebileceği ifade edilmiştir. 6. madde, genel iradenin ifadesi olarak tanımlanan yasalar önündeki eşitlik ilkesini düzenlemiştir. Güvenlik ve adil yargılanma hakkının koşulları 7, 8 ve 9. maddeler kapsamında, inanç özgürlüğü ile ifade ve düşünce özgürlüğü

10. ve 11. maddeler kapsamında ele alınmıştır. Kamu gücünün oluşumu, kamu harcamaları ve vergilere ilişkin hususlar 12, 13 ve 14. maddelerde, vatandaşların kamu görevlilerinden hesap sorma hakkı ise 15. maddede düzenlenmiştir. 2. madde kapsamında yer verilen mülkiyet hakkına 17. maddede yeniden değinilmiş, yasa ile belirlenen koşullar dışında ve bedeli ödenilmediği sürece, dokunulmaz ve kutsal olan bu haktan kimsenin yoksun bırakılamayacağı vurgulanmıştır.

Doğal hakların ve bu haklardan kaynaklanan bireysel özgürlüklerin tanımını yapan, kapsamını belirleyen ve nasıl ve hangi gerekçelerle sınırlanabileceğini açıklayan bu maddelerin yanı sıra, 3. maddede demokrasinin özünü oluşturan temel bir ilke olarak ulusal egemenliğe atıfta bulunulmuş ve kaynağını ulustan almayan kişi ya da kurumların yetkisiz olduğu belirtilmiştir. Demokrasinin vazgeçilemez nitelikteki bir başka ilkesine ise 16. madde kapsamında yer verilmiş, hakların güvence altına alınmadığı ve kuvvetler ayrılığının tesis edilmediği bir toplumda anayasanın varlığından bahsedilemeyeceği ifade edilmiştir.

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, yalnızca yayımlandığı dönem itibarıyla değil, sonraki yüzyıllara da tesir eden güçlü bir etki bırakmıştır. Bu etki, Musulin'in (1983: 96) deyimiyle, insan hakları kavramının, 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne değin geçirdiği tüm değişimleri belirlemiş; yapılan değişimler, o zamanlar ortaya atılan temanın türlü çeşitlemeleri olmaktan öteye geçememiştir.

Fransız Devrimi'nin kendisinden önceki devrimlere kıyasla bıraktığı etkinin çok daha büyük olmasının başlıca nedeni, bölgesel olarak kalmış ve kendi modelini ihraç etme arayışı içine girmemiş olan İngiliz ve Amerikan devrimlerinin tersine, evrensel bir nitelik kazanmış olmasıdır. Bu niteliği dolayısıyla, Fransız Devrimi'nin getirdiği yenilikler dünyanın geri kalanında da hızlıca yayılabilme imkânını bulabilmiştir (Adadağ, 2007: 60). Liberal demokratik ilke ve esasların temellerini atan, bireysel hak ve özgürlüklerin evrensel bir söylem ve referans değer haline gelmesini sağlayan bu bildirge, 'eski rejimin ölüm fermanını' (Sander, 2003: 164) oluşturmuş, kendi zamanını ve modern Batı tarihini olduğu kadar, sonraki yüzyılları ve Batı dışındaki ülkelerin modernleşme-demokratikleşme çabalarını da etkilemiştir.

Sonuç

İnsan hakları kavramı, değişik zamanlarda, farklı coğrafyalarda ve çeşitli etkenlere bağlı olarak gelişen özgürlük mücadelelerinin seyri içinde şekillenmiştir. Bu mücadeleler, bir yandan özgürlüğün gerçekleşmesi yönünde sarf edilen siyasal ve toplumsal çabaları yansıtırken, diğer yandan da özgürlüğün öznesi, niteliği, tanımı ve sınırı üzerine yoğunlaşan

entelektüel tartışmaları içermiştir. Özgürleşme arzusunun somutlaşması yönündeki çabalar onun olgusal bir hüviyet kazanmasını sağlamış, bu arzunun tarif edilmesine ilişkin tartışmalar ise kavramsal çerçevesini oluşturmuştur. Özgürlüğün olgusal ve kavramsal düzlemdeki bu seyrine ya da gelişimine bağlı olarak da tüm insanlık tarihinin katkılarıyla şekillenen zengin bir müktesebat üretilmiştir.

Kadim özgürlük mücadelesinin ilk gününden başlayarak devam eden sürecin tüm kazanımlarını içeren söz konusu müktesebatın modern zamanlara özgü temelleri ise Batı Aydınlanması ile atılmıştır. Özellikle İngiliz, Amerikan ve Fransız Aydınlanmasının bir ürünü olarak doğan ve muhtelif zamanlarda ilan edilen insan hakları belgeleri, özgürlük arayışının ve bu arayışlar doğrultusunda gelişen müktesebatın kendi dönemlerine göre en yetkin şekilde ifadesini bulduğu metinler olarak öne çıkmış ve sonraki dönemleri de yoğun bir biçimde etkilemiştir.

Bu yöndeki belgelerin ilkini oluşturan ve 1689 yılında imzalanan İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi, hem Magna Carta'dan beri süregelen temel hak ve özgürlüklerin tanınması yönündeki mücadelelere hukuksal bir güvence kazandırmış hem de klasik parlamenter demokrasinin yerleşmesine ve güçler ayrılığı ilkesinin kurumsallaşmasına önemli bir katkı sunmuştur.

Amerikan devrim sürecinin bir sonucu olarak gelişen insan hakları belgeleri ise, 18. yüzyılın son çeyreği içinde yayımlanmaya başlamıştır. 1776 yılında ve peşi sıra ilan edilen Virginia İnsan Hakları Bildirgesi ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin içerdiği temel hak ve özgürlükler ile demokratik ilkeler, 1791 tarihli Haklar Bildirgesi kapsamında anayasal güvence altına alınmıştır.

Amerikan Devrimi ile neredeyse eş zamanlı olarak gerçekleşen ve ürettiği sonuçlar bakımından evrensel düzeyde bir etki oluşturan Fransız Devrimi ise, insan hak ve özgürlüklerinin gelişim sürecindeki en önemli evreyi teşkil etmiştir. Devrim sürecinin dayandığı felsefi temeli ihtiva eden ve sonradan Anayasa'ya da eklenen 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, 'eşitlik', 'özgürlük' ve 'kardeşlik' sloganıyla sembolize edilen yeni bir dünya düzeninin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Batı Aydınlanmasının liberal ilke ve değerler ekseninde şekillenen gelişim sürecinin bir ürünü olarak beliren ve karşılıklı etkileşim içinde ortaya çıkan bütün bu belgeler, başlangıcından günümüze dek süregelen özgürlük mücadelelerin ortak birikimini yansıttığı gibi, insan hakları söyleminin modern ve evrensel niteliğini kazanmasında da büyük bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

ABD Büyükelçiliği Haklar *Bildirgesi. https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/TURKISH.pdf (Erişim Tarihi: 25.12.2020).*

Adadağ, Ö. (2007). Fransız Devriminin Evrenselliği Üzerine. Muhafazakâr Düşünce, 3 (11), 55-70.

Çağıl, O. (1984). İnsan Hakları Ve Tabii Hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *50*(1-4), 69-115.

İnuğur, M.N. (1993). *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.

Jellinek, G. (2017). *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı*. (Çev. R.İ. Dülger ve M. Dülger). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Keskin, S. (2002). Kişi Özgürlüğü Ve Güvenliği Hakkına İlişkin Anayasal Değişiklikler. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *60*(1-2), 49-61.

Koç, A.K. (2018). İngiliz ve Amerikan Devrimlerine Fransız Devrimi Üzerinden Bir Bakış. *Liberal Düşünce*, 23 (91-92), 53-73.

Köktaş, M. (2014). Amerikan Aydınlanması: Bir Giriş Denemesi. *Liberal Düşünce*, 19 (73-74), 109-137.

Locke, J. (2004). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme.* (Çev. Fahri Bakırcı). Ankara: Babil Yayınları.

Musulin, J. (1983). *Hürriyet Bildirgeleri: Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. (Çev. N. Zekâ). İstanbul: Belge Yayınları.

Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.

Sencer, M. (1990). İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi. *Amme İdaresi Dergisi*, *23*(2), 3-21.

Taşkın, Y. (2017). "Modern Siyasal Hayat: Kurumların Doğuşu ve Küreselleşmesi". (Y. Taşkın, Ed.). *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Rousseau, J.J. (1999). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev. Alpagut Erenuluğ). Ankara: Öteki Yayınevi.

Yay, S. (2020). "Haklar ve Özgürlükler Bildirgelerinde Mülkiyet Haklarının Korunmasına Dair Kurallar". (C.C. Aktan, Ed.). *Hukuk ve İktisat Yaklaşımından Mülkiyet Hakları*. İzmir: SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Merkezi Yayınları, 126-142.

Bölüm 47

COVİD-19 SALGINI (PANDEMİ) SÜRECİNDE İŞ YERİ KAPATILAN ESNAFLARIN AİLE İÇİ İLİŞKİLERİ: NİTEL BİR ÇALIŞMA

Eda AYTEPE[1]

Ali Fuat ERSOY[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, edaaytepee@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1913-7192

2 Prof. Dr. Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü Karabük Üniversitesi, alifuatersoy@karabuk.edu.tr , ORCID: 0000-0001-7665-6741

1.GİRİŞ

Covid-19 salgını, ortaya çıktığı 31 Aralık 2019 tarihinden bu güne kadar dünyayı etkisi altına almış küresel bir salgındır. Koronavirüs insanlarda solunum yolu enfeksiyonuna sebep olan, insandan insana geçebilen bulaşıcı bir virüs özelliği göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından virüsün resmi adı SARS-COV-2 (Şiddetli Akut Solunum Sendromu-Koronavirus-2) olarak belirlenmekle birlikte bu virüsü tanımlamak için daha çok Covid-19 terimi kullanılmaktadır. Hızlı bir şekilde dünyada yayılım gösteren bu hastalık 11 Mart 2020 tarihinde Türkiye'de de ilk vakasını göstermiştir. Hızla alınan önlemlerle salgının bulaşma hızı azaltılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda öncelikle eğitim ve öğretime ara verilmiştir (Karataş, 2020). Ardından maske takma zorunluluğu, kısmi sokağa çıkma yasağı, çeşitli sektörlerde hizmet veren iş yerlerinin geçici olarak kapatılması gibi önlemler alınmaya devam etmiştir.

18 Mart 2020 tarihinde Cumhurbaşkanlığı tarafından bu süreçte zarar görmüş iş dünyası ve çalışanlar için ekonomik tedbir paketinin uygulanacağı ilan edilmiştir(Karataş, 2020). Her ne kadar devlet destekli katkılar uygulansa da sürecin uzaması iş dünyasında ekonomik açıdan büyük kayıplara sebep olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Salgından birçok sektör maddi ve manevi olumsuz şekilde etkilenmiştir. Bunların içinde küçük esnaflar salgının etkilerini en ağır şekilde yaşayan gruplardan biridir.

Salgın başlangıçta ekonomik sıkıntılara sebep olmakla beraber sürecin uzamasıyla psikososyal bağlamda toplumsal yapılara da nüfuz etmiştir. Bu toplumsal yapıların başında ilk olarak şüphesiz aile gelmektedir. Buradan hareketle araştırma Karabük ili örneğiyle Covid-19 salgınında iş yeri kapanan esnafların bu süreçteki aile içi ilişkilerinin değişimine dair görüşlerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde Covid-19 salgınının psikolojik ve ekonomik etkilerine, aile içi ilişkilerde sebep olduğu değişime yer verilecektir.

2.1 Covid-19 Salgını ve Ekonomik Etkileri

Tarihsel süreç içinde farklı isimlerle adlandırılan çeşitli salgınlara rastlanılmaktadır. Bu salgınlar birçok olumsuz etkiyi beraberinde getirmiş ve toplumsal yıkımlara sebep olmuştur. Covid-19 salgını da ortaya çıktığı günden beri dünya genelinde çok hızlı bir yayılım göstermiş ve birçok alanı olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu alanlar içinde şüphesiz en çok etkilenen ekonomi olmuştur. Dünya genelinde tüm ülkelerin dolaylı ya da doğrudan

salgının ekonomik yıkımıyla karşı karşıya kaldığını söyleyebilmek mümkündür. Sosyoekonomik açıdan bir savaşa dönen bu salgının olumsuz etkilerini en aza indirebilmek amacıyla gerek dünyada gerek Türkiye'de çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu kapsamda bazı ülkeler salgının ekonomik etkilerine önlem niteliğinde ekonomik destek paketleri oluşturmuşlardır. Salgın süreci uzadıkça salgının ekonomik etkisi artmakta bu da paket içeriklerinin kapsamını genişletmektedir. Özellikle refah seviyesi yüksek olan ülkelerin ekonomik destek paketlerini Gayrisafi Yurtiçi Hasılalarının 4'te 1'i bandına kadar yükseltmeleri dikkat çekicidir. ABD, Çin, İtalya, Almanya gibi ülkeler salgının etkilerinin artmasına paralel ekonomik destek paketlerinin kapsamını genişleten ülkeler olmuşlardır (Nakiboğlu ve Işık, 2020).

Türkiye'de ise bu kapsamda 100 milyar liralık bir kaynağa sahip ekonomi paketi devreye alınmıştır. Bu kapsamda işletmelere ekonomik destek, maliyet politikası ve finansman desteği, para politikası ve likidite destekleri sağlanmıştır. Devlet destekli krediler, vergi kolaylığı ve yapılan diğer tüm yardım içerikleri ekonomide yaşanan olumsuz gidişatı yavaşlatmış olsa dahi tam anlamıyla engelleyememiştir. Salgın sürecinin uzaması, kısıtlamaların devam etmesi yaşanan ekonomik sıkıntıları derinleştirmekte ve işsizlik oranını hızla artırmaktadır. Ülkemizde alınan tedbirler kapsamında bazı iş yerlerinin kapanmasıyla işverenler ve istihdam edilen işçiler ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Çoğu işyeri iflas eşiğine gelmiş ve bu süreçte çok fazla insan işini kaybetmiştir (Kara, 2020).

Salgının ekonomi üzerindeki etkisi üzerine yapılan bir araştırmada süreçten en çok zarar görenlerin düşük ücretli işçi çalıştıran küçük işyerleri olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla burada meydana gelen ekonomik sıkıntı aynı zamanda yoksulluğu derinleştirme tehlikesi taşımaktadır. Gelir ve talepteki düşüş beraberinde diğer sektörleri de olumsuz şekilde etkileyecek ciddi yoksulluk ve işsizlik sorunlarına sebep olacaktır (Taymaz, 2020).

Salgın sürecinin devam etmesiyle beraber yaşanan ekonomik sıkıntılar dünya genelinde etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Sürecin daha da uzaması durumunda ekonomik anlamda hem dünyada hem ülkemizde büyük iktisadi kayıpların yaşanacağı ve uzun süre ekonominin eski haline dönmeyeceği düşünülmektedir.

2.2 Covid-19 Salgını ve Psikolojik Etkileri

Covid-19 salgını bireylere fizyolojik açıdan zarar verdiği gibi bireylerde psikolojik anlamda da ani ve uzun süreli değişimlere sebep olmuştur. Salgının ortaya çıktığı tarihten itibaren insanlar alışık

olmadıkları bir süreçle karşı karşıya kalmış ve bu durum insanların kaygı duymalarına sebep olmuştur. Salgın sebebiyle çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi insanların korkularını artırmış, yakınlarını kaybedenlerde ise büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. İnsanlar yakınlarının ölümü üzerine dini ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirememiş bu da yas sürecinin tamamlanamamasına neden olmuştur. Bununla beraber salgına yönelik alınan tedbirler içinde yer alan sosyal izolasyon birçok insanın alışkanlıklarını değiştirmiş ve adaptasyon sorunlarını beraberinde getirmiştir (Aşkın ve diğerleri, 2020).

Salgın beklenmedik ve ani bir şekilde ortaya çıktığı için insanlar büyük bir bilinmezlikle baş etmek durumunda kalmıştır. Bu bilinmezlik insanların korkularının ve endişelerinin artmasına sebep olmaktadır. Özellikle salgının başlarında insanların marketlerden gıda stoğu yapmaları, her bedensel belirtinin covid-19 olduğu düşüncesine kapılmaları, kitle iletişim araçlarından salgının etkilerine dair doğru ya da yanlış birçok içeriğe maruz kalmaları korku ve kaygılarını fazlaca artırmıştır (Aşkın ve diğerleri, 2020).

Konuyla ilgili covid-19 sürecinde üniversite öğrencilerinin yalnızlık ve psikolojik dayanıklılık ilişkisi üzerine bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma, öğrencilerin geleceğe dair endişeleri ve umutsuz bakış açısı ile yakınlarını kaybetme durumlarının yalnızlık hislerini artırdığı ve psikolojik dayanıklılıklarını olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Yine araştırma kapsamında öğrencilere salgını atlattıktan sonra yapacakları ilk şey sorulmuş ve verilen cevapların sosyalleşme noktasında yoğunlaştığı görüşmüştür (Çetin ve Anuk, 2020). İnsanların var oldukları andan itibaren sosyalleşme ve iletişim kurma en temel gereksinimleri olmuştur. Salgının insanların arasına mesafe koyması, insanların sevdikleriyle görüşememeleri, temas kuramamaları durumu insanlarda yalnızlık hissini artırmaktadır.

Psikososyal gelişim noktasında en büyük zararı gören gruplardan biri de ne yazık ki çocuklardır. Çocuklar yetişkinlere kıyasla beklenmedik durumlara adapte olma ve gereksinimlerini karşılama noktasında yeterli beceri ve deneyime sahip olmadıkları için süreçten daha çok olumsuz etkilenme riski altındadır (Akoğlu ve Karaaslan, 2020). Salgın sürecinde eğitim öğretim hayatları online şekilde devam eden çocuklar her zamankinden daha fazla ev ortamına hapsolmuş ve bu süreç psikososyal gelişimlerini olumsuz etkilemiştir. Salgın kapsamında getirilen kısıtlamalarda sokağa çıkma yasağının en fazla uygulandığı yaş aralığında olmaları sebebiyle çocuklar hane içinde sosyal ilişkilerden uzak, izole bir süreç geçirmek durumunda kalmıştır. Çocukların en az hasarla bu süreci geçirebilmesi için ailelerin birtakım sorumluluklar üstlenmesi gerekmektedir.

Aile bireylerinin hane içinde;

- Güven duygusu oluşturması,
- Bir arada olmaları ve birlikte zaman geçirmeleri,
- Çocukları gelişim düzeylerine uygun bir şekilde süreç hakkında bilgilendirmeleri,
- Hane içinde yapılabilecek çocukların ilgilerine ve yeteneklerine uygun aktiviteler üretmeleri,
- Çocukların duygu durumlarına yönelik daha esnek bir tavırla yaklaşmaları bu süreçte oldukça önem taşımaktadır (Çaykuş, 2020).

2.3 Covid-19 Salgını ve Aile İçi İlişkilere Etkisi

Her alanda etkisini yoğun bir şekilde hissettiren Covid-19 salgını aile içinde de birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Salgın sürecinde sosyal izolasyon önlemleri kapsamında insanlar evlerinde daha çok vakit geçirme imkanı elde etmiştir. Çoğu meslek grubunda esnek ve evden çalışma imkanının sağlanmasıyla insanlar işlerini dahi evlerinden yapar hale gelmişlerdir. Okulların kapanması ve eğitim öğretimin online sürece geçmesiyle birlikte çocuklar da ev içerisinde kalmış ve aile bireyleri uzun saatler bir arada olma durumunu deneyimlemiştir (Başaran ve Aksoy, 2020).

Rutinlerin dışında gerçekleşen salgın sonrası yaşantılara yetişkinlerin ve çocukların vermiş oldukları tepkiler, adapte olma süreçleri farklılık göstermektedir. Özellikle küçük yaştaki çocuklarda aniden oluşan beklenmedik olaylara karşı verilen tepkiler gerileme, saldırganlık, sinirlilik ve ağlama şeklinde ortaya çıkmaktadır. Uzun süreli etkilerine bakıldığında ise depresyon, anksiyete, travma sonrası stres bozukluğu (tssb), düşük akademik başarı olduğu söylenebilmektedir (Başaran ve Aksoy, 2020). Süreçten çocuklar kadar etkilenen bir diğer grup ise ebeveynler olmuştur. Özellikle eğitimin online olması sebebiyle ebeveynlerin çocukların eğitim hayatıyla ilgili üstlenmeleri gereken sorumluluk artmıştır. Kreşlerin kapanması ise çalışan anneleri oldukça zor bir sürece sürüklemiştir.

Alınan tedbirler kapsamında eve kapanmayla birlikte insanların kendilerine, eşlerine ve çocuklarına ayırdıkları vakit artmıştır. Bireysel anlamda içe yönelinen, karşılıklı ilişkilerin sorgulandığı, hayatın gözden geçirildiği, yeniliklerin keşfedildiği bir döneme girilmiştir. Kimi bireyler bu dönemi kendilerini geliştirerek, farklı hobiler edinerek, hayata dair değerli anlamlar çıkardıkları olumlu bir süreç şeklinde deneyimlerken, kimi bireyler ise psikososyal anlamda yıprandıkları, insanlarla ilişkilerinin bozulduğu, çatışma ve sorgulama içinde geçen olumsuz bir süreç olarak

deneyimlemiştir. Bazı aileler birlik ve beraberliğin önemini kavrarken bazı aileler ise çatışmalar içinde krizle mücadele etmek durumunda kalmıştır (Öztürk ve diğerleri, 2020). Kriz dönemlerinde psikososyal destek sağlamakla görevli insani yardım mesleklerden biri de hiç şüphesiz sosyal hizmet mesleğidir. Literatüre bakıldığında salgın gibi afetlerle karşılaşmanın sonucu olan krizlerin krize müdahale yaklaşımıyla değerlendirildiği görülmektedir (Yıldırım, 2016). Konuyla ilgili yapılmış başka bir araştırma salgın sürecindeki önlemlerle beraber insanların sosyal ve psikolojik izolasyona maruz kaldığını bununda paralelinde insanlar arasında yabancılaşma, uzaklaşma, içe kapanma gibi durumların oluştuğunu ortaya koymaktadır. Özellikle bu durumun aile içinde şiddetli tartışmalar şeklinde bir kriz durumu yarattığını ifade etmektedir (Tarhan, 2020). Bu gibi durumlarda krize müdahale yaklaşımı çerçevesinde aileyle çalışmak, ailenin güçlü yanlarını fark etmesine ve eski işlevselliğini kazanmasına katkı sağlayacaktır.

Salgın sürecinde ailelerin başa çıkmak durumunda kaldıkları bazı problemler söz konusu olmuştur. Aileler finansal sıkıntılar, ebeveyn çocuk çatışması, eşlerin çatışması, yeni normale uyum süreci gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Salgının ekonomik etkileri aile içindeki ilişkilere de yansımış ihtiyaçlar ve gelir düzeyi dengesizliği ailede zaman zaman tartışma sebebi olmuştur. Bununla beraber çocukların okul ve ders takibi online süreçte ebeveynlerin sorumluluğunu artırmıştır. Bu durum özellikle ebeveyn çocuk çatışmasına sebep olmuştur. Çocukların kısıtlamalar kapsamında sokağa çıkamayışları hane içinde internet kullanımını artırmış bu da bio-psiko-sosyal anlamda gelişimlerini olumsuz etkilemiştir.

Bu kapsamda salgın sürecinin aile içi ilişkilere etkisinin iki farklı boyutta gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kimi aileler süreci daha başarılı yönetmişler ve süreç sonucunda aile birliğinin önemini kavrayan, potansiyelini ve işlevselliğini artıran yapılara dönüşmüşlerdir. Kimi aileler ise salgın sürecindeki değişimle beraber çatışmaların artmasıyla denge durumunu kaybetmiş ve süreçten olumsuz etkilenmiştir (Koca, 2020).

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma Covid-19 pandemisi sürecinde iş yeri kapatılan esnafların aile içi ilişkilerin değişimini nasıl algıladıklarını ortaya koymak amacıyla yapılan nitel bir araştırmadır. Araştırma kapsamında nitel araştırma desenlerinden olan durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışması bir durum ya da olayın derinlemesine incelendiği, verilerin sistematik olarak toplandığı ve gerçek ortamda neler olduğuna bakıldığı bir nitel araştırma türüdür (Subaşı ve Okumuş, 2017). Durum çalışması güncel bir olguyu kendi gerçek yaşam çerçevesi içinde çalışan, ampirik bir yöntem olma özelliğiyle ön plana çıkmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

3.1 Araştırmanın Amacı

Bu araştırma ile covid-19 salgını sürecinde esnafların aile içi ilişkilerinin değişimini nasıl algıladıklarını, sürecin psiko-sosyal anlamda bireyler ve aile içi ilişkiler üzerindeki etkilerini, bireylerin sosyal destek unsuru olarak gördükleri unsurları, süreçte yararlandıkları sosyo-ekonomik destek kaynaklarının işlevsellik düzeyini ortaya koymak amaçlanmıştır.

3.2 Çalışma Grubu

Araştırma kapsamında çalışmaya katılacak örneklem grubunu belirleyebilmek amacıyla kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Kartopu örnekleme yönteminde öncelikle evrende yer alan bir katılımcıyla bağlantı kurulur ardından bağlantı kurulan katılımcı aracılığıyla diğer katılımcılara ulaşılır (Krysik ve Finn, 2016). Bu örnekleme yönteminin tercih edilme sebebi esnafların çevredeki diğer esnaflarla iletişimlerinin olması ve daha sınırlı temasla çalışma grubuna ulaşmayı kolaylaştırmasıdır.

Görüşmeler, Karabük ili Yüzüncü Yıl Mahallesi ve Safranbolu ilçesinde bulunan esnaflarla gerçekleştirilmiştir. Görüşülen kişilerin çalışma kapsamına uygun olmalarına dikkat edilmiştir. Katılımcılar Covid-19 pandemisi sürecinde belli bir süre iş yerleri kapatılmış evli bireylerden oluşmaktadır. Görüşme öncesinde katılımcılara, verdikleri bilgilerin tamamen bilimsel amaçlı kullanılacağı, kişisel bilgilerinin gizli tutulacağı hakkında bilgi verilmiş ardından araştırmaya gönüllülük esaslı katılmaları noktasında onayları alınmıştır.

Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri incelendiğinde araştırma kapsamında 8 erkek 1 kadın olmak üzere toplamda 9 katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar çalışmada K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8 ve K9 şeklinde gösterilmiştir. Gıda sektöründe 5 erkek ve 1 kadın olmak üzere toplamda 6 katılımcı çalışmaktadır. 3 erkek katılımcının ise ticaret sektöründe çalıştığı görülmektedir. Eşlerin çalışma durumuna bakıldığında katılımcılardan yalnızca 2 kişi eşlerinin çalıştığını ifade etmiştir. Katılımcıların çocuk sayılarına bakıldığında ise 6 kişinin 2 tane, 1 kişinin 1 tane ve 1 kişinin ise 4 tane çocuğu olduğu görülmektedir. Katılımcılardan sadece bir kişinin ise çocuğu bulunmamaktadır. Ayrıca katılımcıların hepsinin aynı şehirde yaşamalarına dikkat edilmiş ve örneklem grubu Karabük ili 100.yıl mahallesi ve Safranbolu ilçesiyle sınırlandırılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Katılımcı	**Cinsiyet**	**Çalışılan Sektör**	**Eşin Çalışma Durumu**	**Çocuk Sayısı**	**İş Yeri**
K1	Erkek	Gıda	Hayır	4	100.yıl mah.
K2	Erkek	Ticaret (Emlak)	Hayır	2	100.yıl mah.
K3	Erkek	Ticaret(Teknik Servis)	Hayır	2	100.yıl mah.
K4	Kadın	Gıda	Evet (Pazarlamacı)	1	100.yıl mah.
K5	Erkek	Gıda	Hayır	2	100.yıl mah.
K6	Erkek	Ticaret (Takı dükkanı)	Hayır	2	Safranbolu
K7	Erkek	Gıda	Hayır	0	Safranbolu
K8	Erkek	Gıda	Evet (Temizlik Görevlisi)	2	Safranbolu
K9	Erkek	Gıda	Hayır	2	Safranbolu

3.3 Veri Toplama Şekli

Araştırma konusuyla ilişkili olarak gerekli literatür taraması yapılmış ve bu doğrultuda açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu, önceden belirlenmiş sorulardan oluşan bununla birlikte görüşme sırasında katılımcıların görüşlerini açmak amacıyla alt soruların sorulabildiği bir özelliğe sahiptir (Krysik ve Finn, 2016). Görüşme formunda toplamda 9 adet soruya yer verilmiştir. Görüşmede katılımcılara sorulan sorular sırasıyla 'Çalıştığınız sektör nedir?', 'Eşiniz çalışıyor mu, çalışıyorsa mesleği nedir?', 'Çocuğunuz var mı, varsa bu süreç çocuğunuzla olan ilişkinizi nasıl etkiledi?', 'İş yerinizin kapalı olduğu süre içinde online satış yapma imkanınız oldu mu, olduysa bu hayatınızı nasıl etkiledi?', 'Pandemi döneminde ekonomik destek aldınız mı, aldıysanız bunlar nelerdi ve hayatınızı nasıl etkiledi?', 'Pandemi sürecinde ne tür kaygılar yaşadınız, stres ve kaygı durumunuzu yorumlar mısınız?', 'Pandemi sürecinde eşinizden/çocuğunuzdan gördüğünüz psikososyal desteği yorumlar mısınız?', 'Aile içi rol ve sorumluluklarınızda ne gibi değişiklikler oldu?', 'Pandemi sürecinde sosyal destek kaynağı olarak kimleri, neleri tanımlarsınız?' şeklindedir. Verilerin toplanması 26.03.2021- 09.04.2021 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Verilerin elde edilmesi aşamasında yüz yüze görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşmeler katılımcıların çalıştıkları iş yerlerinde ortalama 15 dakika süreyle ses kaydı yapılarak elde edilmiştir. Katılımcılara ses kaydı alınması noktasında gerekli bilgi verilmiş ve onayları alınarak kayıtlar yapılmıştır. Öncelikle katılımcılar çalışmanın amacı ve bilimsel amaçlı kullanılacağı konusunda bilgilendirilmiş aynı zamanda katılımcılara kimliklerinin hiçbir şekilde üçüncü bir kişi veya

ortamda paylaşılmayacağı ifade edilmiştir. Görüşmeler sırasında samimi bir ortam oluşturulmuş böylece katılımcıların cevaplarında da gerçekçi ve samimi davranmaları desteklenmiştir. Araştırmada katılımcıların ifadeleri herhangi bir değişikliğe uğramadan olduğu gibi aktarılmıştır.

3.4 Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında verilerin değerlendirilmesi amacıyla içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi yöntemi toplanan verileri açıklayacak kavram ve ilişkilere ulaşılmasını sağlayan bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Verilerin analizi sürecinde ilk olarak ses kaydı tutulan veriler değiştirilmeksizin yazılı doküman haline getirilmiştir. Doküman haline getirilen veriler incelenmiş ve öncelikle verilerden elde edilen cevaplara içerik analizinin tekniği olan kodlamalar yapılmıştır. Kodlamaları kendi içinde gruplandırarak temalar elde edilmiştir. Bu kapsamda aile içi etkileşime olumlu etkiler ve olumsuz etkiler olmak üzere iki ana tema belirlenmiştir. Bu iki ana tema çeşitli kategori ve alt kategorilerden oluşmaktadır. Verilerin analizi aşamasında kodlamalar tekrar kontrol edilerek sağlaması gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda çalışmada esnafların görüşleri doğrudan, değiştirilmeksizin verilerek dış geçerlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Öncelikle araştırmaya ilişkin kavramsal çerçeve sunulmuş olup sonrasında bulgular literatür çerçevesinde ve araştırmacının yorumu doğrultusunda aktarılmıştır.

4. Bulgular ve Yorumlar

Esnafların covid-19 salgını sürecinde yaşadıkları deneyimlerin aile içi etkileşimleri üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla bu bölümde araştırma sorularına verilen esnaf görüşlerinin bulgularına ve yorumlarına yer verilmiştir. Analizde Covid-19 pandemisinin iş yeri kapatılan esnafların aile içi etkileşimleri üzerindeki etkisine dair görüşleri olumlu etkiler ve olumsuz etkiler olmak üzere iki ana tema halinde belirlenmiştir. Olumlu etkiler, artan aile içi etkileşim kategorisinden oluşmaktadır ve çocuklarla etkileşim süreci, eşe yardım etme ve ailenin önemini kavrama alt başlıklarıyla kodlanmıştır. Olumsuz etkiler ise psikolojik sorunlar, ekonomik sorunlar, fiziksel mesafe sorunu ve rol değişikliği sorunu kategorilerinden oluşmaktadır ve belirsizlik kaygısı, iş yükü stresi, geçim sıkıntısı, ödemeler, sevdiklerinden uzak durma ve reislik rolünün yitimi alt başlıklarıyla kodlanmıştır.

4.1 Olumlu Etkiler

Pandemi sürecinde aile üyelerinin bir arada bulunma süresi artmış bu da doğrudan aile bireyleri arasındaki etkileşimi artırmıştır. Covid-19 salgını sürecinde olumlu aile içi etkileşime dair katılımcı görüşleri artan

aile içi etkileşim kategorisinde incelenmiştir. Bu kategori çocukla etkileşim süreci, eşe yardım etme, ailenin önemini kavrama alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

4.1.1 Çocuklarla Etkileşim Süreci

Çocukların biyo-psiko-sosyal gelişimleri için aile bireyleri ile kurdukları etkileşim oldukça önemlidir. Özellikle pandemi sürecinin yarattığı bilinmezlik ve normal hayat akışını değiştirmesi sebebiyle aile bireylerinin çocukları konu hakkında gelişim düzeylerine uygun bir şekilde bilgilendirmesi ve gerekli desteği göstermesi daha da önem arz etmektedir. Çocuklar bu süreçte en büyük değişimi eğitim öğretim hayatlarında yaşamışlar ve daha önce deneyimlemedikleri bir uzaktan eğitim süreciyle karşılaşmışlardır. Uzaktan eğitim süreci ebeveynlerin çocuklarının eğitim hayatları üzerindeki kontrolünü doğrudan artırmıştır. Pandemi öncesi eğitim öğretimin büyük bir kısmı okul sorumluluğundayken uzaktan eğitimle beraber çocuğun desteklenmesi, yönlendirilmesi sorumluluğu daha çok aile üzerine düşmüştür. Bu süreçten en çok olumsuz etkilenen grup ise iki ebeveyninde çalışmak durumunda olduğu aileler olmuştur.

Bu süreçte iş yeri kapanan esnaflar ev içinde daha fazla vakit geçirme imkanı elde etmişler özellikle ebeveyn-çocuk etkileşiminde bir artış söz konusu olmuştur. Literatürde bununla ilgili yapılmış bir araştırmada babaların iş yaşamında olmaları sebebiyle çocuklarıyla olan etkileşimleri daha sınırlı bulunmuştur (Çetin, 2016). Bu kapsamda araştırma sonuçlarının tutarlılık gösterdiği söylenebilir.

Çocuklarla etkileşim süreci alt kategorisinde katılımcılar, iş yerlerinin kapalı olduğu süre içinde çocuklarıyla daha çok vakit geçirebildiklerini, akademik başarılarını daha yakından takip etme ve ilgilenme imkanları olduğunu ifade etmişlerdir. Bu alt kategoriyle ilgili olarak bir katılımcı (K2) çocuklarla kurulan etkileşime yönelik *'Kızım özel liseye gidiyor onun okulu da online sisteme döndü. Ders takipleriyle ilgilenmek bizim sorumluluğumuzdaydı. Onlar evde biz evde, haliyle iş yerinin kapalı olduğu süre içinde çocuklarla daha çok vakit geçirme imkanımız oldu'* cümlelerine yer vermiştir.

Konuyla ilgili diğer bir katılımcı (K1) düşüncelerini '*Yeni çocuğum oldu. Dükkan kapalı olduğu zamanlar daha çok ilgilenme fırsatım oldu. Ama iş yerindeki stresi, işlerin kötü olmasını zaman zaman aile içine de taşıdık. Ailede tartışma sebebi olduğu zamanlar da oldu.'* şeklinde açıklarken başka bir katılımcı olan (K5) *'Oğlumla beraber burada çalışıyoruz. Kızım uzakta. Biz bu dükkan dışında da gelire sahip olduğumuz için bizim ilişkilerimizde olumsuz etki yapmadı. Ortak çalıştığımız içinde*

birbirimize destek olduk, yardımcı olduk. Bundan sonra ne olur ne değişir bilmiyorum.' ifadesinde bulunmuştur.

Araştırmaya katılan diğer katılımcılar da benzer görüşlerle düşüncelerini dile getirmişlerdir. Verilerden görüldüğü üzere covid-19 döneminde eve kapanmayla beraber ebeveynler çocuklarıyla daha fazla etkileşim kurma fırsatı elde etmiştir. Ancak süreçte yaşanan maddi sıkıntılar zaman zaman bazı ailelerde tartışma sebebi de olmuştur.

4.1.2 Eşe Yardım Etme

Geleneksel aile içi rollerinin hakim olduğu toplumsal yapılarda kadının özel alanla sınırlandırılması erkeğin ise kamusal yaşamla ilişkilendirilmesi söz konusudur. Bu kapsamda çocuk bakımı, temizlik, yemek yapımı gibi hane içindeki sorumluluklar kadına yüklenmekte, eve gelir getirme ve geçimi sağlama sorumluluğu ise erkeğe yüklenmektedir (Günay ve Bener, 2011). Toplumsal cinsiyet rolleriyle çerçevelenmiş bu sorumluluklar hem erkek için hem kadın için stres sebebi olabilmektedir.

Eşe yardım etme alt kategorisinde katılımcılar, evde geçirdikleri sürenin uzamasıyla beraber evdeki sorumluluklarda daha fazla rol üstlendiklerini ve özellikle araştırma kapsamında görüşülen erkek katılımcılar pandemi öncesine oranla eşlerine ev işlerinde daha fazla yardımcı olduklarını ifade etmişlerdir. Bu alt kategoriyle ilgili olarak bir katılımcı düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: '*Evde daha çok zaman geçirince dükkanda olduğum günlere göre eşime daha fazla yardım ettim. İnsan sürekli evde olunca sıkılıyor, can sıkıntısına vakit geçsin diye temizlik bile yaptım.'* (K6).

Aynı alt kategoriyle ilgili olarak başka bir katılımcı ise (K4) *'Genelde dükkanda eşimle birlikte çalışıyoruz. Gerek evdeki sorumluluklarımızda gerek işteki sorumluluklarımızda birbirimize hep destek olduk, elimizden geldiğince yardım ettik'* şeklinde yaşadıklarını paylaşırken (K1) ise *'Yeni bir çocuğum doğduğu için ister istemez aile içinde daha fazla sorumluluk aldım. Ne yalan söyleyeyim normalde ev işi yapmam hanım bakar o işlere çocuk olunca mecbur kalıyor insan.'* cümlelerine yer vermiştir.

Araştırma kapsamındaki diğer katılımcıların görüşleri de benzer şekildedir. Bu kapsamda ev içinde geçirilen zamanın artmasıyla ev işleriyle ilgili sorumlulukların aile bireyleri arasında paylaşıldığı söylenebilir. Verilerden elde edilen sonuçlara bakıldığında bu rol paylaşımının adilane olduğunu söylemek söz konusu değildir. Ancak pandemi öncesindeki süreçle kıyaslandığında özellikle babalar ev içinde daha fazla rol ve sorumluluk üstlendiklerini dile getirmişlerdir.

4.1.3 Ailenin Önemini Kavrama

Sosyal destek unsurlarının fark edilmesi bireyleri başa çıkmak zorunda kaldıkları sorunları çözme noktasında kolaylaştırıcı bir işlev görmektedir. Birey çevresindeki kaynakları bir güç olarak tanımladığında karşılaştığı sorunlarla daha kolay baş edebilmektedir. Bu kapsamda aile sosyal destek unsurları içerisinde önemli bir konumdadır. Bu konuyla ilişkili olarak ailenin önemini kavrama alt kategorisinde katılımcılar sürecin aile birlik ve beraberliğini artırdığını, zor zamanlardaki en büyük dayanağın aile olduğunu kavramayı sağladığını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda sorulan sorular kapsamında istisnasız görüşülen bütün esnaflar sosyal destek kaynakları olarak ailelerini tanımlamışlardır.

Bu alt kategoriyle ilgili olarak esnaflardan alınan cevapların bir kısmına aşağıda yer verilmiştir:

'Bu süreçte dünya malının baki olmadığını evdeki sevginin kalıcı olduğunu onların yitirilmemesi gerektiğini bir nebze de olsa anladım' (K1).

'*En büyük destek kaynağım eşim ve çocuğumdu. Bu destek olmasa başaramazdık. Bu süreç ailede tartışma sebebi yaratmaktansa destek ortamı oluşturmayı sağladı. Eğer bu süreçte daha çok tartışsaydık hem maddi hem psikolojik açıdan çok daha kötü etkilenirdik hatta iş ayrılmaya kadar giderdi'* (K4).

'*Oğlumla zaten beraber çalışıyoruz. Eşimde evde bize destek oluyor anneme bakıyor. Eleman olmadığında yine dükkana da geliyor yardım ediyor. Bir şekilde birbirimize destek olmaya çalışıyoruz. Bu dönemde ailenin kenetlenmesi, işini bir nebze kolaylaştırması çok önemli '* (K5).

Bu bağlamda pandemi sürecinin aile birliğinin önemini kavrama noktasında insanlarda farkındalık yarattığı söylenebilmektedir. Özellikle süreçte yaşanılan finansal sıkıntılar, maddi kavramlardan daha çok manevi değerlerin ön planda tutulması gerektiğini ortaya koymuştur. Esnafların görüşlerinin yoğunlaştığı bir diğer konu ise bu zorlu süreçte en önemli sosyal destek kaynağı olarak ailelerini görmeleridir.

4.2 Olumsuz Etkiler

Covid-19 salgını dünya genelinde hem bireysel hem toplumsal düzeyde olumsuz etkilere sebep olmuş bir hastalıktır. Bireysel anlamda yaşanılan salgın sebepli sorunlar, aile içi ilişkilere de nüfuz etmiştir. Katılımcıların konuyla ilişkili olumsuz aile içi etkileşimlerine dair görüşleri psikolojik sorunlar, ekonomik sorunlar, fiziksel mesafe sorunu ve rol değişikliği sorunu kategorilerinden oluşmaktadır. Bu kategoriler ise

belirsizlik kaygısı, iş yükü stresi, geçim sıkıntısı, ödemeler, sevdiklerinden uzak durma ve reislik rolünün yitimi alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

4.2.1 Psikolojik Sorunlar

Covid-19 gibi salgınların evrensel bir nitelik taşıması insanların kaygı ve korkularının artmasına sebep olmaktadır. Bu anlamda sağlık açısından bireyleri etkilemekle beraber bireylerde psikolojik açıdan da önemli bir etki yaratmıştır (Yıldırım, 2020). Bu kapsamda psikolojik sorunlar kategorisi belirsizlik kaygısı ve iş yükü stresi olmak üzere iki alt başlık altında incelenmiştir.

4.2.1.1 Belirsizlik Kaygısı

Covid-19 salgınının beraberinde gelen bilinmezlik durumu insanların daha önce şahit olmadıkları bir sorunla mücadele etme gerekliliğini doğurmuştur. İnsanların büyük oranda günlük rutinleri değişmiş ve yeni alışkanlıklara uyum sorunları ortaya çıkmıştır. Sürecin uzaması, mevcut tedavilerin işlevselliğinin net bir şekilde ortaya konulamaması ve salgının önüne geçilememesi belirsizlik kaygısını artırarak devam ettirmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak katılımcılar salgın sürecinin bir bilinmezlik ortamı yarattığını, sürecin devamıyla ilgili belirsizliğin sürmesiyle stres ve kaygının oluştuğunu ifade etmişlerdir. Verilerden elde edilen bir diğer sonuç ise esnafın kaygılarının daha çok ekonomik sebeplerden kaynaklı olduğudur. Bu alt kategoriyle ilgili olarak bir katılımcı (K3) *'İşin devamlılığı olacak mı, iş yeri kapanacak mı, pandeminin daha ne kadar süreceği, bulunan tedavilerin aşıların ne derece etkili olduğu konularında kaygı yaşadım. Büyük bir bilinmezliğe gidilmesi kaygımızı artırdı. Türkiye'nin bu süreçte hala daha net bir çözüm yolu bulamayışı aşılardan medet umulması ama süreçte esnafın hala daha ne yapacağının bilinmemesi, etkili bir çözüm yolunun bulunamayışı bizi olumsuz etkiliyor. En önemlisi de üniversite öğrencileri ülkemizde ekonomiye büyük katkı sağlıyordu okullar açılmadığı için esnafın durumu hiç iyi değil'* şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

Karabük ili Yüzüncü Yıl mahallesinde bulunan esnaflar üniversite öğrencilerinin olmayışından fazlaca zarar görmüştür. Bu kapsamda katılımcılarla yapılan tüm görüşmelerde üniversite öğrencilerinin olmayışının ekonomiye büyük bir zarar verdiği görüşü ön plana çıkmaktadır. Sürecin uzamasıyla beraber üniversitelerin açılamayışı ve açılmasına dair herhangi bir ön görünün olmayışı esnafların kaygılarını daha da artırdığı düşünülmektedir.

Konuyla ilgili diğer bir katılımcının görüşleri ise yaşanılan ekonomik sıkıntıların bireyin psikolojik iyi oluşunu ne kadar etkilediğini ortaya

koyar niteliktedir. '*Psikiyatra gittim ilaç verdi bana sinirsel olarak. Hastanede yatıralım dedi ben kabul etmedim. İlaçlarla ayakta durmaya çalışıyoruz. Biz küçük esnafız. Personelin parasını verdik mi, kiramızı ödedik mi buna bakıyoruz bize ne kaldığına değil'* (K8). Yapılan bu görüşme salgının ekonomik etkilerinin sebep olduğu psikolojik sorunları ortaya koymak açısından oldukça önem taşır. Başa çıkmakta zorlandıkları ekonomik sıkıntılar bazı psikolojik rahatsızlıklara sebep olmuştur. Bu durum salgının biyo-psiko-sosyal boyutunu ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili diğer esnafların görüşleri ise şu şekildedir:

'*Hep ne olacak ne zamana kadar böyle devam edecek bununla ilgili telaşlandık. Hala da aynı telaşımız var. Bundan sonrası daha zor olacak gibi nereye kadar böyle gider bilmiyorum. Belirsizlik durumu hakim.'* (K9).

'Sıkıntı büyük herkes aynı süreçten geçiyor tabi ki bende herkes gibi hastalıktan ayrı ekonomik sıkıntılardan ayrı kaygı yaşadım. Yaşadığımız stresi eve taşıdık, yeri geldi tartıştık' *(K7).*

Esnaflar covid-19 salgınıyla girilen bilinmezlik durumunun kaygı ve strese sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Toplumun yakın bir tarihte pandemi seviyesinde bir salgınla karşılaşmamış olmasından kaynaklı bir hazırlıksız olma ve bilinmezlik durumunun söz konusu olduğu düşünülmektedir. Salgın süreciyle yaşanan ekonomik sıkıntılar, iş yerlerinin kapatılması esnafları psikolojik anlamda yıpratıcı bir döneme sürüklemiştir.

4.2.1.2 İş Yükü Stresi

Pandeminin etkilerini en ağır şekilde yaşayan gruplardan birisi de iş sektörüdür. Maddi açıdan büyük kayıplar yaşamakla beraber çoğu iş yerinde personel kısıtlamasına gidilmesi çalışan kişiler üzerinde iş yükünü artırmıştır. Bu sorun özellikle küçük esnafın başa çıkmak zorunda kaldığı bir durum olmuştur.

İş yükü stresi alt kategorisinde katılımcılar pandemi sürecinde yaşanılan ekonomik sıkıntılardan dolayı personel sayısında tasarrufa gittiklerini bunun sonucunda iş yüklerinin arttığını ifade etmişlerdir. Aynı alt kategoriyle ilgili olarak ise başka bir esnaf bazen de iş olmadığı için strese girdiklerini boş bekleme halinin de stresi artırdığını ifade etmiştir.

Bu alt kategoriyle ilgili olarak bir katılımcı (K6) '*İşte personel eksikliği var iş yükün artıyor ayrı bir stres nedeni. Mesela ben hem döner ustasıyım hem yerlere paspas yapıyorum. Bazen de ona bile muhtaç kalıyorsun, hiç iş olmuyor, o bile ayrı yoruyor, her aşaması sıkıntılı bir süreç'* ifadesine yer verirken başka bir katılımcı ise K(9) '*İşleri artırmak*

için bir süre paket servis denedik ama devam ettiremedik bize olumsuz etki yaptı. Üniversite öğrencileri yok cumartesi pazar askeriyeden askerler çıkmıyor dışarı. Normal ortaokul lise öğrencisi yok. Halk dışarda fazla dolaşmıyor. Online de olsa yüz yüze de olsa işlerimiz %80 oranında düştü' sözlerini kullanmıştır.

Araştırma sonuçlarından görüldüğü üzere esnaflar bazen işin yoğunluğundan bazen ise işin olmayışından dolayı olumsuz şekilde etkilenmiştir. Bununla beraber salgın sürecinde alınan önlemler kapsamında kısıtlamaların getirilmesi doğrudan iş yüklerini etkilemiş bu durumda esnaflar için bir stres sebebi olarak ifade edilmiştir.

4.2.2 Ekonomik Sorunlar

Pandemi sürecinin evrensel etkilerinin başında şüphesiz ekonomik sorunlar gelmektedir. Dünya genelinde çoğu ülke süreçten finansal olarak önemli bir kayıp yaşamıştır. Bu kapsamda bazı ülkeler vatandaşlarının süreci daha kolay atlatabilmeleri için çeşitli kampanyalar ve ekonomi destek paketleri oluşturmuştur. Türkiye'de bu kapsamda 'Biz Bize Yeteriz Türkiyem' kampanyası ile ihtiyaç sahibi insanlara toplanan finansal yardımlar ulaştırılmaya çalışmıştır. Bununla birlikte 100 milyar liralık ekonomik destek paketi uygulamaya konulmuş ve süreçten zarar gören iş sektörüne katkı sağlaması amaçlanmıştır (Kara, 2020). Ancak yapılan görüşmeler yardımların bir noktaya kadar etki edebildiğini, başta küçük esnaflar olmak üzere iş sektörlerinin süreçten büyük zarar gördüğünü ve görmeye de devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda yapılan görüşmeler salgının yarattığı ekonomik krizin boyutunu ortaya koyma açısından oldukça önem taşımaktadır.

Ekonomik sorunlar kategorisi geçim sıkıntısı ve ödemeler olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır.

4.2.2.1 Geçim Sıkıntısı

Salgın yalnızca sağlık alanında bir probleme sebep olmamakta küresel olarak birçok alanı değişime ve dönüşüme uğratmaktadır. Salgınla beraber sosyal mesafe, izolasyon gibi kavramlar ön plana çıkmakta ve toplumun hayatı bu kavramlar etrafında şekillenmektedir. Özellikle pandemi sürecinde insanlar ihtiyaç duydukları gereksinimleri yerel esnaftan karşılama alışkanlığından uzaklaşıp e-ticaret yöntemine daha çok yönelmişlerdir (Güven, 2020). Bununla birlikte salgının yayılımına önlem niteliğinde bazı iş sektörlerinin geçici olarak kapatılması esnafın üzerindeki yükü daha da artırmış ve yaşadığı geçim sıkıntısı sorununu derinleştirmiştir. Çoğu iş yeri yaşadığı finansal zorluklar sebebiyle dönem

dönem işçi çıkarma yoluna gitmiş bu da işsizliği büyük oranda artırmış ve artırmaya da devam etmektedir.

Geçim sıkıntısı alt kategorisiyle ilgili olarak esnaflar yaşadıkları süreçte finansal açıdan çok fazla zorluk çektiklerini, yararlandıkları devlet destekli uygulamaların hayatlarını bir nebze kolaylaştırabildiğini ancak yetersiz kaldığını ifade etmişlerdir.

Bu alt kategoriyle ilgili olarak bir katılımcı süreçte yaşadığı zorlukları (K8) '*Yaşadığımız ekonomik sıkıntıyla gelirimiz düştü herhangi bir yerden bir şey talep edemedik. Belediyenin vermiş olduğu kumanyadan yararlandık. Valiliğin vermiş olduğu 1000 lira yardımdan yararlandık. Evimiz kira olduğu için bu yardımlar bize yetmedi. Yetmeyince çocuklarımızın ihtiyaçlarını karşılayamadık. Ben hayatımda ilk defa 2 buçuk 3 ay param olmadığı için çok zor durumlara düştüm. Bir baba olarak eve ekmek götürememenin ne demek olduğunu anladık'* şeklinde belirtmiştir. Görüşme sırasında katılımcının oldukça üzgün ve umutsuz bir bakış açısına sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Bu alt kategoriye ilişkin diğer esnaf görüşlerine ise aşağıda yer verilmiştir:

'*Ekonomik destek aldım. Tabi ki pandemi öncesindeki şartlar oluşmadı. Elimizdeki bütçeye uygun bir şekilde yaşamaya çalıştık. Günün kurtarılmasını sağladı sadece hala da o şekilde devam ediyor'* (K2).

'Devlet desteği aldık 3 kez 1000er lira şeklinde. Hiçbir etkisi olmadı. Öğrencilerin olmaması küçük esnafları bitirdi. Çoğu dükkan sahibi yardımcı olacağı yerde daha çok esnafın tepesine bindi. Bizim dükkanın kirasına zam geldi. O yüzden alınan ekonomik yardımın net bir yararı olmadı' (K7).

'Devlet desteği aldık ama bu ihtiyacımızın yanında hiçbir şey kalıyordu. Elemanların çoğu açıkta kaldı. Kiralarımız çok yüksek o konuda sıkıntı yaşadık' (K9).

'Yaşadığımız ekonomik sıkıntılara bakarsak aldığımız destekler hayatımızı bir nebze kolaylaştırdı, rahatlattı. Özellikle üniversite öğrencileri kışın baya katkı sağlıyordu onların olmamaları büyük oranda olumsuz etkiledi. Ama yine de Safranbolu halkı da alışveriş yaptığı için bir nebze daha iyi durumdaydık' (K6).

Diğer bir katılımcı (K1) ise farklı bir noktayı gözler önüne sererek *'Ekonomik destek alamadım. Bizler şirket olduğumuz için devletten maddi destek alamadık. Basit usul ve normal usul var. Basit usul vergiye tabi olmayanlar yani günlük karı olanlar. Bu grup yardım desteği(gelir kaybı desteği, kira yardımı gibi) alabildi. Ancak biz gibi şirket olanların zaten*

belli bir birikimi vardır diyerek yararlandırılmadık. Vergi tablosuna göre siz kazanıyorsunuz süreç geçici denildi ancak geçmedi.' ifadesinde bulunmuştur.

Bu kapsamda küçük esnafın gördüğü zarar kadar şirket kapsamında iş yeri açmış olan esnaflarında süreçten önemli bir boyutta zarar gördüğü görülmüştür. Devlet destekli yardımların bir noktaya kadar esnafın hayatını kolaylaştırmış olduğu gerçeğinden yola çıkıldığında herhangi bir yardım talebi olamayan esnafların da yaşadıkları maddi sıkıntıların görünür olması ve gerekli müdahalenin yapılması önem taşımaktadır.

Araştırma verileri gösteriyor ki geçim sıkıntısı hemen hemen bütün esnafın yaşamış olduğu ve işlevsel bir çözüm bulunmadığı takdirde yaşamaya da devam edeceği en önemli ekonomik sorunlardan biridir.

4.2.2.2 Ödemeler

Süreçte finansal açıdan zarar gören ve ciddi gelir kaybı yaşayan iş sektörleri mevcut ödemelerinin çoğunu sürdürmeye devam etmiştir. Gelir eksilirken ödemelerin artarak devam etmesi esnafların hem ekonomik hem psikolojik anlamda olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. Bu kapsamda bazı ödeme kolaylıkları sağlanmakla beraber görünür olan bir gerçek vardır ki yerel esnafların birçoğu kiralarına zam gelmesi gibi acımasız yaklaşımlarla karşılaşmıştır.

Ödemeler alt kategorisiyle ilgili olarak katılımcılar pandemi sürecinde yaşadıkları ekonomik sıkıntılardan dolayı ödemelerde zorluk çektiklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte görüşülen iki katılımcı, dükkan sahiplerinin süreci daha da zorlaştırıcı şekilde zam yapma yoluna gittiklerini ifade etmiştir. Bu alt kategoriye ilişkin katılımcıların (K4) görüşlerinden biri ,*'Dükkan kapandığındaki süreçte aylık çok belli ciddi oranda bir gelir kaybın var bununla beraber düzenli ödemelerin var. Bu kayıp çok zorladı bizi ama bir şekilde üstesinden gelmeye çalışıyoruz hala. Aylık 35-40 bin lira ödemem var ayın sonunun gelmesini istemiyorsun'* iken başka bir katılımcının görüşleri (K8) ise *'Ben üç sene önce üniversite öğrencilerine burs veren bir adamdım. Dükkan sahibi bu süreçte kirada kolaylık sağlayacağına zam yaptı. İnsanlar birbirini yedi bitirdi. Dükkan kirası 4000 lira devlet 500 lira yardım ediyor benim ev kiram 500 lira iki tane çocuğumun ihtiyaçları var devlet 3 aylık sana 1000 lira vereceğim diyor. Yetmiyor tabi ki ödemelerde zorluk çekmemize engel olmuyor'* şeklindedir.

Bu görüşme özellikle pandemi öncesindeki ekonomik imkanlarla pandemi sonrasındaki ekonomik imkanların kıyası noktasında önem taşımaktadır. Salgının toplumsal yaşamın her alanına nüfuz ettiğini,

bireylerin refah düzeyinde büyük değişimlere sebep olduğunu ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili başka bir katılımcı ise (K5) *'Ödemeleri karşılayabilmek için mecbur paket servis yapmaya başladık. Dükkanda verdiğimiz hizmeti insanların ayağına getirir olduk. Tabi ki zorlaştırdı üstüne üstlük maliyeti de artırdı zaten bir süre devam edemeyince onu da bıraktık.'* cümleleriyle yaşadıklarını paylaşmıştır.

Araştırma kapsamında ekonomik sorunlar istisnasız tüm esnafın zarar gördüğü bir konudur. Giderlerin artmasıyla beraber gelirin azalması önemli bir geçim sıkıntısı sorununu gündeme getirmiştir. Birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de bu durumdan ekonomik açıdan zarar gören iş sektörlerine çeşitli destek yardımları uygulanmıştır. Ancak bu yardımlardan yararlanan esnafların görüşleri sonucunda desteklerin çok işlevsel bir katkı sağladığı söylenememektedir. Pandemi sürecinin uzaması ve kısıtlamaların devam etmesiyle esnafın yaşadığı finansal zorlukların artarak devam edeceği ön görülmektedir.

4.2.3 Fiziksel Mesafe Sorunu

Salgın kapsamında alınan önlemlerden biri de bulaş riskini önleyebilmek amacıyla sosyal mesafedir. İnsanlar sevdiklerine zarar vermemek, bir noktada kendi sağlıklarını korumak amaçlı eskisine oranla daha mesafeli bir yaklaşıma yönelmiştir. Bu durumu salgının toplumsal yapıda yarattığı dönüşüm olarak görebilmekteyiz. Özellikle çalışmak durumunda ve dışarıyla temas kurmak zorunda olan bireyler bu durumdan daha çok etkilenmiştir. Dışarıdan geliyor olmanın yarattığı kaygıyı yaşayanlardan biri de sürekli farklı kişilerle temas halinde olmak zorunda kalan esnaflardır. Bu çerçevede fiziksel mesafe sorunu kategorisi sevdiklerinden uzak durma alt başlığıyla ele alınmıştır.

4.2.3.1 Sevdiklerinden Uzak Durma

Küresel çapta etki gösteren covid-19 salgını çok sayıda insanın sevdikleriyle arasına mesafe koymasına sebep olmuştur. Birçok insan sevdiklerini kaybetmiş hatta bu süreçte cenaze törenlerinin gerçekleşmemesiyle tam bir vedalaşma durumunu dahi yaşayamamıştır. Sevdiklerini kaybetme durumunu yaşamayan insanlar ise duruma türlü sosyal medya araçlarıyla maruz kalmış ve aynı durumu yaşama kaygısını taşımışlardır.

Bu alt kategoriye ilişkin olarak katılımcılar gerek sağlık açısından gerek çalışma zorunluluğu açısından sevdiklerinden özellikle de çocuklardan uzak kaldıklarını belirtmişlerdir. Bununla ilgili bir katılımcı (K3) '*Benim dışımda ailem korona oldu. Çocuklarıma yaklaşamadım*

onlar bana yaklaşamadı. Dışardan geldiğimiz için ikili ilişkilere olumsuz yansıdı. Sarılamıyorsun, sevemiyorsun, oyun oynayamıyorsun…' ifadesinde bulunurken başka bir katılımcı (K8) ise *'Çocuklarım oyun çocuğu ama eşim elinden geleni yaptı bu süreçte. Çocuklara anneanne bakıyor eşim asgari ücretle temizlik yapıyor. Ben esnafım Safranbolu'nun en gözde yerinde dükkanım var ama eşim iş kurdan çalışıyor. Bu sefer de çocukların eğitimi sıkıntılı oluyor. Çocukların başında anne ya da baba olmadığında eğitim seviyesi düşük oluyor'* şeklimde yaşadığı süreci aktarmıştır. Bir diğer katılımcı (K7) ise '*Covid temaslısı oldum karantinaya evimde girmedim sırf bulaştırma riskim olmasın diye kontrolünüz dışında uzaklaşıyorsunuz herkesten'* şeklinde deneyimini ifade etmiştir. Katılımcıların görüşlerini belirtirken durumdan üzüntü duydukları gözlemlenmiştir.

Başka bir katılımcı (K9) ise *'Çocuklarımızı göremedik bu süreçte biri bankacı biri İngilizce öğretmeni. Onlarda dışarıyla temaslı bizde öyle. Dikkat ettik hep elimizden geldiğince.'* ifadesine yer vermiştir.

Bu kapsamda araştırma sonuçlarına bakıldığında farklı kişilerle sürekli temas halinde olan esnafın aile bireyleriyle arasına mesafe koyma zorunluluğu doğmuştur. Covid-19 hastalığının bulaşıcı olması sebebiyle çalışan anne ve babalar onları korumak adına çocuklarından ve sevdiklerinden uzak kalmak zorunda olduklarını ifade etmişlerdir. Literatürde sosyal izolasyon kapsamındaki önlemlerin bireylerin yalnızlaşması, alkol kullanımını ve aile içi şiddeti artırdığını ortaya koymaktadır (Ergönen ve diğerleri, 2020). Sürecin uzamasıyla beraber insanların birbirleriyle aralarına koydukları sosyal mesafenin kalıcı olabileceği ve toplumsal değerlerde bazı kayıplara sebep olabileceği düşünülmektedir.

4.2.4 Rol Değişikliği Sorunu

Geleneksel roller kapsamında kadın hane içindeki işlerden, erkek ise evin geçimini sağlamaktan sorumlu tutulmuştur. Toplumsal cinsiyet bağlamında eşitsizlik doğuran bu yaklaşım hem kadın hem erkek için baskı unsuru oluşturmaktadır. Salgın sürecinde değişime uğrayan alanlardan biri de aile içindeki rollerdir. Yaşanılan finansal sıkıntıların üstesinden gelebilmek için iki ebeveynin de iş yaşamına dahil olması veya önceden evin geçimini sağlamakla sorumlu olan bireyin eski statüsünü kaybetmesi gibi durumlar bu değişim ve dönüşüm sürecine örnek niteliğindedir.

Bu kapsamda rol değişikliği sorunu kategorisi ise reislik rolünün yitimi alt başlığıyla ele alınmıştır.

4.2.4.1 Reislik Rolünün Yitimi

Ataerkil toplum yapısının bir sonucu olarak geleneksel aile içi roller kapsamında erkek evin gelirini sağlamakla sorumlu tutulurken kadın hane içinde ev işlerinden sorumlu olarak görülmektedir. Esnafların bu konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında yaşanan maddi sıkıntıların baba rolü kapsamında aile içinde statü kaybına sebep olduğunu göstermektedir. Maddi sıkıntılar sebebiyle iki eşinde çalışması durumu geleneksel roller kapsamında kadının hem iş gücünde var olmasını hem de hane içinde sorumluluklarını devam ettirmesini zorunlu kılmaktadır. Konuyla ilgili yapılmış bir çalışma çalışan kadınların ev içindeki sorumlulukları, uzaktan eğitim sürecine geçilmesiyle çocukların eğitim süreçlerinin takibi ve online çalışma süreçleriyle sorumluluklarının arttığını ortaya koymaktadır (Zeybekoğlu Akbaş ve Dursun, 2020). Bu kapsamda mevcut durumun kadın üzerinde daha fazla stres ve yük oluşturduğu düşünülmektedir.

Yapılan görüşmelerde özellikle ailenin reisi konumunda olan erkek katılımcılar yaşanılan maddi sebeplerden dolayı aile içinde statü kaybına uğradıklarını ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili bir katılımcı (K8) süreçten oldukça yorulmuş ve bitkin olduğu görünür bir şekilde '*Eve ekmek getiremediğinizde, evin ihtiyaçlarını karşılayamadığınızda reislik olayı bitiyor. Her ne kadar seni farklı tutsalar da evin içinde kendini fazlalık hissediyorsun. İntihara kalkıştım. Bir gece saat 2 buçuk 3 gibi denedim kızım ayağa kalktı ben sandalyenin tepesindeyken bacaklarıma sarıldı. Sonra düşündüm bunu yaşamamız gerekiyordu demek ki. Mesele dünyadaki büyük güçler yüzünden bizim gibi küçük insanların acı çekmesi sıkıntı yaşaması. Hatta bir kitap var filler ve çimler diye filler hareket ediyor biz çimler eziliyoruz'* yaşadıklarını paylaşmıştır.

Salgının çarpıcı sonuçlarından birisi de süreçte insanların daha fazla psikolojik desteğe ihtiyaç duymaları ve intihar oranlarındaki artıştır. Bu kapsamda Japonya'da hükümetin açıklamış olduğu verilere göre ülke genelinde salgın sürecinde kendini yaralama ve intihar olaylarında büyük bir artış yaşanmıştır (Ueda, 2020). Ülkemizde ise bu kapsamda yapılmış bir araştırma pandemi sürecinde yaşanan intihar vakalarının korkunç bir seviyeye gelebileceğini ön görmekte, intiharı önleme programlarının oluşturulması, konuyla ilgili küresel sağlık politikaları geliştirilmesine gereksinim olduğunu ortaya koymaktadır (Hocaoğlu ve Erdoğan, 2020). Bununla ilgili diğer ülkelerde benzer çalışmaların yapılması ve istatistiklerin yayınlanması salgının toplumsal açıdan oluşturduğu yıkımı ortaya koymak ve gerekli önlemleri almak açısından önem taşımaktadır.

Konuyla ilgili diğer bir katılımcı ise oldukça bitkin bir görünümle yaşadıklarını şu cümlelerle aktarmıştır: *'Çocuklar küçük olunca anlatamıyorsun yaşadıklarını, anlatsan da anlamıyorlar. İstekler sonsuz*

bitmek bilmiyor. Yaşadığımız maddi sıkıntılardan sebep ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çekiyoruz. Bu sefer de kendine yediremiyorsun, babasın çocukların bir şey istiyor ama alamıyorsun çünkü elinde olanın da gideceği yer belli. Gerçekten çok zor bir süreç bitik haldeyiz.' (K3).

Yapılan görüşmeler sonucunda salgının bir etkisinin de aile içinde rol değişimi olduğu görülmektedir. Bu kapsamda özellikle erkek katılımcılar ailede reislik rolünün yitimiyle statü kaybına uğramıştır. Bu kayıp bazı bireyler üzerinde intihar derecesinde psikolojik sorunlara sebep olabilmektedir. Salgının psikolojik boyutu üzerinde daha fazla durulması ve psikolojik açıdan zarar gören bireylerin psikososyal destek almaları süreçten daha az zararla çıkılması için önem taşımaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma sonucunda covid-19 salgını sürecinde iş yeri kapanan esnafların aile içi ilişkilerinin değişime üzerine olumlu ve olumsuz görüşleri ortaya konulmuştur. Olumlu görüşler bağlamında çocuklarla geçirilen zamanın artması, çalışan eşin evde daha çok vakit geçirmesiyle eşine yardım etmesi, ailenin önemine dair olumlu bir biliş geliştirilmesi aile içi etkileşimin artmasını sağlamıştır. Olumsuz görüşler bağlamında ise katılımcılar çeşitli psikolojik sorunlar, ekonomik sorunlar, fiziksel mesafe sorunu ve rol değişikliği sorunları yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Ortaya çıkan psikolojik sorunlar; salgın sürecinin beklenmedik ve aniden oluşmasıyla var olan stres ve belirsizlik hali, sürecin daha da uzamasına dair duyulan kaygı, iş yükü stresi şeklindedir. Ekonomik sorunlar; esnafların iş yerlerinin kapandığı süre içinde yaşadıkları ödeme zorlukları, geçim sıkıntısı, ailenin ihtiyaçlarına yetememe durumudur. Fiziksel mesafe sorunu; aile bireylerinin sağlıklarını korumak amacıyla sosyal izolasyona dikkat edilmesi ve bununla beraber sevdiklerinden uzak durma, bir arada olmaktan kaçınma durumudur. Rol değişikliği sorunu ise toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde erkeğin aile reisliği rolünün kaybı ve aile içindeki statüsünün azalması durumudur. Aynı bağlamda kadının iş gücü içinde var olmasıyla beraber hane içindeki sorumluluklarının devamıyla üzerindeki yük ve baskının artmasıdır.

Özellikle yakın tarihte pandemi düzeyinde bir salgınla karşılaşılmamış olması toplumun konuyla ilgili bilgi ve deneyim eksikliğini beraberinde getirmiş ve hayatın birçok noktasını olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bu süreçte yaşanan ekonomik sıkıntılar ve psikolojik sorunlar toplumun her alanına nüfuz ettiği gibi aile içi ilişkileri de derinden etkilemiştir. Yaşanılan tüm olumsuz deneyimlerin aslında birbirleriyle içe geçtiğini ve birbirlerini desteklediğini görmekteyiz. İnsanların iş yerlerinin kapatılması finansal sıkıntıları doğurduğu gibi psikolojik anlamda da stres ve kaygı oluşumuna sebep olmuştur. Stres ve kaygı düzeyi yüksek olan insanlar bu durumu

ister istemez aile içi ilişkilerine de yansıtmıştır. Sürecin devam etmesiyle birlikte birçok ailenin yeni normallerine alışma noktasında farklı baş etme stratejileri geliştirebilecekleri bazı ailelerin ise derinden sarsılarak süreçten zarar görerek çıkabilecekleri düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular göz önüne alındığında pandemi sürecinde ailelere yönelik sağlıklı baş etme stratejileri kazandıracak uygulamalar geliştirilmesinin, bu süreçte ebeveynlerin çocuklara yönelik yaklaşımlarının nasıl olması gerektiğine dair eğitici içerikli televizyon programlarının oluşturulmasının, pandemi sürecinden zarar gören ve profesyonel desteğe ihtiyaç duyan ailelerle online çalışmalar yürütecek krize müdahale ekiplerinin oluşturulmasının, bu ekiplerde (sosyal hizmet uzmanı, psikolog, çocuk gelişimci) alanda eğitimli meslek elemanlarına yer verilmesinin, salgın sürecinde yaşanan psikososyal ve ekonomik sorunların çözümüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda çalışma kapsamında yer alan bir katılımcının yaşamış olduğu intihar teşebbüsü, sürecin psikolojik etkisini ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Toplumda süreçten bu denli zarar görmüş daha birçok insan olduğu düşünülmektedir. Gerek ülke çapında gerek küresel anlamda salgının psikolojik boyutu ihmal edilmemeli ve gerekli önlemler alınmalıdır. Bu bağlamda geliştirilen tüm müdahalelerin toplum tabanında ulaşılabilir olmasına ayrıca özen gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

Akoğlu, G., & Karaaslan, B. T. (2020). Covid-19 ve izolasyon sürecinin çocuklar üzerindeki olası psikososyal etkileri. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, *5*(2), 99-103.

Aşkın, R., Bozkurt, Y. & Zeybek, Z. (2020). Covid-19 pandemisi: Psikolojik etkileri ve terapötik müdahaleler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *19*(37), 304-318.

Başaran, M., & Aksoy, A. B. , (2020). Anne-Babaların Korona-Virüs (COVİD-19) Salgını Sürecinde Aile Yaşantılarına İlişkin Görüşleri. *Journal of International Social Research* , vol.13, no.71, 668-678.

Çaykuş, E. T., & Çaykuş, T. M. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Çocukların Psikolojik Dayanıklılığını Güçlendirme Yolları: Ailelere, Öğretmenlere ve Ruh Sağlığı Uzmanlarına Öneriler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *7*(5), 95-113.

Çetin, C., & Anuk, Ö. (2020). COVID-19 pandemi sürecinde yalnızlık ve psikolojik dayanıklılık: Bir kamu üniversitesi öğrencileri örneklemi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *7*(5), 170-189.

Çetin, Ş. Ü. (2016). Okul Öncesi Eğitim Programı İle Bütünleştirilmiş Aile Destek Eğitim Rehberi'nde (OBADER) toplumsal cinsiyet eşitliği vurgusunun baba katılımı özelinde incelenmesi. *Current Research In Education*, 2(2), 61-83.

Ergönen, A. T., Biçen, E., ve Ersoy, G., (2020). COVID-19 Salgınında Ev İçi Şiddet, *The Bulletin of Legal Medicine,* 25, 48-57.

Günay, G., & Bener, Ö. (2011). Kadınların toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde aile içi yaşamı algılama biçimleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *153*(153).

Güven, H. (2020). COVID-19 Pandemik Krizi Sürecinde E-Ticarette Meydana Gelen Değişimler. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(5), 251-268.

Hocaoğlu, Ç. & Erdoğan, A. (2020). COVID-19 ve intihar. Coşar B, editör. Psikiyatri ve COVID-19. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 35- 42.

Kara, E. (2020). COVID-19 pandemisi: İşgücü üzerindeki etkileri ve istihdam tedbirleri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *7*(5), 269-282.

Karataş, Z. (2020). COVID-19 Pandemisinin toplumsal etkileri, değişim ve güçlenme. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 3-17.

Koca, Ş. N. (2021). Covid-19 Salgınının Aile Yapısına Etkileri / Effects Of Covıd-19 Outbreak On Family Structure. Journal of Bitlis Eren University Humanities and Social Sciences.

Krysik J. L., Finn, J. (2016). Etkili Uygulama İçin Sosyal Hizmet Araştırması. Ercüment Erbay (Ed.) 6. Bölüm içinde (193-210).Ankara: Nika Yayınevi.

Nakiboğlu, A., & Işık, S. (2020). Kovid-19 salgınının ekonomi üzerindeki etkileri: Türkiye'de işletme sahipleri üzerinde bir araştırma. *Turkish Studies*, *15*(4), 765-789.

Öztürk, S. M., Yılmaz, N., Erbil, D. D., & Hazer, O. (2020). Covid-19 Pandemi Döneminde Hanehalkındaki Çatışma ve Birlik-Beraberlik Durumunun İncelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, *15*(4).

Subaşı, M., & Okumuş, K. (2017). Bir araştırma yöntemi olarak durum çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *21*(2), 419-426.

Tarhan, N. (2020). *Pandemi ile Birlikte Ailede Şiddet Olayları Yaşanmaya Başladı.* https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/5233/pandemi-ile-birlikte-ailede-siddet-olaylari-yasanmaya-basladi. Erişim tarihi: 18.04.2021

Taymaz, E. (2020). *Covid-19 Tedbirlerinin Ekonomik Etkileri ve Politika Önerileri*. https://sarkac.org/2020/03/covid-19-tedbirlerinin-ekonomik-etkileri-ve-politika-onerileri/ Erişim tarihi: 18.04.2021

Ueda, M. (2020). Covid: Japonya'da bir ayda intihar edenlerin sayısı bir yılda koronavirüsten ölenlerden fazla. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55128246 Erişim Tarihi: 01.05.2021

Yıldırım, A., Şimşek, H.(2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. 7. Bölüm ve 13. Bölüm içinde (132, 242). Ankara: Seçkin Yayınları.

Yıldırım, S. (2020). Salgınların Sosyal-Psikolojik Görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) Pandemi Örneği. *Electronic Turkish Studies*, *15*(4).

Yıldırım, Ş. (2016). Sosyal Hizmette Krize Müdahale Yaklaşımının Kullanımı Krize Müdahale. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 3 (4), 481-486.

Bölüm 48

SAĞLIK ÇALIŞANLARINDA MERHAMET YORGUNLUĞU KONUSUNUN TEZLER ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Haydar HOŞGÖR[1]

1 Öğr. Gör. Dr. Uşak Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Programı, haydar.hosgor@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1174-1184

Giriş

Herhangi bir hastalıktan muzdarip olan hastaların rahatlatılması arzusuyla karakterize olan merhamet, temel olarak karşı tarafa gönderilen "sizi anlıyorum ve acınızı hissediyorum" mesajıdır (Mento vd., 2021). Sağlık alanında, özellikle de hemşirelikte "merhamet", hastalarına sıcak ve empatik bir ilgi göstermesi beklenen hemşirelerin temel bir özelliği olarak kabul edilmektedir (Chu, 2021). Merhametli bir bakım, hasta-odaklılığın ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir (Babaei ve Haratian, 2020). Bu bakımdan merhamet, başarılı bakım sonuçlarına erişmede hasta-hemşire işbirliğini motive eden değerli bir süreçtir (Van der Cingel, 2011). Peki, sağlık personelinin insanı insan olarak görmesini sağlayan merhamet duygusu, nasıl olur da yorgunluk yapar? Bu noktada duygusal bulaşma devreye girmektedir (Gök, 2015). Duygusal bulaşma; bireyin başka bir insanı otomatik olarak taklit etme eğilimi, yüz ifadesinin ve beden duruşunun o bireyle senkronize olması ve bunun sonucunda da o bireyle duygusal olarak aynı paydada birleşme olarak tanımlanabilir (Limon, 2019). Acı çeken bir hasta karşısında, bakım sunan hemşirenin de o acıyı duyumsayarak yüzüne ve davranışlarına yansıtması, duygusal bulaşmaya örnek olabilir. Zira, Petitta vd. (2017)'nin çalışmasında da hemşirelerin; yalnızca hastalardan değil, meslektaşlarından, hasta yakınlarından ve yöneticilerinden sıklıkla neşe ve öfke gibi duygular aldıklarına değinilmektedir.

Hastalar ve hasta yakınlarının yüksek beklenti düzeyleri, birim zamanda gerçekleştirilmesi gereken iş dolayısıyla yaşanılan zaman baskısı, işyerinde sosyal destek eksikliği ve hastalarla yeterli düzeyde empati kuramama dâhil olmak üzere sağlık sisteminin tüm bu talepleri, sağlık hizmeti sunucularında ciddi strese yol açabilmektedir. Bu da onların sağlıklarını, performanslarını, iş tatminlerini, işten ayrılmayı düşünme niyetlerini ve başlıca hasta akıbetlerini etkileyebilmektedir (Sinclair vd., 2017). Figley (1995) tarafından bakımın maliyeti olarak tanımlanan merhamet yorgunluğu da, etkilenen değişkenlerden bir diğerini temsil etmesi bakımından kayda değerdir.

İlk olarak 1992 yılında Joinson tarafından isimlendirilen ve çalışılan bir konu olan "merhamet yorgunluğu", sağlık çalışanlarının işle ilgili şefkate ve şefkat stresine uzun süre maruz kalmasından kaynaklanan bir tür tükenmişlik ve işlev bozukluğu olarak tanımlanmaktadır (Joinson, 1992). Tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu kavramları kimi durumlarda birbiri yerine kullanılmasına rağmen, kavramsal olarak farklı olduklarının altını çizmek önemlidir. Her ikisinde de duyuşsal ve davranışsal tepkiler benzer olabilir, ancak onlar farklı işyeri koşullarına veya deneyimlerine yanıt olarak gelişmektedir (Copeland, 2020). Fakat tükenmişlik; umutsuzluk ve ilgisizlik duyguları ile ilişkili olması ve kişinin görevlerini etkili bir şekilde

yerine getirememesine yol açması nedeniyle merhamet yorgunluğundan farklıdır (Brennan, 2021).

Merhamet yorgunluğunun; hekimler, acil servis ve yoğun bakım herşireleri, psikologlar, psikiyatrisler, klinik sosyal hizmet uzmanları, ambulans çalışanları ve acil kurtarma ekipleri, itfaiyeciler ve genetik danışmanlar dâhil olmak üzere travma geçirmiş kişilerle çalışan sağlık profesyonellerini daha fazla etkilediği bilinmektedir (Zeidner vd., 2013). Çalışmalar onkoloji ve hospis hemşirelerinin yaklaşık dörtte birinin yüksek düzeyde merhamet yorgunluğu riskine sahip olduğunu göstermiştir (Abendroth ve Flannery, 2016; Duarte ve Pinto-Gouveia, 2017). Ayrıca Covid-19 pandemisi döneminde psikolojik yardım hattında çalışan görevlilerin, çoğu şiddetli stres altında olan ve travmatik sıkıntılardan muzdarip olan hastalara hizmet sunarken merhamet yorgunluğu yaşadıkları belirtilmektedir (Zhang vd., 2021). Benzer olarak, Ruiz-Fernández vd. (2020) tarafından Covid-19 Pandemisi'nde İspanya'da yapılan bir çalışmada da, Covid-19 ve acil birimlerinde çalışanların daha yüksek merhamet yorgunluğu hissettikleri saptanmıştır.

Yaygın bir kavramsal modele dayanan profesyonel yaşam kalitesi terimi, hem olumlu (merhamet memnuniyeti) hem de olumsuz (tükenmişlik ve ikincil travmatik stres) yönleriyle kavramsallaştırılan merhamet yorgunluğunu değerlendirmek için kullanılabilir (Jin vd., 2021). Merhamet göstermenin uzun vadede her zaman negatif duygusal sonuçlar doğurmadığını ifade eden merhamet memnuniyeti, hasta bakım sürecinde bakım vericilerin başarıya ulaştıklarını ve bakıma muhtaç bireylerin yardım ihtiyaçlarına cevap verebildiklerini hissettikleri durumlarda ortaya çıkan bir duygudur (Pehlivan ve Güner, 2018). İşyerinde verimliliği düşüren bir semptom olan tükenmişliğin en önemli nedenlerinden birinin strese maruz kalmak (Hoşgör ve Gün, 2020) olduğu düşünüldüğünde, merhamet yorgunluğu ile tükenmişliğin aynı kaynaktan beslendiği belirtilebilir. İkincil travmatik stres ise, işgörenlerin travmaya maruz kalan kişilerle Çalışmaları sonucunda ortaya çıkan semptomlar ve duygusal tepkilerdir (Polat ve Erdem, 2017).

Yüksek düzeyde merhamet yorgunluğu yaşayan hemşirelerin; kişisel ilişkilerinde bozulmaların olduğu, işe karşı olumsuz tutumlar sergiledikleri ve iş verimliliklerinin düştüğü raporlanmıştır (Saleh vd., 2021). Ayrıca merhamet yorgunluğu arttıkça hastalara karşı empatinin ve mesleki aidiyetin azaldığı, tahammülsüzlüğün, malpraktis riskinin ve meslekten ayrılmayı düşünme niyetinin arttığı belirtilmiştir (McHolm ve Hooper vd., 2010). Koreli hemşireler üzerinde yapılan bir çalışmada merhamet yorgunluğu, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti değişkenleri arasında pozitif yönde anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir (Sung vd., 2012). Portekizli hemşirelerin katılımıyla gerçekleştirilen bir çalışmada

hemşirelerin %51'inin yüksek merhamet memnuniyeti, %54'ünün yüksek tükenmişlik, %59'unun yüksek ikincil travmatik stres yaşadıkları tespit edilmiştir. İranlı hemşireler örnekleminde gerçekleştirilen bir çalışmadaysa, hemşirelerin aileden aldıkları sosyal desteğin arttıkça, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu düzeylerinin anlamlı olarak azaldığı belirlenmiştir (Ariapooran, 2014).

Kaliteli hasta bakım süreçlerinin temin edilmesinde, bireysel ve örgütsel amaçlara başarılı şekilde erişilmesinde merhamet yorgunluğunun en aza indirgenmesi oldukça önem arz etmektedir. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada, hemşirelerin bu yorgunluk türünden en az hasarla çıkabilmek için hasta bakımını otomatiğe bağlamış gibi yaptıkları, bir diğer ifadeyle robot gibi hizmet sunma yoluna gittikleri belirlenmiştir. Ayrıca başka birimlere geçiş yapma ve özellikle de mesleği bırakma gibi daha radikal kararların alınabildiği başetme stretejileri haricinde dua, inanç ve manevi farkındalık gibi nispeten daha olumlu stratejileri de tercih ettikleri görülmüştür (Yoder, 2010). Hemşirelerdeki merhamet yorgunluğu düzeyinin merhamet memnuniyetine dönüştürülmesinde özellikle yönetici konumundaki hemşirelerin rolü kritiktir. Bu kapsamda yönetici hemşirelerin; stresle başa çıkma, gevşeme, iletişim becerileri, empatiyi etkin kullanma ve iş tatminini iyileştirme gibi konularda eğitim programları organize ederek, hemşirelerin merhamet yorgunluğundan arınmalarına yardımcı olabileceklerinin altı çizilmektedir (Yılmaz ve Üstün, 2018).

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, merhamet yorgunluğu konusunda yazılmış olan tezlerin çeşitli açılardan ortak ve farklı yönlerinin ortaya konulması ve bundan sonraki dönemlerde konuyla ilgili yapılması planlanan yeni çalışmalar için temel bir kaynak teşkil etmesi amacıyla yapılmıştır. Uzun yıllardan bu yana çalışıldığı bilinen yorgunluk konusunun aksine, merhamet yorgunluğu kavramı oldukça yeni bir konudur. Özellikle de ulusal literatürde sağlık çalışanları kapsamında konuyla ilgili yapılmış olan çalışma sayısının sınırlı olduğunu belirtmek mümkündür. Yorgunluğun bu yeni halini ifade eden merhamet yorgunluğu kavramının tükenmişlikle olan yakın ilişkisi düşünüldüğünde, konunun niçin sağlık sektörü kapsamında ele alınması gerektiği daha da önem kazanmaktadır. Buradan hareketle öncülleri ve örgütsel sonuçları açısından merhamet yorgunluğu kavramının irdelenmesinin, literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Kapsamı ve Veri Toplama Akış Şeması

Çalışmada yer verilen tezlerin erişimi Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi veritabanından sağlanmıştır. Gelişmiş tarama sekmesine "merhamet", "şefkat", "merhamet yorgunluğu", "şefkat yorgunluğu", "eşduyum yorgunluğu" gibi anahtar kelimeleri yazılmış ve aranacak alan sekmesinden "tümü" seçilerek tezlerin taranması işlemi başlatılmıştır. Tarama işlemi esnasında herhangi bir yıl aralığı seçimi yapılmamıştır. Dolayısıyla konuyla ilgili yapılmış olan ilk tezden günümüze kadar ne kadar tez mevcutsa tümü araştırma kapsamına alınmaya çalışılmıştır. Merhamet için 54, şefkat için 52, merhamet yorgunluğu için 29, şefkat yorgunluğu için 3 ve eşduyum yorgunluğu içinse 5 adet tezin olduğu bilgisine ulaşılmıştır. 19-22 Nisan 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilen tarama sonucunda sağlık alanında yapılmayan ve dolayısıyla örneklem grubunu hastane çalışanlarının oluşturmadığı tezler ile mükerrer olanlar dışlandıktan sonra nihai olarak 33 adet tez değerlendirme kapsamına alınmıştır. Çalışmaya dahil edilen tezler; yayım yılları, tez türleri, üniversite isimleri, enstitü türleri, anabilim dalları, çalışmanın yapıldığı birimler, örneklem grubundaki katılımcıların mesleki unvanları ve genel bulguları/sonuçları açısından kategorize edilmiştir. Merhametle yorgunluğu değişkeniyle birlikte ele alınan değişkenlerin neler olduğu da görselleştirilerek sunulmuştur. Bunlara ek olarak her bir tezin Türkçe özet kısmında en sık geçen sözcükler kelime bulutları yardımıyla analiz edilmiştir.

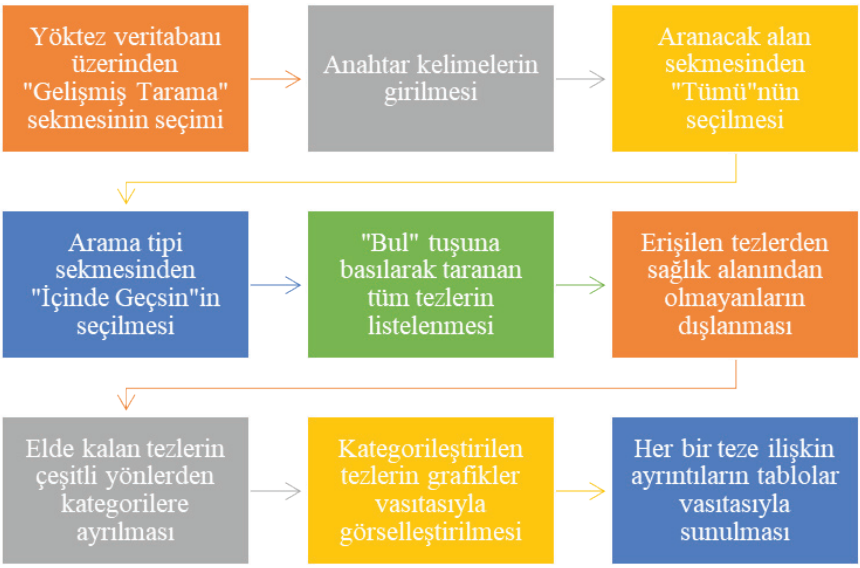

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel türde tasarlanmıştır. Doküman analiziyle elde edilmiş çalışma verilerinin analizinde içerik analizinden faydalanılmıştır. Kıral (2020)'a göre doküman analizi basılı ve elektronik olmak üzere tüm materyallere ilişkin içeriklerin titizlikle ve sistematik olarak incelendiği nitel bir araştırma yöntemidir. İçerik analizi ise elde edilen bu içeriklerden tekrarlanabilir ve geçerli sonuçlar çıkarmak amacıyla kullanılan bir yöntem (Koçak ve Arun, 2006) olarak tanımlanmaktadır.

Verilerin Analizi

Doküman analiziyle incelenen tezlere ait içerikler, içerik analizi yardımıyla temalandırılmıştır. Buradan hareketle; tezlerin yılları, türleri, üniversiteleri, enstütüleri, anabilim dalları, araştırmalarının yapıldığı alanları, örneklemini oluşturan katılımcı türleri, özetlerine ait kelime bulutları, önemli bulguları/sonuçları ile konuyla ilgili değişkenleri adı altında temalar oluşturulmuştur. Oluşturulan bu temalara dair elde edilen bulguların gösrsel hale getirilmesinde Microsoft Excel 2016 Ofis paket programı, tezlerin özetlerine ait kelime bulutlarının oluşturulmasındaysa ücretsiz ve çevrimiçi erişilebilen bir web sitesinden (www.worditout.com) faydalanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Etik Beyan

Verilerin YÖK Tez Ulusal Veri Tabanı adlı tek bir kaynaktan toplanması ve örneklem grubunu yalnızca sağlık çalışanlarının oluşturduğu tezlerin kapsanması, bu çalışmanın en temel sınırlılığını teşkil etmektedir. Çalışma kapsamında herhangi bir katılımcı grubundan veya sağlık kurumundan veri toplanmamıştır. Verilerin yalnızca çevrimiçi erişilebilen ikincil kaynaklardan toplanması dolayısıyla etik kurul onayı söz konusu değildir.

Bulgular

Konuyla ilgili tezlerin türleri, yılları ve enstitüleri açısından dağılımlarını içeren Ağaç Haritası Grafiği incelendiğinde; tezlerin %75,8'inin Sağlık Bilimleri, %15,2'sinin Sosyal Bilimler, %3,0'ının Eğitim Bilimleri, %3,0'ının Fen Bilimleri ve diğer %3,0'lık kısmının ise Lisansüstü Programlar Enstitüsü çatısı altında yazıldığı görülmektedir. Türleri açısından incelendiğinde tezlerin %84,8'inin yüksek lisans, %15,2'sinin doktora tezinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Yayım yılları açısından incelendiğinde tezlerin %48,5'inin 2019 yılında, %24,2'sinin 2018 yılında, %15,2'sinin 2020 yılında, %6,1'inin 2021 yılında, diğer %6,1'inin ise 2016 yılına ait olduğu bilgisine erişilmektedir.

Şekil 1. *Konuyla İlgili Tezlerin Enstitüleri, Türleri ve Yılları Açısından Dağılımları*

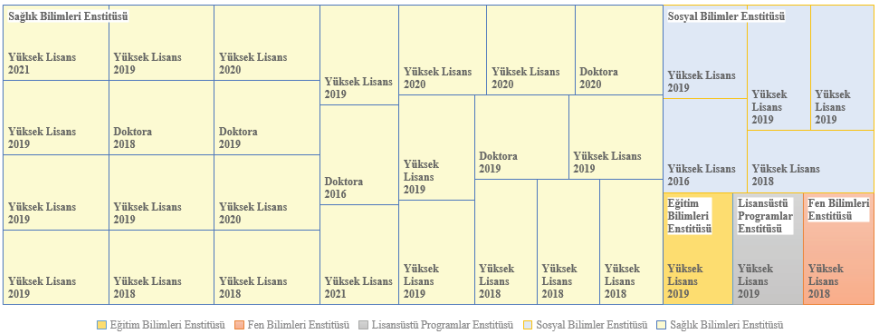

Konuyla ilgili tezlerin üniversitelere ve anabilim dallarına göre dağılımlarını içeren Şekil 2 incelendiğinde; %48,5'inin Hemşirelik, %9,1'inin Sağlık Yönetimi, %9,1'inin Psikiyatri Hemşireliği, %6,1'inin ise Cerrahi Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı'na ait olduğu görülmektedir. %27,3 ile Diğer kategorisinde yer alan Anabilim dallarının ise İç Hastalıkları Hemşireliği, Acil Hemşireliği, Toplum Ruh Sağlığı Hemşireliği, Psikoloji, Klinik Psikoloji, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları, Afet Eğitimi ve Yönetimi ile İşletme olduğu belirlenmiştir. Hemşirelik Anabilim Dalı için konuyla ilgili en fazla tezin İstanbul Okan Üniversitesi (f: 4), Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı için Süleyman Demirel Üniversitesi (f: 2), Psikiyatri Hemşireliği Anabilim Dalı için Atatürk Üniversitesi (f: 2), Cerrahi Hastalıkları Hemşireli Anabilim Dalı içinse İstinye Üniversitesi (f: 1) ve Maltepe Üniversitesi (f: 1) tarafından yazıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 2. *Konuyla İlgili Tezlerin Üniversitelere ve Anabilim Dallarına Göre Dağılımları*

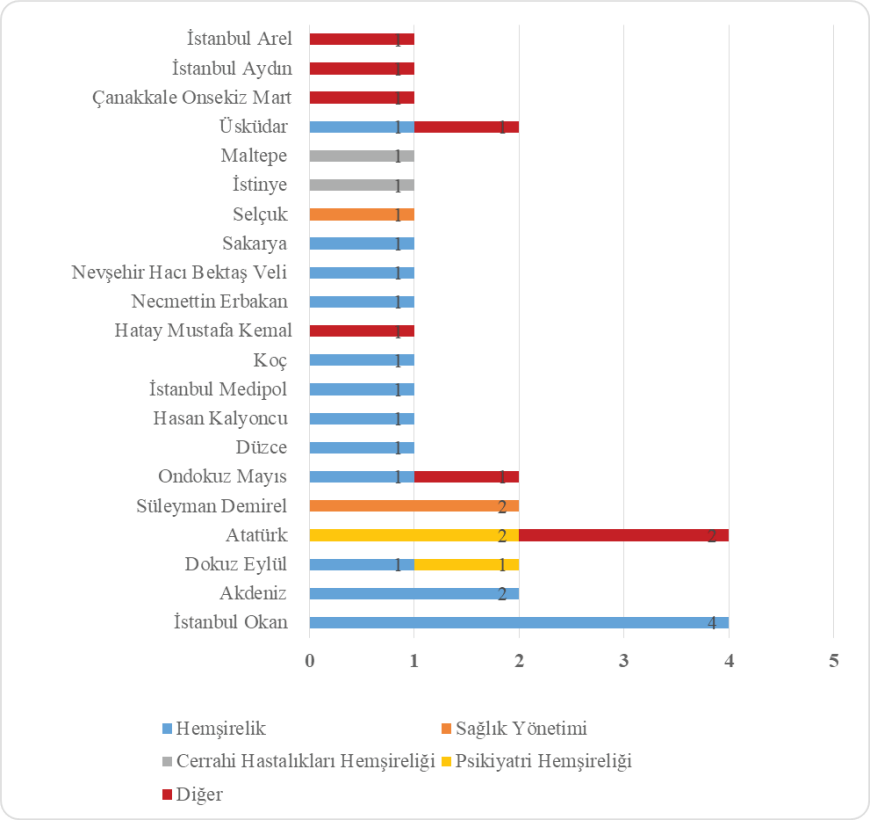

Konuyla ilgili tezlerin sağlık çalışanlarının görev unvanlarına göre dağılımlarını gösteren Şekil 3 incelendiğinde; tezlerin %63,6'sının örneklem grubunu yalnızca hemşirelerin, %12,1'ini hemşire ve hekimlerin, %6,1'ini sağlık çalışanı ve idari personelin oluşturduğu görülmektedir. Tezlerin geriye kalan %18,0'lık kısmının örneklem grubunu ise hekim ve hekim dışı sağlık personelinden oluşan katılımcıların oluşturduğu belirlenmiştir.

Şekil 3. *Konuyla İlgili Tezlerin Sağlık Çalışanlarının Görev Unvanlarına Göre Dağılımları*

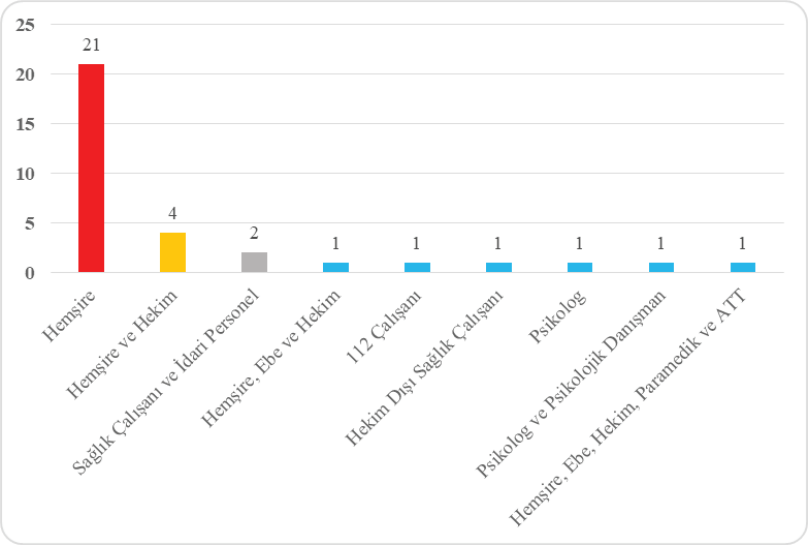

Konuyla ilgili tezlerin özetlerinde en fazla tekrarlanan kelimelerin, kelime bulutları yardımıyla görsel hale getirilerek sunulduğu Şekil 4 incelendiğinde en fazla tekrar eden ilk üç kelimenin sırayla; "Yorgunluk" (f: 27), "Merhamet" (f: 24) ve "Hemşire" (f: 22) olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 4. *Konuyla İlgili Tezlerin Özetlerinde En Fazla Tekrarlanan Kelimelerin Dağılımları*

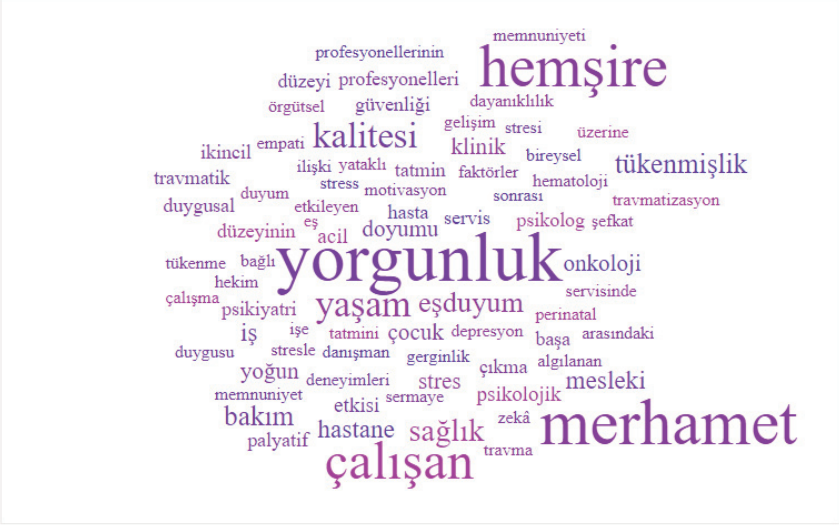

Merhamet yorgunluğu konusunda yazılmış olan tezlerde hangi değişken gruplarının ele alındığını gösteren Şekil 5 incelendiğinde en fazla kullanılan değişkenlerin sırayla; "Tükenmişlik" (f: 10), "Mesleki Yaşam Kalitesi" (f: 10), "İş ve Yaşam Doyumu" (f: 9), "Merhamet Memnuniyeti" (f: 4), "İkincil Travmatik Stres" (f: 4), "Algılanan Stres" (f: 3), "Stresle Başa Çıkma Tarzı" (f: 3), "Merhamet" (f: 2), "Hasta Güvenliği" (f: 2), "Motivasyon" (f: 1), "Empati" (f: 1), "Duygusal Zeka" (f: 1), "Kişilik" (f: 1), "Psikolojik Sermaye" (f: 1), "Psikolojik Sağlamlık" (f: 1), "Öz Anlayış" (f: 1) ve "Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları" (f: 1) olduğu ortaya konulmuştur.

Şekil 5. *Merhamet Yorgunluğu ile Birlikte Ele Alınan Değişkenlerin Dağılımları*

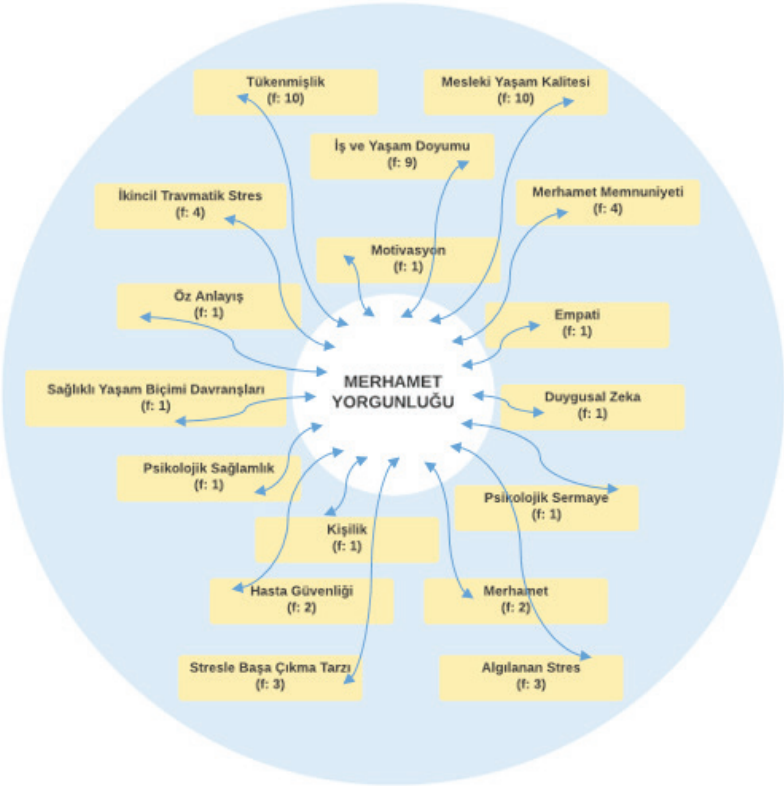

Merhamet yorgunluğu konulu tezlere ilişkin yazar, yıl, tez türü, üniversite, araştırmanın yapıldığı alan ve genel bulgularına/sonuçlarına ilişkin ayrıntılar Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre tezlerin 4'ünde (Yaman, 2020; Tanrıkulu, 2019; Özan, 2019; G. Ertümer, 2019) sağlık çalışanlarının genel olarak düşük düzeyde, 1'inde (Karaca, 2019) ortalamanın altında, 3'ünde (Yurt, 2021; Şahin, 2020; Hür, 2018) orta düzeyde ve 2'sindeyse (Bağcıvan, 2019; Bağrıyanık, 2019) yüksek

düzeyde bir merhamet yorgunluğuna sahip oldukları tespit edilmiştir. Genel olarak tezlerin örneklem hacmi ortalamasının ise 215,5 olduğu ve tezlerin %60,6'sının genel örneklem hacmi ortalamasının altında kaldığı hesaplanmıştır. Doktora tezlerinin örneklem hacimleri ortamasının (262), genel örneklem hacmi ortamasının üzerinde yer aldığı saptanmasına karşın, yüksek lisans tezlerinin örneklem hacimleri ortalamasının (207,2) ise genel örneklem hacmi ortalamasının altında kaldığı hesaplanmıştır.

Tablo 1. *Merhamet Yorgunluğu Konulu Tezlere İlişkin Temel Ayrıntılar*

	Yazar [Yıl]	**Tez Türü & Üniversite**	**Araştırma Yeri & Örneklem Sayısı**	**Bulgu/Sonuç**
1	Feyzanur Polat [2021]	Yüksek Lisans & İstanbul Medipol Üniversitesi	Çocuk Kliniği & 91	Deneyim süresi 5-10 yıl arasında olan evli hemşirelerin diğerlerine kıyasla daha fazla merhamet yorgunluğu yaşadığı belirlenmiştir. Bebek bakım odasında çalışan hemşirelerin diğerlerine göre tükenmişlik düzeylerinin daha fazla olduğu saptanmıştır. Hemşirelerin merhamet yorgunlukları arttıkça tükenmişliklerinin de anlamlı şekilde arttığı; merhamet memnuniyetlerinin ise azaldığı sonucuna erişilmiştir.
2	Suheyla Yurt [2021]	Yüksek Lisans & Atatürk Üniversitesi	Yoğun Bakım Ünitesi & 128	Hemşirelerin işe bağlı gerginliklerinin, merhamet yorgunluklarının, tükenmişliklerinin ve yaşam kalitelerinin orta düzeyde olduğu saptanmıştır. Hemşirelerin merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik düzeylerinin arttıkça, işe bağlı gerginlik düzeylerinin de yükseldiği sonucuna erişilmiştir.
3	Şule Kesbiç [2020]	Yüksek Lisans & Akdeniz Üniversitesi	Perinatal Servis Hemşireliği & 16	Fetal kayıp gibi zorlayıcı bakım anlarına tanıklık etme, kadınlar tarafından anlaşılmama ve yıpratıcı iş çevresinin merhamet yorgunluğunu tetiklediği ortaya konulmuştur.
4	Servet Cihan [2020]	Yüksek Lisans & Sakarya Üniversitesi	Psikiyatri Servisi & 150	Psikiyatri hemşirelerinin merhamet yorgunluğu yaşadıkları ve kişilik özellikleri ve empatinin merhamet yorgunluğunu etkilediği belirlenmiştir. Empati düzeyi yükseldikçe merhamet yorgunluğunun da yükseldiği saptanmıştır.
5	Emine Yaman [2020]	Yüksek Lisans & Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Onkoloji ve Palyatif Bakım Hemşireliği & 110	Hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri genel olarak düşük saptanmasına karşın palyatif bakım hemşirelerinin merhamet yorgunluğu düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. İş doyumu üzerinde merhamet yorgunluğunun etkisi saptanmamışken; yaşam doyumu üzerinde merhamet yorgunluğunun negatif yönlü ve anlamlı ilişkisi saptanmıştır.

6	Öznur Şahin [2020]	Yüksek Lisans & Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi, Acil, Yoğun Bakım 339	Hemşirelerin merhamet yorgunluğu ve tükenmişlikleri orta düzeydedir. Hemşirelerin merhamet düzeyleri yükseldikçe tükenmişlik düzeyleri anlamlı olarak azalmaktadır.
7	Melek Yağcı Özen [2020]	Doktora & Selçuk Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi, Acil, Yoğun Bakım, Palyatif, Diğer & 555	Sağlık profesyonellerinin duygusal zekâ düzeyleri yükseldikçe, merhamet yorgunluğu düzeylerinin azaldığı ortaya konulmuştur.
8	Gözdenur Tanrıkulu [2019]	Yüksek Lisans & Necmettin Erbakan Üniversitesi	Çocuk Klinikleri & 192	Hemşirelerin merhamet düzeyleri yüksek, merhamet yorgunluğu düzeyleri ise düşük bulunmuştur. Hemşirelerin merhamet düzeyleri yükseldikçe, merhamet yorgunluğu düzeylerinin düştüğü tespit edilmiştir.
9	Şenay Karaca [2019]	Yüksek Lisans & İstinye Üniversitesi	Yoğun Bakım Ünitesi & 81	Hemşirelerin %75,3'ünün merhamet yorgunluğu deneyimledikleri saptanmıştır. Merhamet yorgunluğu düzeylerinin ortalamanın altında bulunduğu hemşirelerin düşük düzeyde tıbbi hata eğilimlerine sahip olduğu rapor edilmiştir. Ayrıca hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeylerinin arttıkça, hasta güvenliği düzeylerinin de arttığı sonucuna varılmıştır.
10	Şebnem Kişmir [2019]	Yüksek Lisans & İstanbul Aydın Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi, Acil, Yoğun Bakım, Karma Servis & 410	Hekim dışı sağlık çalışanlarının merhamet yorgunluğu düzeyleri ile hem motivasyon hem de iş doyumu düzeyleri arasında anlamlı ilişkilerin olmadığı tespit edilmiştir.
11	Tuğba Çınarlı [2019]	Doktora & Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Acil & 253	Çalışma yılı, mesleği bırakmayı düşünme durumu ve mesleğini ekonomik olarak tatmin edici bulma durumu değişkenlerinin merhamet yorgunluğunu etkilediği saptanmıştır. Merhamet yorgunluğu ölçeğinin tükenmişlik ve sekonder travmatik stres alt boyut puanları yükseldikçe, iş doyumu düzeylerinin anlamlı olarak azaldığı ortaya konulmuştur.
12	Esma Bağcıvan [2019]	Yüksek Lisans & Atatürk Üniversitesi	Çocuk Klinik ve Poliklinikleri & 93	Çocuk hemşirelerinin merhamet yorgunluğu düzeyleri yüksek olup, mesleki yaşam kaliteleri düzeyi ortadır. Merhamet yorgunluğu ölçeği alt boyutlarının tümü mesleki yaşam kalitesi alt boyutlarından mesleki tatmin ile pozitif yönde; tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu ile negatif yönde ve anlamlı ilişkilidir.

13	Abdülmenef Adanır [2019]	Yüksek Lisans & Dokuz Eylül Üniversitesi	Onkoloji ve Palyatif Bakım Hemşireliği & 130	Kendine güvenen ve iyimser bir yaklaşım içimde olan hemşirelerin daha az merhamet yorgunluğu deneyimledikleri ortaya konulmuştur. Hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de arttığı, merhamet memnuniyeti düzeylerininse azaldığı bulunmuştur.
14	Ahmet Özan [2019]	Yüksek Lisans & Atatürk Üniversitesi	Yoğun Bakım Ünitesi & 182	Hemşirelerin merhamet düzeyi yüksek, merhamet yorgunluğu düzeyleri düşük bulunmuştur. Hemşirelerin merhamet düzeyleri yükseldikçe merhamet yorgunluğu düzeylerinin anlamlı şekilde azaldığı saptanmıştır. 19-24 yaş aralığındaki genç, lise mezunu ve 0-1 yıl arası deneyime sahip olan hemşirelerin merhamet yorgunluklarının anlamlı olarak daha yüksek olduğu sonucuna erişilmiştir.
15	Tuğba Pehlivan [2019]	Doktora & Koç Üniversitesi	Onkoloji ve Hematoloji Hemşireliği & 125	Uzun ve kısa süreli eğitimin hemşirelerin merhamet yorgunluğu, tükenmişlik, algılanan stres ve psikolojik sağlamlık düzeyleri üzerinde etkisi olmadığı; fakat her iki yöntemin de merhamet memnuniyeti üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir.
16	Ayşe Gülen Ertümer [2019]	Yüksek Lisans & Süleyman Demirel Üniversitesi	Bilgi Yok & 415	Hekim ve hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri arttıkça hasta güvenliği düzeylerinin anlamlı şekilde azaldığı rapor edilmiştir. Ayrıca sağlık çalışanlarının merhamet yorgunluklarının düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir.
17	Hanife Salur [2019]	Yüksek Lisans & İstanbul Okan Üniversitesi	Bilgi Yok & 205	Hekimlerin merhamet yorgunluğunun hemşirelerden daha yüksek olduğu; psikolojik sermaye düzeylerinin ise daha düşük olduğu saptanmıştır. Merhamet yorgunluğu ile psikolojik sermayenin sadece psikolojik dayanıklılık alt boyutu arasında negatif yönde anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Sağlık çalışanlarının merhamet yorgunlukları arttıkça psikolojik sağlamlık düzeylerinin 2,14 kat düştüğü rapor edilmiştir.
18	Ömer Demirbilek [2019]	Yüksek Lisans & Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Acil & 345	112 sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğunun merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik için yüksek ve orta riskte olduğu belirlenmiştir. Ayrıca merhamet yorgunluğu düzeyi arttıkça, tükenmişlik düzeyinin de arttığı sonucuna varılmıştır.
19	Kübra Tuş Yiğit [2019]	Yüksek Lisans & İstanbul Arel Üniversitesi	Bilgi Yok & 300	Dezavantajlı gruplarla çalışan psikologlarda stresle başa çıkma tarzlarının merhamet yorgunluğu üzerinde etkisi olduğu bulunmuştur. Ayrıca depresyon, anksiyete ve stresin merhamet yorgunluğu üzerinde açıklayıcılığa sahip olduğu saptanmıştır.

20	Yunus Bağrıyanık [2019]	Yüksek Lisans & İstanbul Okan Üniversitesi	Psikiyatri Servisi & 167	Hemşirelerin %35'inin yüksek düzeyde merhamet yorgunu oldukları belirlenmiştir. İş stresi, işe bağlı gerginlik, depresyon, duygusal tükenme, ikincil travmatik stres ve merhamet yorgunluğu değişkenleri arasında anlamlı ilişkilerin olduğu rapor edilmiştir.
21	Özlem Demirci Aygün [2019]	Yüksek Lisans & İstanbul Bilgi Üniversitesi	Genel & 208	Sağlık profesyonellerinin ikincil travmatik stres düzeyleri arttıkça, merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik düzeylerinin de arttığı, mesleki tatmin düzeylerinin azaldığı sonucuna varılmıştır.
22	Elif Ergün [2019]	Yüksek Lisans & Okan Üniversitesi	Acil Servis & 316	Sağlık profesyonellerinin merhamet düzeyleri ile mesleki tatmin düzeylerinin yüksek; tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu düzeylerininse düşük olduğu tespit edilmiştir.
23	Oğuz Koyuncu [2019]	Yüksek Lisans & Düzce Üniversitesi	Çocuk Klinikleri & 128	Hemşirelere kıyasla hekimlerin tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Nöbetli çalışanlarda mesleki tatmin düzeyinin daha düşük olduğu; özel hastanelerde çalışanlarda ise mesleki tatmin düzeyinin yüksek, tükenmişlik düzeyinin düşük olduğu ortaya konulmuştur.
24	Yağmur Çolak [2018]	Yüksek Lisans & Akdeniz Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi, Yoğun Bakım, Acil, Ameliyathane & 118	Hemşirelerin merhamet yorgunlukları arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de arttığı tespit edilmiştir. Uygulanan dans ve hareket terapisi yöntemlerinin hemşirelerin ortalama mesleki tatmin düzeylerini artırdığı, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu düzeylerini azalttığı saptanmış fakat bu sonuç kanıtlanamamıştır.
25	Sezgin Kılıç [2018]	Yüksek Lisans & Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Acil servis ve diğer tüm birimler & 260	Hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de anlamlı şekilde arttığı ortaya konulmuştur. Hemşirelerin yaşı ilerledikçe merhamet yorgunluğu düzeylerinin azaldığı belirlenmiştir.
26	Funda Koca [2018]	Yüksek Lisans & Maltepe Üniversitesi	Onkoloji, Acil, Ameliyathane, Özel Bakım ve Karma Servisler & 118	İleri yaşlarda olan, mesleğinde ve çalıştığı birimde toplam hizmet süresi daha fazla olanlarda merhamet yorgunluğu ve tükenmişliğin daha yüksek olduğu bulunmuştur. Onkoloji servisinde çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

27	Sevgi Hür [2018]	Doktora & Atatürk Üniversitesi	Yoğun Bakım Ünitesi & 152	Yoğun bakım ünitesi hemşirelerinin düşük düzeyde ikincil travma, orta düzeyde mesleki tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu deneyimledikleri ortaya konulmuştur. Sonuç olarak yoğun bakım hemşirelerinde stres yönetimi eğitiminin merhamet yorgunluğunu azaltmada etkili olduğu görülmüştür.
28	Derya Kara [2018]	Yüksek Lisans & İstanbul Okan Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi ve Yoğun Bakım Ünitesi & 412	Hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri arttıkça öz anlayış düzeylerinin anlamlı derecede düştüğü ortaya konulmuştur. Gece vardiyasında çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeylerinin, gündüz vardiyasındakilere kıyasla anlamlı derecede daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.
29	Tuba Denk [2018]	Yüksek Lisans & Hasan Kalyoncu Üniversitesi	Acil, Cerrahi, Yoğun Bakım Ünitesi & 207	Hemşirelerin eğitim düzeyleri yükseldikçe merhamet yorgunluğu düzeylerinin azaldığı; yaşları ilerledikçe mesleki tatmin oranlarının arttığı tespit edilmiştir.
30	Dilara Tahincioğlu [2018]	Yüksek Lisans & Üsküdar Üniversitesi	Hastane ve okul & 60	Merhamet yorgunluğu arttıkça tükenmişliğin ve umursamazlığın da anlamlı olarak arttığı, bilinçli farkındalığın azaldığı rapor edilmiştir.
31	Sevtap Ezer [2018]	Yüksek Lisans & Üsküdar Üniversitesi	Dâhili, Cerrahi, Yoğun Bakım, Psikiyatri, Çocuk Hastalıkları, Aile Hekimliği, Ortopedi, Onkoloji, Kadın Hastalıkları & 274	Ayda en fazla dört nöbet tutanlarda merhamet yorgunluğunun düşük düzeyde olduğu saptanmışken; en fazla beş yıllık bir mesleki deneyime sahip olanlarda ise yüksek olduğu tespit edilmiştir. Merhamet yorgunluğu arttıkça fiziksel aktivite, beslenme, kendini geliştirme, kişilerarası iletişim ve stres yönetimi durumlarının anlamlı olarak azaldığı sonucuna varılmıştır.
32	Fatma Nur Polat [2016]	Yüksek Lisans & Süleyman Demirel Üniversitesi	Bilgi Yok & 346	Üniversite hastanelerine kıyasla devlet hastanelerinde çalışan kadın hemşirelerin daha yüksek düzeyde merhamet yorgunluğu deneyimledikleri saptanmıştır.
33	Gülay Yılmaz [2016]	Doktora & Dokuz Eylül Üniversitesi	Onkoloji & 225	Hemşirelerin merhamet yorgunluğu düzeyleri arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de anlamlı şekilde arttığı belirlenmiştir. Fakat merhamet yorgunluğu ile merhamet memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Merhamet yorgunluğu konusunda yazılmış olan tezlerin çeşitli açılardan ortak ve farklı yönlerinin ortaya konulması ve bundan sonraki dönemlerde konuyla ilgili yapılması planlanan yeni çalışmalar için temel bir kaynak teşkil etmesi amacıyla yapılmış olan bu çalışma kapsamında 33 adet tez incelenmiştir. Çalışma sonucunda merhamet yorgunluğu konusunda yazılmış olan tezlerin dörtte üçünden fazlasının Sağlık Bilimleri Enstitüsü çatısı altında yazıldığı, yaklaşık yarıya yakınının 2019 yılına ait olduğu ve tezlerin büyük bir bölümünün yüksek lisans türünde tamamlandığı ortaya konulmuştur.

Anabilim dalları açısından ele alındığında tezlerin yarıya yakınının Hemşirelik Anabilim Dalı çatısı altında verildiği, bu anabilim dalı kapsamında en fazla tezin vakıf üniversitesi statüsünde olan İstanbul Okan Üniversitesi bünyesinde tamamlandığı ve tezlerin yarıdan fazlasının örneklem grubunu hemşirelerin oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Buradan hareketle, merhamet yorgunluğu konulu araştırmalarda fikrine, algısına ve tutumuna en sık başvurulan örneklem grubunun başında hemşirelerin yer aldığını ifade etmek mümkündür. Dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de hasta ve hasta yakınları ile en fazla iletişim kuran, onlarla etkileşim halinde olan ve hastalara sunulan bakımda en ön planda yer alan sağlık personelinin başında hemşireler gelmektedir. Bu durum, hemşirelik mesleğinin doğasından ve hemşirelerin kişilik özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir. Zira, Walpita ve Arambepola (2020) da hemşireliğin, dünyanın en eski mesleklerinden biri olarak kabul edildiğini ve hemşirelerin, hastalar için ilk temas noktası olan sağlık bakım sistemlerinin omurgasını oluşturduğuna atıfta bulunmaktadırlar. Sonuç itibariyle merhamet yorgunluğu konusunun en fazla hemşireler üzerinde araştırılması şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır. Çalışma kapsamında değerlendirilen tezlere ait özetlerin kelime bulutları yardımıyla incelenmesi sonucunda en fazla tekrar eden ilk üç kelimeden birinin "hemşire" olması da bu, merhamet yorgunluğu konusunun en fazla hemşireler üzerinde incelendiğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Bu çalışmanın sonucunda merhamet yorgunluğu konulu tezlerde en fazla çalışılan ilk üç değişkenin sırayla tükenmişlik, mesleki yaşam kalitesi ve iş ve yaşam doyumu olduğu sonucuna varılmıştır. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğindeyse merhamet yorgunluğu ile; etik duyarlılık (Kılıç vd., 2020), işle ilgili stres ve yaşamın anlamı (Aslan vd., 2021), iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışı (Chu, 2021), algılanan stres, merhamet memnuniyeti ve tükenmişlik (Ruiz-Fernández vd., 2020), tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti (Waters, 2021), işe angaje olma, psikolojik sağlamlık ve işten ayrılma niyeti (Cao ve Chen, 2021), tükenmişlik ve umutsuzluk (Franza vd., 2020), presenteizm, psikolojik

sağlamlık ve kötü çocukluk çağı deneyimleri (Bouchard ve Rainbow, 2021), ikincil travmatik stres, merhamet memnuniyeti ve tükenmişlik (Wang vd., 2020) gibi değişkenleri ele alan çalışmaların mevcut olduğu sonucuna varılmıştır. Buradan hareketle bu çalışmada elde edilen sonuçların genel olarak uluslararası literatürle paralellik gösterdiği belirtilebilir.

Çalışma kapsamında değerlendirilen tezlerin neredeyse tamamında sağlık çalışanlarının merhamet yorgunluğu düzeyleri hakkında sayısal bir ortalama ve standart sapma değeri sunulmuş olmasına rağmen, çok az tezde bu değerlerin neyi işaret ettiği (Düşük mü? Orta mı? Yüksek mi?) hakkında herhangi bilgiye ver verilmediği sonucuna varılmıştır. Buna göre tezlerin yalnızca 4'ünde sağlık çalışanlarının genel olarak düşük düzeyde, 1'inde ortalamanın altında, 3'ünde orta düzeyde ve 2'sindeyse yüksek düzeyde bir merhamet yorgunluğuna sahip oldukları raporlanmıştır. Ayrıca tezlerin yaklaşık %40'ının genel örneklem hacmi ortalamasının üzerinde olduğu sonucuna varılmıştır. Aralarındaki fark çok fazla olmasa da, doktora tezlerinin örneklem hacimleri ortalamasının yüksek lisans tezlerinden daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada yüksek lisans tezi sayısının doktora tezi sayısından yaklaşık yedi kattan daha fazla olduğun ortaya konulması, merhamet yorgunluğu konusunun yüksek lisans düzeyinde daha fazla ilgi gördüğünün bir yansıması olabilir. Dolayısıyla ileriki yıllarda ilgili konunun doktora düzeyinde ve daha geniş örneklem hacimlerinde çalışılması önerilebilir. Konunun en çok hemşirelik anabilim dalından sonra sağlık yönetimi anabilim dalı çatısı altında ele alındığı sonucuna varılmıştır. Buradan hareketle özellikle sağlık yönetimi bölümlerini içeren lisansüstü programlarda merhamet yorgunluğu konusuna daha çok dikkat çekilmesi söz konusu olabilir. Çünkü merhamet yorgunluğu düzeyinin birtakım örgütsel sonuçları olduğu bilinmektedir. Bu yüzden sağlık yönetimi alanında da araştırmaların yapılması, literatürün zenginleşmesine yardımcı olacaktır.

Üzerinde en fazla araştırma yapılan örneklem grubunun başında hemşirelerin geldiği saptanmıştır. Bundan sonraki araştırmalarda yalnızca sağlık çalışanlarının değil, sağlık dışı personelin de çalışmaya dahil edilerek, her iki grubun da merhamet yorgunluğu düzeyleri kıyaslanabilir. Özellikle bu konunun içinde bulunduğumuz yoğun Covid-19 pandemisiyle bağdaştırılması ve farklı örgütsel değişkenlerle birlikte ele alınıp incelenmesi alan yazına farklı ve güncel bir soluk kazandırabilir. İlgili konuda yazılacak tezlerde, hem özet hem de metin kısmında katılımcıların merhamet yorgunluklarının hangi düzeyde saptandığı okuyucuya açıkça sunulmalıdır. Son olarak, ileriki yıllarda bu araştırmanın tezler gibi gri literatür dışındaki diğer ulusal ve uluslararası makaleleri de kapsayacak şekilde tekrarlanması literatürün gelişimine faydalı olabilir.

Kaynaklar

Abendroth, M., & Flannery, J. (2016). Predicting the risk of compassion fatigue: a study of hospice nurses. Journal of Hospice and Palliative Nursing, 8(6), 346-356. https://doi.org/10.1097/00129191- 200611000-0000

Ariapooran, S. (2014). Compassion fatigue and burnout in Iranian nurses: The role of perceived social support. *Iranian journal of nursing and midwifery research*, *19*(3), 279-284.

Aslan, H., Erci, B., & Pekince, H. (2021). Relationship Between Compassion Fatigue in Nurses, and Work-Related Stress and the Meaning of Life. *Journal of Religion and Health*, 1-13. https://doi.org/10.1007/s10943-020-01142-0

Babaei, S., & Haratian, M. (2020). Compassion satisfaction and fatigue in cardiovascular nurses: A cross-sectional descriptive study. *Iranian Journal of Nursing and Midwifery Research*, *25*(3), 212. https://doi.org/10.4103/ijnmr.IJNMR_112_19

Borges, E. M. D. N., Fonseca, C. I. N. D. S., Baptista, P. C. P., Queirós, C. M. L., Baldonedo-Mosteiro, M., & Mosteiro-Diaz, M. P. (2019). Compassion fatigue among nurses working on an adult emergency and urgent care unit. *Revista latino-americana de enfermagem*, *27*. http://dx.doi.org/10.1590/1518-8345.2973.3175.

Bouchard, L., & Rainbow, J. (2021). Compassion fatigue, presenteeism, Adverse Childhood Experiences (ACES), and resiliency levels of Doctor of Nursing Practice (DNP) students. *Nurse Education Today*, *100*, 104852. https://doi.org/10.1016/j.nedt.2021.104852

Brennan, C. (2021). Compassion fatigue: Strategies for minimizing impact on aesthetic medical providers. *Plastic Surgical Nursing*, *41*(1), 61-63. https://doi.org/10.1097/PSN.0000000000000365

Cao, X., & Chen, L. (2021). The impact of resilience on turnover intention in dialysis nurses: The mediating effects of work engagement and compassion fatigue. *Japan Journal of Nursing Science*, e12414. https://doi.org/10.1111/jjns.12414

Chu, L. C. (2021). The Influence of Compassion Fatigue on Job Performance and Organizational Citizenship Behaviors: The Moderating Effect of Person–Job Fit. *Journal of Nursing Scholarship*. https://doi.org/10.1111/jnu.12644

Chu, L. C. (2021). The Influence of Compassion Fatigue on Job Performance and Organizational Citizenship Behaviors: The Moderating Effect of Person–Job Fit. *Journal of Nursing Scholarship*. https://doi.org/10.1111/jnu.12644

Copeland, D. (2021). Brief workplace interventions addressing burnout, compassion fatigue, and teamwork: A pilot study. *Western Journal of Nursing Research*, *43*(2), 130-137. https://doi.org/10.1177/0193945920938048

Duarte, J., & Pinto-Gouveia, J. (2017). The role of psychological factors in oncology nurses' burnout and compassion fatigue symptoms. European Journal of Oncology Nursing, 28, 114-121. https://doi. org/10.1016/j. ejon.2017.04.002

Figley, C. R. (1995). Compassion fatigue as secondary traumatic stress disorder: An overview. In C. R.

Franza, F., Basta, R., Pellegrino, F., Solomita, B., & Fasano, V. (2020). The Role of Fatigue of Compassion, Burnout and Hopelessness in Healthcare: Experience in the Time of COVID-19 Outbreak. *Psychiatria Danubina*, *32*(1), 10-14.

Gök, G. (2015). Merhamet etmenin dayanilmaz ağirliği: hemşirelerde merhamet yorgunluğu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *20*(2), 299-313.

Hooper, C., Craig, J., Janvrin, D. R., Wetsel, M. A. ve Reimels, E. (2010). Compassion satisfaction, burnout, and compassion fatigue among emergency nurses compared with nurses in other selected inpatient specialties. Journal of Emergency Nursing: JEN: Official Publication of the Emergency Department Nurses Association, 36(5), 420-427. https://doi.org/10.1016/j.jen.2009.11.027

Hoşgör, H., & Gün, İ. (2020). Mobbing Ve Tükenmişlik Arasındakı İlişki: Bir Meta Analiz Çalışması. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(2), 245-261.

Jin, M., Wang, J., Zeng, L., Xie, W., Tang, P., & Yuan, Z. (2021). Prevalence and factors of compassion fatigue among nurse in China: A protocol for systematic review and meta-analysis. *Medicine*, *100*(3). https://doi.org/10.1097/MD.0000000000024289

Joinson, C. (1992). Coping with compassion fatigue. *Nursing*, *22*(4), 116-118.

Kılıç, D., Bakan, A. B., Aslan, G., & Uçar, F. (2020). Onkoloji Birimleri ve Yoğun Bakım Ünitelerinde Çalışan Hemşirelerde Etik Duyarlılık ve Merhamet Yorgunluğu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, *4*(1), 20-29.

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(15), 170-189.

Koçak, A., & Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk İletişim*, 4(3), 21-28.

Limon, S. (2019). Sağlık kuruluşlarında duygusal bulaşma ve iş motivasyonu: tıbbi sekreterler üzerinde bir uygulama. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, *2*(2), 224-241.

McHolm, F. (2006). Rx for compassion fatigue. *Journal of Christian Nursing*, *23*(4), 12-19.

Mento, C., Silvestri, M. C., Merlino, P., Nocito, V., Bruno, A., Muscatello, M. R. A., ... & Kawai, T. (2021). Secondary traumatization in healthcare professions: a continuum on compassion fatigue, vicarious trauma and burnout. *Psychologia*, 2020-B013. https://doi.org/10.2117/psysoc.2020-B013

Pehlivan, T., & Güner, P. (2018). Merhamet yorgunluğu: Bilinenler, bilinmeyenler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, *9*(2), 129-134. https://doi.org/10.14744/phd.2017.25582

Petitta, L., Jiang, L., Hartel, E. J. C. (2017). Emotional contagion and burnout among nurses and doctors: Do joy and anger from different sources of stakeholders matter? Stress and Health, 33, 358-369. https://doi.org/10.1002/smi.2724

Polat, F. N., & Erdem, R. (2017). Merhamet yorgunluğu düzeyinin çalışma yaşam kalitesi ile ilişkisi: sağlık profesyonelleri örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(26), 291-312.

Ruiz-Fernández, M. D., Ramos-Pichardo, J. D., Ibáñez-Masero, O., Cabrera-Troya, J., Carmona-Rega, M. I., & Ortega-Galán, Á. M. (2020). Compassion fatigue, burnout, compassion satisfaction and perceived stress in healthcare professionals during the COVID-19 health crisis in Spain. *Journal of clinical nursing*, *29*(21-22), 4321-4330. https://doi.org/10.1111/jocn.15469

Saleh, U. S., Jenkins, P., Saleh, B., Saleh, M., Sammour, H. A., Tiking, D., & Abujoudeh, E. (2021). Nurses Compassion Fatigue during the Pilgrim (Al-Hajj) Season. *Saudi Journal of Health Systems Research*, 1-10. https://doi.org/10.1159/000514644

Sinclair, S., Raffin-Bouchal, S., Venturato, L., Mijovic-Kondejewski, J., & Smith-MacDonald, L. (2017). Compassion fatigue: A meta-narrative review of the healthcare literature. *International journal of nursing studies*, *69*, 9-24. https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2017.01.003

Sung, K., Seo, Y., & Kim, J. H. (2012). Relationships between compassion fatigue, burnout, and turnover intention in Korean hospital nurses. *Journal of Korean Academy of Nursing*, *42*(7), 1087-1094. http://dx.doi.org/10.4040/jkan.2012.42.7.1087

Van der Cingel, M. (2011). Compassion in care: A qualitative study of older people with a chronic disease and nurses. *Nursing ethics*, *18*(5), 672-685. https://doi.org/10.1177%2F0969733011403556

Walpita, Y. N., & Arambepola, C. (2020). High resilience leads to better work performance in nurses: Evidence from South Asia. *Journal of nursing management*, *28*(2), 342-350. http://doi.org/10.1111/jonm.12930

Wang, J., Okoli, C. T., He, H., Feng, F., Li, J., Zhuang, L., & Lin, M. (2020). Factors associated with compassion satisfaction, burnout, and secondary traumatic stress among Chinese nurses in tertiary hospitals: A cross-

sectional study. *International journal of nursing studies*, *102*, 103472. https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2019.103472

Waters, W. (2021). A Quantitative Study of Relationships between Compassion Fatigue and Burnout to Turnover Intention in Alabama Trauma Center Nurses. *Doctoral Dissertations and Projects*. 2934. https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/2934

Yılmaz, G., & Üstün, B. (2018). Hemşirelerde profesyonel yaşam kalitesi: Merhamet memnuniyeti ve merhamet yorgunluğu. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, *9*(3), 205-211. https://doi.org/10.14744/phd.2018.86648

Yoder, E. A. (2010). Compassion fatigue in nurses. *Applied nursing research*, *23*(4), 191-197. https://doi.org/10.1016/j.apnr.2008.09.003

Zeidner, M., Hadar, D., Matthews, G., & Roberts, R. D. (2013). Personal factors related to compassion fatigue in health professionals. *Anxiety, Stress & Coping*, *26*(6), 595-609. https://doi.org/10.1080/10615806.2013.777045

Zhang, L., Zhang, T., Ren, Z., & Jiang, G. (2021). Predicting compassion fatigue among psychological hotline counselors using machine learning techniques. *Current Psychology*, 1-12. https://doi.org/10.1007/s12144-021-01776-7

** Çalışma Kapsamında Kullanılan Tezlere İlişkin Kaynaklar

**Adanır, A. (2019). Onkoloji ve Palyatif Bakım Kliniklerinde Çalışan Hemşirelerin Merhamet Yorgunluğu ve Stresle Başa Çıkma Tarzlarının Belirlenmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Aygün, Ö. D. (2019). Kalp-Damar Hastanesi Çalışanlarında Görülen İkincil Travmatizasyon, Eş Duyum Yorgunluğu ve Tükenmişlik Belirtilerinin Sıklığı İle Bu Sorunlarla İlişkili Risk ve Koruyucu Faktörler: Siyami Ersek Örneği. İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Bağcıvan, E. (2019). Çocuk Hemşirelerinde Merhamet Yorgunluğunun Mesleki Yaşam Kalitesi İle İlişkisi. Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Bağrıyanık, Y. (2019). Psikiyatri Yataklı Servisinde Çalışan Hemşirelerin İş Stresi İle Depresyon, Duygusal Tükenme, İkincil Travmatik Stres ve Eşduyum Yorgunluğu Arasındaki İlişki, İstanbul Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Cihan, S. (2020). Psikiyatri Servislerinde Çalışan Hemşirelerde Kişilik, Merhamet Yorgunluğu ve Empati Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Sakarya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Çınarlı, T. (2019). Acil Hemşirelerinde Merhamet Yorgunluğunu Etkileyen Faktörler. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

**Çolak, Y. (2018). Dans ve Hareket Terapisi Yöntemlerinin Kullanımının, Hemşirelerin Mesleki Tatmin, Tükenmişlik ve Eşduyum Yorgunluğu Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. Akdeniz Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Demirbilek, Ö. (2019). 112 Acil Sağlık Çalışanları Arasında Eşduyum Yorgunluğu, Eşduyum Tatmini ve Tükenmişlik-Kayseri İli Örneği. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Denk, T. (2018). Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Hemşirelerde Mesleki Yaşam Kalitesi Merhamet Memnuniyeti Merhamet Yorgunluğu. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Ergün, E. (2019). Acil Serviste Görev Yapan Sağlık Çalışanlarının Yaşam Kalitelerinin Merhamet Duygusuna Etkisinin Belirlenmesi. İstanbul Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Ertümer, A. G. (2019). Sağlık Profesyonellerinin Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Hasta Güvenliğine Etkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Ezer, S. (2018). Sağlık Çalışanlarının Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları İle Profesyonel Yaşam Kaliteleri Arasındaki İlişkinin ve Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi. Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Hür, S. (2018). Yoğun Bakım Hemşirelerine Verilen Stres Yönetimi Eğitiminin Merhamet Yorgunluğuna Etkisi. Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

**Kara, D. (2018). Hemşirelerin Merhamet Yorgunluklarının ve Öz Anlayışlarının İncelenmesi. Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

**Karaca, Ş. (2019). Yoğun Bakım Ünitesinde Çalışan Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğunun Hasta Güvenliğine Etkisi. İstinye Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Kesbiç, Ş. (2020). Perinatal Alanda Çalışan Hemşirelerin Şefkat Yorgunluğu ve Memnuniyeti Deneyimleri: Fenomenolojik Çalışma. Akdeniz Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Kılıç, S. (2018). Devlet Hastanesinde Çalışan Hemşirelerde Travmatik Stres Belirtileri, Mesleki Tatmin Tükenmişlik ve Eşduyum Yorgunluğunun İncelenmesi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Kişmir, Ş. (2019). Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Çalışanların Motivasyonu ve İş Doyumlarına Etkisi: Sağlık Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama ve Kamu - Özel Hastane Karşılaştırması. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Koca, F. (2018). Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu ve Etkili Faktörlerin İncelenmesi. Maltepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Koyuncu, O. (2019). Çocuk Kliniklerinde Çalışan Sağlık Profesyonellerinin Mesleki Yaşam Kalitesini Etkileyen Bireysel ve Çevresel Faktörler. Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Özan, A. (2019). Yoğun Bakım Hemşirelerinde Merhametin ve Merhamet Yorgunluğunun Belirlenmesi. Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Özen, M. Y. (2020). Sağlık Çalışanlarının Duygusal Zeka Düzeyinin Merhamet Yorgunluğuna Etkisinde Bireysel ve Örgütsel Değişkenlerin Aracı Rolü. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

**Pehlivan, T. (2019). Onkoloji-Hematoloji Hemşirelerine Uygulanan Kısa Ve Uzun Süreli Merhamet Yorgunluğu Dayanıklılık Programı'nın Yaşam Kalitesi, Algılanan Stres Ve Psikolojik Dayanıklılık Üzerine Etkisi. Koç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

**Polat, F. C. (2020). Çocuk Kliniklerinde Çalışan Hemşirelerin Yaşam Kalitesinin Belirlenmesi. İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

**Polat, F. N. (2016). Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Çalışma Yaşam Kalitesi İle İlişkisi: Sağlık Profesyonelleri Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Şahin, Ö. (2020). Hemşirelerin Merhamet Yorgunluğu ve Tükenmişlik Düzeylerinin Belirlenmesi. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Salur, H. (2019). Bir Eğitim Araştirma Hastanesinde Çalişan Hekim Ve Hemşirelerde Psikolojik Sermaye İle Merhamet Yorgunluğu Arasindaki İlişki. İstanbul Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Tahincioğlu, D. (2018). Psikologların ve Psikolojik Danışmanların İş Doyumu, Çalışma Yaşam Kaliteleri ve Merhamet Düzeylerinin Karşılaştırılması. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Tanrıkulu, G. (2019). Çocuk Kliniklerinde Çalışan Hemşirelerde Merhamet Düzeyi ve Merhamet Yorgunluğunun Belirlenmesi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitisü, Yüksek Lisans Tezi.

**Yaman, E. (2020). Onkoloji ve Palyatif Bakım Hemşirelerinin Merhamet Yorgunluğunun İş ve Yaşam Doyumuna Etkisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Yiğit, K. T. (2019). Dezavantajlı Gruplarla Çalışan Psikologlarda Eşduyum Yorgunluğu ve Stresle Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

**Yılmaz, G. (2016). Onkoloji Hemşirelerinin Eşduyum Yorgunluğu, İş Doyumu, Tükenmişlik ve Travma Sonrası Gelişim Düzeylerine Psikoeğitimin Etkisi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlik Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

**Yurt, S. (2021). Yoğun Bakım Ünitelerinde Çalışan Hemşirelerin İşe Bağlı Gerginliklerinin ve Yaşam Kalitelerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Bölüm 49

COVID-19 VE RESTORAN İŞLETMELERİ[1]

Burak CAMADAN[2]
Özlem ALTUN[3]

1 Bu çalışma Burak Camadan'ın "COVID-19 Önlemleri Kapsamında Restoran İşletmelerinde Hizmet Algısının Ölçülmesi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Yüksek Lisans Öğrencisi Doğu Akdeniz Üniversitesi, e-mail: burakcamadan28@hotmail.com ,ORCID: 0000-0002-0373-4355

3 Yrd. Doç Dr. Doğu Akdeniz Üniversitesi, e-mail: ozlem.altun@emu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0830-002X

Restoran İşletmelerinin Tanımı

Restoran işletmeleri, müşterilerin yiyecek-içecek gereksinimlerini belli bir bedel yardımı ile karşılamakta olan ticari amaçlı işletmelerdir (Aktaş, 2011). Restoran işletmelerinin tanımı "insanların kendi meskenleri dışında değişik sebeplerle yaptıkları geçici seyahatlerde ve konaklamalarda yeme-içme gibi en temel ihtiyaçlarının giderilmesi maksadıyla mal ve hizmet sunumlarıyla kar etmek için kurulmuş işletmeler" şeklinde yapılmaktadır (Sökmen, 2011: 20). Çetinkaya (1996: 14) ise restoran işletmelerini; "seyahat eden kişilerin beslenme ihtiyaçlarını olabildiğince karşılamak ve belirli bir kar sağlamak amacıyla kurulan ticari işletmelerdir" olarak tanımlamıştır. Restoran işletmeleri aynı zamanda personelin hizmet kalitesi, bakım durumu, donatımı ve konforu bakımından insanların beslenme gereksinimlerini gidermeyi meslek şeklinde kabul etmekte olan sosyal, ekonomik ve disiplin altına alınmış işletmelerdir (Bölükoğlu, 1988: 30). Buna ek olarak restoran işletmeleri ev haricinde pek çok sayıda insanın bir yemekhane düzeninde yemek yemesine imkan sağlayacak fiziksel özelliklere sahip birimler şeklinde de tanımlanabilmektedir (Odabaşı, 1997: 20).

Restoran işletmeleri genellikle bağımsız işletmelerdir ancak otellerin herhangi bir departmanı olarak da hizmet verebilmektedirler. Günümüzde ise en çok bilinen yiyecek-içecek işletmeleri ise; oteller, kafeler, barlar ve lokantalardır (Türksoy, 2002). Diğer bir tanıma göre ise restoran işletmeleri; kişilerin kendi bulundukları yer dışında değişik sebeplerle yapmış oldukları seyahatlerde ve geçici konaklama yerlerinde yeme-içme gereksinimlerini karşılanması sebebiyle hizmet ve mal üreten ticari niteliğe sahip olan işletmelerdir (Koçak, 2012: 1). Restoran işletmelerinde yalnızca yiyecek-içecek işletmeleri sunulmamaktadır. Bunun yanı sıra, ziyafet, toplantı ve merasim gibi etkinliklerin yapıldıkları sosyal alanlardır (Türksoy, 2002).

Restoran İşletmelerinin Tarihsel Gelişimi

Restoran işletmelerinin tarihi, yiyecek-içecek alanındaki gelişmelere paralellik göstermektedir (Sarıışık vd., 2010: 2). Yiyecek kelimesi herkes çeşitli çağrışımlar yapmaktadır ancak yiyecek yaşamı devam ettirebilmek için bir zorunluluk, keyif unsuru, bir bağımlılık ve aynı zamanda sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk insanlar ham besinler, yaban hayvanları ve kabuksuz meyvelere yaşamlarını idame ettirebilmişlerdir. Daha sonra ise insanların yerleşik hayata geçiş yapması, hayvanları evcilleştirmesi, tarlada çalışması ve ateşi bulmaları pişirme yöntemlerini geliştirmelerine sebep olmuştur. Uygarlıkların başlangıcı, topluca yiyecek hizmetlerinin sağlanmasıyla beraber bir tutulmaktadır. Yemek hizmetlerine ait en eski bulgular Mısır'da bulunmuştur ve mutfak kültürü

Mezopotamya Çin ve Hitit ile birlikte gelişme göstermiştir. Bunun sonucunda ise Ortaçağ'dan itibaren toplu beslenme sistemiyle birlikte yiyecek hizmetleri ticari bir faaliyet olarak uygulanmıştır ve sanayileşme ile kentleşmenin gelişimine paralel olarak gelişim göstermiş olup, şu an günlük yaşantımızın önemli bir parçasını da oluşturmaktadır (Türksoy, 2002: 4). Literatürdeki bazı kaynaklar sektörün tarihçesini yakın geçmişe dayandırmaktadır ve sektörün temellerinin ilk çağlarda yaşamış olan medeniyetlerin attıklarını belirlemektedirler. Özellikle Romalılar, Sümerler, Hititler, Mısırlılar ve Helenlerin bu alandaki çalışmaları yiyecek-içecek sektörünün temellerini meydana getirmiştir (Sarıışık, vd. 2010: 2).

Mısırlılar zeytinyağı ile susam yağını keşfetmişlerdir ve bunun sonucunda ise bu yağlar mutfaklarımıza girmeye başlamıştır. Buna ek olarak Mısırlılar mayayı da keşfetmişlerdir be ekmek ile bira yapımında yeni tekniklerin meydana gelmesine öncülük etmişlerdir. Sümerler ile Hititlilerde ekmek yapımında oldukça ileri durumdaydılar ve bunun yanında çeşitli pişirme yöntemlerini de keşfetmişlerdir. Günümüzde hala Anadolu'da tandır şeklinde bilinen fırınlama tekniğini ilk olarak Sümerliler bulmuştur ve buna "tennur" ismini vermişlerdir. Dışarıda yemek yemenin medeniyetler içerisindeki yeri hususunda oldukça uzun bir tarihçe bulunmaktadır. İlk tavernalar M.Ö. 1700'lü yıllarda ortaya çıkmıştır. Akşam menüsü olarak yiyeceklerin tek tabak şeklinde servis edilmesi ise M.Ö. 520 yıllarına dayanan kayıtlarda rastlanılmıştır. M.Ö. 400'lü yıllarda ise buralar bir nevi aile yerleri olarak faaliyet göstermişlerdir. Antik Roma halkı dışarıda yemek yemeyi oldukça önemsemiştir. Romanın düşmesinden sonra dışarıda yemek için genel olarak hanlar ve tavernalar tercih edilmeye başlanılmıştır. M.S. 1200'lü yıllardan itibaren ise Paris ve Londra gibi diğer şehirlerde basit manada restoranlar meydana gelmiştir (Özata, 2010: 6).

Özellikle 1950, 1960 ve 1970 senelerinde Amerika Birleşik Devletleri'nde tüketiciye yönelik ekonomik faaliyetler neticesinde kaliteli ve fazla hizmet talebinde bulunmuş olan bir kitle meydana gelmiş olup, bunun sonucunda ise hizmet endüstrisinin dönemi başlangıç göstermiştir (Aktaş, 2011: 3). Bu dönemin başlaması sonucunda ise restoran işletmelerinin önemi artış göstermiştir. Yiyecek-içecek sektörü son 20 yıl içerisinde büyük bir gelişim göstermiştir. Bu sektör özellikle hızlı bir biçimde yiyecek-içecek hizmeti sunmakta olan fast food zincirlerinin sektör içerisindeki paylarının artış göstermesi, menülerin ucuzlamaya başlaması, geri dönüşümlü kağıt ambalajın kullanılabilmesi, sektörün yapısal gelişimini meydana getiren ölçütler olarak sıralanabilmektedir (Türksoy, 2002: 5). Restoran işletmelerinin hızlı bir biçimde gelişebilme sebepleri şu şekilde sıralanmaktadır (Rızaoğlu ve Hançer, 2005):

- Seyahatlerde artış görülmesi,
- Harcanabilir gelirin artış göstermesi,
- Zaman,
- Yiyecek-içecek işletmelerinin sayısının artış göstermesi,
- Yaşam tarzının farklılık ile tüketicilerin demografik özelliklerin değişim göstermesi,
- Dışarıda yiyecek-içecek gereksiniminin karşılanabilmesinin sosyal boyutu.

Restoran işletmelerinin devamlı ve hızlı olan gelişimleri sonucunda belirli standartlar kabul görmüştür. Bu standartlar ise Avrupa Birliği uyum standartları meydana getirme gayretleri içerisinde karşılıklı yapılan görüşmeler neticesinde belirlenmiştir. Yiyecek üretimi için en üst seviyede hijyenin sağlanabilmesi, kalite yönetiminin meydana getirilebilmesi, personel eğitimlerinin yaygınlaştırılması ve modern yemek teknolojilerinin geliştirilebilmesi rekabet ortamı içerisinde sahip olunması kabul edilmiş olan standartlardır (Koçak, 2012). Yiyecek-içecek hizmetleri öz değerlerden ve yaşam biçimlerinden etkilendiği için uygarlık tarihine paralel olarak gelişim göstermiş olup, aynı zamanda rekabette şekillenmiş ve müşteri istek ile ihtiyaçlarıyla beraber biçim göstermiştir (Koçbek, 2005: 4).

Restoran İşletmelerinin Önemi

Hizmet odaklı sektörler müşteriler ve hizmet sektörü içerisinde çalışan kişiler arasında etkileşim gerektiren kritik ve dinamik bir süreçtir. Sektörde çalışan kişiler, müşteriyle ilk önce yüz yüze, daha sonra ise sesli biçimde iletişim kurmaktadır ve bunun sonucunda ise hizmetin niteliği ile alakalı müşterilerden geribildirim almaktadırlar. Bu süreç turizmin sürdürülebilirliğini sağlamakta olan en önemli süreç şeklinde kabul edilmektedir (Wall ve Berry, 2007). Lovelock ve Wright (1999) hizmet sektörünü bir tiyatroya benzetmektedir ve çalışan kişileri hizmeti verenler, müşterileri ise seyirci şeklimde tanımlamaktadırlar. İnsanların eğitimi, işe alınması ve seçimi gibi konularda çalışan kişilere yapılan yatırımlar sektöre donanımlı ve eğitimli kişilerin tahsisi hususunda oldukça önem taşımaktadır. İyi bir biçimde eğitim alan ve aldığı eğitimi de çalıştığı yerlerde müşteriler hizmet olarak sunmakta olan çalışan kişiler, işletmeye önemli ölçüde müşteri girişini sağlamaktadırlar (Nickson vd., 2003). Yemek yemek kişilerin yalnızca yaşamsal faaliyetinin olmanın haricinde zihinsel ve fiziksel manada da en rahat oldukları alanlardan bir tanesidir. İnsanların mutfağa olan tüketim ilgisinin artması sonucunda da turizm

sektöründe ve restoran işletmelerinde öncülük ve yenilik hareketleri artış göstermiştir.

Günümüzde toplumlar arasında sosyalleşme ihtiyacı hızlı bir biçimde gelişmektedir ve bundan dolayı dışarıda yemek yeme aktivitesi günden güne artış göstermektedir. Bunun sonucunda ise dışarda yemek yenilecek mekanlarda artış meydana gelmiştir. Bu bakımdan dışarıda yemek yeme ihtiyacının en önemli tamamlayıcıları arasında; ev dışında olması, herhangi bir yiyecek-içecek hizmeti veren bir işlet tarafından hazırlanarak servis edilmesi ve müşteri tarafından ücreti verilerek tüketilmesi bulunmaktadır (Özdemir, 2010: 219). Restorancılık dünya genelinde geniş bir kabul görmektedir ve bunun sonucunda ise sektör içerisinde yaşanılan gelişmeler işletme sayısının artış göstermesine ve müşterilerin işletme tercihinde özgür olmalarına imkan sağlamıştır (Dabholkar vd., 2000). Hizmet endüstrisinde pek çok alanda olduğu gibi restorancılık alanında da kalite algısı oldukça önemlidir (Oh, 2000). Modern yiyecek-içecek işletmeciliği içerisinde servisten müşteri ilişkilerine kadar sunulmakta olan hizmetin kaliteli olması ve sektörde kazanılmış olan deneyim aracılığıyla meydana gelebilecek ufak problemler en az düzeye indirgenebilmektedir. Turizm endüstrisinde faaliyet gösteren işletmeler için oldukça önemli bir gelir kaynağı olan ve seyahat eden turistlerin yoğunluk olarak bütçelerinin önemli bir bölümünü ayırmış oldukları yiyecek-içecek işletmeleri aynı zamanda estetik iş gücünün hakimiyeti bulunduğu bir sektördür. Estetik iş gücünden anlaşılması gereken ise, çevresel yarıcı şeklinde ilk karşılaşılmakta olan personelin hizmet sunumu ve davranış şeklidir (Warhurst vd., 2000). Bu sebepten dolayı restoranlardaki karşılanış biçiminden hizmetin alınışına kadar geçen süreçte müşteri, işletme hakkında bazı kararlar verecektir ve bu durum da işletmelerin göstermiş oldukları estetik yaklaşım ile ilgilidir.

Michalski'nin (1989) yaptığı bir çalışmaya göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan vatandaşlarının %37'si yiyecek-içecek faaliyetlerini restoranlarda gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir. Bu oran 1990'lı senelerde daha da artış göstermiş ve %43 düzeyine ulaşmıştır. Elde edilen bu sonuç ise toplumun yaklaşık 2/6'sının toplam tüketim oranına denk gelmektedir (Yetimoğlu, 2017: 17). Restorancılık faaliyetleri turizm endüstrisinde hayati bir öneme sahip işletmelerdir. Yalnızca turistlerin yiyecek-içecek gereksinimlerini karşılamakla kalmamakta, aynı zamanda insanlara yeni tecrübeler yaşatabilmek adına da yenilikler sunmaktadır. Turizm endüstrisi içerisinde yemeğin rolü destekleyici bir etmen olarak oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Restoran işletmelerinin gösterebileceği mükemmel performans ihtiyaçlarını, beklentilerini ve taleplerini anlamanın sonucunda gerçekleşecektir. Literatürdeki bazı araştırmalara göre (Sheldon vd., 1988; Ardabili vd., 2010) yemek, seyahat

etmek için önemli bir itici güç olarak ifade edilmektedir ve insanların restoran tercihlerine etki eden bir öğe durumuna gelmiştir. Gelir oranında artış görülmesi de insanların restoran seçimlerinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Restoran işletmelerini tercih etmek, müşteriler bakımından sosyo-psikolojik bir motivasyon unsurudur. Buna ek olarak, yenilik arayışında olmak, dinlenme, prestij, eğitim, rahatlama, zenginleşme ve sosyalleşme de insanların monotonluktan çıkıp kalabalık ortamlara girmesinde etkili olmaktadır (Crompton, 1979). Sözü edilen bu psikolojik gereksinimlere göre restoranların tasarımının yapılması ve müşterilerin bu mekanlara gelebilmesinin sağlanması oldukça önemlidir. Jafari'nin (1979) araştırmasında çekim merkezleri üç noktada temellendirilmiştir. Bu çekim merkezleri; sosyo-kültürel, doğa ve insanlar tarafından yapılmış çekiciliklerdir. Bu sınıflandırılma baz alınırsa restoranlar, insanlar tarafından yapılmış çekicilikler arasında yer almaktadır. Yiyecek-içecek işletmeleri var oldukları bölge ekonomisine de önemli katkılar sağlayan ve turizm endüstrisi içerisinde çalışan insanlar için de iş olanağı yaratmakta olan bir alandır. Restoran işletmelerinin konaklama, ulaşım ve turistik eylemlerin gerçekleştiği destinasyonlara yakın olması ve önemli düzeyde tercih edilmesi bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Reynolds, 1993: 48). Kişiler, hayatlarının sürdürmelerinin dışında seyahatleri sırasında da bir takım yiyecek-içeceklere ihtiyaç duymaktadırlar. Bu sebeple restoran işletmeleri turizm endüstrisin de oldukça önemli bir pazarlama aracı konumundadırlar (Wood, 2000).

Restoran İşletmelerinin Sınıflandırılması

Restoran işletmelerine ait olarak ortaya atılan birçok sınıflandırma bulunmaktadır. Bu sınıflandırmalar incelendiği zaman bazen sadece restoranların bazen de bütün yiyecek-içecek işletmelerini içeren sınıflandırmaların bulunduğu görülmektedir. Sınıflandırmalar her ne kadar ülkelere göre farklılıklar gösterse de, bazı sınıflandırmaların temel özellikler bakımından aynı oldukları ifade edilebilmektedir (Biçici, 2008: 27). Yiyecek-içecek işletmeleri; 30791 Sayı ve 2019 Tarihli Turizm Tesislerinin Niteliklerine İlişkin Yönetmeliğinde "Gastronomi Tesisleri" olarak ele alınmıştır ve "yemek kültürünün bir turizm ürünü haline getirilerek müşteriye sunulduğu, yöresel, geleneksel, ulusal veya uluslararası özellik taşıyan mutfak ile yiyecek içecek servisinin yapıldığı, ülke turizmine katkı sağladığı değerlendirilen ve bu yönleriyle Bakanlık tarafından desteklenmeleri uygun görülen yeme-içme tesisleri" olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre gastronomi tesislerinin, hazır yemek ve seri üretim haricinde yiyecek-içecek alanında uluslararası, ulusal, bölgesel veya yerel görsel ve yazılı basında marka bilinirliği ya da ün sahibi olma,

bu şekil bir restoran işletmesinin kullanım hakkını kapsayan franchise, işletme anlaşması ya da benzeri sözleşmeye dayanmakta olan bir hakka sahip olma gibi özelliklerden en az birini taşıması gerektiği getirilmiştir. Buna ek olarak yönetmelik içerisinde gastronomi tesislerinde çalışacak olan mutfak şeflerinin sahip olması gereken özellikler de belirtilmektedir (Bekar, 2019: 9).

Sınıflandırmalar her ne kadar ülkelere göre değişiklik gösterseler de yiyecek-içecek işletmelerinin sınıflandırılması temel özellikler açısından benzerlikler taşımaktadır. Bu işletmeler arasında bulunan restoranlar sahip oldukları hizmet kalitesi, çeşitli atmosfer yapıları ve yiyecek-içecek çeşitleriyle önemli yer tutmaktadırlar. Restoran işletmeleri diğer işletmeler gibi de çeşitli ölçeklere nazaran sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmalar, sektörün bakış açısı, kanunlar ve birçok etmene istinaden değişiklikler göstermektedir (Kılınç, 2011: 35). Restoran işletmelerinin servis kalitesi ve fiyatları, bu işletmelerin sınıflandırılmasına faydalanılan ana nitelikler olarak da ifade edilebilmektedir. Restoran işletmelerinin sınıflandırılmasında pek çok görüş bulunmaktadır. Walker, diğer restoran uzmanlarının restoran sınıflandırmasında faydalandığı ana ayrım kriteri olarak bulunan fiyata nazaran iki ana grup içerisinde incelerken, Lundberg ise hizmet kalitesine nazaran sekiz ana grup içerisinde incelemiştir. Amerikan Restoran Birliği ve Restoran Uzmanları tarafından kabuk gören bu kriter içerisinde, geleneksel restoran ve özellikli restoran olarak sıralanmaktadır (Koçbek, 2005: 16). Diğer bir görüşe göre ise yiyecek-içecek sınıflandırmalarında, kurumun ekonomisinin dayanak noktası olduğu görüşü hakimdir (Lattin, 1989: 144). Çeşitli ekonomileri olan yiyecek-içecek işletmeleri askeri, endüstriyel ve ticari olarak üç grup içerisinde sınıflandırılmaktadır. Restoran işletmeleri genel olarak ticari ve kurumsal restoranlar olarak ele alınmaktadırlar.

Ticari Restoran İşletmeleri

Restoran işletmelerinin esas amacı müşteri memnuniyetini gerçekleştirerek yapılan kar düzeyini yükseltmektir. Ticari işletmeler mülkiyetleri açısından incelendiği zaman bağımsız ve zincir işletmeler olarak faaliyetlerine devam etmektedir (Özata, 2010: 26). Sadece tek bir şubesi olan bağımsız işletmeler, belirli olan kişilerce idare edilmektedir ve herhangi bir zincirle bağlantıları bulunmamaktadır. Girişimci kişiler, işletmelerin faaliyet gösterebilmesi için yüksek sermayeye gereksinim duymamalarından dolayı bu alana yönelim göstermektedirler. En büyük avantajları özerk bir yapıya ait olmaları olarak sunulabilirken, maddi bakımdan zincir şirketlere kıyasla dezavantajlı konumdadırlar. Zincir işletmeler faaliyetlerini büyük bir kurumun bileşeni olarak sürdürebilmektedirler. Genel olarak benzer materyallere sahip olup,

zincir içerisinde bulunan işletmeler için standartlar ve uygulamaların oluşturulduğu görülmektedir (Sökmen, 2011: 6).

Zincir restoran işletmeleri, işletmeciliğini yapan kişilere inşaat, finans, yatırım vb. konularda alanında uzmanlaşmış kişileri bünyesinde barındırma, nakit, kredi ve diğer mali zorunlulukları daha basit olarak temin etmeleri, teknik gelişmelerin daha etkili bir şekilde takip edilmesi gibi birçok konuda avantajlar sunmaktadır (Lundberg, 1989: 225). Sözü edilen avantajlarla beraber, değişim gösteren pazara hızlıca uyum sağlayamama, bürokratik sorunların var olması ve üst yönetim kademesinin motivasyonu sağlamada zorluklarla karşılaşması gibi benzeri dezavantajalar da bulunmaktadır. Uzman kişilerin bir bölümü, zincir restoranlarının profesyonel yapıda olmaları, mali açıdan güçlü olmalarını ve finans yönetiminin bağımsız restoranlara kıyasla daha iyi olduklarına inanmaları sebepleriyle, zincir restoranların ve bağımsız restoranların farklı geleceklere ait olduklarını düşünebilmektedirler. Mutfak federasyonu, zincir restoranlara nazaran bağımsız restoranların geleceğinin daha iyi olabileceğini öne sürmekte ve bağımsız restoranların zincir restoranlarla rekabet edebileceğini belirtmektedirler (Lattin, 1989: 324). Ticari restoranlar geleneksel ve özellikli restoranlar şeklinde iki farklı grupta belirtilmektedir.

Geleneksel Restoranlar: Geleneksel restoranlarda bulunan zengin ve çeşitli menüleri farklı servis usulleriyle çeşitli pişirme yöntemleri kullanmaktadırlar. Müşterilere tercih edebilme imkanı sunulmakta olup, menüde bulunan yemekler ise taze bir biçimde hazırlanmaktadır. Bu tip işletmeler yoğunlukla büyük kentlerin ve otellerin popüler bölümlerinde bulunan restoranlardır. Geleneksel restoranlar kafeterya tarzı, büyük ölçekli ve lük olarak üç gruba ayrılmaktadır.

- ***Kafeterya Tarzı Restoranlar:*** Servisin genel olarak kadın garsonların yaptığı kafeterya tarzı restoranlarda yiyecekler, taze malzemeler ile birlikte hazırlanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan "mom pop" restoranlar olarak adlandırılan bu restoranlarda fiyatlar oldukça makul bir düzeydedir (Koçbek, 2005: 23). Çoğunluk olarak okullara ve spor tesislerine yakın alanlarda bulunan mom pop restoranlara kalabalık toplulukların var olduğu çevrelerde sıklıkla rastlamak mümkün olmaktadır (Baird, 2003: 6). Yiyeceklerin hazırlandığı farklı bir alan, alkollü içecekleri ile garsonların bulunması, kafeterya tarzı restoranları, kafeteryadan ayıran özellikler olarak belirtilmektedir.

- ***Büyük Ölçekli Restoranlar:*** Geleneksel ve lüks restoranlara kıyasla dört ya da beş kat daha fazla geniş yerlerde faaliyetlerine devam etmektedirler. İşletmelerde bulunan yarı kalifiye aşçıalrın yemeklerin hazırlanması sırasında sıkı bir biçimde denetim altında bulunmaları,

israfın oldukça düşük seviyeye indirilmesine imkan sağlamaktadır. Müzikli restoranlar, balık restoranları, hard rock kafeler gibi restoranlar, büyük ölçekli restoranlara örnek olarak gösterilebilmektedirler (Özata, 2010: 28).

Özellikli Restoran İşletmeleri

Yiyecek üretiminin oldukça hızlı olması, müşterilerin restoranlarda harcayacakları çok vakitlerinin olmaması ve self servis uygulaması sebebiyle personel ihtiyacının azaltılmış olması, özellikli restoran işletmelerinin ortak özellikleri olarak ifade edilebilmektedir. Bu işletmelerin menüsü kısıtlı bir biçimdedir ve fiyatlar ortalama düzeydedir. Özellikli restoran işletmelerinin, zincir restoranlara göre avantajlı konumda olmalarının sebebi ise personel maliyetlerinin az olmasıdır (Axelson, Brinberg ve Durand, 1983: 95). Özellikli restoran işletmeleri şu kısımlara ayrılmaktadır:

a-) Kebap Restoranları: Bazı kişiler her ne kadar sağlık hususunda yaşadıkalrı endişe sebebiyle et yeme konusunda tereddütte bulunsalar da, kebap restoranları yiyecek-içecek kültürünün en önde gelen etmenlerindendir. Menülerini et çeşitlerinin yanı sıra, balık, tavyk, salata barları ve sandviçler ile zenginleştirmekte olan kebap restoranlarıyla aile restoranları birbirleriyle rekabet içerisindedirler (Türksoy, 2002: 15).

b-) Aile Restoranları: Yiyecek servisinin erkek ve kadın garsonlar tarafından yapıldığı, fiyatların ve menülerin sabit olduğu aile restoranlarında verilmiş olan siparişlerin hazır edilmesinde hem dondurulmuş gıdalar hem de taze gıdalar kullanılmaktadır. Fast food restoranlar ile kıyaslandığı zaman servisi daha yavaştır. Aile restoranlarında şipariş verilen yemeklerin, evde hazırlanmış yemekler ile benzer yapıda olmaması gerekmektedir. İyi bir ambiyans, menü çeşitliği ve ortamın mütevazi bir biçimde olması belirleyici unsurlardır (Khan, 1991: 29). Menülerde genellikle tatlılar ile ana yemeklerin bulunması servisi kolay bir hale getirmektedir. Çoğunluk olarak rahat bir biçimde ulaşım yerlerinde bulunan aile restoranlarının fiyatlarının makul, içten ve sade olması, müşterilerin tercih etme nedenlerinden olmaktadır (Koçbek, 2005: 25).

c-) Fast Food Restoranlar: Çoğunluk olarak self servis uygulamalarının var olduğu, müşterinin ödemeyi önceden yaparak tezgahtan istediği menü veya menü kalemini alıp masasına gittiği fast food restoranlarda, yiyecek ile içecekler hızlı bir biçimde hazırlanmaktadır. Bu tip restoranlarda servis kademesinde çalışan kişilerin görevi, masalarda var olan boşları toplaması ve temizlemesidir. Genel olarak zincir işletmelerle beraber bağlı bir biçimde eylemlerini sürdürmekte olan bu tip işletmeler,

müşteri devir oranının yüksek olduğu işletmelerdir (Sökmen, 2011: 7). İyi bir restoran ile servis hızı bakımından kıyaslandığı zaman oldukça önde olan fast food restoranlarının ambiyansı, özel bir durum ya da güzel bir yemek tecrübesi için çok elverişli değildir. Bunun sebebi ise fast food restoranların konfor düzeyinin düşük olması ve ortamın daha kalabalık olmasıdır. Pek çok fast food zinciri, yüksek kalite düzeyindeki hizmeti, kısıtlı para karşılığında sunması sebebiyle insanlar tarafından yaygın bir biçimde tercih edilmektedir (Khan, 1991)**.** Ülkelerin kendilerine has geleneksel fast food ürünleri bulunmaktadır. Bu ürünleri Türksoy (2002: 117-18) şu şekilde belirtmektedir:

- Amerika Birleşik Devletleri: Hamburger ve Cheeseburger,
- Arap Ülkeleri: Lavaş ekmeği içinde felafel
- Çin: Kızarmış Ördek
- İtalya: Pizza ve Makarna
- Japonya: Sushi
- Kuzey Avrupa: Hor Dog, Fish & Chips
- Meksika: Tako ve Madrano
- Özbekistan: Kurut
- Türkiye: Simit, Pide, Lahmacun, Döner, Börek, Mantı ve Dürüm.

d-) Etnik Restoranlar: Çalışanları, menüsü, dekoru ve müziği ile beraber belli bir kültür doğrultusunda tasarlanan etnik restoranlar, son zamanlarda büyük kentlerde hem bağımsız olarak hem de otellerde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Restoran bünyesinde bulunan çalışanların, ilgili mutfakla alakalı deneyim düzeyinin yüksek olmasına gereksinim duyulmaktadır. Servis çeşidi ise kültürden kültüre değişiklik göstermektedir (Sökmen, 2011: 8). Meksika, Çin, Hindistan ve İtalyan restoranları etnik restoranlara örnek olarak gösterilebilir. Restoranlar içerisinde büyümesi en hızlı olan etnik restoran Meksika restoranlarıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet gösteren Taco-Bell şirketinin sahip olduğu %60 pay ile etnik restoranlar arasında birinci sırada bulunmaktadır (Koçbek, 2005: 26).

Birçok temalı restoran, diğer tipteki ve özellikli restoranların birbirlerine entegre edilmesi sonucunda meydana gelmiştir (Koçbek, 2005: 25). Yemeklerin hazırlanış ile sunum sırasında ustalığa gereksinim duyulan temalı restoranların, diğer restoranlara kıyasla farklı bir çekiciliği bulunmaktadır. Pek çok restoran dekoru, müziği ve eğlencesiyle birlikte tasarlanmaktadır. Bu çeşit restoranların çekiciliğinin ana sebebi ise yemeğin hazırlanış ile sunum aşamaları şeklimde ifade edilmektedir

(Khan, 1991: 31). Tarihi değirmenler, tarihi özellikler, eski ülkelerin sarayları ve benzeri otantik olan dekorlar bu çeşit restoranlar tarafından tercih edilmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyetlerini sürdüren bir restoran, kullanmış olduğu cenaze arabası biçimindeki koltuklarıyla bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir. Dünya'da pek çok ülkede faaliyetlerini sürdüren Hard Rock Cafe, rock müzik kültürünü restoranın hemen hemen bütün atmosferik etmenine adapte etmesi diğer bir örnek olarak verilebilmektedir. Restorandan içeri girildiği andan itibaren çalan rock müzik, müzik aletleri, ünlü sanatçıların fotoğrafları, hediyelik eşyalar bahsettiğimiz temaları çok güçlü bir biçimde yansıtabilmektedir. Az sayıda yemeklere sahip menüleri bulunan temalı restoranlar, lüks restoranlara ters bir şekilde orta gelirli kişiler tarafından tercih edilmektedirler (Koçbek, 2005: 26).

Ticari Olmayan Restoran İşletmeleri

Ticari olmayan restoran işletmelerinin esas hedefi, işletmenin içerisinde bulunan çalışanlara uygun ücretler karşılığında yeme-içme hizmeti sağlamaktır ve kar amacı ise gütmemektedir (Türksoy, 2002: 21). Bu restoran işletmelerindeki yiyecek-içecek hizmetleri, özel yiyecek-içecek işletmeleriyle sözleşme yapmak kaydıyla hariçten, işletmenin görevlendirmiş olduğu hizmet personeliyle, işletme bünyesinden olmak üzere iki türü sağlanabilmektedir (Sarıışık, 1998: 13). Bu işletmeler endüstriyel yiyecek-içecek işletmeleri ve kurumsal yiyecek-içecek işletmeleri olmak üzere iki farklı başlığa ayrılmaktadır.

a-) Endüstriyel Yiyecek İçecek İşletmeleri: Bu yiyecek içecek işletmelerinin sunmuş olduğu hizmetler ilk kez Robert Owen tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile geliştirilmesi sonucunda Robert Owen 1815 senesinde çalışanlar ile ailelerin kullanım amacıyla büyük yemek salonunun hizmet vermesini sağlamıştır. Uygulama sonucunda tespit edilen başarımlar, yöntemin tüm dünyaya yayılmasına neden olmuştur. Bankalar, fabrikalar, büyük şirketler 1890'lı senelerden itibaren çalışanları için yiyecek-içecek hizmetini başlatmışlardır (Sökmen, 2011: 4). Yöneticilerin büyük bir bölümü ile çalışanlara bahsedilen işletmelerce öğlen yemekleri sunulmaktadır. Çalışanların öğle aralarının sınırlı olması sebebiyle yemek esnasında pek fazla zaman harcamamaları gerekmektedir. Bu yüzden self servis uygulaması sayesinde zamandan tasarruf sağlanmaktadır (Koçak, 2012: 13). Bunun yanı sıra bünyesinde özenli ve lüks restoranlar bulunduran işletmeler de bulunmaktadır (Sökmen, 2011: 4).

Endüstriyel yiyecek-içecek işletmelerinde servis ile mutfak alanlarının tasarımı ile ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikteki araç-gereçlerin tercihi aşamalarında, yiyecek-içecek özellikleri önemli bir rol oynamaktadır

(Khan, 1991: 35). Bahsedilen bu işletmelerde, hafif yiyecek-içecek servisi amacıyla otomatik satış gerçekleştirilmekte olan teknolojik cihazlardan faydalanılabilmektedir. Endüstriyel yiyecek-içecek işletmelerinde iş görenlerin yiyecek-içecek hizmetleri, işletme çatısı altında meydana getirilecek yemekhane ve mutfak ya da sözleşme yapılabilecek herhangi bir catering şirketi aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir. İşletmenin çatısı altında bulunan çalışan sayısıyla, hacmine, mevkiine ve sürdürdüğü politikaya istinaden işletmenin tercihi meydana çıkmaktadır. Endüstriyel işletmelerde direkt olarak kazanç elde edilememektedir ve anlaşma yapılan şirketler kar elde etmektedirler (Lundberg, 1989: 230). Endüstriyel yiyecek-içecek işletmelerinde faaliyet gösteren işletmelerin hedefleri kurum ve endüstri çalışanlarına hizmet sağlamaktır. Nitelik açısından hem endüstriyel hem de kurumsal olan yiyecek-içecek işletmeleri, Sarıışık (1998: 14) tarafından şu şekilde belirtilmektedir:

- Üniversitelerde ve yurtlarda var olan yiyecek-içecek işletmeleri,
- Hastanelerde var olan yiyecek-içecek işletmeleri,
- Askeriyede ve hapishanelerde var olan yiyecek-içecek işletmeleri,
- Okullarda var olan yiyecek-içecek işletmeleri,
- Sanayi bünyesinde var olan yiyecek-içecek işletmeleri,
- Vakıflar ile bağlantılı olarak hizmet veren yiyecek-içecek işletmeleri.

b-) Kurumsal Yiyecek-İçecek İşletmeleri: Bu işletmeler bir çok kaynakta ticari olmayan yiyecek-içecek işletmeleri olarak da karşımıza çıkmaktadır (Tütüncü, 2001: 7). Bu işletmeler, önceki zamanlarda ekonomik olmayan unsurlar ve beslenme konularına yoğunlaşmışken, günümüzde ise mali kısıtlama, gelir düzeyinin azalış göstermesi gibi benzeri ekonomik nedenler sonucunda profesyonel bir şekilde yönetilmeye ihtiyaç duymaktadırlar (Koçak, 2012: 11). Kurumsal yiyecek-içecek işletmelerinin esas amacı maddi kazanç elde etmekten çok sosyal yarar sağlamaktır (Tütüncü, 2001: 7). Meydana gelen bu durumun nedeni ise, sağlığı ön plana çıkararak bünyelerinde bulunan kişiler için faaliyetlerine devam etmeleridir. Verilen hizmetler, işletme bünyesinden ya da işletme dışından sözleşme yapılarak satın alma yöntemiyle gerçekleşmektedir (Türksoy, 2002: 21). Bu çeşit işletmelerce, kişilerin gün içerisindeki gıda gereksinimlerinin tümü karşılanabilmektedir. Bundan dolayı beslenme ile gıda değerleri ön planda tutulmaktadır. Yiyecek-içecek kısımlarından yararlanacak kişilerin sağlıklı bir biçimde beslenebilmeleri ve sağlıklarının sorumluluğunun kurumsal işletmeler aracılığıyla üstlenilmesi, bu tip işletmelerin, yiyecek-içeceklerin seçim, hazırlama, üretim ve servis aşamalarını daha dikkatli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri gereksinimini

meydana çıkarmaktadır. Menülerin belirlenmesi aşamasında tüketici kişilerin istekleri, ihtiyaçları ve özellikleri farklılık gösterebilmektedir. Bu yüzden bunlar dikkate alınmalıdır (Sökmen, 2011: 4). Menüler amaca göre değişiklikler gösterebilmektedir. Okullarda verilen yemekler kalori açısından yüksekken, hastanelerde verilen yemeklerin ise kalori bakımından daha düşük olması bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir (Türksoy, 2002: 21). Bunun yanı sıra, bu tip işletmelerde kalite, miktar ve fiyatlar belirlenerek müşterilere yiyecek-içecek hizmeti verilmektedir (Khan, 1991: 35).

Salgın Hastalıkların Neden Olduğu Krizlerin Turizm ve Yiyecek İçecek Sektörüne Etkisi

Turizm sektörünün var olması ve sürdürülebilirliği güven ile emniyet ortamına bağlıdır. Turizm endüstrisi yapısı gereği hassas bir endüstridir ve terör olayları, salgın hastalıklar ve doğal afetler gibi politik ile ekonomik krizlerden hızlı bir biçimde etkilenmektedir (Köşker, 2017). Bir destinasyonda meydana gelen bir salgın hastalık kriz ortamını yaratır ve bunun sonucunda da çekiciliğini kaybetmeye başlamaktadır. Bu anlamda krizler öngörülemeyen olaylar olarak ifade edilmektedir ve bu krizler hem turizm gelirine hem de gelen turist sayısına olumsuz bir şekilde etki etmektedir (Çeti ve Ünlüönen, 2019). İlk olarak 2019 senesinin Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde görülen Covid-19 salgını, diğer salgınlardan farklı bir şekilde bütün dünyaya kısa bir süre içerisinde yayılmıştır ve bunun sonucunda ise son yıllarda dünyanın karşılaşmış olduğu en büyük tehditlerden biri haline gelip, çok sayıda insan yaşamını yitirmesine neden olmuştur (İbiş, 2020). Bu sebepten dolayı seyahat edebilmenin yanı sıra, sokağa çıkmanın bile oldukça riskli olduğu Covid-19 salgınında, turizm endüstrisi bakışında tüm dünya güvenilir olmayan bir destinasyon olmuştur.

Turizm sektörü geçtiğimiz yıllarda da büyük ölçekli krizlerle karşı karşıya gelmiştir. Yakın geçmişte yaşanmış olan 11 Eylül 2011 terör saldırısı, 2003 senesinde Çin'de ortaya çıkan SARS virüsü, 2008-2009 senelerinde meydana gelen küresel kriz ve 2012 senesinde Suudi Arabistan'da meydana gelen MERS salgını bu krizlere örnek olarak gösterilebilmektedir. Ancak bu krizlerin hiçbir tanesi turizmin global manada gelişim sürecine uzun vadeli bir darbe indirmemiştir. Küresel ekonomik kriz ve SARS virüsü uluslararası turist seyahatlerinde kayda değer bir düşüşe sebep olmuştur (Gössling, 2020). Fakat Covid-19 salgınında gelinen noktada, salgının ne zaman kontrol altına alınabileceği ve tedavinin ne şekilde yapılabileceği hakkında belirsizliğin sürmesi sebebiyle 2020 senesinin dünya turizm sektörü açısından kaybedilmiş sene olduğu görülmektedir (Atay, 2020). Dünya Turizm Örgütü, 2019

senesine göre uluslararası turist sayısını %60-%80 oranında azalacağını öngörmüştür (UNWTO, 2020). Buna ek olarak, Covid-19 krizinin uluslararası turizm hareketleri üstündeki etkisinin sayısal olarak ne kadar olabileceği hakkında konuşmanın erken olacağı ifade edilmiştir (İbiş, 2020).

Bugüne kadar gelen süreçte dünyada yaşanmış olan krizler turizm sektöründe faaliyet gösteren diğer sektörleri etkilediği gibi, yiyecek-içecek sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri de etkilemiştir. 2003 senesinde meydana gelen SARS salgınında Hong Kong'da faaliyet gösteren restoran işletmeleri yaklaşık üç milyar dolar gelir kaybına uğramışlardır ve bu durum sonucunda ise pek çok restoran personellerini işten çıkartmış ya da ücretsiz olarak izne göndermiştir (Tse, 2006). 2009 senesinde ise Meksika'da meydana gelen domuz gribi salgınında ise, Meksika'da faaliyet gösteren restoran işletmelerinin yaklaşık olarak geçici bir biçimde %99'unun kapatılmasına sebebiyet vermiştir. Restoran işletmelerinin yeniden açılmasına izin verildiğinde ise, satışlarda %90 oranına kadar düşüş görülmüştür. Salgının ilk zamanlarda restoran işletmelerinin kaybının 70 milyon doları bulduğu tahmin edilmektedir. Meydana gelen bu durum restoran işletmelerinde hem iş kaybına neden olmuş hem de sektörde çalışan kişilerin gelirlerinde önemli derecede azalmalar oluşturmuştur (Monterrubio, 2010). 20 Mayıs 2015 senesinde ise Güney Kore'de MERS salgını yaşanmıştır. MERS salgını boyunca yaklaşık 17 bin kişi karantinaya alınmıştır ve 38 kişi bu hastalıktan dolayı yaşamını yitirmiştir. Güney Kore turizmi bu salgın sürecinde oldukça olumsuz bir biçimde etkilenmiştir ve yiyecek-içecek işletmelerinin kaybı yaklaşık olarak 359 milyon dolara ulaşmıştır (Joo, 2019).

Çin'in Wuhan kentinde 2019 senesinin Aralık ayında meydana geleden Covid19 salgını ile beraber, Çin'de faaliyet gösteren restoran işletmelerinin büyük bir kısmı tüketici sayılarındaki büyük kayıpların ve tedarik zincirlerinin bozulmasının getirdiği güçlüklerle mücadele etmektedirler. Salgının ortaya çıktığı ilk günden beri yiyecek-içecek işletmelerinin yaklaşık %94'ü bu krizden etkilenmişlerdir ve bunun sonucunda ise müşteri sayılarında yaklaşık olarak %70 kadar düşüş yaşanmıştır. Bunun yanı sıra, 2020 senesinin ilk çeyreğinde %70'den fazla düşüş görülmesi beklenmektedir (Deloitte, 2020). Avrupa'nın diğer ülkeleri de bu salgından olumsuz bir biçimde etkilenmişlerdir. İngiltere'de Mart ayında yalnızca paket servise izin verilen restoranların yaptığı satışlar %56,4 düşmüştür (Luty, 2020). Almanya'da ise restoranların kapatılması ve sadece paket servisin izin verilmesi sonucunda 2019 senesine göre 2020 senesindeki masa sayısında %90'lık bir düşüş meydana gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise sosyal mesafeden dolayı 6 Mayıs

2020 tarihi itibariyle mas servisi verilen restoranların satışlarında, 2019 yılına göre %100'lük bir düşüş görülmüştür (Lock, 2020).

Covid-19'un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi

Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'nin 185 ülke ve 25 bölgedeki seyahat ve turizmin küresel istihdam ve ekonomi üzerindeki etkisini belirleyen yıllık analize göre 2018 senesinde turizm endüstrisi, GSYH'nin toplam %10,4'ünü ve toplam istihdamın yaklaşık olarak %10'unu oluşturmaktadır (UNWTO, 2020). Turizm endüstrisinde istihdam payı artış gösterdikçe, endüstrinin ekonomi ve çalışanlar üzerindeki etkisi de artış göstermektedir. Bu anlamda Pasifik ile Asya'daki turizm endüstrisinin istihdam payı bazı Pasifik Ada ülkelerinde %10-%12 seviyelerine kadar çıkmıştır. Güneydoğu Asya'da ise, Tayland, Vietnam ve Kamboçya turizm endüstrisinde en fazla istihdam payına sahip ülkeler olmuşlardır. Güney Asya'da ise en yüksek payı Sri Lanka ile Nepal ülkeleri almışlardır (ILO, 2020: 2).

Covid-19 krizi sebebiyle 2020 yılı diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektörü açısından da olumsuz bir sene olacağı öngörülmektedir. OECD tahminlerine göre 2020 senesinde uluslararası turizm %45 oranında bir düşüş gösterecektir (OECD, 2020: 3). UNWTWO, krizin gelişmesine paralel olarak 2020 senesi için üç senaryo öne sürmüştür. Bu senaryolar şu şekilde verilmektedir (UNWTWO, 2020):

- İlk senaryo: Uluslararası sınırların kademeli bir biçimde açılması ve Temmuz ayı başlarından itibaren seyahat kısıtlamalarının hafifletilmesi. Bunun sonucunda ise uluslararası turist oranının %58 civarına düşmesi.

- İkinci Senaryo: Uluslararası sınırların kademeli bir biçimde açılması ve Eylül ayı başlarından itibaren seyahat kısıtlamalarının hafifletilmesi. Bunun sonucunda ise uluslararası turist oranının %70 civarına düşmesi.

- Üçüncü senaryo: Uluslararası sınırların kademeli bir biçimde açılması ve seyahat kısıtlamalarının yalnızca Aralık ayı başlarında hafifletilmesine bağlı olarak turist oranının %78 civarında düşebilmesidir.

Bu senaryolar gerçekleştiği takdirde, turizm endüstrisinde şunların yaşanması beklenmektedir (Erol, 2020: 41):

- 100 ile 120 milyon arasında direkt olarak istihdam kaybının görülmesi,

- 910 milyar dolar ile 1,2 trilyon dolar arasında ihracat gelir kaybının görülmesi,

- 850 milyon ile 1,1 milyar arasında uluslararası çapta turist kaybının görülmesidir.

2020 senesinin Mart ayında Covid-19 krizi sebebiyle, 2020 senesi için turizm ve seyahat pazarının global olarak 75,2 milyon iş kaybı yaşayacağı tahmin edilmektedir (Lock, 2020). Mayıs ayının ortasına doğru ise bu kaybın 100,7 milyon civarına ulaşabileceği tahmin edilmektedir (Lock, 2020). Bu anlamda 2020 senesinde Covid-19 krizi sebebiyle risk altında bulunan seyahat ile turizm sektöründeki muhtemel bölgesel iş kayıplarıyla GSYİH'ye yansımaları şu şekilde verilmektedir (Erol, 2020: 41):

- Afrika'da turizm endüstrisinde 7,6 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 96,2 milyar dolar olacağı,
- Asya Pasifik'te turizm endüstrisinde 63,4 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 1,041 milyar dolar olacağı,
- Avrupa'da turizm endüstrisinde 13 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 708,5 milyar dolar olacağı,
- Karayipler'de turizm endüstrisinde 1,2 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 26,4 milyar dolar olacağı,
- Kuzey Amerika'da turizm endüstrisinde 8,2 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 680,7 milyar dolar olacağı,
- Latin Amerika'da turizm endüstrisinde 4,7 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 83,3 milyar dolar olacağı,
- Orta Doğu'da turizm endüstrisinde 2,9 milyon civarında iş kaybı meydana geleceği ve bu kaybın GSYİH'e yansımasının yaklaşık olarak 96,2 milyar dolar olacağıdır.

Covid-19'un Turizm Sektörüne Ekonomik Olarak Etkisi

Covid-19 virüsü, ilk olarak Çin'in Wuhan şehrinde 2019 senesinin Aralık ayında ortaya çıkmıştır. O günden bugüne kadar global çapta yayılımını sürdürmektedir. Covid-19 hala ciddi bir sağlık problemi olarak etkisini sürdürmektedir ve global olarak ekonomik etkileri de beraberinde getirmektedir. Yalnızca insan sağlığının değil aynı zamanda ekonomileri de zarar altına alan virüsün mutasyonu ile ekonomik etkileri hala daha kesinlik kazanamamıştır (McKibbin ve Fernando, 2019).

Salgının yayılım gösterdiği bütün ekonomilerde ticaret, ulaşım ve turizm başta olmak üzere önemli hizmet endüstrilerinde patlak vermiş olan talep şoku giderek derinleşmektedir ve hızlı bir biçimde bütün ekonomilere yayılmaktadır. Bunun yanı sıra, talep şokları gecikmeli olarak da üretim şoklarının meydana gelmesinde sebep olacaktır. Ayrıca bunların üzerine mali şokların yaşanmasıyla beraber reel ekonomilerin arz ile talep şoklarıyla beraber ufalmaya gidilmesi öngörülmektedir (Aydoğuş, 2020). Covid-19 virüsünden etkilenmiş olan endüstrilerin başına hizmet endüstrisi bulunmaktadır. Bunun sebebi ise; seyahat kısıtlamalarıyla beraber talep içerisindeki en büyük azalış özellik olarak turizm endüstrisine yönelik olan ev halkının yapmış oldukları harcamaları içerisinde meydana gelmiştir. Başta hava yolu ulaşımı olmak üzere, spor-kültürel etkinlikler, eğlence, otel-restoranlar gibi hizmet endüstrisinin en önemli parçaları salgın içerisinden en fazla etkilenmiş olan sektörlerin içerisinde birinci olarak gelmektedir. Covid-19 salgını sonrasında dünyadaki pek çok ülkenin sektörlerindeki iş modellerinde değişime gideceği öngörülmektedir. Turizm endüstrisi de bu durumdan en fazla etkilenecek olan endüstridir (Bahar ve İlal, 2020: 128).

Covid-19 krizinden önce dünyada hiçbir kriz böyle büyük bir çapta seyahat kısıtlamasına sebebiyet vermemiştir. 2020 senesinin Nisan ayı itibarıyla, bütün destinasyonların %6'sı Covid-19 virüsünü önleyebilmek için seyahat etmeyi kısıtlamış olan önlemleri uygulamaktadırlar. Seyahat kısıtlamalarıyla beraber festivaller, uçuşlar ve otel rezervasyonları iptal edilmiştir ve meydana gelen bu durum da turizmi olumsuz anlamda etkilemektedir. Covid-19 krizi başta, kişilerin yaşayışlarını etkilemekte ve global çapta ekonomik çöküşe sebeb olmaktadır. Bu pandemi sürecinin turizm endüstrisi için oldukça elle tutulabilir tesirleri bulunmaktadır ve meydana gelen bu durumun pek çok destinasyonu, sektörü, işletmeyi ve kişileri etkilemesi öngörülmektedir (Bahar ve İlal, 2020: 129).

Turizm endüstrisi dünya gayri safi milli hasılasının %10'undan daha fazlasını üretmektedir ve bu durumda da ortalama olarak yaklaşık 8,8 trilyon dolara eş değerdir. Yapılan bir araştırmada, Covid-19 salgınına karşı tedbirlerin sebep olacağı talep şoklarının istihdamda ve GSYH'de meydana getireceği toplam etkileri girdi-çıktı modeliyle hesaplanmıştır ve kültür, eğlence, restoran, otel, ulaşım gibi hizmet sektörü içerisinde meydana getirebilecek talep azalmalarının toplam GSYH'de %7,8 oranında düşüşe sebebiyet vereceği tespit edilmiştir. Toplam istihdam sayısında ise %10 üstünde bir daralma meydana gelebileceği öngörülmüştür (Taymaz, 2020). Dünya Turizm Örgütü'nün verilerine göre ise 2020 senesi virüs sebebiyle turist sayılarının yaklaşık olarak %20-%30 civarında azalabileceğini tahmin etmiştir. Meydana gelen bu düşüş ise uluslararası

turistlerin yapmış oldukları harcamalarda 30-40 milyon dolar arasında bir azalış anlamına gelmektedir (Bahar ve İlal, 2020: 129).

SONUÇ

Aralık 2019 yılında Çin'in Wuhan kentinde başlayan Covid-19 salgını, tüm dünyayı kısa bir süre içerisinde etkisi altına almış ve Turizm başta olmak üzere tüm sektörlerin maddi manevi kayıplar yaşanmasına sebeb olmuştur. Bununla birlikte, tüm dünya ülkelerinde çok sayıda insan yaşamını yitirmesine neden olmuştur (İbiş, 2020). İnsanları saran yaşam korkusu ve pandemi ile mücadele hayatı zorlaştırmıştır. Seyahat edebilmenin yanı sıra, sokağa çıkmanın bile oldukça riskli olduğu bu dönem de, turizm endüstrisi bakışında tüm dünya güvenilir olmayan bir destinasyon haline gelmiştir.

Turizm ürününü diğer ürünlerden değişik kılan farklı ve kendine has nitelikleri bulunmasıdır. Turizm ürünü üretildiği yerde tüketimi zorunlu olan, başka bir yere taşınması mümkün olmayan bir yapıya sahiptir. Bu sebeple müşterinin üretim yerine gelerek ürünü deneyimlemesi gerekir (Uygur, 2017: 212). Bilimsel araştırma enstitüsünün gerçekleştirdiği çalışmanın neticesine göre; "Tüketicilerin %85'inin alışveriş öncesi ürünleri koklamak, tatmak, duymak, dokunmak, hissetmek gibi deneyimsel imkanlara sahip olmanın satın alma kararlarını etkilediği göstermiştir" (Şahin ve Güzel, 2018: 192).

Öte yandan tüm dünyayı saran pandemi yüzünden insanlar seyahat etmekten korkar hale gelmiş, hatta dışarıda yemek yeme, dışarıdan yemek isteme ve herşeye karşı bir önyargı oluşmasına sebep olmuştur. Covid-19'un ekonomik etkilerini kesin bir biçimde tahmin edebilmek mümkün olmamaktadır. Fakat, pandeminin turizm endüstrisini negatif yönde etkilediği ve etkilemeye devam edeceği aşikardır. 2019 ve 2020 yıllarında restoran, otel ile havayolu gibi faaliyet gösteren işletmeleri kapsayan seyahat sektörünün büyük miktarda gelir ile iş kaybına yol açmıştır. Çok ciddi boyutlarda kayıplara uğrayan Turizm sektöründe bulunan işletmeler çökme noktasına gelmiştir. Geniş bir ürün yelpazesine sahip olan Turizm sektöründe biran önce önlemler alınmalı ve sürekli denetimlerle hizmet devam etmelidir. Ekonomisi Turizime dayalı ülkelerde yaşanan ekonomik krizler ilerde telafisi olmayan yaralar açmadan pandemi sonrasında oluşan sürecin doğru bir biçimde yönetilmesi gerekmektedir. Bunun yanısıra, yiyecek içecek işletmeleri Turizm endüstrisi içerisinde faaliyet gösteren ve oldukça önemli bir gelir kaynağı işletmeleridir. Hatta, seyahat eden turistlerin yoğunlukla bütçelerinin önemli bir bölümünü yiyecek-içecek işletmelerinde harcamak için ayırmaktadırlar. Aynı zamanda estetik iş gücünün hakimiyetinin bulunduğu bir sektördür. Yiyecek içecek sektöründeki estetik iş gücünden anlaşılması gereken ise, sizi ilk olarak

karşılayan personelin hizmet sunumu ve davranış şeklidir (Warhurst vd., 2000). Bu sebepten dolayı restoranlardaki karşılanış biçiminden hizmetin alınışına kadar geçen süreçte müşteri, işletme hakkında bazı kararlar verecektir ve bu durum da işletmelerin göstermiş oldukları estetik yaklaşım ile ilgilidir. Covid-19 döneminde bu anlayış daha büyük öneme sahip olacak ve müşteri açısından büyük puan toplayacaktır. Bu aşamada alınacak pandemi tedbirleri ve önlemler sağlanacak hizmetin yanısıra, işletmenin kalitesini artırarak mülteriler tarafından tercih edilmesinde öncülük edecektir.

KAYNAKÇA

Aktaş, A. (2011), *Ağırlama Hizmet İşletmelerinde Yiyecek ve İçecek Yönetimi*, Antalya: Eren Ofset.

Ardabili, F.S., Moshabbaki, A. ve Ebrahimpour, H. (2010), *Ranking Restaurants Based on Tourists Preferences Qualities*, World Applied Sciences Journal, 10, 172-179.

Atay, L. (2020), *Covid-19 Salgını ve Turizme Etkileri*, Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 17(1), 168-172.

Axelson, M. L., Brinberg, D., ve Durand, J. H. (1983), *Eating at a Fast-Food Restaurant—A Social-Psychological Analysis,* Journal of Nutrition Education, 15(3), 94-98.

Aydoğuş, O. (2020), *Salgın ve Ekonomik Kriz*, İktisat ve Toplum Dergisi, 114, 11-17.

Bahar, O. ve İlal, N. Ç. (2020), *Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri*, International Journal of Social Sciences and Education Research, 6(1), 125-139.

Baird, N. (2003), *Restaurant Start-Up Profile, Illinois Department of Commerce and Economic Opportunity*, Illinois: Institute for Rural Affairs.

Bekar, E. (2019), *Fine-Dining restoran İşletmelerinde Canlı Müzik: Müşteriler ve İşletmeler Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisan Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Biçici, F. (2008), *Yiyecek İçecek İşletmelerinde Yabancı Turistlerin Psikolojik Fiyatlandırma Uygulamalarıyla İlgili Algılamaları: Britanyalı Turistler Üzerinde Bir Çalışma*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Bölükoğlu, İ. (1988), *Kitleye Yönelik Yiyecek ve İçecek Hizmet İşletmelerinde Optimizasyon*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Çeti, B. ve Ünlüönen, K. (2019), *Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi*, AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, 22(2), 109-128.

Çetinkaya, O. (1996), Yi*yecek İçecek Endüstrisinde Menü Planlama ve Yiyecek ve İçeceğin Geliştirilmesi (Varan Konaklama Söğütözü Tesislerinde Örnek Bir* Uygulama), Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Crompton, J. (1979), *Motivations for Pleasure Vacation*, Annals of Tourism Research, 6(4), 408-424.

Dabholkar, P. A., Shepherd, C. D. ve Thorpe, D. I. (2000), A *Comprehensive Framework For Service Quality: An Investigation of Critical Conceptual and Measurement Issues Through a Longitudinal Study*. Journal of Retailing, (2), 139-173.

Deloitte (2020), *COVID-19's Impact on China's Consumer Products & Retail Industries*, https://www2.Deloitte.Com/Global/En/Pages/About-Deloitte/Articles/Covid-19/Covid-19-Impact-On-China-Consumer-Products-Retail-Industries.Html (11.01.2021).

Erol, S. E. (2020), *Covid-19'un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye Örnekleri*, İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 2(2), 38-49.

Gössling, S., Scott, D. ve Hall, C. M. (2020), *Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19*, *Journal of Sustainable Tourism*, 1-20.

İbiş, S. (2020), *Covıd-19 Salgınının Seyahat Acentaları Üzerine Etkisi*, Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(1), 85-98.

ILO (2020), *The Impact of COVID-19 on the Tourism Sector*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/briefingnote/wcms_741468.pdf (12.01.2021).

Jafari, J. (1979), *The Tourism Market Basket of Goods and Services: The Components and Nature of Tourism*, Tourism Recreation Research, 4(2), 1-8.

Joo, H., Maskery, B. A., Berro, A. D., Rotz, L. D., Lee, Y. K. ve Brown, C. M. (2019), *Economic Impact of the 2015 MERS Outbreak on the Republic of Korea's Tourism-Related Industries*, Health Security, 17(2), 100-108.

Khan, M. A. (1991), *Concepts of Foodservice Operation and Management*. New York: Van Nostrand Reinhold Press.

Kılınç, O. (2011), Re*storan İşletmelerinde Hizmet Garantisi Uygulamaları ve Müşteri Tercihlerine Etkileri*, Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Koçak, N. (2012), *Yiyecek İçecek Hizmetleri Yönetimi*, Ankara: Detay Yayıncılık.

Koçbek, A. D. (2005), *Yiyecek İçecek Sektöründe Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti: Etnik Restoranlara Yönelik Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Köşker, H. (2017), Krizl*erin Turizm Sektörüne Etkileri Üzerine Bir Araştırma: 2016 Yılı Türkiye Örneği*, Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (62), 216-230.

Lattin, G. W. (1989), *The Lodging and Food Service Industry*, Michigan: The Educational Institute of AH&MA.

Lock, S. (2020), *COVID-19: Forecast Job Loss in Travel and Tourism Sector Worldwide 2020, By Region*, https://www.Statista.Com/Statistics/1104835/Coronavirus-Travel-Tourism-Employment-Loss (12.01.2021).

Lovelock, C. H. ve Wright, L. K. (1999), *Principles of Service Marketing and Management (International Edition).* Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.

Lundberg, D.E. (1989), *The Hotel and Restaurant Business*. New York: Van Nostrand Reinhold Press.

Luty, J. (2020), *Decline in Pub, Bar and Restaurant Sales Due to COVID-19 in The UK 2020*, https://www.Statista.Com/Statistics/1105174/Uk-Pub-And-Restaurant-Sales-Fall-Due-To-Covid-19/ (11.01.2021).

McKibbin, Warwick J. and Fernando, Roshen, The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios (2020), *CAMA Working Paper No. 19/2020. Available at SSRN*, https://ssrn.com/abstract=3547729 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3547729, (14.01.2021).

Michalski, N. (1989), *More Food Dollars Go to Restaurants*, Restaurant USA, 9(9); 40-43.

Monterrubio, J. C. (2010), *Short-Term Economic impacts of Influenza A (H1N1) and Government Reaction on The Mexican Tourism Industry: An Analysis of the Media*, International Journal of Tourism Policy, 3(1), 1-15.

Nickson, D., Warhurst, C., Cullen, A. M. ve Watt, A. (2003), *Bringing in the Excluded? Aesthetic Labour, Skills and Training in the New Economy*, Journal of Education and Work, 16(2), 185-203.

Odabaşı, Y. (1997), *Satış ve Pazarlamada Müşteri İlişkileri*, İstanbul: Der Yayınları.

Oh, H. (2000), *Quality, Value, and Satisfaction: A Practical Viewpoint*, The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly, 41(3), 58-66.

Özata, E. (2010), *Yiyecek İçecek Sektöründe Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyetinin Orta Restoranlarda Araştırılması Üzerine Bir Vaka Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul.

Özdemir, B. (2010), *Dışarda Yemek Yeme Olgusu: Kuramsal Bir Model Önerisi*, Turizm Araştırmaları Dergisi, 21(2), 218-232.

Reynolds, P. (1993), *Food and Tourism: Towards an Understanding of Sustainable Culture*, Journal of Sustainable Tourism, 1(1), 48–54.

Rızaoğlu, B. ve Hançer, M. (2005), *Menü ve Yönetim*, Ankara: Detay Yayıncılık.

Şahin, İ., ve Güzel, Ö. (2018), *Hatırlanabilir Turizm Deneyimleri*, H. Sezerel, ve U. Akdu, *Güncel Turizm Eğilimleri,* İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Sarıışık, M., Çavuş, Ş. ve Karamustafa, K. (2010), *Profesyonel Restoran Yönetimi İlkeler Uygulamalar ve Örnek Olaylar*, Ankara: Detay Yayıncılık.

Sarışık M. (1998), *Yiyecek-İçecek İşletmelerinde Maliyet Kontrol Sistemleri ve Beş Yıldızlı Otellerde Standart Yiyecek Maliyet Kontrol Sisteminin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Sheldon, P. J. ve Fox, M. (1988), *The Role of Food Service in Vacation Choice and Experience: A Cross-Cultural Analysis*, Journal of Travel Research, 27(2), 9-15.

Sökmen, A. (2011), *Yiyecek-İçecek Hizmetleri Yönetimi ve* İşletmeciliği, Ankara: Detay Yayıncılık.

Taymaz, E. (2020), *Covid 19 Tedbirlerinin Ekonomik Etkileri ve Politika Önerileri*, https://sarkac.org/2020/03/covid-19-tedbirlerinin-ekonomik-etkileri-ve-politika-onerileri, (13.01.2021).

Tse, A. C. B., So, S. ve Sin, L. (2006), *Crisis Management and Recovery: How Restaurants in Hong Kong Responded to SARS*, International Journal of Hospitality Management, 25(1), 3-11.

Türksoy, A. (2002), *Yiyecek ve İçecek Hizmetleri Yönetimi*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Tütüncü, Ö. (2001), *Kurumsal İşletmelerde Müşteri Tatminin Ölçülmesi*, Ankara: Eda Matbaası.

UNWTO (2020), *International Tourist Numbers Could Fall 60-80% In 2020, UNWTO Reports,* https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020 (11.01.2021).

Uygur, S. M. (2017), *Örnek Olaylarla Turizm* Pazarlaması, Ankara: Detay Yayıncılık.

Wall, E. A. ve Berry, L. L. (2007), *The Combined Effects of the Physical Environment and Employee Behavior on Consumer Perception of Restaurant Service Quality*, Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*,* 48(1), 59-69.

Warhurst, C., Nickson, D., Witz, A. ve Cullen, A. M. (2000), Aes*thetic Labour in Interactive Service Work: Some Case Study Evidence From the 'New' Glasgow*, Service Industries Journal, 20(3), 1–18.

Wood, R. (2000), *Strategic Questions in Food and Beverage Management,* Oxford: Butterworth-Heinemann.

Yetimoğlu, S. (2017), *Restoran İşletmelerinde Otantizm Uygulamaları ve Otantik Pazarlama Üzerine Bir Araştırma: İstanbul Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Bölüm 50

OSMANLI MAARİFİ'NDE MUSEVİ BİR EĞİTİMCİ: MOİZ FRESKO EFENDİ

Doğan GÜN[1*]

Murat SORGU[2**]

1 Dr. Öğr. Üye. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin/Türkiye, e-posta:tarihcidogangun@gmail.com, https://orcid.org/ 0000-0002-0962-929X

2 Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin/Türkiye, e-posta: muratsorgu1@gmail.com, https://orcid.org/ 0000-0001-8446-1178

Giriş:

II. Mahmud ve Tanzimat devirlerinde eğitim ve öğretimin modernleştirilmesi hususunda çalışmalar yapılmıştır. 1856 yılında kabul edilen "Maarif Nizamnâmesi", 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle yeni bir aşamaya girmiştir. Maarif Teşkilâtı, iptidai-rüşti-idadi öğretim ve buralara muallim sağlanması, ayrıca maarifin malî yönü gibi hususlar, yeni bir anlayışla, birtakım esaslara bağlanmıştır. Eğitim alanında yapılan hizmetlerin başında, Maarif Teşkilâtının II. Abdülhamit Dönemi'nde (1876-1909), vilâyetlere kadar yayılması gelir. Tanzimat Dönemi'nde Istanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri, 1878'den itibaren İmparatorluğun her köşesine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar, Türk eğitim tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilerleme yolunda attığı adımlardan biri olarak önemli yer tutmaktadır (Kodaman, 1991: 38).

Bu süreç içerisinde yaşananlar, Gayrimüslim mekteplerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine de yol açmıştır. Gayrimüslim topluluklar tarafından açılan okullar, Azınlık veya Cemaat Okulları olarak adlandırılmaktadır. Bunlar yıl itibarıyla, yabancı devletler tarafından açılan okullardan öncedir. Gayrimüslimleri himayeleri altına alan yabancı devletlerse ya doğrudan ya da dolaylı olarak okullar açmıştır (Haydaroğlu, 1990: 88-90). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişim ve dönüşüm, bazı cemaatlarin sosyo-kültürel seviyelerini ve ülkedeki eksiklikleri ortaya çıkarmıştır. Mesela, Musevi cemaatinin genel olarak evrensel kültür anlayışından uzak, sıradan mesleklerde istihdam edilen, ekseriyeti zanaatkar, küçük çapta esnaf, hamal ve işçi gibi bireylerden oluşması, geleneksel eğitim-öğretim anlayışının eksik olduğunu göstermekteydi (Kuran, 2009: 325).

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra, bu eksikliğin tamamlanmasına yönelik girişimler hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim alanlarındaki faaliyetleri koruma altına alınmış, Musevi cemaatinin de sosyal ve eğitim hizmetleri, kendi dinlerine mensup olan varlık sahibi ve cemaate hizmet etme hissiyatına sahip kişilere bırakılmıştır (Erkan, 2015: 34). Söz konusu reform hareketlerinden cesaret alarak, Musevi cemaatinin İbranice, Fransızca ve Türkçe lisanlarının talimine yönelik modern mekteplerin açılması fikri, Abraham Kamondo tarafından ortaya atılmıştır (Çoban, 2009: 82). Fransız tecrübesinin, Osmanlı coğrafyasına taşınması ve Musevi cemaatinin, içerisinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtarılması amaçlanıyordu (Avcı, 2000: 129). Bu bağlamda, Fransız dili, bu içine kapanmış ve iki asırdır ekonomik kültürel çöküntü içindeki cemaati dünyaya açan ve dirilten bir rol oynayacaktı (Ortaylı 2017: 217)

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da eğitim-öğretimin niteliğindeki değişim devam etmiştir. Bu amaçla, Gayrimüslimlere yönelik bazı değişiklikler yapılmış, Islahat Fermanı'nın amacına uygun bir şekilde Maarif Nezareti'ne bağlı olarak, *Meclis-i Muhtelit-i Maarif* tesis edilmiştir. Bu müessese, Gayrimüslimlerin temsilcilerinden müteşekkil olup, Gayrimüslim unsurların eğitim-öğretim işlerinden de sorumluydu.

Osmanlı Maarifi'nde gayrimüslim temsilciler mevcuttur, ancak onlarla ilgili çalışmalar azdır. Burada görev yapan kişi ve idarecilerle ilgili bilgileri, bazı rütbe taltiflerinden ve yaptıkları çalışmalardan tespit etmek mümkün görünüyor. Mesela araştırma konumuz olan eğitimci Moiz Fresko Efendi'nin, 16 Şubat 1898 yılında Osmanlı Devleti tarafından, eğitim-öğretimdeki çalışmaları, sadakati ve hayırseverliği gerekçe gösterilerek, David Fresko[1] ile birlikte rütbe-i salise'yle mükafatlandırıldığını anlıyoruz (İ. TAL: 129/96/1). Bu çerçevede, gerek bir eğitimci ve gerekse bir idareci olarak Moiz Fresko Efendi'nin, Osmanlı Musevileri'nin yaşamında ve Osmanlı Maarifi'nde önemli vazifeler üstlendiğini görmekteyiz. Onun hayatı ve yetiştiği ortam hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Sadece, Moise Fresco adıyla basılan, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman(1897)* başlıklı esere, ayrıca belgelerimizde yer alan Fransızca ders kitabı basım yayım çalışmalarına ve gazete imtiyaz sahipliğine rastlıyoruz. Bunun dışında, Osmanlı'da yaşamış ve ülkeye hizmet etmiş Fresko soyadlı kişilerin kısa bilgileri mevcuttur (Gabay 2021). Biz bu incelememizde Moiz Fresko'nun, 19. Yüzyılın sonlarından 20. Yüzyılın başlarına kadar, özellikle İzmir ve İstanbul'da Osmanlı eğitim-öğretim hayatına ve kendi cemaat mekteplerine yaptığı katkıları, elde ettiğimiz arşiv belgeleri ışığında irdelemeye çalışacağız.

Moiz Fresko Efendi'nin Musevi Cemaat Okullardaki Faaliyetleri

Fresko Efendi'nin eğitim-öğretim faaliyetlerine hizmetleri, en çok İzmir ve İstanbul'da karşımıza çıkmaktadır. İzmir hayatı, Fresko Efendi için bir başlangıç noktası olmakla birlikte, İstanbul hayatı ise onun için bir ustalık dönemidir. Çalışmaları İstanbul döneminde zirveye çıkmıştır.

21 Mart 1888 tarihli Hizmet Gazetesi'nde, Sarf-ı Türkçe tahsili için İzmir'de bir Yahudi mektebinin açılacağı haberi bildirilmiştir. Bu mektebin 1888 yılının Mart ayı içinde açılmış olduğunu, 8 Eylül 1888 tarihli aynı gazetenin başka bir haber bülteninden öğrenmekteyiz. Türkçe eğitim ve öğretiminin yapıldığı bu mektebin müdürlüğünü Moiz Fresko Efendi yapmıştır (Özeçoğlu, 2009: 225). Galanti, Fresko

1 David Fresco; Türk Yahudi Basınının duayeni, tarihi El Tiempo gazetesinin (1875-1930), El Sol, El Amigo de la Famiya, El Enstruktor dergilerinin başyazarı ve sahibi, Yahudi İspanyolcası lisanında birçok kitabın yazarıdır. Diğer Fresco soyadlı kişiler hakkında bkz, (Gabay, 2020).

Efendi'nin 1886-1892 yılları arasında bu okulda görevli olduğunu bildirmektedir (Galanti, 1995: 174). Fresko'nun Türkçe'nin öğrenimine yönelik gayretlerinin ve çabalarının farkında olan Maarif Nezareti, onun dördüncü dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edilmesine karar vermiştir. Aydın Vilayet idarecileri de söz konusu mektebi ilgiyle takip ettiklerini, dolayısıyla Fresko'nun ödüllendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır (İ. DH: 1163/90936/2 ve MF. MKT: 114/143). Türkçe hususunda Fresko'nun olumsuz görüşlerinin olduğunu bildiren Rodrigue, Türk dilinin öneminin abartıldığını düşünmektedir (Rodrigue, 1997: 136). Fakat Ortaylı, Fresko Efendi'nin Türkçe'nin kabulü ve yaygınlaştırılmasında ciddi faydalarının bulunduğunu, aynı zamanda Yahudilerin Türklerle bütünleşmesi açısından girişimlerinin çok önemli olduğunu söylemektedir (Ortaylı, 2007: 220-221).

İzmir Musevi Mektebi, bazı kaynaklarda *''Keter Tora''* bazen de *Sertac-ı Mezhep* olarak tanımlanmaktadır (Şimşek, 2013: 88-89). Mesela bizim okuduğumuz belgelerde okulun ismi, *Mekteb-i Tac-ı Mezheb* veya Musevi Mektebi şeklinde geçmektedir.

Sertac-ı Mezhep adlı Musevi Mektebi bünyesinde, lisan talimine yönelik çeşitli imtihanların yapıldığı görülmektedir. En büyüğü on üç yaşında olan talebeler, yazar Tevfik Nevzad tarafından Türkçe; Hoca Kamil Efendi tarafından Farsça; Ali Galib Bey tarafından da hesap derslerinden sınava tabi tutulmuş ve başarılı olmuşlardır. Ayrıca bu okulun öğrencileri, o dönem Musevi cemaatinin, Padişah II. Abdülhamit ile ilgili yapılan törene katılan tek okul olması bakımından önemlidir. Söz konusu mektep, Türkçe eğitim-öğretimine yönelik faaliyetlere ağırlık verdiği için dönemin İzmir Valisi Halil Rıfat Paşa tarafından desteklenmiştir. Fresko Efendi, İzmir'de bulunduğu süre zarfında *Tac Mektep*'teki müdürlük vazifesine ek olarak; Coğrafya, Tarih, Lisan-ı Osmani ve Lisan-ı Fransevi derslerini de vermiştir (Özeçoğlu, 2009: 225, 232, 233).

Fresko Efendi'nin vazife başında olduğu dönemde, mektebin mali açıdan sıkıntılar yaşadığı anlaşılıyor. Okulun gelirleri öğrenci ücretlerinden oluşmaktaydı, ancak süreç içerisinde okulun gelirleri ihtiyaç duyulan miktarı karşılayamamıştır. Bu sebeple *Tacü'l Mezheb Mektebi'*nin mali sorunlarını gidermek ve mektebe gelir sağlamak amacıyla, okul idaresince bir piyango düzenlemeye karar verilir (DH. MKT: 1902/41/1). Bir süre sonra, mali sorunların devam ettiği ve mektebin ihtiyacı olan miktarın bulunamadığı gerekçesiyle mektep kısa süre sonra kapatılmıştır (Galanti, 1995: 174).

1887'de Hahambaşılık makamı, İstanbul'da bulunan bir *Talmud Tora Mektebi'*ni, *Şule-i Maarif* ismiyle, Türkçe eğitim-öğretimini verebilecek düzeyde modern bir mektebe dönüştürür (Rodrigue, 1997:137). İstanbul

Hasköy'de faaliyet gösteren bu mektep, Moiz Fresko'nun 1892-1893 yılları arasındaki gayretleriyle faal hale getirilmiştir (Galanti, 1995: 174), (Özeçoğlu, 2009: 225). 4 Şubat 1894 yılına ait belgeden de Moiz'in, bu okulda müdür olarak görev yaptığını teyit edebiliyoruz. Piri Paşa Caddesi üzerinde faaliyet gösteren mektep, ibtidai ve rüşdi düzeyinde eğitim ve öğretim etkinliklerinde bulunmuştur. Fresko Efendi, okulun içinde bulunduğu maddi sorunları, bütçe açığını ve gelirleri tespit ederek, bu sorunların giderilmesi için gerek cemaat ve gerekse Alyans İsrailit Cemiyeti nezdinde, Hasköy Şule-i Maarif Mektebi'ne mali yardımların yapılmasını sağlamıştır (MF.MKT: 250/13/1).

25 Şubat 1894'ün Pazar gecesinde, okulun maddi problemlerinin çözümüne yönelik olarak, Fresko'nun gayretleriyle bir balo düzenlendiğini ve mektebin mali sorunlarını çözmek için hamilik yaptığını anlamaktayız (MF. MKT: 250/13/4 ve 5). Dersaadet Maarif Müdürlüğü tarafından bu okulun denetlenmesi için görevlendirilen müfettişi karşılayarak, okulun eğitim-öğretimi ve maliyesi hakkında bilgiler vermiştir (MF. MKT: 250/13/2). 23 01 1315 (24 Haziran 1897) tarihli belgede, *Şule-i Maarif Mektebi*'nin Lisan-ı Garbî ve Lisan-ı Osmanî talimi amacına yönelik olduğu belirtilmektedir (BEO: 968/72583). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra maddi sorunlar sebebiyle okul kapanmıştır (Galanti, 1995: 174). Dolayısıyla, okulun mali düzeninin sağlanmasına yönelik çeşitli girişimlerin, ileriki yıllarda akim kaldığı anlaşılıyor.

30 Mart 1904 yılına gelindiğinde Moiz Fresko'yu, Galata'da Bank-ı Osmani yakınlarında bulunan, Alyans İsrailit Zekur (Erkek) Mektebi müdürü olarak görev yaptığını görüyoruz. Maarif Nezareti tarafından yürütülen bir teftiş sırasında, bu mektebe Müslüman talebeleri kaydettiği tespit edilmiştir. Fresko bu konuda uyarılmış, ancak mali sorunlara çözüm olacağı düşüncesiyle kayıtlara devam etmiştir. Bu nedenle durum, Zabtiye Nezareti'ne bildirilmiş ve gerekli işlemlerin yapılması talep edilmiştir. Ancak sadece tebliğat yapılarak tekrar uyarıldığı anlaşılıyor (MF. MKT: 772/41/1,2).

Moiz Fresko, 1903 yılında faaliyete geçen *Hasköy Haham Okulu*'nda da görev yapmıştır (Özeçoğlu, 2009: 47). Bu okul, Hasköy'de Kamondolar tarafından kurulmuştur. Fresko ailesinden hayırsever Abraham Arslan Fresko, bu okulda eğitim görmüş daha sonra kendisi, toplumu yararına Kuzguncuk'ta, sonradan Alliance okulları olarak kullanılacak erkek ve kız okullarının yapımına katkı sağlamıştır (Gabay, 2020). 1910 tarihli İstanbul salnamesindeki kayıtlara göre Moiz Fresko, Hahambaşılık makamına bağlı bulunan hahamhane Kapıkethüdası görevinde bulunmuştur ve dördüncü dereceden Mecidi Madalyasına sahiptir. 1912 salnamesinden, Hahamhane Kethüdalığı görevinin devam ettiğini ve rütbe-i salise'ye yükseldiğini görmekteyiz. I. Dünya savaşının sonlarına doğru bu vazifesine devam

ettiği ve yine rütbesinin aynı olduğu görüldüğü gibi (Seyfeli, 2010: 126, 127, 128), Cumhuriyetin ilanından sonra da devlet okullarında görev yapmıştır (Şimşek, 2013: 88-89).

Moiz Fresko Efendi'nin Rüşdiye, Darülmuallimin ve İdadi'deki Faaliyetleri

19. yüzyılda Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishane gibi askeri mekteplere talebe yetiştirmek amacıyla, Sıbyan mekteplerinin üstünde bir ara eğitim müessesesi olarak, Rüşdiye Mekteplerinin kurulmaya başlandığı bilinmektedir. (Uyanık, 2010: 93). Bu mekteplerin eğitim ve öğretiminde bazı sorunlar yaşanmaya başlanmış ve çözüme yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Mesela, Rüşdiye mekteplerinde verilen Fransızca derslerinin ve dürus-ı eşya programlarının güncellenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bunun yanında eğitim ve öğretim usullerinin ve okullarda kullanılan/kullanılacak ders kitaplarının, ihtiyacı karşılamaya yönelik olması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır (MF. İBT: 53/59/1). 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde, okuduğumuz bazı belgelerden, Rüşdiye mekteplerinde mevcut olan sorunların çözülemediğini ve yenilik çalışmalarının uygulamaya konulamadığını, bununla birlikte Rüşdiye mekteplerindeki sorunların çözümüne yönelik girişimlerin hız kazandığını anlıyoruz. Mesela, 15 Nisan 1909'da Mösyö Fresko'nun, Rüşdiye Mektepleri bünyesinde talim edilen Fransızca derslerinin teftişine, Maarif Nezareti'nin talebi ve onayı ile memur edildiği görülmektedir. Maarif Nezareti'nin bu girişimi, Fresko Efendi'nin o dönem bir hayli tanıdık ve güvenilir bir eğitimci olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu doğrultuda, umum-i Mekatib-i Rüşdiye müdür ve muallim-i evvellerine, konuyla ilgili resmi bir beyanda bulunulmuş ve gerekli yardımların yapılması istenmiştir (MF. İBT: 231/77/1).

2 Ağustos 1909'da Rüşdiye idaresi, mekteplerde yaşanan sorunlara çözüm bulması ve konferanslar vermesi amacıyla Fresko'yu görevlendirmiştir. Bu çerçevede dönemin önemli eğitimcilerinden olan Satı Efendi, Reşad Efendi, İsmail Hakkı Efendi ve Ispartalı Hakkı Efendi ile teşrik-i mesaide bulunmuştur (MF. İBT: 238/31/1).

28 Eylül 1909 tarihinde Fresko Efendi'nin, Kasım Paşa Rüşdiye Mektebi Fransızca muallimliğine tayin edildiğini ve tecrübelerini bu mektepte uygulama fırsatına kavuştuğunu anlıyoruz. Fresko Efendi'nin yapacağı görev sebebiyle, Hüseyin Ferid Efendi mubassır (gözetmen) olarak kendisine refakat etmiş ve karşılığında 300 kuruş almıştır (MF. İBT: 245/43/1). Mubassır, eskiden okullarda öğrencilerin inzibat işleriyle meşgul memur hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, 1908 inkılâbından sonra bu vazifenin müdür muavinlerine verildiğini ve böylece mubassırlık

tabirinin tarihe karıştığını belirtmektedir (Pakalın 1993:560). Oysa 1909'da da bu tabirin hâlâ kullanıldığını görmekteyiz.

2 Ekim 1909'da Rüşdiye İdaresi'ne Mahsus Müsvedde'de, Rüşdiye mektepleri ders programı içerisinde, Fransızca derslerin kontrolünü ve işleyişini denetlemek için Fresko Efendi'nin gönüllü olduğu ifade edilmiştir. Maarif Nezareti, bu şahsın eğitim-öğretim alanında istifade edilebilecek bir kişi olduğuna kanaat getirmiş ve kendisine bu görev için ruhsat vermiştir (MF. İBT: 245/70/1).

13 Ekim 1909 tarihli bir belgede, Fransızca eğitiminin nasıl ve ne şekilde verileceği konusunda Mösyö Fresko tarafından muallimlere bir konferans verileceği ve sorumlu muallimlerin bu konferansa katılmalarının ise zaruri olduğu bildirilmiştir. Bu çerçevede, Tedrisat-ı Rüşdiye İdaresi tarafından, İstanbul'da bulunan Rüşdiye mektep müdürlerine bir genelge gönderilmiştir. Konferansın içeriği; Fransızca eğitim ve öğretim metodu anlayışı üzerine olduğu beyan edilmiştir. Konferans mahalli ise eskiden Mekteb-i Hukuk binası olarak adlandırılan, ancak o zamanlarda Darulmuallimin binası olarak bilinen yerde, saat 8:30'da yapılması planlanmıştır (MF. İBT: 246/77/1).

Galanti'nin belirttiğine göre, Fresko Efendi, İstanbul'daki resmi okulların Fransızca müfettişi olarak görev yaptığı gibi aynı zamanda Darulmuallimin[2] mektebinde de Fransızca muallimliğinde bulunmuştur (Galanti, 1995: 151,155). Mesela bu bilgiyi, 30 Ekim 1909 tarihli belge doğrular niteliktedir: Fresko Efendi'nin Kasımpaşa Numune Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki görevinin sona erdiği, Darülmuallimin Fransızca muallimliğine nakledildiği ve onun yerine istatistik kalemi ketebesinden Abdülvehhab Efendi'nin atandığı anlaşılıyor (MF. İBT: 248/15/1 ve 2). Fresko Efendi'nin Darulmuallimin'de görevini icra ettiği sırada, Mekatib-i Rüşdiye ve İdadi'de Fransızca tedrisatını teftiş görevine devam ettiği görülmektedir (MF. MKT: 1150/34/1).

Fresko Efendi'nin İdadi mektepleri ile ilgili tecrübesi, onun Kulekapısı Alyans İsrailit Mektep müdürü olduğu zamana dayanıyor. Mesela, 22 Haziran 1909 tarihli Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Müsveddatı'na mahsus bir belgede, Umum İdadi Mektepleri ile ilgili bilgi ve tecrübeleri zikredilmiştir. Bu mekteplerde Fransızca derslerinde yaşanan sorunların tespiti ve çözüm yolları hakkında bir yazı kaleme alması talep edilmiş, ayrıca söz konusu mekteplerle ilgili sınav yapılacağı ve bu esnada kendisinin sınav tarihlerinde o mekteplerde olması gerektiği ifade edilmiştir (MF. MKT: 1131/58/1).

2 Rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek ve ülkede öğretmen açığını kapatmak amacıyla, İstanbul'un Fatih semtinde Dârülmuallimîn adıyla bir okul açılmıştır. Üç yıllık bir eğitim-öğretim süreci olan bu müessese, 1848 yılından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar faaliyet göstermiştir bkz., (Öztürk, 1993: 551).

29 Mart 1910'da vazifesini tamamlayıp şu raporu yazmıştır: Çok uzun ve yoğun çalışmaların ardından, girişimlerinin meyvesini almış olmanın mutluluğunu yaşadığını, Dersaadet Maarif Müdürlüğü tarafından kendisine verilen talimatlara harfiyen uyduğunu, sorumluluğundaki okulları tek tek ziyaret ederek, derslerin uygulama ve usullere göre icra edildiğini, okullarda Fransız eğitim modelinin gereklerine uygun bir metodoloji uyguladığını, görevine devam etmesi halinde, herhangi bir maaş talep etmeyeceğini bildirmiştir. Maarif, bu gönüllüğüne olumlu cevap vermiştir (MF. MKT: 1150/34/1 ve 2).

Moiz Fresko'nun Fransızca Kitap Basım-Yayım Çalışmaları

1867 yılında Fransa, Islahat Fermanı ile sözü verilen yeniliklerin yapılmasını istedi. Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenerek, bütün okulların karma hale getirilmesini, herkesin yararlanabileceği kütüphanelerin açılmasını talep etti. Bunun üzerine 1869 Nizamnamesi'yle Fransa'nın istekleri kısmen yerine getirildi (İnan 2005:415). Bu çerçevede Fresko Efendi'nin, Galata Alyans İsrailit Mektep müdürüyken, Fransızca kitap basımı ve yayımı için gayretler sarfettiğini ve ekseriyetle Maarif Nezareti'nden talep ettiği kitap ruhsatlarına, olumlu yanıtlar aldığını görmekteyiz. Mesela, *Nevue Liyorde Lektor*[3] isimli kitap, önce Tedkik-i Müellifat Dairesi ile Teftiş-i Muayene Heyeti'ne sevk edilmiş, incelemeler neticesinde basımının bir sorun teşkil etmeyeceği bildirilmiştir. Üç ayrı nüsha üzerinden incelenen kitabın, yeniden basımı ve neşrinde bir sakınca olmadığı, Dahiliye Nezareti'ne de bildirilmiştir. Söz konusu kitabın, Fransızca eğitim ve öğretimini kolaylaştırmaya yönelik olduğu, bir nüshası ve ruhsatının yazarına gönderildiği anlaşılıyor (MF. MKT: 787/2/1, 2, 3, 4, 5).

29 Ağustos 1904'te Fransızca kaleme alınan *Tarih ve Coğrafya-yı Osmani* isimli eser, Anadolu ve Balkan coğrafyasını tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Yukarıda zikredilen ilgili birimler tarafından incelenen kitapta, Anadolu ve Rumeli bölgelerinin hudutlarının çiziminde bir yanlışlık olduğu saptanmış, ancak genel anlamda bir sorun teşkil etmeyeceği ifade edilmiştir. Eser söz konusu isim dışında, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* ismiyle de anılmaktadır. Resmi yazışmalardan, eserin daha önce basılmış olduğunu, piyasadaki nüshalarının tükendiğini ve eserin bu gerekçe ile ikinci kez basılması gerektiğini anlıyoruz (MF. MKT: 800/5). 4 Temmuz 1905 yılında da *Malumat-ı Mütenevvi'a* isimli Fransızca okuma kitabına, Matbuat-ı Dahiliye idaresi gerekli izni vermiştir (MF. MKT: 868/4/1,2).

3 Burada geçen bu kitap ve diğer Fransızca ders kitap adları, Osmanlı arşiv belgelerindeki yazım tarzları esas alınarak okunmuş ve yazılmıştır.

Aron Rodrigue, Moiz Fresko'nun Ladino'ya (İspanyol Yahudicesine) karşı bir kişi olduğunu, ayrıca Fransızcayı benimsediğini ifade etmektedir. Fresko, Fransızcayı "Gala Elbisesi" şeklinde görürken, Ladino'yu ise "eskimiş bir pijama" olarak tanımlamaktadır (Rodrigue, 1997: 135). Buna rağmen, 12 Temmuz 1905'te Fresko Efendi, İbranice ve hangi İspanyolca'yla basılması hususunda açıklamaya rastlamadığımız, *Tarih-i Mukaddes* konusunda girişiminde bulunmuştur. Kitabın, Musevi cemaati çocuklarına yönelik hazırlandığını ifade edebiliriz (MF. MKT: 869/21/1 ve 2). 18 Temmuz 1905 yılında Fransız diliyle yazılmış, Dünya Coğrafyası'ndan da bahseden *Coğrafya-yı Umumi* isminli kitabı görmekteyiz. Gerek bu kitap gerekse iki dildeki *Tarih-i Mukaddes* kitapları daha evvel basılmış ve nüshaları tükenmiştir. (MF. MKT: 870/31/1/2/3). Fransız diliyle yazılan, *İlm-i Eşya* ve *Malumat-ı Mütenevvi'a* adlı eserlerin, risale formatında yazıldığı ve bunların da diğerleri gibi basım ve yayımında herhangi bir olumsuz durumun olmadığı, 1 Ağustos 1905 tarihli ruhsatnamede beyan edilmiştir (MF. MKT: 874/13/1/2).

9 Mayıs 1906'da Fransızca kaleme alınan *Lektor* isimli, risale formatında yazılmış görsel öğelerin ve resimlerin bulunduğu eserin, bürokratik işlemleri ve ilgili nezaretlerin izinleri bahsi olmasına rağmen, risalenin içeriğiyle ilgili bilgiye rastlanmamaktadır (MF. MKT: 926/74/1-2). Bundan bir gün sonra 10 Mayıs 1906 tarihinde konuyla ilgili bir belgede, Maarif Nezareti ilgili kitabın şerhlerinin ve resimlerinin de kontrole tabi tutulduğunu ve kitabın basımına sorun teşkil edecek herhangi bir öğenin bulunmadığını bildirmesine rağmen, yine bu kitabın ne ile ilgili olduğu hakkında bir açıklama yoktur (MF. MKT: 926/98/1). 6 Aralık 1906 tarihli bir belgede, *Ansiklopedi* isimli bir eserden bahsedilmekte ancak yine de eserin içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (MF. MKT: 966/47/1,2,3).

25 Mart 1907'de Fransızca *Yeni Lektor* adlı eserin, daha önce bahsi geçen *Lektor* isimli eserin genişletilmiş ders kitabı nüshası olabileceğini tahmin ediyoruz (MF. MKT: 986/71/1/2). Maarif Nezareti, eseri İdadi Mektepleri seviyesine uygun gördüğü için "Yeni Kıraat" olarak tanımlayıp aynı gün ruhsat vermiştir (MF. MKT 986/72/1/2). 29 Temmuz 1907'de de aynı kitabın güncellenerek yeniden basıldığı anlaşılıyor (MF. MKT: 1009/84/1-2-3).

27 Temmuz 1907'de *Kormo Ayn*(?) adlı Fransızca ansiklopedi ve 3 Ağustos 1907'de birkaç kısımdan oluşan Fransızca dilbilgisi kitabı *Gramer Konsoperiyor* ise İdadi Mekteplerinde çocukların dil becerilerini geliştirmek amacıyla yazılmıştır. *Harita Defteri* isimli eser, coğrafya dersine yardımcı niteliktedir (MF. MKT: 1009/25/1-2), (MF. MKT: 1010/60/1-2). Yine Fransızca'yla yazılan *Mektep Kitabı*'nın da Fresko'nun görev yerinden dolayı, İdadi Mekteplerinde okutulmak üzere hazırlandığını tahmin ediyoruz ancak içeriğinden bahsedilmemiştir (MF. MKT: 1020/45/1-2).

26 Mayıs 1908 tarihli bir arzuhalden, *Ansiklopedi De Formvabiyen* isimli Fransızca yazılmış eserin varlığından haberdar oluyoruz. Fresko tarafından daha önce yayımlanan ansiklopediyle aynı olup olmadığı ve içeriği hakkında bilgi yoktur. Bu eser, Maarif Nezareti nezdindeki tetkik ve teftiş büroları tarafından incelenmesi sonucunda, basım ve neşrinde bir sorun olmadığı bildirilmiştir (MF. MKT: 1057/23/1).

Moiz Fresko'nun Gazetecilik Çalışmaları

18 Aralık 1888'de Fresko Efendi, İzmir'de *Mezheb-i Tac* müdürlüğü yaparken, *Üstad* adlı bir gazetenin kurulması hususunda teşebbüslerinin olduğunu ve bizzat kendi eliyle Aydın Vilayeti'ne ruhsat talebi dilekçesi verdiğini görüyoruz. Bu gazetenin Musevî-İbranî ve Türkçe lisanı ile yazılıp günlük neşredilmesi planlandığı gibi, gazetede işlenecek konular, siyasî, edebî ve fen bilimleri şeklinde kategorize edilmiştir. Söz konusu gazetenin, Osmanlı Devleti'nin nizamına ve anlayışına aykırı olmaması şartıyla desteklenebileceği anlaşılıyor. (DH. MKT: 1576/17/1). 19 Ocak 1889'da, gazetenin basımına ve neşredilmesine yönelik ruhsat verilmiştir (DH.MKT: 1585/63/1). Aydın Vilayet Salnamesinde Fresko Efendi, 1890-1891'de İzmir'de yayım yapan *Üstad* isimli gazetenin imtiyaz sahibi olarak görülmektedir. Bununla birlikte salnamede, gazetenin Çarşamba günleri Yahudi diliyle yayımlandığı bilgisi verilmiştir (Aydın Vilayeti Salnamesi, 1890-91: 376). Ortaylı'ya göre, Hahambaşı kethüdası Moiz Fresko, 1888-1890 yıllarında bu gazeteyi Türkçe (fakat İbranî harfli) olarak çıkarmıştır (Ortaylı 2017:216).

Üstad Gazetesi, Raşi olarak tanımlanan bir alfabeyle yazılıyordu (Bora, 1995: 175). Musevilik tarihinde, Raşi olarak bilinen bir din adamı tarafından oluşturulan *Raşi Alfabesi,* zor bir alfabe olarak tanımlanmakla birlikte, sağdan sola doğru yazıldığı ifade edilmektedir. Musevice'ye benzediği bildirilen *Raşi Alfabesi*'nin, öğrenilmesi için mutlak anlamda bir okul eğitiminin alınması gerekmekteydi (Bardavit, 2007: 49).

Bu gazete, İzmir Musevilerinin sık kullandığı Judeo İspanyolcası[4] karşısında önemli bir adım olarak görülmektedir. Gazetenin İzmir Eski Çukurhan'da yönetim binası vardı ve bir nüshası 60 paraya satılıyordu. Daha sonra haftada iki kez, Pazartesi ve Perşembe günleri yine dört sayfa olarak yayımlanmıştır (Bora, 1994: 20-21). Gazetede haber ve ilanların dizgisi Raşi harfleriyle yapılmıştır. Yerel haberler, Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasındaki ilişkiler, dünyadaki siyasal gelişmeler Türkçe; Istanbul, Selanik, Izmir Musevi Cemaati ile ilgili haberler, küçük hikayeler ve ilanlar Judeo Ispanyol diliyle basılıyordu. Yaklaşık ikiyüz sayı yayımlanan gazete 1891 yılında kapanmıştır (Duman, 2006: 100).

4 Judeo-Espagnol; halk arasında Türklerin Yahudice dediği dil olarak açıklanmaktadır bkz. (Ortaylı, 2017:217)

Moiz Fresko Efendi'nin İzmir'de bulunduğu süre zarfında *El-Nuvelista ve la Esperansa* isimli gazetelerin sansür sorumlusu olarak da tayin edildiğini görmekteyiz (Bora, 1995: 175). La *Esperansa Gazetesi* İzmir'de *Bueno Esperansa* ismiyle de bilinmektedir (DH. MKT: 1772/20/1). Fresko'nun söz konusu göreve tayin edilmesi, Osmanlı Devleti'nin ona duyduğu güvenin bir göstergesiydi (Özeçoğlu, 2009: 233).

Sonuç ve Değerlendirme

Moiz Fresko Efendi'nin Osmanlı Maarifi'ne ve Musevi Cemaati okullarına önemli katkılar yaptığı, devlete sadakati, hayırseverliği, eğitim-öğretim faaliyetlerindeki gönüllüğü ve çalışmaları sayesinde, madalyalar ve rütbeler aldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Fresko, Darulmuallimin, Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Rüşdi olarak adlandırılan kurumların sorunlarını tespit etmiş, bu sorunlara yönelik çözüm önerileri arasında, o dönemlerde modern pedagojinin gereklerine uygun olarak görülen, Fransız eğitim modelini işaret ederek uygulanmasını sağlamış ve bizzat denetçisi olmuştur.

Görev yaptığı okullarda bulunma tarihi, birkaç hafta arayla değişebildiği görülmektedir. Mesela, Kasım Paşa Numune Mektebinde görevliyken, birkaç hafta sonra farklı bir mektepte de vazifelendirilmiştir. Bunun sebebi Maarif Nezareti'nin, Fresko'nun Alyans Mektebi Müdürlüğü, yahut Darulmuallimin Fransızca öğretmenliği görevindeyken, onun bilgi birikimi ve eğitim-öğretim tecrübesinden ziyadesiyle yararlanma isteğidir.

Maarif Nezareti'nin kendisine verdiği vazifeler sayesinde, İdadi ve Rüşdi mekteplerdeki öğretmen ve idarecilere konferanslar vermiş ve böylece tecrübelerini ilgili kişilere aktararak, söz konusu mekteplerin eğitim ve öğretimindeki gelişimlerine katkı sağlamıştır. Galata Alyans Mektebi müdürüyken, ders kitaplarının basımı konusundaki girişimleri, Muayene-i Tedkik ve Heyet-i Teftişiye'nin olumlu kanaatlerine vesile olmuş ve istediği ruhsatlar kendisine verilmiştir. Böylece eğitimsel değer taşıyan, Fransızca eserlerin bir kaçının yazımına öncülük edip basım ve yayımı için çaba gösterip semeresini almıştır.

Türkçe'ye değer vermesine rağmen, daha çok Fransızca'ya olan ilgisini, o dönemdeki Fransız eğitim modelinden kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Ancak, Musevi Cemaat okullarının hem kendi dilleriyle, hem Fransızca'yla hem de Türkçe'yle eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. Fresko, bir eğitimci olarak sadece okul faaliyetleriyle yetinmemiş, basın yoluyla da toplumu aydınlatmıştır.

Kaynakça

I. Osmanlı Arşiv Belgeleri

a. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Kalemi (BEO):

968/72583/1.

b. Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT):

1576/17/1, 1772/20/1, 1902/41/1, 1585/63/1.

c. İrade Dahiliye (İ. DH):

1163/90936/1, 1163/90936/2.

d. İrade Taltifat (İ. TAL):

129/96/1.

e. Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT):

231/77/1, 238/31/1, 245/43/1, 245/70/1, 246/77/1, 248/15/1, 248/15/2, 53/59/1.

f. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT):

986/72/1, 986/72/2, 1009/25/1, 1009/25/2, 1009/84/1, 1009/84/2, 1009/84/3, 1010/60/1, 1010/60/2, 1020/45/1, 1020/45/2, 1057/23/1, 1131/58/1, 114/143/1, 1150/34/1, 1150/34/2, 250/13/2, 250/13/4, 250/13/5, 772/41/1, 772/41/2, 787/2/1, 787/2/2, 787/2/3, 787/2/4, 787/2/5, 800/5/1, 800/5/2, 800/5/3, 800/5/4, 868/4/1, 868/4/2, 869/21/1, 869/21/2, 870/31/1, 870/31/2, 870/31/3, 874/13/1, 874/13/2, 874/33/1, 926/74/1, 926/74/2, 926/98/1, 966/47/1, 966/47/2, 966/47/3, 986/71/1, 986/71/2, 250/13/1.

II. Salnameler

Hicri 1308 Yılı, Aydın Vilayet Salnamesi.

III. Araştırma ve Tetkik Eserler

Avcı, Y., (Güz/2000), "Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu". *KÖK Araştırmalar, II/2,* 121-136.

Bardavit, B., (2007), *Judeo-Espanyol Atasözlerinde 1850-1950 Arası Çorlu Musevilerinin Günlük Yaşamı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Benbassa, E., (Eylül-1998), *Son Osmanlı Hahambaşısının Mektupları*. (Çev. Yalçın, İ) İstanbul: AD Kitapçılık.

Bora, S., (1995), *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923.* İstanbul: Gözlem Yay.

Bora, S., (Temmuz-1994), "İlk Yahudi Gazetesi Üstad", *Tarih ve Toplum* içinde (Sayı: 127, 18-22) İletişim Yayınları.

Çoban, M., (2009), *Türkiye'de Yahudi Aydınları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Duman, K., E., (2006), *Türkiye'de Azınlık Basını ve Sorunları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Erkan, A., (2015), *Osmanlıların Son Döneminde (1840-1920) Filistin'de Yabancılar ile Yahudilerin Toprak Mülkiyeti*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Marmara üniversitesi, İstanbul.

Galanti, A., (1995), *Türkler ve Yahudiler.* Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın Aş. İstanbul.

Gabay, M., (2020), "Pera ve Galata'da Yahudi İzleri 1:Unutulmuş Bir Hayırsever Abraham Aslan Fresko",https://www.gazeteduvar.com.tr/konuk-yazar/2020/06/18/ Erişim tarihi. 05.05.2021.

Haydaroğlu, İ., P.,(1990), *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,* Kültür Bakanlığı Yayımları, Ankara.

İnan, U., (2005), *H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kenanoğlu, M., (2008), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *TALİD-Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 12*, 181-205.

Kodaman, B., (1991), *II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi,* II. Bs., TTK., Ankara.

Kuran, N., (Mayıs-Ağustos/2009), "Haskala'nın Yahudi Eğitimine Etkisi: Alliance Israelite Universelle ve Toplumsal Dönüşüm, İstanbul AIU Okulları Örneği ile", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,* 6, 323-341.

Ortaylı, İ., (2007), *Batılılaşma Yolunda,* Merkez Kitaplar, İstanbul.

Özeçoğlu, H., (2009), *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Öztürk, C., (1993), "Darülmuallimin", *TDV Ansiklopesi* içinde (Cilt: 8, 551-552), TDV Ansiklopedisi, İstanbul.

Pakalın, M., Z.,(1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Rodrigue, A., (1997), *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance" Okulları 1860-1925*, İbrahim Yıldız (çev.) Ayraç Yayınevi, Ankara.

Seyfeli, C., (Nisan/2010), "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)", *Milel ve Nihal Dergisi, Cilt 7, Sayı 1*, 95-136.

Şimşek, H., (Aralık-2013), "Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 14, Sayı 3,* 75-94.

Uyanık E., (2010), "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(M) Rüştiyeler". *Tarih Dergisi, Sayı 49*, 91-111.

Uyanık, E., (Bahar/2017), "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865- 1908)", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, 14*, 1-29.

Bölüm 51

TİRE MÜZE'Sİ TERRAKOTTA KOLEKSİYONU DAHİLİNDEKİ BİR GRUP ESERİN YUNAN PANTHEONUNDAKİ KARŞILIĞI VE ESERLERİN TİPOLOJİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Derya EROL[1]

1 Dr. Derya EROL, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tınaztepe Yerleşkesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Buca-İZMİR., ORCID : https://orcid.org/0000-0003-1580-6448

GİRİŞ

Tire Müze'si Terrakotta koleksiyonu içerisindeki üç figürin makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu figürinlerden iki tanesi baş olarak bir tanesi de tüm olarak korunmuştur.

Figürinlerin tümü erkek figürlerinden oluşmaktadır. Başların, Pan figürini, tüm olarak korunan figürin ise Dionysos kültü ile ilişkili olabileceği düşünülen bir aktör betimlemesi olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amaçlarından birisi, çalışma kapsamında olan terrakotta figürinlerinin Yunan Pantheonunda temsil ettiği ya da kültü ile ilişki olabileceği Tanrıların tespit edilebilmesidir. Aynı zamanda bir diğer amaç, bu tanrıların kültlerine ilişkin farklı niteliklerin figürinlerin betimlemelerine ne şekilde yansımış olduğunun incelenerek ilişkili olduğu kült hakkında yeni bir bakış açısı sunabilmektedir. Bununla birlikte amaçlardan bir tanesi de figürinlerin tipolojik olarak değerlendirilerek üretildikleri dönem hakkında öneriler sunabilmek olarak hedeflenmiştir.

Çalışmada öncelikle figürinlerin ilişkili oldukları Tanrılar hakkında ikonografik bilgiler verilecektir. Daha sonra figürinlerin hem tipolojik açıdan hem de kült açısından incelemeleri yapılacaktır.

Pan İkonografi

Pan, Yunan Pantheonu'nda çobanların ve sürülerin tanrısı olarak kabul edilmektedir. Arkadia'lı olan tanrı, Yunan Pantheonu'nda, Hermes'in komik görünümlü oğlu olarak yer almaktadır. Babasının Hermes olduğu bilinmekle birlikte annesinin kim olduğu konusunda çok sayıda söylem bulunmaktadır. Bu söylemlerden iki tanesi, en eski ve kabul görenler arasındadır. Bunlardan ilki; Hermes ile Dryops'un oğlu olduğu şeklindedir. Pan ilk doğduğunda ölümlü olan annesi onun çirkin ve melez görünümünden dehşete düşer, bunun üzerine Hermes oğlunu Olympos'a götürür[1]. Diğer söylem ise; Penelope'nin Odysseus'un yokluğu sırasında Hermes'le birlikte olması sonucunda dünyaya geldiği şeklindedir(Grimal, 1997:508509).

Pan, yarı insan yarı hayvan görünümlü bir tanrıdır. Vücudu insan şeklindedir. Bacakları keçi, ayakları ise çift toynaklı keçi ayağı şeklindeydi. Yüzünde korkunç aynı zamanda muzip bir ifade bulunmaktaydı (Nilsson, 1961:10).

---

1 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, 5.bs., s.235; '**παν'** kelimesinin bütün anlamına geldiğini ifade etmektedir.

Hülya Boyana, Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy..37 (2005), s.175; Pan, '**ὁ παν, πάνος,'** kelimesinin çoban anlamına gelen **πα-ον'**un birleşmiş şekli olduğunu ifade etmektedir.

Pan'ın kişiliğinin, eğlenceli bir yanı olduğu kadar korkutucu bir yanı da bulunmaktaydı. Eğlenceli ve muzip yönü, sekse düşkünlüğü, kırlarda koşup eğlenmesi ile ifade edilirdi. Pan'ın ithyphallic kimliği çoğunlukla Nymphelere olan düşkünlüğü ile vurgulanmıştır. Ancak bu ithyphallic karakteri başka insan ve canlılarla da vurgulanmıştır. Bir Attika krateri üzerinde çoban olan çocuk Daphnis'i kovalar şekilde betimlenmiştir. Krater üzerinde, Artemis'in Pan'ın saldırısına, okları ve köpekleri ile müdahalesi de betimlenmiştir(Simon, 1985:176). Pan bu eğlenceli, sekse düşkün özellikleri ile Silenos, Priapos ve Satyr ile birlikte Dionysos alayında yer almaktadır.

Korku salan en bilinen diğer özelliği ise, birdenbire insanların önüne çıkarak gürültü ve benzeri şeyler yaparak kişiler üzerinde panik havası yaratmasıydı. Bu nedenle Pan aynı zamanda panik korkunun ilk temsilcisi olarak da ortaya çıkmaktadır. Marathon savaşında, Pan'ın korku veren gürültüleri yüzünden Persliler paniğe kapılmışlardır. Bu da Atinalılara büyük avantaj sağlayarak savaşı kazanmalarına neden olmuştur (Erhat, 1993:235). Bunun üzerine Atinalılar, Pan'a ibadet edebilmek ve ona minnetlerini sunabilmek için Atina Akropol'ünün kuzeybatı yamacına bir tapınak yaptırmışlardı (Burkert, 2003:172).

Pan, genellikle öğle saatlerinde uyumaktadır. O, uykusundan uyandırıldığı zaman dehşet verici şekilde korkutucu olmaktaydı. Bu nedenle çobanlar öğle saatlerinde Pan'ı uyandırmaktan korktukları için ses çıkarmaz ve kaval çalmazlardı (Gottfried, 1993:185).

Pan'ın aynı zamanda avcı kimliği de vardır. Bu kimliği ile Artemis ile yakın ilişki içerisindedir. Dağlarda ve kırlarda yaşadığı için yolcular içinde önemlidir. Bu nedenle betimlemelerinden bazılarında Hermeler ile birlikte tasvir edilmiştir.

Tanrının dağların ve kırsal hayatın koruyucusu kimliği, Kybele'nin de karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle Pan, zaman zaman Kybele ile ilişkilendirilmektedir (Roller, 2003:161). Kybele betimlemelerinin bazılarında Tanrıçaya Pan'ın da eşlik ettiği görülmektedir.

Pan'ın mitoslarına ender rastlanmaktadır. Var olan mitosları genellikle daha geç dönemlerde ortaya çıkmış olanlardır. Pan'ın mitosları içerisinde en bilineni, Syrinks ile olan ilişkisidir. Pan, Nymphelerden birisi olan Syrinks'e aşık olur. Pan'ın ona tam sarılacağı zaman Syrinks kendisini su kamışına çevirir. Pan bu kamışlardan yedi tanesini bir araya getirerek bugün Pan flütü olarak da bilinen müzik aletini yapar.

Syrinks aynı zamanda Pan'ın atribülerinden birisidir. Pan'ın diğer atribüleri, logobolon ya da pedum adı verilen çoban asası, elinde taşıdığı

ya da başında taç şeklinde yer alan çam dalı ve ithyphallic görünümüdür (Grimali, 1997:509).

Metinlerden ve rölyeflerden elde edilen bilgiler ışığında; Tanrı adına bir tapınak inşa edilebileceği gibi, bir ağacın, bir mağaranın, ya da bir kaya sunağının Pan'ın kutsal alanı olabileceği görülmektedir (Brommer, 1956:992).

Pan Arkadia'lıdır ve ilk olarak burada tapınım görmüştür. İÖ.5.yüzyıl ve sonrasında Attica, Boeotia, Yunan adaları, İtalya üzerine yayılmıştır (Tukhelt, 1970:147). Atina'ya Pers savaşları sırasında İÖ.5. yüzyılda, Pan kültü gelmiştir (Nillson, 1961:10). Maraton savaşı sırasında Pan'ın korkunç çığlıkları ile Persliler paniğe kapılmışlar, bu da Atinalıların zafer kazanmalarına sebep olmuştur. Atinalılar Maraton savaşını kazanmaları ardından Pan'a ibadet etmeye başlamışlar ve onun adına tapınak inşa etmişlerdir (Burkert, 2003:172).

Pan kültü Arkadia'da en yaygın kültler arasındaydı. Theocritus, Arkadialıların hayvanların üremediği zamanlarda Pan için düzenledikleri Lykaia isimli festivalden bahsetmektedir(Theocritus, 2003:7/103-114). Lycaeaus dağı Arkadia'da hem Zeus hem de Pan için en önemli kült merkezlerinden biri konumundadır. Bu tanrılar adına düzenlenen çeşitli festivallerde yapılan yarışlar için inşa edilmiş bir hippodrom'da yine burada yer almaktadır(Romano, 2005:381-396). Atina'da Pan adına yapılan festivalde özel meşalelerle yapılan ve Lampadedromia adı verilen müsabakaların yapıldığı bilinmektedir[2].

Dağların ve ormanların hakimi olması nedeni ile çobanlar, avcılar, çiftçiler belli bir tapınak ya da mağara içerisinde Tanrı adına sunular yapabildikleri gibi, her hangi bir yerde de sunu yapabilmekte idiler. Pan'ın atribülerinden birisinin çam ağacı olması nedeni ile sunular, genellikle bu ağaca yapılmaktaydı. Çobanlar, çam ağaçlarına içi süt dolu kaplar, avcılar ise boynuz, aslan derisi ya da pençeleri asarlardı. Bu sunularla, çobanlar sürülerinin korunması, avcılar da avlarının bereketli geçmesi için Pan'dan yardım istemekteydiler(Rouse, 1902:46,49,51).

Terrakotta Pan Betimlemelerinde Görülen Stil Gelişimi

Pan, resim ve heykel sanatı içerisinde hayvan ve insan karışımı bir melez olarak betimlenmektedir. Baş, kollar ve gövde insan, bacaklar ve ayaklar keçi uzuvları şeklinde biçimlendirilmiştir. Başında uzun ya da

2 Folkert T.Van Stratan, *Hiera Kala Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Brill, 1995, s.50; Atinalılar Pan'ın yanı sıra Panathenia'da, Hephaistos, Prometheus ve Themis adına düzenledikleri festivallerde de Lampadedromia adı verilen bu yarışı yapmakta idiler.

kısa olabilen iki tane de boynuzu yer almaktadır. Pan tüm tasvirlerinde ithyphallic bir görünümde betimlenmiştir (Uhlenbrock, 1997:147).

Pan'ın heykel ve terrakotta figürinlerde betimlemelerine ilk olarak Arkaik Dönem içerisinde rastlanmaktadır. Bu dönem betimlemelerinde Tanrı, keçi yüzlü olarak betimlenmiştir. Vücut insan, bacaklar ve ayaklar keçi uzuvları şeklinde yapılmıştır. Arkadia'da bulunmuş olan keçi yüzlü, insan vücutlu, keçi ayaklı heykeller, Panes olarak isimlendirilerek Pan ile doğrudan ilişkili oldukları kabul edilmiştir. Bu heykeller, Pan'ın erken betimlemeleri arasında kabul edilmektedir (Nillson, 1961:13).

Klasik Dönem içerisinde, Pan betimlemelerine heykel sanatında daha çok rastlanmaktadır. Pan Klasik Dönem'de de keçi yüzlü yapılmaktadır. Arkaik Dönem betimlemelerine göre, İÖ.5. yüzyıl Pan tasvirleri, daha vahşi bir yüz ifadesi taşımakta idiler. Reeder'a göre, İÖ.5.ve 4.yüzyıl sanatındaki bu tipte yapılan Pan tasvirleri, Barbarları temsil etmektedir(Reeder, 1988:138).

Hellenistik Dönem içerisinde Pan betimlemelerinin, heykel ve terrakotta figürinlerde kullanımı artmıştır. Ancak Hellenistik Dönem içerisinde görülen diğer tiplerdeki popüler terrakotta figürin gruplarına oranla daha az tercih edildiği görülmektedir(Uhlenbrock, 1990:147).

Hellenistik Dönem'de Pan tasvirlerinde bazı değişimler görülmektedir. Keçi yüzlü betimlenen tanrı, bu dönemle birlikte insani bir görünüme kavuşmuştur. Hellenistik Dönem içerisinde iki farklı yüz tipi görülmektedir. Bu yüz tiplerinden birisinde Pan ciddi bir ifade içerisinde, kaşları çatık, bıyıklı ve sakallı betimlenmiştir. Bu ifade biçimi İÖ.5.yüzyıldaki gibi vahşi görünümdedir. Diğer yüz tipinde ise neşeli, kurnaz bir ifade yer almaktadır. Bu ikinci yüz tipi genellikle sakalsız yapılmaktadır ve Dionysos ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıca sakalsız olarak yapılmış ancak daha yaşlı görünümlü betimlemeler de ilk olarak Hellenistik Dönem'de görülmektedir(Herbig, 1949:60). Bahsedilen bu tiplerdeki betimlemelerde boynuzlar, ya kısa ya da uzun olarak yapılabilmektedir. Ayrıca boynuzlar, saçların içerisinden çıkmaktadır. Kısa boynuzlu Pan betimlemeleri daha çok geç Hellenistik Dönem'de görülmektedir (Ridgway, 2002:205).

Hellenistik Dönem içerisinde Pan betimlemeleri tekli ya da grup tasvirleri içinde görülmektedir. Pan tekli ya da çoklu figürlerin içerisinde tasvir edilebilmektedir. Grup betimlemelerinde, Eros, Aphrodite, Nymphe, Satyr ile birlikte görülür. Özellikle Nymphe ve Aphrodite ile olan betimlemelerinde Pan, onlara sarkıntılık eder şekilde betimlenmiştir(Bieber, 1961:fig.628, 629, 631). Hellenistik Dönem Pan betimlemelerinde de daha önceki dönemlerde olduğu gibi ithyphallic görünüm vurgulanmıştır.

Roma Dönem'inde Pan, Faunus ismini almaktadır. Pan isminin de kullanımı devam etmiştir. Roma Döneminde Pan, melez görünümlü bir Tanrı olarak betimlenmeye devam edilmiştir. Ancak tasvirlerinde bazı değişiklikler görülmektedir. Bu değişikliklerin en belirgin şekli boynuzlarda görülmektedir. Boynuzlar, alının hemen üzerinde değil başın üzerinde, saçların ortasında yapılmaya başlanmıştır. Bir başka farklılık ise Pan'ın melez görünümlü ithyphallic kimliğinin vurgulandığı betimlemelerinin dışında da tiplerinin gelişmesidir. Bu anlamda özellikle Ephesos'tan bulunan bir rölyef, dikkat çekicidir. Bu rölyef üzerinde Pan, silahlı bir savaşçı görünümündedir (Tuchelt, 1920:155). Bu savaşçı görünüm, Pan'ın karakterinin zaman içerisinde farklı şekillere büründüğü bir değişimin göstergesi olarak da görülmektedir.

Batı Anadolu'da Ephesos'ta, Troia'da, Kyzikos'ta, Phocaia'da, Milet'te, Pergamon'da, Didyma'da ve Myrina'da, Pan betimlemeleri, İÖ.4.yüzyıldan itibaren, sikkeler üzerinde, rölyeflerde, heykellerde ve terrakotta figürinlerde bu tipte görülmektedir. Bu betimlemelerin, adı geçen yerleşimlerde Pan inancının var olduğunun ve tapınım gördüğünün bir göstergesi olduğu düşünülmektedir(Tuchelt, 1920:149). Anadolu'da bilinen tek tapınağı Klikia'da Korykia'dadır. Bu tapınak sadece Pan kültüne değil aynı zamanda Hermes ve Nymphe kültlerine de hizmet etmekte idi.

TİRE MÜZE'SİNDE BULUNAN TERRAKOTTA PAN FİGÜRİNLERİ

Tire Müze'sine satın alma yolu ile alınmış terrakotta figürinler içerisinde, çalışılan konu ile ilintili üç tane figürin bulunmaktadır. Bu figürinler, Tire ve çevresindeki küçük köy yerleşimlerinden bulunmuşlardır. Bu köy yerleşimlerinin isimleri belli değildir. Bu nedenle eserlerin buluntu yeri, Tire olarak isimlendirilmişlerdir.

Tire Müzesi terrakotta buluntuları arasında üç tane, Pan ve Dionysos kültü ile ilişkilendirilebilecek figürin bulunmaktadır. Bu figürinlerden iki tanesi Pan'a ait baş (Kat. No:1, 2), diğeri ise üzeri phalloslarla bezeli bir giysi giyen ve Dionysos kültü ile ilişkilendirilen figürdür (Kat. No:3). Satın alma ve müsadere yolu Tire Müzesi'ne alınan bu eserlerin, buluntu yeri olarak bir yerleşim ismi verilememektedir.

Tire Müze'si terracotta koleksiyonu içerisinde iki tane figürin Pan ile ilişkilidir. Figürlerin, Pan betimlemelerinin genel özelliklerini taşımakla birlikte kendi içlerinde özgün tiplemeler barındırdıkları görülmektedir. 308 (Kat.1) ve 97 (Kat.2) envanter numaralı örnekler, Tanrı Pan'a ait başlar olarak nitelendirilmişlerdir. Her iki örnekte yer alan boynuzlar, başların Pan ile ilişkilendirilmesine olanak vermiştir. Üçüncü örnek olan

96 (Kat.3) envanter numaralı figürinin üzerinde yer alan phalloslu manto, Dionysos kült törenlerinde yer alan ithyphallic görüntülü aktörlerile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

1 nolu katalog üzerinde görülen baş, tanrı Pan başı olarak tanımlanmıştır. Başın Pan olarak nitelendirilmesinin en önemli nedeni Pan figürlerine ilişkin unsurların Tire buluntusu baş üzerinde de görülmesidir.

Bunlardan en belirgin olanı figürün yüzü insan biçiminde olmasına karşılık alından çıkan iki boynuzudur. Terracotta figürinlerde ve heykellerde görülen boynuzlu insan tiplemeleri Yunan Pantheonunda tanrı Pan ile ilişkilendirilmektedir. Tanrı Pan'ın betimlemelerine ilk olarak Arkaik Dönemde rastlanmaktadır. Bu dönem içerisinde keçi yüzlü insan vücutlu olarak betimlenen Tanrı(Nillson, 1961:13), Klasik dönemde de benzer şekilde betimlenmeye devam etmiştir(Reeder, 1988:138). Helenistik dönemle birlikte Pan betimlemelerinde bir değişim görülmektedir. Bu dönem içerisinde tanrı, insan yüzlü olarak betimlenmeye başlanarak insani bir görünüme kavuşmuştur. Hellenistik dönem Pan betimlemelerinin tüm tiplerinde, yüz insan biçiminde yapılmakta başta ya da alın üzerinde boynuzlar yer almaktadır (Ridgway, 2002:205).

Tire buluntusu insan biçimli yüzü ile Hellenistik dönem karakteristik özelliklerini göstermektedir. Bununla birlikte Hellenistik dönem içerisinde iki farklı tipte betimlenmektedir. Bunlardan ilkinde genç, sakalsız ve muzip bir ifade ile diğerinde ise sakallı, ihtiyar ve daha korkutucu bir ifadede betimlenmektedir. Tire örnekleri içerisinde hem sakallı, ihtiyar ve korkutucu hem de genç, sakalsız ve muzip bir ifadeli tipi yer almaktadır. 1 no.lu baş ise genç, sakalsız ve muzip bir ifadeli tipleme içerisine girmektedir.

Hellenistik dönem içerisindeki insan biçimindeki betimlemelerin boynuzlu yapıldığı yukarıda ifade edilmişti. Bu betimlemelerde boynuzların uzunluklarının dönem içerisinde farklılaştığı özellikle Hellenistik dönemin sonlarına doğru boynuzların boylarında kısalma olduğu ifade edilmektedir(Ridgway, 2002:205). Ridgway'ın verilerine dayanarak kısa boynuzları olan Tire örneğindeki Pan başının, Geç Hellenistik dönem içerisinde üretilmiş olması gerektiği düşünülmektedir.

Tire müze buluntusunun yüz ifadesi oldukça abartılı bir şekilde işlenmiştir. Yüz ifadesi grotesk figürlerinin abartılı yüz ifadesi ile çok benzeşmektedir. Bununla birlikte Pan betimlemelerinin tiplerinde özellikle yüz ifadesinin korkunç yapılan tipi ile birebir benzeşmektedir. Yüz uzuvları abartılarak oldukça çirkin işlenmiştir. Çirkin ve korkutucu görünümlü olan figür, Pan'ın insanları ürküten, panik içerisine sokan karakteri ile ilintilidir. Kaşların yukarı kalkık ve etli yapılması burunun kocaman işlenmesi, Pan tiplemelerinde genellikle görülmektedir. Ancak

elmacık kemiklerindeki ve yanaklarındaki torba torba görünüm, Pan betimlemelerinde çok sık karşılaşılan şekilde değildir.

Boeotia'da bulunmuş bir örnek, grotesk Pan figürlerinin nadir örneklerinden birisidir. Bu örneğin yüzünün yuvarlak ve tombul biçimi, küçük aynı zamanda çok geniş burunu, oldukça büyük yapılmış ağızı ve kulakları ile komik ifadeli grotesk bir figür görünümündedir. Bu figürün başında boynuzları olmamasına rağmen keçi bacakları nedeni ile Pan tanımlaması yapılmıştır. Tire buluntusu, Pan'ın korkutucu kimliğini vurgulamak amacı ile bu şekilde betimlenmiş olmalıdır. Boeotia örneğinde Pan, daha çok karikatürize edilmiş bir şekilde betimlenmiştir. Boeotia örneği, İÖ.4.yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir (Köster, 1926:47-48). Ancak Tire başının gösterdiği stil özellikleri, Boeotia örneği kadar erken bir tarihe tarihlendirilmesini engellemektedir.

Figürün yüzünün işlenişinde çeşitli biçim özellikleri görülmektedir. Bu biçim özellikleri, figürün tarihlendirilmesinde önemli veriler sunmaktadır.

Figürin gözleri kısılmış ve kenarları köşeli bitirilmiştir. Göz kapakları keskindir. Küçülmüş gözler, İÖ.2. yüzyılda başlayarak İS.1.yüzyılın içlerine kadar devam etmektedir. Tire örneğinin dudakları şişkin ve düz biçimlidir. İÖ.2.yüzyıla tarihlenen terrakotta figürinlerde üst dudak kavisli alt dudak daha ince yapılmıştır. Figürün dudaklarının arası düz bir çizgi biçimindedir. İÖ.1. yüzyılda dudakların arası düz bir çizgi şeklinde betimlenmekte idi. İS.1.yüzyıl içerisinde dudakların yan bitimleri genellikle aşağı doğru inmektedir(Thompson, 1963:16). Tire örneğinin dudakları etli yapılmıştır. Daha geç dönem örneklerinde olduğu gibi dudaklarının uç bitimlerinin aşağıya doğru eğimli olmaması nedeni ile İÖ.1.yüzyıl içinde değerlendirilmiştir.

Figür, alçı kalıp kullanılarak yapılmıştır. Terrakotta figürinlerde alçıdan yapılan kalıpların kullanılmasına, Atina'da, Mısır'da ve pek çok yerde İÖ. 2.yüzyılda başlanmıştır (Burn, Higgins, 2001:19). Troia'da ise İÖ.1 yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır (Thompson, 1963:29, 30). Batı Anadolu'da İÖ.1 yüzyılda alçı kalıpların kullanımının başlaması nedeni ile Tire örneği, İÖ.1 yüzyıl içerisinde üretilmiş olmalıdır.

Yüz biçiminde görülen stil özellikleri ve alçı kalıp kullanımı nedeni ile Tire buluntusu, İÖ.1 yüzyıl içerisinde değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

2 numaralı katalog üzerinde yer alan baş, sakallı ve gergin yüz ifadesi ile Pan betimlemeleri arasında daha çok görülen bir tiplemedir.

Figürün yüzü yaşlı olarak betimlenmiştir. Bununla birlikte yüzünde vahşi bir ifade yer almaktadır. Heykel ve terracotta figürinlerde Pan

betimlemeleri İ.Ö.5.yüzyılın ortalarına kadar, sakallı ve vahşi bir yüz ifadesi ile yapılmaktaydı.

Helenistik döneme gelindiğinde Pan betimlemelerinde değişim başlamış, tanrı, insan yüzlü olarak betimlenmeye başlanarak insani bir görünüme kavuşmuştur. Bu dönemdeki Pan betimlemelerinin tüm tiplerinde, yüz insan biçiminde yapılmakta başta ya da alın üzerinde boynuzlar yer almaktadır(Ridgway, 2002:205).

İÖ.3.yüzyılda ise Pan betimlemelerinde tekrar eski korkunç ifadeli tipler, sakalsız daha insani görünümlü tipler ile birlikte kullanılmaya başlanmışlardır (Herbig, 1949:60).

2 numaralı örneğin yüz uzuvlarının gösterdiği özellikler, İÖ.3.yüzyıl kadar erken bir döneme tarihlendirilmesini engellemektedir.

Figür, biçimsel olarak ince bir işçilik göstermemektedir. Genel olarak Geç Hellenistik Dönemle birlikte terracotta figürinlerin hem yüz hem de gövdeleri üzerinde özensiz işçilikler görülmektedir (Pollit, 1986:150). Bu da Tire buluntusunun Geç Hellenistik dönem içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tire örneğinin yüz özelliklerine bakıldığında, figürün alını daralmış ve dörtgen şeklini almıştır. Figürün gözleri simetrik değildir ve özenli yapılmamıştır. Gözler '*sguitting eyes*' olarak da isimlendirilen şekilde küçülmüş ve kenarları yuvarlak biçimli kapatılmamıştır. Göz kapakları belirgindir ve vurgulanmıştır. Bu göz tipi genellikle Geç Hellenistik Dönem içerisinde İÖ.2-1 yüzyıllar arasında görülmeye başlayarak Augustus Dönemi içlerine kadar devam etmektedir(Töpperwein, 1976:82).

Terrakotta figürinlerde saçların ön kısmının bir stephane varmışçasına yükselmesi genellikle Augustus Dönemi ile başlamaktadır(Durugönül, 2009:109). Lüle lüle şeklinde düzenlenebilen bu tipteki saçlar, daha geç evrelere gidildikçe stilize, birbirine paralel ve düz olarak yukarı ya da arkaya doğru yönlendirilerek arkadaki geniş topuz içinde toplanmakta idi.

Tire örneğinin saç şekli de bu tipte yapılmıştır. Pan'ın saçlarının başın ön kısmını, stephane gibi yüksek bir şekil alarak başın ön kısmını çevrelemektedir. Düz ve dikey şekilli olarak stilize bir şekilde düzenlenen saçlar yüksek bir stephane izlenimi uyandırmaktadır. Özellikle saçlarının dikine ve stilize bir şekilde oldukça yüksek olarak başın ön kısmını çevrelemesi genellikle İS. geç 1.yüzyılda görülmektedir (Burn, Higgins, 2001:135, plt.60-2328; Töpperwein, 1976:100).

Baş, işleniş şekli ile daha çok yerel stil özellikleri göstermektedir. Başın arkasında, kafatası yuvarlaklığının olması gerekenden daha büyük yapılması, gözlerinin simetrik olmayışı ve sol gözün daha kapalı

yapılması olasılıkla yerel ustaların acemilikleri olarak kabul edilebilecek stil özellikleri olarak sıralanmaktadır. Bu baş, yukarıda sayılan tüm stil özellikleri nedeni ile İ.S. 1. Yüzyıl içerisinde değerlendirilmiştir.

3 numaralı örnek (96 envanter numaralı), tüm olarak bulunmuş bir figürindir. Figür, ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Baş düz olarak karşıya bakar şekilde betimlenmiştir. Saç ve yüz detayları aşınmış olmakla birlikte yüzün küçük ve yuvarlak biçimli olduğu görülmektedir. Boyun kısa ve kalın olarak yapılmıştır. Omuzlar oldukça geniş ve kalın yapılmıştır. Kollar, gövdenin yanında hafif bir bükülme ile kalçalar üzerinde sonlanmaktadır. Eller giysinin altında kalmış ve siluet halinde belli olmaktadır. Gövde uzun, bacaklar kısa ve açık yapılmıştır.

Figür, tüm yüzeyi phalloslarla kaplı bir giysi giymektedir. Bu giysi, vücudun üst kısmında bir manto görünümündedir.

Bu tipte phalluslar ile bezenmiş manto giymiş terrakotta figürin yok denecek kadar azdır. Louvre Müzesinde, benzer tek bir örnek, yer almaktadır. Bu örnek, Batı Anadolu kökenli, üzerinde pek çok phallos yer alan bir bacaktır. Besques, bu bacağın bir Papposilenos taklidi yapan bir aktöre ait olabileceğini iddia etmektedir (Besques, 1963, Pl.200-E/D 3131). Papposilen, aynı zamanda keçi karakteristik özellikleri de gösterebilmektedir. Bu aktörler silen maskelerini, keçi sakalları ve boynuzlarla bezeyerek Pan özellikleri de ekleyebilmektedirler. Ayrıca aktörlerin giydikleri chiton üzerinde beyaz püsküller ya da beyaz tüyler yapılmakta idi. Tire örneğinin yüzünde sakal ya da başında keçiboynuzları yer almamaktadır. Bununla birlikte 3 numaralı örneğin giysisinin üzerinde püsküller ya da tüyler yerine phalloslar yer almaktadır.

Pan için düzenlenen keçi sunularında Pan maskeleri takmış kişiler yer almakta idi. Tragedya içerisinde sahnelenen Pan oyunları içerisinde, Tanrıya ağıtlar yakılırdı. Bu ağıtlar, keçi kıyafetleri ya da Pan'ın atribülerini taşıyan erkek aktörler tarafından söylenirdi. Zamanla Pan için düzenlenen oyunlar Satyr için düzenlenenlerle iç içe geçmiştir. Bununla birlikte Pan'ın en karakteristik özelliği ithyphallic kimliğidir.

Üzerinde phalluslarla bezeli giysisi olan figürün, Pan'ın bu ithyphallic karakterini bir atribü gibi üzerinde taşıyan bir aktörü temsil edebileceği düşünülmektedir. Kült törenleri sırasında tanrı adına yapılan sunularda kullanılmış olmalıdır.

Bununla birlikte Dionysos adına düzenlenen festivallerde, Phallophoroi ve Ityhyphalloi olarak isimlendirilen iki tip koro yer almakta idi. Phallophoroi, maske takmamakta idi. Başında menekşelerden ve sarmaşıktan oluşan bir çelenk yer almakta idi. Ityhyphalloi ise yüzünde sarhoş bir adam maskesi taşımakta idi. Başında bir çelenk yer almaktadır.

Üzerine özel bir tunik giymektedir ve arkasında bir phallosla yürümekteydi. Şarkılarını, inananların tanrıdan isteklerini iletmek için söylemekteydi. Tire örneği, phalloslarla kaplanmış bir manto giymektedir. Başında bir çelenk ya da yüzünde bir maske taşımamaktadır. Ayrıca figürinin arkasında phallos da yer almamaktadır. Ancak Tire örneğinin Ityhyphalloi tiplemesinin yerel bir uyarlaması da olabileceği düşünülmektedir.

Figürün biçemsel özelliklerine bakıldığında, özensiz işçiliği dikkat çekmektedir. Omuzların, kolların orantısız yapılması, bacaklarının arasının açık yerine kapalı olarak yapılması, gövde ile bacaklar arasındaki orantısızlık bu özensiz işçiliğin göstergesidir. Terrakotta figürinlerde, İS.1.yüzyıl başlarında üretimde bulunan Diphylos atölyesinin ürünlerde sıklıkla görülen figürlerin vücut uzuvlarındaki orantısızlık Tire örneğinde de gözlenmektedir .

Kaide, figürle birlikte yapılmıştır. Ayrıca yapılarak gövdeye eklenmemiştir. Kaide yüksektir. Her iki ucu arasında yükseklik farkı vardır. Terrakotta figürinlerin kaidelerinde İÖ.2.yüzyılda yükselme başlamıştır. İÖ. 1. yüzyılın sonundan itibaren kaideler genellikle daha yüksek yapılmaya başlanmıştır. Yüksek kaideli örnekler, İÖ.1.yüzyılın sonu ile İS. 1 yüzyılın ortalarına kadar faaliyet gösteren Diphilos atölyelerinin ürünlerinde, Pergamon'da ve Batı Anadolu'daki pek çok yerleşimde görülmektedir (Töpperwein, 1976)

Tire örneğinde görülen özensiz işçilik, vücut uzuvları arasındaki orantısızlık ve kaide biçimi nedeni ile İS.1.yüzyıla tarihlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

SONUÇ

1 ve 2 (308 ve 97 envanter numaralı) numaralı Pan başlarının, stil özelliklerine bakıldığında her iki örneğin göz yapılışlarında benzerlikler görülmektedir. Ancak figürlerin aynı atölyede üretildiklerine dair belirgin bir stil birliği bulunmamaktadır. Belli bir atölyenin stil özelliklerini de göstermemektedirler. Bu nedenle üretim merkezlerine ilişkin öneride bulunmak çok mümkün olmamaktadır.

Çalışma içerisinde değerlendirilen figürlerin Pan ve onun kültü ile ilişkili olma olasılıkları oldukça yüksektir. Dolayısı ile çalışma konusu olan figürinlerin Dionysos kültü ile ilişkilendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Eserlerin satın alma yolu ile alınmış olması ve geldikleri yerin belli olmaması nedeni ile bu figürinlerin belli bir yerleşimdeki Pan kültünü ya da Dionysos kültünü temsil ettiği söylemek çok mümkün görünmemektedir. Ancak figürinlerin her biri kendi içerisinde ilişkili olabilecekleri Tanrıyı simgeleyen unsurları barındırmaktadırlar.

Çalışma içerisinde değerlendirilen iki baş, Pan'ın dağların, sürülerin, yabani hayatın koruyucusu olarak kabul görmesi ile ilişkilidir. Hellenistik Dönem ve sonrasındaki Pan, biri melankolik, ciddi, korkutucu diğeri ise genellikle Dionysos ile ilişkilendirilen eğlenceli muzip, oyuncu kimliğinden oluşan iki farklı ifade ile betimlenmekteydi. Ciddi ya da korkutucu betimlemeleri, Klasik dönem içerisindeki betimlemelerinde kullanılmaktaydı. Özellikle geç Hellenistik Dönem'de, Klasik Dönem geleneği devam ettirilmiş, ciddi ve korkutucu ifadeli Pan betimlemeleri tekrarlanmıştır.

308 ve 97 envanter numaralı başların yüzlerinde görülen ifade, Pan'ın korkutucu ve çirkin karakterini göstermektedir. Bu başların yüzlerinde görülen ifade şekli, Pan'ın genellikle Dionysos ile ilişkili olmayan karakteri için kullanılmaktadır. Pan'ın dağların, ormanların, yabani hayatın temsilcisi ve koruyucusu olması ile ilişkilidir. Bu buluntular birlikte değerlendirildiklerinde Pan, dağların, çobanların ve yabani hayatın koruyucusu olarak kabul görmüş bir Tanrı olarak yerleşimde kabul gördüğünü göstermektedir. Bu da Dionysos kültü içerisinde yer alan bir tanrı kimliği ile değil de başlı başına bir tanrı olarak tapınım görmüş yerleşimlerden gelmiş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Tire Müzesi kolleksiyonu içerisinde yer alan bu iki baş, çok nitelikli bir işçilik göstermemektedir. Bu nedenle de çok uzak bir bölgeden değil Menderes havzası içerisinde yer alan bir yerleşimden bulunarak satın alma yolu ile Müze koleksiyonuna dahil olduğu düşünülmektedir. Olasılıkla yerel nitelikte stil özellikleri barındıran bir figür olması da bu örneğin Pan kültünün var olduğu olasılıkla da küçük bir yerleşime ait olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Baş olarak bulunan iki örnek, Pan'ın olasılıkla Küçük Menderes havzası içerisindeki yerleşimlerden birinde ya da bazılarında tanınan ve adına sunular yapılan bir tanrı olarak kabul görebileceğini göstermektedir. Bu havzada yer alan yerleşimler ve bu yerleşimlere bağlı köy yerleşimleri içerisinde yer alıyor olmalıdır. Hellenistik dönemde de tarım ve hayvancılığın en önemli geçim kaynaklarını oluşturduğu bu yerleşimler, kırsal bir yaşam içinde olmuşlar ve belli kentlerin dışında zengin bir kentsel gelişim gösterememişlerdir. Dağların, kırların, sürülerin tanrısı olan Pan'ın bu çevrede kabul görmesinin nedenlerinden birisinin de bu kırsal yaşamın hüküm sürmesi olabileceğidir.

Tire ve Küçük Menderes havzasında yer alan tüm yerleşimler ile çok yakın ilişkiler içerisinde olan Ephesos'ta, içerisinde bulunan syrinksler nedeni ile Pan'a ait olabileceği düşünülen bir mağara bulunmuştur. Bu mağara haricinde İÖ.4.yüzyıldan başlayarak Roma Dönemi'ne kadar giden geniş bir zaman aralığında değerlendirilmiş olan Pan'a ait, çok

sayıda rölyef, heykel ve terrakotta figürin bulunmuştur. Ephesos'ta, dans eden Pan betimlemelerinden oluşan terrakotta figürinler, kentteki bu tanrının en erken betimlemeleri olarak kabul edilirler. Ephesos'ta Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir rölyef üzerinde savaşçı Pan betimlemesi görülmektedir (Tuchelt, 1920). Pan Ephesos'ta, zamanla farklı karakterler içerisinde tapınım görmüştür. Bunun en önemli göstergesi dans eden Pan betimlemelerinin silahlarla kuşanmış bir savaşçı karakterine dönüşmesidir.

Birbirleri ile yakın bir coğrafya içerisinde yer almaları, antik dönemdeki yakın ticari ilişkileri göz önüne alındığında, Tire'de ya da çevresinde ki küçük yerleşimlerinden birisinde ya da Küçük Menderes havzasında yer alan yerleşimlerden birisinde Ephesos'ta olduğu gibi Pan kültünün olabileceği düşünülmektedir.

3 numaralı örneğin (96 envanter numaralı) iki farklı amaçla üretilebileceği düşünülmektedir. Her iki tiplemeye de ait olabilecek stil özellikleri taşımakla birlikte kesin sonuca ulaşmak çok mümkün görünmemektedir.

Bunlardan birisi Pan için düzenlenen kült törenlerinde görev alan bir aktör betimlemesi olduğu yönündedir. Aynı zamanda Pan kültünün olduğu bir yerleşimde Pan'ı onurlandırmak amacı ile yapılmış bir sunu olabilme olasılığı bulunmaktadır.

3 numaralı figürin ile ilgili olarak öne sürebileceğimiz bir diğer görüş ise, Dionysos adına düzenlenen festivallerde Ityhyphalloi olarak isimlendirilen koro tiplemelerinin yerel bir uyarlaması ile ilişkili olabileceği yönündedir. Ityhyphalloi tiplemelerinin yüzünde sarhoş bir adam maskesi ve başlarında bir çelenk yer almaktaydı. Üzerlerine özel bir tunik giymekteydi ve arkasında bir phallosla yürümekteydi. Tire örneğinin arkasında bir phallos olmamakla birlikte Ityhyphalloi tipinin yerel bir uygulaması olabileceği düşünülmektedir.

KATALOG

Katalog No:1

Eser Adı: Pan başı.

Yapım Tekniği: Çift kalıp tekniği kullanılarak yapılmıştır. Olasılıkla başın yapımında alçı kalıp kullanılmış olmalıdır. Yan kısımlarda ve başın iç kısmında alçı izleri görülmektedir. Bunun dışında, figürün yüzü üzerinde olasılıkla alçı kalıp kullanımı nedeni ile oluşmuş çok sayıda geniş hava kabarcıkları net olarak görülebilmektedir.

Hamur: İnce katkılıdır ve pembemsi kahverengindedir. MRK'na göre, 2.5YR5/6 tonlarındadır. Baş üzerinde, beyaz astarın bir kısmı korunmuştur. Yer yer korunan kırmızımsı kahverengimsi boya izleri, MRK'na göre, 10R5/6 tonlarındadır.

Tanım: Baş hafif bir şekilde sola doğru eğilmiştir. Saçlar ortadan ikiye ayrılarak geriye doğru taranmıştır. Saçlar kalın lüleler şeklinde biçimlendirilmişlerdir. Ancak bu lülelerin bir kısmı aşınarak silinmiştir. Yüz yuvarlak ve şişmandır. Alın dörtgen biçimlidir. Alın üzerinde daire biçimli çıkıntılar halinde yapılmış iki boynuz yer almaktadır. Kaşlar, kalındır ve çatılmıştır. Gözler dışa çıkık ve büyük yapılmıştır. Göz kapakları vurgulanmıştır. Burun kısa ve büyüktür. Burun delikleri geniştir. Ağız hafif aralı olarak yapılmıştır. Çene yuvarlaktır. Elmacık kemikleri çıkıktır.

Benzerleri: Jamiee Uhlenbrock, 1990, Cat. No:34.

Tarihleme: İ.Ö. 1.yüzyıl.

Katalog No:2

Eser Adı: Pan başı.

Müze Envanter No:97

Buluntu Yeri: Tire

Buluntu Durumu: Boyundan aşağısı kırık ve eksiktir.

Ölçü: Yük.:5.2cm, Der.:3.8cm, Gen.:4.6 cm.

Yapım Tekniği: İçi boş olarak çift kalıp tekniği ile yapılmıştır. Figürün sadece ön kısmı işlenmiş arka kısmı gereğinden fazla yuvarlatılmıştır.

Hamur: Mika, kireç ve kum katkılıdır. Açık kiremit renkli olan hamur, MRK'na göre 10 R5/6 tonlarındadır. Beyaz astar, büyük ölçüde korunmuştur. Beyaz astarın üzerinde, yer yer pembe boya izleri görülmektedir. Pembe boya, MRK'na göre, 2.5YR 7/4-6 tonlarındadır.

Tanım: Baş, karşıya bakar şekilde betimlenmiştir. Yüz geniştir. Saç, ortadan ikiye ayrılmış, kabarık, düz ve birbirine paralel şekilde düzenlenmiştir. Saçın ön kısmında alının üzerinde iki tane boynuz yükselmektedir. Alın dörtgen ve dardır. Kaşlar kızgınlığı ifade eder şekilde çatılmıştır. Kaşların çatıklığı, alındaki kırışıklıklarla desteklenmiştir. Gözler kısıktır ve uç kısımları özensizce tamamlanmıştır. Göz kapakları belirgindir. Burun büyük, burun delikleri geniştir. Ağız kapalıdır. Bıyık, üst dudağı örterek sakalla birleşir. Sakal, çeneyi ve şakakları kaplayacak şekildedir. Sakal detayları çok belirgin değildir. Yanaklar geniş ve elmacık kemikleri çıkıktır. Kulaklar olması gerekenden daha önde yapılmış

ve uçları keçi kulakları gibi sivriltilmiştir. Başın arkası işlenmemiş ve gereğinden daha büyük bir şekilde yuvarlatılmıştır.

Benzerleri: Reynold Higgins, 1969, plt29-891; Gloria Merker, 2000, plt.74-R22, Klaus Tukhelt,1969, Abb.6.

Tarihleme: İS. geç 1.yüzyıl.

Katalog No:3

EserAdı: Phalloslu manto giymiş erkek figürü(aktör).

Müze Envanter No:96

Buluntu Yeri:Tire.

Buluntu Durumu: Baş hem boyun hizasında hem de ön ve arka kalıp birleşme yerlerinden kırılmış ve daha sonra yapıştırılmıştır. Yüzün ve

başın bir sol kısmında yüzey tahrip olmuştur. Gövde ve kaide tüm olarak bulunmuştur.

Ölçü: Yük.:19.5 cm., Der.:4.3 cm., Gen.:8 cm.

Yapım Tekniği: Çift kalıp tekniği ile içi boş olarak yapılmıştır. Figürün arkası işlenmemiş, sadece figürün dış konturları belirtilmiştir.

Hamur: Hamur mikalı ve açık kiremit renklidir. MRK'na göre, 2.5 YR7/6 tonlarındadır. Tüm yüzeyin kireç kaplı olması nedeni ile astar ve boya net değildir.

Tanım: Figür, ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Baş düz olarak karşıya bakar şekilde betimlenmiştir. Saç ve yüz detayları aşınmış olmakla birlikte yüzün küçük biçimli olduğu görülmektedir. Boyun kısa ve kalın olarak yapılmıştır. Omuzlar oldukça geniş ve kalın yapılmıştır. Kollar, gövdenin yanında hafif bir bükülme ile kalçalar üzerinde sonlanmaktadır. Eller giysinin altında kalmış ve siluet halinde belli olmaktadır. Gövde uzun, bacaklar kısa ve açık yapılmıştır.

Figür, tüm yüzeyi phalloslarla kaplı bir giysi giymektedir. Bu giysi, vücudun üst kısmında bir manto görünümündedir. Kollarla gövde arasındaki alanda phallosların olması nedeni ile manto görünümünde olduğu ifade edilmiştir. Kollarla gövde arasında, figürün sol tarafında phalloslar belirgin iken sağ kısmında daha silik görünümlüdürler. Vücudun alt kısmında ise phalloslar bacakların üzerinden sarkacak şekilde düzenlenmiştir. İki bacak arasında figürün cinsel organı belirgin bir şekilde görünmektedir. Bacaklarının arasındaki boşluk, kapalı olarak yapılmıştır. Sol bacak yere düz basar, sağ ayak ise hafif bir şekilde geride ve yukarı doğru kalkmış şekilde betimlenmiştir. Bunu vurgulamak amacı ile de sağ bacak diğerine göre daha uzun yapılmıştır. Ayaklar siluet halinde belirgindir. Detaylar, aşınmıştır. Bu nedenle keçi ayaklı olup olmadığı çok net olarak anlaşılamamıştır. Figür, dörtgen ve yüksek bir kaide üzerinde durmaktadır.

Benzerleri: S. Besques, 1963, Pl.200-E/D 3131.

Tarihleme: İS.1.yüzyıl

KAYNAKÇA

Besques Sion, *Catalogue Raisonné des Fıgurines et Reliefs en Terre Cuite Grecs et Romains II Myrina,* Paris, 1963.

Boyana Hülya, "Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan, Aus Arkadia Gestammter Bocksgott Pan", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy.37, 2005, ss.153-181.

Biber Margarete, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, Columbia University Press, 1961.

Bommer Frank, "Pan" *RE, Suppl*. VIII, 1956, ss.949-1008.

Burkert Walter, *Greek Religion*, Çev.: John Raffan, Harvard University Press, 2003.

Burn Lucilla, Higgins Reynold, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, Volume III, Oxford, 2001.

Durugönül Serra, "Terracotta Statuette of Bathing Aphrodite?", *ADALYA* XII, 2009, ss. 107-116.

Erhat Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

Gottfried Bruce, "Pan, the Cicadas, and Plato's use of Myth in the Phaedrus." In Gerald A. Press (ed.), *Plato's Dialogues: New Studies and Interpretations,* Lanham: Rowman and Littlefield, 1993. pp. 179-95.

Gürler Binnur, "Tire'de Bulunmuş Erken Roma Devrine Ait Cam Eserlerden Oluşan Mezar Grubu", *Belleten*, c. LXIII, sy.238 (1999), s.15.

Gürler Binnur, "Tire'nin Eski Oba Köyü'nde Bulunmuş Bir Mezar Grubu", *Belleten*, c.LXIII, sy. 238, Aralık 1999, ss.721-724.

Gürler Binnur, "Tire-Ayaklıkırı'ndan Bir Lagynos", *Belleten*, c.LXV, Ağustos 2001, sy. 243, ss.541-546.

Gürler Binnur, *Tire Müzesi Bronz Eserleri/Bronz Objects at Tire Museum*, İstanbul 2004.

Grimal Pierre, *Mitoloji Sözlüğü*, çev.Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1997.

Herbig, Reinhard. *Pan der griechische Bocksgott: Versuch einer Monographie*. Frankfurt, 1949.

Higgins Reynolde, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum,* Volume I, Oxford, 1969.

Işın Gül, Patara *Terrakottaları Erken Hellenistik ve Erken Roma Dönemleri*, Patara V.1, Ege Yayınları,2007.

Keil Josef, Premerstein Anton, *Bereicht über eine dritte Reise in Lydien*, Wien, 1914.

Köster August, *Die Griechischen Terrakotten*, Berlin,1926

Lever Katherine, *The Art of Greek Comedy*, University of Edinburgh,1956.

Martin P.Nilsson, *Greek Folk Religion*, New York, 1961.

Meriç Recep, *Küçük Menderes(Kaystros) Ovasının Tarihsel Coğrafyası*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1983 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi).

Meriç Recep, "Antik Dönemde Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Ege Coğrafya Dergisi*, 4, İzmir, 1988, ss. 202–213.

Meriç 1988, *Das Hinterland von Ephesos, Archäologisch- Topographische Forschungen im Kaystros-Tal*, Heft 12, Wien,2009.

Merker Gloria, *The Sanctuary of Demeter and Kore Terracotta Figurines Classical, Hellenistic and Roman Period*, Princeton, New Jersey, 2000.

Pollitt Jerome Jordan, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, 1986.

Romano David Gilmon, "A New Topographical and Architectural Survey of the Sanctuary of Zeus at Mt. Lykaion", Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, Edt.E. Ostby, Athens 2005, ss.381-396.

Reeder Ellen (Edt), *Hellenistic Art in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1988.

Ridgway Sismondo Brunilde, *Hellenistic Sculpture* III, The Styles of ca.100-31 B.C., University of Wisconsin Press, England, 2002.

Roller E.Lynn, *Ana Tanrıça'nın İzinde*, Çev.: Betül Avunç, Homer Kitabevi, 2004.

Rouse H.D.William, G*reek Votive Offerings an Essay in The History of Greek Religion*, Cambridge University Press, 1902

Simon, Erika, "Satyr-Plays on Vases in the time of Aeschylus", *The Eye of Greece Studien in the Art of Athens*, Edt. D.Kurtz-B.Sparkes, Cambridge University Press, 1982, s: 123-149.

Sımon Erika, *Die Götter der Griechen*, Germany,1985.

Straten Van T. Folkert, *Hiera Kala Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Brill,1995.

Theocritus, *Idylls*, Trans.: Anthony Verity, Edt.Richard Hunter, Oxford University Press,2003.

Thompson Burr Dorothy, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Perio*d, Princeton University Press,1963.

Töpperwein Eva, *Terrakotten Von Pergamon*, Berlin,1976.

Tuchelt, Klaus, "Pan und Pankult in Kleinasien, Ist. Mitt 1920, 1969-1970, ss.223-236. Çev.Hülya Boyana: Boyana, Hülya, "*Pan ve Anadolu'da Pan Kültü", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı:31, Ankara, 2000, ss.147-166.

Uhlenbrock Jaimee, *The Coroplast's Art*, Princeton University, New Jersey, 1990.

Bölüm 52

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA ENGELLİ KADINLARIN YAŞAMIŞ OLDUKLARI SORUNLAR

Hacer TOR[1]
Gürcan BAL[2]

1 Prof. Dr. Hacer TOR: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID No: 0000-0001-7187-5814
2 Gürcan BAL: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi ORCID No: 0000-0002-6673-4926

GİRİŞ

Engellilik, tarihsel süreç içerisinde her dönemde incelenen ve üzerine çokça araştırma yapılan bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Özellikle engelli bireylerin yaşamış oldukları problemleri konu edinen araştırmaların sayısı oldukça fazladır. Bu noktada engelli bireylerin toplumsal yaşamdan soyutlandıkları, eğitim ve çalışma hayatına katılmada problem yaşadıkları ve eve kapalı bir şekilde yaşamaya çalıştıkları bilinen bir gerçektir.

Engelli bireyler dışında toplumsal yaşamdan soyutlanan ve ayrımcılığa maruz kalan bir başka grup ise kadınlardır. Tıpkı engelli bireyler gibi kadınlar da ayrımcılığa maruz kalmaları nedeniyle toplumsal yaşamdan uzaklaşmış ve kendileri dışındaki bireylere bağımlı hale gelmişlerdir.

Hem kadın hem de engelli bireylerin maruz kaldığı ayrımcılığın boyutu ise şüphesiz ki kadın ve engelli bireylerin ayrı ayrı maruz kaldığı ayrımcılıktan fazladır (Burcu, 2015: 82). Özellikle engelli kadınlar, kendilerine toplumsal cinsiyet olgusunun vermiş olduğu rol ve sorumlulukları engelli olmaları nedeniyle yerine getirememekte ve bu nedenle ayrımcılığa maruz kalmaktadır (Karataş, 2002: 7). Ancak engelli kadınların toplumsal cinsiyet kapsamında yaşamış oldukları sorunlara geçmeden önce engelliliğin ne olduğu ve engellilik üzerine oluşturulan modellerin neler olduğu üzerinde durmanın bu noktada önemli olacağı düşünülmektedir.

Engellilik Kavramı

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) engelliliğin tanımını, "kişiden ya da bir bütün olarak kişilerin vücut fonksiyonlarından beklenen gelişimde ve vücudun fonksiyonlarını yerine getirmesinde eksiklik ya da sınırlılık" olarak yapmıştır (Karabulut, 2017). Bir başka uluslararası kuruluş olan Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise; engelliliği "diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin bir şekilde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişiler" şeklinde tanımlamıştır (Karabulut, 2017).

Türkiye'de ise; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü engelliliği; "doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yetilerini çeşitli derecelerde kaybetmiş, normal yaşamının gereklerine uyamayan kişiler" olarak tanımlamaktadır (Türkiye Özürlüler Araştırması, 2002).

Yapılan tanımlamalarda çoğu kez engelin bireyin fiziksel ya da zihinsel bozukluğundan kaynaklandığı yer almakta, toplum tarafından oluşturulan engellere değinilmemektedir. Ancak bireyin bedeninden ziyade onu toplumsal yaşamdan izole eden ve bu alandan soyutlanmasına

neden olan engellemelere odaklanmanın konunun sosyolojik boyutunu ve bireyin toplumsal yaşamda karşı karşıya kaldığı sorunları anlama noktasında açıklayıcı olacağı düşünülmektedir. Thomas'ın da (2002) belirttiği gibi engelli bireylerin toplumsal etkinliklerini sekteye uğratan ya da onun gerçekleşmesini engelleyen şey, engeli olmayan diğer kişilerin inşa ettiği bariyerlerdir (akt. Burcu, 2015:12).

Engellilik üzerine yapılan açıklamalar ve tanımlamalar, içinde bulunulan toplumsal döneme bağlı olarak ve yaşanılan toplumun hakim felsefi, dini, sosyal ve kültürel yapısı gibi pek çok faktör çerçevesinde oluşmuştur. Dolayısıyla her toplumsal dönem içerisinde farklı yaklaşımlar gelişmiş ve bu yaklaşımlar engelliliği anlamaya ve açıklamaya yönelik birtakım modellerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır (Erten ve Aktel, 2017:85). Engellilik üzerine oluşturulan modeller incelendiğinde; üç ana modelin olduğu görülmektedir. Bunlar; birbirlerini besleyerek ilerleyen geleneksel, tıbbi ve sosyal olmak üzere üç ayrı başlıkta ele alınabilir.

Geleneksel Model; Tarım toplumunun tipik üretim ilişkilerinin oluşturduğu sosyal, ekonomik ve siyasal yapıyı ve öncesini kapsayan tarihsel dönemde hakim olan engellilik yaklaşımı, geleneksel model olarak tanımlanmıştır (Okur ve Erdugan, 2010:249). Geleneksel dönemin en ayırt edici özelliği ise; engelliğin bilimsel veya sosyal bir çerçevede değil, daha çok metafizik bir yaklaşımla ele alması ve engelliliği kişiye özgü bir durum olarak kabul etmesidir. Geleneksel model içerisinde engelliliği açıklayan ahlaki/dini modele göre; engellilik, bireyin ya da yakın çevresinin işlemiş olduğu bir günah ya da suçun karşılığı olarak ilahi bir cezalandırma olarak açıklanmaktadır (Erten ve Aktel, 2017:86).

Geleneksel model; engelli bireylere yönelik olarak benimsediği bakış açısı nedeniyle tarihsel süreç içerisinde eleştirilmiş ve pozitif bilimlerdeki ilerlemeye de bağlı olarak yerini medikal(tıbbi) modele bırakmıştır.

Tıbbi Model; Pozitif bilimlerdeki gelişmelere bağlı olarak tıp alanındaki gelişmeler ile birlikte insan bedeni ve işlevleri alanında büyük bir bilgi birikimi sağlanmış ve engellilik alanı ile ilgili olarak bütün yaklaşımlarda bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişim ile birlikte engellilik, bir eksiklik olarak değerlendirilmiş ve bireyin fiziksel, ruhsal ve duyusal durumu ile ilişkilendirilmiştir (Erten ve Aktel, 2017: 86). 1800'lü yıllarda toplum yapısında yaşanan ve yukarıda bahsedilen gelişmelerle oluşan tıbbi model, engelliliğin bireyin kendisinde olduğu ve kendi içinde yer aldığı nesnel koşullara bağlı olduğunu kabul etmiş ayrıca sorun ve tedavinin kişinin kendisinde başlayıp kendisinde bittiğini savunmuştur (Burcu, 2015: 24). Modelin en temel amacı; engelli bireyi cerrahi müdahaleler ile mümkün olan en yakın normallik durumuna getirmektir (Burcu, 2015: 28). Bu anlayış doğrultusunda; engelli bireyin her türlü

tıbbi müdahale ile normal olarak nitelendirilen insanlara dönüştürülmesi, bu modelin en önemli politikalarından biri olmuştur.

Engelliliğin tıbbi modeli; zaman içerisinde engellilerin yaşam koşullarının göz ardı edildiğine ve engellilere yönelik ayrımcılığı meşrulaştırdığına yönelik olarak eleştiriler almış ve bu eleştiriler sonucunda da yerini sosyal modele bırakmıştır.

Sosyal Model; Engellilerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri ve başka bir insana bağımlı olmadan yaşayabilmeleri için gerekli olan istihdam, barınma, eğitim gibi hakları olduğunu ifade etmektedir (Karadağ: 2018:13). Buradaki en önemli nokta; engelliliğin toplum tarafından inşa edildiğinin vurgulanması ve engelli bireylerin toplumda var olması gerektiğidir. Sosyal modelin engellilik tanımına getirmiş olduğu bu yeni anlayış, engellilik alanına ilişkin sorumluluk mercilerinin de değişmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda sosyal model ile birlikte devletin; engellilerin toplumsal hayata katılması alanında ve politik anlamda eşitliği sağlama anlamında sorumlulukları ortaya çıkmıştır (Okur ve Erdugan, 2010:254). Bu kapsamda da engelli haklarının savunulması ve engellilerin toplumsal yaşamda görünür olmasının sağlanması gibi faaliyetler artmıştır.

Engellilik üzerine oluşturulan üç modelin görüşleri çerçevesinde uluslararası metinlerin ve toplumların yazılı hukuksal metinlerinin engellilik tanımlamalarına bakıldığında; fiziksel bozukluktan ve zihinsel engel durumundan bahsedildiği ancak diğer engel türlerinden ve engellilerin toplumsal olarak engellenmelerinden bahsedilmediği görülmektedir.

2002 yılında T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ve T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı tarafından yapılan Türkiye Özürlüler Araştırmasında engel türleri şu başlıklar altında toplanmıştır (Akt. Özdemir, 2010:5).

-Görme Engelliler

-İşitme, Dil ve Konuşma Engelliler

-Zihinsel Engelliler

-Süreğen Hastalık

-Ortopedik Engelliler

Yukarıda bahsedilen engel türlerinden bir ya da birkaçına sahip engelli bireyler, geçmişten günümüze dek toplum tarafından ötekileştirilen ve içinde bulundukları olumsuz koşullara ek olarak toplumun olumsuz tutum ve davranışlarda bulunması nedeniyle daha güç durumlarda yaşayan gruplar olmuşlardır (Buz ve Karabulut, 2015:27). Aynı şekilde

engelliler dışında toplumun baskısına maruz kalan ve toplum tarafından ötekileştirilen bir diğer grup ise kadınlardır (Burcu, 2015: 35). Kadının tarihi her zaman eşitsizlikler üzerine kurulan bir tarih olarak kabul edilmiştir. Kadın, her dönemde eşitsizliğe maruz kalmış ve toplumsal olarak dışlanmıştır. Aristo'ya göre kadın ve erkek her alanda birbirinden farklıdır ve erkek, doğuştan yönetim becerisine sahip olup karısını bir devlet adamı gibi çocuklarını da bir kral gibi yönetir (Timurturkan, 2009:136). Aristo'nun bu düşüncesinde de belirtildiği üzere toplum içinde kadın ve erkek bireylere yüklenilen roller her zaman farklı olmuştur. Bu farklılıklar "Toplumsal Cinsiyet" kavramının bir sonucudur.

Toplumsal Cinsiyet Kavramı

Toplumsal cinsiyet, kadın ve erkekler için toplumsal olarak oluşturulmuş roller ve öğrenilmiş davranış ve beklentilere işaret etmek için kullanılan bir kavramdır (Ecevit, 2003:83). Toplumsal cinsiyet rolleri, toplumsal olarak birçok farklı bileşen tarafından oluşturulmuştur. Bu bileşenlerden en önemlisi ailedir. Çünkü toplumsal cinsiyete yönelik ilk adım, bireyin içinde doğduğu ve geliştiği aile ile atılmaktadır. Geleneksel cinsiyet rolleri ilk olarak aile içerisinde öğrenilir (Güdücü, 2018:24). Kadının eve bağlılık ve annelik, erkeğin ise eve ve evde bulunan diğer kişilere hakim olma anlayışı aile içinde kazanılır (Ersöz, 1999:29). Kadınların karşı karşıya olduğu toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, bazı toplumlarda henüz kız bebek doğmadan anne babanın sırf kız çocuk olması nedeniyle kürtaj kararı alması şeklinde ortaya çıkmıştır (Özateş, 2007:83). Özellikle tarihsel süreç içerisinde düşünüldüğünde kız çocuğun dünyaya gelmesi nedeniyle aile içinde neslin devam etmeyeceği anlayışı hakim olmuştur.

Aile içerisinde çocuklar, cinsiyetlerine göre belirlenmiş rol modellerini öğrenirler ve bu rol modelleriyle tutarlı davranmaları için teşvik edilirler (Güdücü, 2018:25). Bu nedenle toplumsal olarak bireyler, kendilerine atfedilen görevleri yerine getirmediklerinde dışlanmaya maruz kalacaklarını bildiklerinden bu rolleri yerine getirmek için çabalarlar. Aksi bir durum olduğunda bireyler toplumsal olarak dışlanmaya maruz kalma riski içinde bulunurlar.

Toplumsal cinsiyetin bir başka bileşeni ise eğitim alanıdır. Okul, her zaman ve her toplumda bireyin kamusal alana ilk çıkış yeri olarak görülmüş ve bireyin birçok kavramı tanımaya başladığı yer olarak kabul edilmiştir. Okul ile birlikte bireyler, aileleri tarafından kendilerine atfedilen rolleri yerine getirmeye ve yeni toplumsal cinsiyet rolleri öğrenmeye başlayacaklardır. Ayrıca geleneksel toplumlarda aile ilişkilerinde kız çocuklarının okutulmadığı, eğitim haklarının ellerinden alındığı bir gerçektir. Çoğu toplumda öncelikle erkek çocuklarını okula göndermek

ve kız çocukları çalıştırmak için evde tutmak, olağan olarak görülmüştür. (Özateş, 2007:83). Bu durumun oluşmasında şüphesiz ki toplumsal anlamda kadınlara yüklenen roller etkili olmuş, özellikle kadınların evde durarak ev işlerine yardımcı olması veya çocuk büyütmesi gibi kendilerine toplum tarafından yüklenilen roller kendini göstermiştir.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının bir başka bileşeni ise akran grubudur. Birey, özelikle büyüyüp yetiştiği akran grubundan ergenlik döneminde çok olmakla birlikte her dönemde etkilenmiş ve bu akran grubunun etkisi altında kalmıştır. Toplumsal cinsiyet rollerinin keskinleşmesinde bireyin akranları ve arkadaşlarının büyük bir etkisi olmuştur (Güdücü, 2018: 26). Örnek vermek gerekirse erkek çocuklar, özellikle fiziksel güç gerektiren ve rekabet içeren sporları ve oyunları tercih ederken kız çocukları ise fiziksel güçten ziyade güzelliklerini sergiledikleri oyunları tercih ederler. Buna bağlı olarak bir erkek birey, fiziksel güçten yoksun ise veya fiziksel güç gerektiren oyunlara katılmıyorsa toplumsal olarak dışlanmaya maruz kalır. Aynı şekilde bir kız çocuğu fiziksel güç gerektiren bir spora yönleniyorsa "Erkek Oyunu" na katılmış olur ve toplumsal olarak kendi akran grubundan dışlanma yaşar.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının diğer bir bileşeni ise kitle iletişim araçlarıdır. Özellik televizyon programlarında, dizilerde veya kitaplarda erkek bireyler daima maceracı, güçlü ve zeki iken kadınlar daha çok daha edilgen ve ev işleriyle ilgilenen bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ve buna benzer durumlar nedeniyle toplumsal cinsiyet rolleri meşrulaştırılır ve bireyler tarafından benimsenmesi öngörülür.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının son bileşeni ise; dindir. Hemen hemen bütün dinlerde ataerkillik ön plana çıkmıştır. Örneğin Hristiyanlıkta felsefeciler ve ilahiyatçılar, Tanrının kadın ve erkek şeklinde bir cinsiyetinin olmadığını kabul etmekle birlikte İsa Mesih'in erkek oluşu nedeniyle erkeklerin kadınlardan daha üstün olduğunu kabul etmektedir (Güdücü, 2018: 29). Yahudilikte ise; kadınlar ile erkeklerin rolleri arasına kesin sınırlar çizilmiş, kadınlar dinsel konumlardan uzak tutulmuş, karar verici mercii olarak her zaman erkekler görülmüştür (Toker, 2013: 610). İslamiyet'te ise; kadın konusunda hoşgörü anlayışı benimsense de yanlış uygulamalar nedeniyle kimi toplumlarda kadınlar her zaman ikincil konumda olmuştur (Güdücü, 2018: 30). Üç dinde de kadınların ortak özelliği, yanlış uygulamalar ve dinin yanlış yorumlanması nedeniyle geri planda kalmasıdır. Bu yanlış uygulamalar, özellikle her dönemde meydana gelmiş ve tarihsel süreç içerisinde hiçbir değişim göstermemiştir.

Görüldüğü üzere toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklı ayrımcılık, kadınlar üzerinde bir baskı unsuru haline gelmiştir. Özellikle kadınlardan beklenilen rollerin çeşitli nedenlerle yerine getirilemediği durumlarda

kadınların yaşamış oldukları ayrımcılığın boyutunda artış görülmekte ve kadınlar toplumsal yaşamdan soyutlanmaktadır. Bu durum, kadınların bir başka kişiye bağlı olarak yaşamalarına neden olmakta ve kadını "kendi kendine yetemeyen" bireyler haline getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında kadınlar ile engelli bireylerin yaşamış oldukları sorun alanlarının benzediği görülmektedir. Engelli bireyler de kendilerinden beklenilen rolleri yerine getirememelerinden kaynaklı olarak ayrımcılığa maruz kalmakta ve ikincil bir konuma itilmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken unsur, engelli kadınların yaşamış oldukları ayrımcılığın ve eşitsizliğin boyutudur. Çünkü engelli kadınlar, diğer bireylere göre daha fazla eşitsizliğe maruz kalmaktadır. Toplumsal cinsiyetin getirmiş olduğu rollerin yerine getirilememesi nedeniyle engelli kadınlar, hemen hemen her toplumda ikincil bir konumda olan bireyler olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle engelli kadınların toplumsal cinsiyet ayrımcılığı bağlamında yaşamış oldukları sorunlar üzerinde durmak önemli olacaktır.

Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Engelli Kadınların Yaşamış Oldukları Sorunlar

Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kadınlardan beklenilen çeşitli roller bulunmaktadır. Bunlar: birey rolü, topluluk rolü, mesleki rol, eş olma rolü, annelik rolü, ev kadınlığı rolü ve akrabalık rolüdür (Oppong ve Abu'dan akt. Buz ve Karabulut, 2015:31). Bu temel rollerin engelli kadınlar tarafından yerine getirilemeyeceği düşüncesi nedeniyle engelli kadınlar ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalmaktadır. Bu nedenle engelli kadınların yaşamış oldukları sorunlar, bu roller üzerinden değerlendirilmiş, ayrıca maruz kaldıkları şiddet üzerinde de durulmuştur.

- **Birey Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden birey rolü; bireyin kişisel gelişimini ve boş zaman etkinliklerini içeren bir roldür. Engelli bireyin kişisel anlamda kendini geliştirip geliştiremediği ve eğitim-öğretim hayatına başlama noktasında karşılaşmış olduğu engeller gibi konular birey rolü kapsamında değerlendirilmiştir.

Engelli kadınlar hakkında geçmişten günümüze dek "kendi kendine yetemeyen" , "başkasına muhtaç", "korunmaya muhtaç olan" , "yetersiz olan" kişiler olarak tanımlamaların bulunduğu bilinen bir gerçektir (Özgökçeler ve Alper, 2010: 37, Burcu, 2015: 168). Bu tanımlar nedeniyle çoğu engelli kadın, sosyal yaşama katılmayı reddetmiş ve birey olarak kendini geliştirememiştir. Özellikle eğitim-öğretim ve çalışma yaşamına ya da toplumsal yaşama katılmada sorunlar yaşayan ve bu sorunlar nedeniyle de kendini geliştiremeyen engelli kadınlar, zamanla eve kapalı bir şekilde yaşamaya başlamış ve toplumdan tamamen izole

olmuşlardır. Bu durumun nedeni, hiç şüphesiz engelli kadın hakkında yapılan tanımlamalar ve değerlendirmelerdir.

Bir ailede engelli bir bireyin olması, özellikle de bu engellinin kız olması durumunda o engelli kız çocuğu kayıp olarak değerlendirilmiş ve bu durum utanılacak bir durum olarak algılanmıştır. Bu ve buna benzer algılar dışında tarihsel süreç içerisinde engelli kız çocukları "Tanrı tarafından verilen bir ceza" olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle aileler engelli kız çocuklarını dışlanma korkusu yaşamaları nedeniyle toplumdan soyutlamak istemişlerdir (Demarla ve Le Roux (2001), Solow (1965)'den akt Burcu, 2015:100 ve Aykara, 2010:14). Ailenin engelli kız çocuğunu toplumdan soyutlamak istemesinin ardından da engelli kadınlar, eğitim-öğretim veya çalışma hayatına katılma noktasında problemler yaşamakta ve kendilerini geliştirememektedir.

Bireyin kendini geliştirmesi, almış olduğu eğitime bağlıdır. Bu noktada engelli kadınların eğitim-öğretim yaşamına katılma durumlarına bakmak gerekir. "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" nin 10. Maddesine göre eğitim alanında kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip oldukları ve taraf devletlerin bu durumu güvence altına alması gerektiği belirtilmektedir (Arıkan, 2001). Ancak hem cinsiyete hem de engelliliğe dayalı ayrımcılığın birleşimi nedeniyle engelli kadınlar, düşük okuryazarlık oranlarına sahiptir. 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması sonuçlarına göre okuma-yazma bilmeyen engellilerin genel nüfusa oranı %13 iken erkek engelli bireylerde bu oran %28,14, kadınlarda ise %48,01 olmuştur (Duyan ve Karataş, 2005). TÜİK'in 2010 yılında yapmış olduğu "Özürlülerin Sorun ve Beklentileri" adlı çalışmada, engelli kadınların %54,9 unun okuryazar olmadığı, %16,5 inin ilkokul, %7,1 inin ortaöğretim ve dengi, %4,7 sinin ise üniversite ve üstü mezunu olduğu sonucu ortaya çıkmıştır (Karabulut, 2017).

Toplumun ve yakın çevrede bulunan aile üyeleri ile arkadaşların engelli kadınlara karşı söylemleri ve davranışları nedeniyle engelli kadınlar, eğitim-öğretim hayatına başlama ve devam etme noktasında problemler yaşamakta ve kendilerini geliştirme fırsatı yakalayamamaktadır. Şüphesiz, bu durumun en önemli nedeni, toplumsal cinsiyet ayrımcılığıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda kadınların ev içi rollerle sorumlu tutulması nedeniyle kadınlar, ev içine hapsolmuşlardır. Aynı şekilde hem kadın hem de engelli olma durumu nedeniyle bireyin kendini geliştirememe ve ev içine hapsolma durumu daha da artmıştır.

- **Topluluk Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden topluluk rolü; kadının içinde yaşadığı ve aile hayatı ile çalışma hayatı dışında kalan alanlardaki, örneğin; dernek üyelikleri ve politik örgütlenmelerdeki faaliyetlerini içermektedir. Bu

doğrultuda ortopedik engelli kadınların toplumsal yaşam içerisindeki yeri ve toplumun bakış açısı, kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olma durumları topluluk rolü kapsamında değerlendirilmiştir.

Engelli kadınlar, toplumun kendilerine karşı olumsuz tutum ve davranışları nedeniyle kendilerini toplumdan izole etmiş ve toplumsal yaşama katılmayı reddetmişlerdir. Ayrıca kendilerini izole etmelerinin dışında toplum da engelli kadının sosyal yaşama katılmasını engellemektedir. Genellikle engelli kadının yakın çevresinde bulunan kişiler de dahil olmak üzere toplum, engelli kadınlara "acıma" duygusu ile yaklaşmakta veya onların "başkalarına bağımlı" olduğunu savunmaktadır. Bu durum sonucunda da engelli kadının kendisine olan öz saygısı azalmış ve toplumsal yaşama katılmayı reddetme durumu başlamıştır. Bu noktada bakıldığında Özdemir (2010)'in araştırmasına katılan ortopedik engelli kadınların %67,9'u toplumun kendilerine acıma duygusuyla yaklaştığını belirtmiş ve %51,9'unun toplum tarafından aşağılandığı sonucuna ulaşılmıştır (Özdemir, 2010:76). Aynı şekilde Duman ve Doğanay (2017)'ın yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların toplumda görünür olmalarının yadırgandığı, bu durumun kadınlar üzerinde önemli bir baskı yaratarak onların kendilerini toplumdan soyutlamalarına neden olduğu, bu nedenle de engelli kadınların toplumsal görünürlüklerinin önemli ölçüde azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Duman ve Doğanay, 2017:34). Orhan ve Özkan (2020)'ın yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların toplumdan soyutlanmalarına bağlı olarak kendilerine karşı öz saygılarının azaldığı sonucu ortaya çıkmıştır. (Orhan ve Özkan, 2020:15).

Araştırmalardan da görüleceği üzere engelli kadınlara karşı toplumda süregelen olumsuz tutum ve davranışlar, onların toplumsal yaşama katılmasını engellemekte ve toplumdaki görünürlüklerini azaltmaktadır. Engelli kadınların toplumdaki görünürlüklerinin azalması sonucunda ise yaşamış oldukları sorunların daha da artması kaçınılmaz olmuştur. Yaşanan sorunların çözümü noktasında ise; etkili çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu noktada engelli kadınların karar alma mekanizmalarına katılımı oldukça önemli bir konudur. Konuyla ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki engelli kadın milletvekili sayılarını incelemek gerekir. 2021 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki 600 milletvekilinden 5 tanesi engelli milletvekilidir ve bu milletvekillerinden 5'i de erkek milletvekilidir (www.tbmm.gov.tr/ Erişim Tarihi: 11/04/2021). 600 milletvekilinden oluşan ve yasama organı olan TBMM'de engelli kadın milletvekilinin olmaması engelli kadınların kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olamadıklarının en büyük kanıtıdır. Karadağ (2018)'ın yapmış olduğu araştırmaya katılan 13 engelli kadının da kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olamadıkları ve bu karar alma mekanizmalarından sürekli olarak dışlandıkları, erkekler tarafından kararların alındığı

sonucu ortaya çıkmıştır (Karadağ, 2018:110). Aykara (2010)'nın yapmış olduğu araştırmaya katılan engelli kadınların ise %45,4'ünün kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olma durumlarının toplumdaki önyargılar nedeniyle engellendiğini düşündükleri sonucu ortaya çıkmıştır (Aykara, 2010:128). Araştırmalardan da görüleceği üzere engelli kadınların kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olamadıkları ve karar alma mekanizmalarında bulunmadıkları görülmektedir.

- **Mesleki Rol**

Toplumsal cinsiyet rollerinden mesleki rol, kadının gelir getirici mal ve hizmet üretimine katılması ile ilgili konuları kapsamaktadır (Karabulut, 2017). Bu doğrultuda engelli kadınların çalışma yaşamına katılma sürecinde ve çalışma yaşamı içerisinde karşılaşmış olduğu sorunlar, toplumun ve işverenlerin engelli kadınların çalışma yaşamına katılma noktasındaki tutumu mesleki rol kapsamında değerlendirilmiştir.

Bireyin kendini geliştirebilmesi ve kendi ayakları üstünde durabilmesi şüphesiz çalışma yaşamına katılma durumuyla da ilişkilidir. Ancak engelli kadınlar hakkında süregelen "başkalarına bağımlı" olduklarına yönelik anlayış nedeniyle eğitim-öğretim yaşamına katılma noktasında olduğu gibi çalışma yaşamına katılma noktasında da sorunlar yaşanmaktadır. Bu noktada TÜİK'in 2004 yılındaki araştırması incelendiğinde; 12 yaş üstü yaş grubunda bulunan engelli erkeklerin çalışma oranı %32,22 iken bu oran kadın engellilerde %6,71'de kalmıştır (Kuzgun, 2008:58). TÜİK'in 2010 yılı verilerine göre de 15 yaş üstü ve en az %20 engel oranına sahip engelli bireylerin %14,3 ü çalışırken %85,7 si çalışmamaktadır, çalışan engellilerin ise %80,7 si erkek, %19,3 ü kadındır (Şahan, 2015:21). 2011 yılında yayınlanan Dünya Engellilik Raporuna göre de dünya genelinde engelli erkeklerin %53'ünün istihdam edildiği, kadın engellilerin ise; %20 'sinin çalışma yaşamına katıldığı sonucuna ulaşılmıştır (Çakır, 2021:115). Türkiye'de 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 30. Maddesine göre "*işverenler 50 ya da daha fazla işçi çalıştırdıkları özel sektör işyerlerinde işçilerinin toplamının %3 oranında engelliyi, kamu işyerlerinde ise %4 oranında engelliyi mesleki, beden ve ruhi durumlarına uygun işlerde çalıştırmakla yükümlüdür."* (www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857. Erişim Tarihi:23.04.2021). Ancak söz konusu bu maddenin uygulanması ile ilgili olarak Şahan (2015)'ın yapmış olduğu araştırmada 2002 yılından 2016 yılına kadar engelli istihdamının %50 oranında artış gösterdiği ancak bu dönem içerisinde çalışma yaşamına başlayan engelli kadınların oranının %21,7'de kaldığı belirlenmiştir (Şahan, 2015:24). Dünya'da da durum benzer şekildedir. Tunus'ta engellilerin çalışma yaşamına katılmaları ile ilgili olarak yapılan araştırmaya bakıldığında engelli kadınların engelli erkeklere göre 4 kat daha zor iş buldukları sonucu ortaya çıkmıştır (Özdemir, 2010:19). Engelli kadınların çalışma yaşamına

katılma noktasında karşılaşmış oldukları sorunlar da şüphesiz toplumsal cinsiyet ayrımcılığından kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda erkeklere evin geçindirilmesi ve aileyi ekonomik anlamda ayakta tutması görevinin verilmesi, kadınların çalışma yaşamına katılmasını engellemiştir. Engelli kadınlara yönelik toplumdaki olumsuz tutum ve davranışların yanı sıra engel durumları nedeniyle ağır işlerde çalışmayacaklarının düşünülmesi de çalışma yaşamına katılmalarının önündeki en önemli engellerdendir.

Engelli kadınların engel durumları nedeniyle ağır işlerde çalışamayacaklarının düşünülmesi, düşük ücretli, niteliksiz ya da sigortasız olarak çalışmalarına neden olmuştur. Konuyla ilgili olarak Özürlüler İdaresi Başkanlığının 2006 yılındaki araştırması incelendiğinde; engelli erkeklerin %82,96'sının aktif sigortalı olduğu, engelli kadınların ise %2,96'sının aktif sigortalı olarak çalıştığı sonucu elde edilmiştir (Akt. Çakır, 2021:115). TÜİK'in 2006 yılında yapmış olduğu başka bir araştırmada ise; Türkiye genelinde %48 oranında kayıt dışı istihdamın olduğu ve bu oran içerisinde kadın işgücünün ilk sırada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır (Kuzgun, 2008:64). Dünya'da da buna benzer durumlar söz konusudur. İngiltere ve Amerika'da niteliksiz ve kalifiyesiz işlerde çalışma oranlarına bakıldığında; engelli erkeklerde bu oranın %27, engelli kadınlarda ise %37 olduğu sonucu ortaya çıkmıştır (Özdemir, 2010:20).

Engelli kadınların ağır işlerde çalışamayacaklarının düşünülmesi nedeniyle genellikle aile şirketlerinde ya da düşük ücretli işlerde çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Bu durum ise niteliksiz ya da sigortasız olarak çalışmalarına neden olmuştur.

- **Eş Olma Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden eş olma rolü; toplumun kadından eşini rahat ettirmesini beklediği, eşinin isteklerini karşılamasını talep ettiği ve sadık kalmasını beklediği bir rol olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda kadınlar; ev içi roller olarak belirtilen yemek yapma, çocuk bakımı, ev temizliği gibi görevlerden sorumlu tutulmuşlardır. Özellikle toplum tarafından kadınların öncelikli olarak "iyi bir eş" ve "iyi bir anne" olması beklenmektedir. Bu kapsamda eş olma rolünde önemli olan durum, kadının eşinin beklentilerine cevap verebilmesi ve eşini memnun etmesidir.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı doğrultusunda kadınlardan "iyi bir eş ve anne" olma görevinin beklenmesi durumu, şüphesiz engelli kadınlar için de geçerlidir. Ancak engelli kadınların bu rolleri engelleri nedeniyle yerine getiremeyeceklerinin düşünülmesi nedeniyle evlenmelerine ve çocuk sahibi olmalarına karşı çıkılmaktadır. Toplumda bu konudaki genel inanış, engelli kadınların "eksik bir kadın" olduklarına ya da "ideal

kadın" olmadıklarına yöneliktir. Altuntaş ve Doğanay (2016)'ın yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların ev içi sorumluluklarını yerine getirememesi ve çocuk bakımını yapamaması gibi nedenlerden dolayı evlilik kararı almalarının toplumun %38,2'lik kısmı tarafından yanlış olarak değerlendirildiği sonucu ortaya çıkmıştır (Altuntaş ve Doğanay, 2016:333). Demir ve Yeşiltuna (2017)'nın yapmış olduğu araştırmada da toplumun kadınlardan ev içi rollerini yerine getirmesini ve eşini her anlamda mutlu etmesi gerektiğinin beklediği, engelli kadınların ev içi rolleri yerine getirememesi ve eşlerini mutlu edememeleri nedeniyle de evlenmelerine karşı çıkıldığı sonucu ortaya çıkmıştır (Demir ve Yeşiltuna, 2017: 535). Toplumun bu tutumu, hiç şüphesiz engelli kadınların evlenme oranlarının da düşük olması sonucunu doğurmaktadır. 2004 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından engellilerin medeni durumlarını inceleyen araştırmada engelli nüfusun %34,41'inin hiç evlenmediği, bu oranın engelli erkeklere göre engelli kadınlarda daha yüksek olduğu (%59,7) belirlenmiştir (Özdemir, 2010:29). Burcu, Kamanlıoğlu ve Şahin (2008) ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2018)'nın yapmış oldukları araştırmalarda da engelli kadınlarda boşanma veya hiç evlenmeme oranlarının engelli erkeklere göre daha yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Akt. Kapan ve Boyacıoğlu, 2019: 66). Arıkan'ın 2001 yılında 154 görme engelli kadınla yapmış olduğu araştırmasında da engelli kadınların %59,7 sinin bekar olduğu ve bu durumun da engelli erkeklere göre daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır (Arıkan, 2001: 57). Bu durumun nedeni de hiç şüphesiz toplumsal cinsiyet ayrımcılığıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri gereği, erkeklerin görevleri genellikle aile kurmak ve evin reisi olmak şeklindedir. Erkeğin engelli olma durumu, bu algıyı değiştirmemekte ve engelli erkeklerin evlenmesi, engelli kadınların evlenmesine göre toplumda daha uygun karşılanmaktadır.

Engelli kadınların evlenmelerinin yanlış olduğunun düşünülmesi, şüphesiz "iyi bir eş ve anne" olamayacaklarının düşünülmesine bağlıdır. Ancak bu noktada engelli kadınların cinsel kimliklerinin reddedilmesi üzerinde de durmak gerekir. Engelli kadınların "eksik kadın" olarak tanımlanması nedeniyle toplumda "aseksüel" olarak nitelendirildikleri bilinen bir gerçektir. Bu kapsamda engelli kadınların cinsel kimlikleri reddedilmiş ve evlenmelerine karşı çıkılmıştır. Erenel ve Aksoy (2018)'un engelli kadınların cinsel kimlikleri üzerine yapmış oldukları araştırmada, engelli kadınların cinsel ihtiyaçlarının toplum tarafından göz ardı edildiği, eşlerinin sağlıklı olması durumunda engelli kadınların cinsel anlamda sorun yaşadıkları, eşleri ile en çok cinsel ihtiyaçların karşılanması noktasında tartışma yaşadıkları sonucu ortaya çıkmıştır (Erenel ve Aksoy, 2018:29). Başgöl ve Oskay (2015)'ın yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların toplumda "aseksüel" olarak görülmesi nedeniyle engelli kadınlara karşı

önyargının oluştuğu, bu önyargı nedeniyle de engelli kadınların eşleri ile sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir (Başgöl ve Oskay, 2015:89). Demir ve Yeşiltuna (2017)'nın yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların bedenlerinin reddedildiği ve aşağılandığı görülmüş, buna bağlı olarak da engellilerin evlenmelerinin yanlış olduğunun düşünüldüğü sonucu ortaya çıkmıştır (Demir ve Yeşiltuna, 2017: 535).

Engelli kadınların "iyi bir eş ve anne" olamayacaklarının düşünülmesi ve "eksik kadın" olarak tanımlanması toplumsal cinsiyetin bir sonucudur. Toplumdaki "normal beden" ve "normal olmayan beden" inanışı nedeniyle çoğu engelli kadının evlenmesine, çocuk sahibi olmasına karşı çıkılmış ve engelli kadınların cinsel kimlikleri reddedilmiştir. Bu nedenle de engelli erkeklerin evlenme ya da çocuk sahibi olma oranları engelli kadınlara göre daha yüksektir.

- **Annelik Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden olan annelik rolü; çocuk sahibi olan kadınların çocuk bakımı ve çocuğun yetiştirilmesi konularındaki sorumluluklarını içermektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri gereği kadından "iyi bir anne" olmasının beklenmesi nedeniyle çocuğun bakımı ve yetiştirilmesinden sadece kadınlar sorumlu tutulmuşlardır.

Engelli kadınların "iyi bir eş ve anne" olamayacaklarının düşünülmesi nedeniyle evlenmelerinin yanlış olarak değerlendirilmesi gibi çocuk sahibi olmaları da yanlış olarak değerlendirilmiştir. Özdemir (2010)'in yapmış olduğu araştırmada çocuğun engelli olma riskinin bulunduğu bu nedenle engelli kadının çocuk sahibi olma konusunda toplumun olumsuz bir tutum sergilediği, hamilelik durumu oluştuğunda ise; çocuğun kürtaj yoluyla alınmasının doğru olacağının düşünüldüğü sonuçlarına ulaşılmıştır (Özdemir, 2010:123). Karataş ve Çifci (2010)'nin yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların çocuklarına bakamayacaklarının düşünülmesi nedeniyle toplumun engelli annelerin çocuklarının kurum bakımına alınması gerektiği şeklinde bir düşünce içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Karataş ve Çifci, 2010:43). Demir ve Yeşiltuna (2017)'nın araştırmasında da engelli kadınların en çok sorun yaşadıkları dönemin hamilelik dönemi olduğu, bu dönemde toplum baskısı nedeniyle psiko-sosyal anlamda yaşamış oldukları sorunların daha da arttığı ortaya çıkmıştır (Demir ve Yeşiltuna, 2017: 541). Engelli kadınların çocuk sahibi olmaları noktasında Dünya'daki araştırmalara baktığımızda ise; toplum tarafından gerçekleştirilen baskı ve ayrımcılığın boyutu ortaya çıkmaktadır. Gana'da yapılan bir araştırmaya göre engelli kadınların çocuk sahibi olmaları halinde toplumdan ayrıştırılmaları, hamilelik süreçlerini toplumdan izole bir şekilde yaşamaları gerektiği, engelli kadınların hamilelik döneminde toplumdan izole edilmemesi

durumunda engelliliğin tüm topluma geçeceğinin düşünüldüğü ortaya çıkmıştır (Akasreku, Habib ve Ankomah, 2018'den akt. Kapan ve Boyacıoğlu, 2019:68). Söz konusu araştırmalardan da görüleceği üzere engelli kadınların çocuk sahibi olmaları; çocuğun da engelli olacağının düşünülmesi ve çocuğa bakamayacaklarına inanılması nedeniyle yanlış olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun altında yatan temel etken de yine toplumsal cinsiyet ayrımcılığıdır. Kadına yüklenilen "iyi bir eş ve anne" olma rolü nedeniyle engelli kadınların çocuklarına bakamayacaklarına inanılmış ve çocuk sahibi olmaları engellenmiştir.

Kadına yüklenilen ev içi roller nedeniyle pek çok kadın, ev içine hapsolmuş bir şekilde yaşamaktadır. Engelli kadınlar da toplumun kendilerini soyutlaması nedeniyle eve kapalı bir şekilde yaşamakta ve ev işleriyle ilgilenmektedir. Bu noktada çocuk bakımı da engelli kadının sorumluluğundadır. Karadağ (2018)'ın yapmış olduğu araştırmaya katılan engelli kadınların da çocuk bakımı ve yetiştirilmesi gibi konulardan kendilerinin sorumlu olduğunu belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır (Karadağ, 2018:80). Arıkan (2001)'ın yapmış olduğu araştırmada da toplumun kadınlardan "iyi bir eş" ve "iyi bir anne" olmasını beklemesi nedeniyle engelli kadınların da ev içindeki işlerden sorumlu tutulduğu sonucuna ulaşılmıştır (Arıkan, 2001:75).

Araştırmalardan da görüleceği üzere engelli kadının da görevi ev içi rollerle sınırlı tutulmuştur. Çocuk bakımı, ev içi temizlik, yemek yapımı gibi roller nedeniyle engeli olmayan kadınlar gibi engelli kadınlar da eve kapalı bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Bu nedenle de engelli kadınlar, toplumsal yaşama katılım noktasında engellerle karşılaşmaktadır. Okanlı vd. (2004)'nin araştırmasına katılan engelli kadınların çocuklarının bakımı ve ev işleriyle ilgilenmeleri nedeniyle sosyal aktivitelere katılamadıkları, sosyal yaşamlarının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Okanlı vd., 2004:2). Aynı şekilde Danış (2006)'ın yapmış olduğu araştırmaya katılan engelli kadınların da geleceğe dair herhangi bir plan yapamadıkları, kendilerini sadece çocuklarının bakımına ve ev işlerine adadıkları sonucuna ulaşılmıştır (Danış, 2006:100). Işıkhan (2005)'ın yapmış olduğu araştırmaya bakıldığında ise; engelli kadınların çocuk bakımı noktasında tek sorumlu olmaları nedeniyle sosyal hayata katılamadıkları ve bu nedenle de çeşitli psikolojik rahatsızlıklar yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır (Işıkhan, 2005:46).

Araştırmalardan da anlaşılacağı üzere engelli kadınların çocuk bakımı ve ev içi rollerle sorumlu tutulması nedeniyle toplumsal yaşama katılamadıkları ve birey olarak kendilerini geliştiremedikleri görülmektedir. Bu durum dışında toplumun engelli kadınlara yönelik "başkasına bağımlı" , "kendine yetemeyen" gibi olumsuz söylemleri nedeniyle de engelli kadınların yaşamış oldukları sorunlar daha artmaktadır.

- **Ev Kadınlığı Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden ev kadınlığı rolü; ev içerisindeki tüm işlerden kadının sorumlu tutulması nedeniyle kadınların yaşamış oldukları sorunları içermektedir. Toplumsal cinsiyet rollerine göre ev içerisindeki tüm işler, kadınların görevi olarak değerlendirilmiştir. Bu işlerin sadece kadının sorumluluğunda olması nedeniyle de kadınlar, ev içine hapsolmuş bir şekilde yaşamaya başlamışlardır.

Toplumun "iyi bir eş ve anne" anlayışı doğrultusunda engelli kadınlar da engeli bulunmayan kadınlar gibi ev içi rollerden sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumlulukları nedeniyle ev içine hapsolan engelli kadınlar, ev içi işlerini engelleri nedeniyle yerine getirememelerine bağlı olarak psiko-sosyal sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Karataş ve Çifci (2010)'nin konuyla ilgili olarak yapmış olduğu araştırmada toplumun kadınlardan beklemiş olduğu çocuk sahibi olma ve büyütme, ev içindeki işleri yerine getirme gibi ev içi görevlerin engelli kadınlar tarafından engelleri nedeniyle yerine getirilemediği, bu nedenle de aile içinde psikolojik sorunlar yaşandığı tespit edilmiştir (Karataş ve Çifci, 2010: 149). Ghai (2002)'nin Hindistan'daki engelli kadınlar ile yapmış olduğu araştırmada ise engelli kadınların ev işlerini yerine getirememeleri nedeniyle toplumda "aciz" , "işe yaramaz" olarak değerlendirildiği ortaya çıkmıştır (Akt. Burcu, 2015:135). Kamanlıoğlu (2007)'nun yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların "ideal kadın" olarak görülmediği, "başkasına bağımlı" olarak yaşamaları nedeniyle psikolojik olarak engellerini aşamadıkları sonucuna ulaşılmıştır (Kamanlıoğlu, 2007:86).

Yapılan tüm çalışmalarda engelli kadının 'kadın' olarak görülmediği açıktır. Toplumda her dönemde ikincil planda olan kadının engel durumuyla birlikte kadın kimliğinin yanına engelli kimliği de eklenmiş ve toplum tarafından beklenilen rollerin yerine getirilememesinden kaynaklanan ayrımcılık ile birlikte engelli kadınlar toplumdan izole olmuşlardır. Günümüzde birçok engelli kadının ev içerisinde olması ve kültürel/toplumsal hayata katılmamasının en büyük nedeni bu durumdur. Kadının yerinin evin içi olduğu anlayışı, günümüzde pek çok engelli kadını evin içine hapsetmiş ve toplumsal yaşamdan soyutlamıştır. Toplumsal yaşamdan soyutlanmaları nedeniyle ev içine kapanmak zorunda kalan ya da ev içinde kalmayı tercih eden engelli kadınların bu noktada ev içi işlerle sorumlu tutulması, kendilerini geliştirememelerine ve toplumdan tamamen izole olmalarına neden olmaktadır.

- **Akrabalık Rolü**

Toplumsal cinsiyet rollerinden akrabalık rolü; kadının akrabalık bağı içerisinde ve kendi yakın çevresi içindeki oynadığı rol ve sorumluluklarını, akraba ve sosyal çevresi ile olan ilişkilerini içermektedir.

Toplum tarafından dışlanan ve soyutlanan engelli kadının, yakın çevresinde bulunan kişilerden alacağı destek sayesinde sorun çözme becerilerini geliştirmesi ancak bu desteği alamadığı durumlarda ise sorunlarının artması kaçınılmazdır. Baykoç, Bayhan ve Artan (2001)'ın yaptığı araştırmada çevreden özellikle de akrabalardan alınan sosyal destek sayesinde engellilerin aile içi sorunlarının çözüldüğü, iyilik hallerinin arttığı tespit edilmiştir (Baykoç vd., 2001:36). Aslan ve Şeker (2002)'in yaptığı araştırmada ise; engelli bireylerin yakın çevrelerinde bulunan kişilerin engelliliği "işlenmiş bir günahın suçu", "kader" veya "Allah'ın takdiri" olarak gördüğü, bu nedenle engellilerin rehabilite edilmesinin imkansız olduğu ve engellilerin bu nedenle kendi sosyal çevreleriyle iletişim kurmaktan kaçındığı ortaya çıkmıştır (Aslan ve Şeker, 2002:459). Yavuz (2016)'un araştırmasında da engelli bireylerin yakın çevrelerinden herhangi bir destek göremediği, bunun tersine dışlandıkları, düğün gibi toplu organizasyonlar veya akraba ziyaretleri gibi sosyal yaşama katılmasını sağlayacak faaliyetlere akrabalarının olumsuz tutumları nedeniyle katılamadıkları sonuçlarına ulaşılmıştır (Yavuz, 2016:51).

Araştırmalardan da görüleceği üzere engelli kadınların alacağı psiko-sosyal destek, sorun çözme becerilerinin artmasına katkı verecektir. Ancak bu desteğin alınmaması gibi yakın çevreden kaynaklı engellemelerin olması yaşanan sorunları daha da artıracaktır. Özellikle yakın çevrenin engelli kadına karşı olumsuz tutum ve davranışının olması nedeniyle çoğu engelli kadın, yakın çevresi ile olan ilişkilerini reddetmiştir. Bu kapsamda engelli kadınların alacağı sosyal desteğin toplumsal yaşama katılma anlamında önemli olduğu görülmektedir.

- **Engelli Kadınların Şiddete Maruz Kalma Durumları**

En yaygın insan hakkı ihlallerinden biri olan kadına yönelik şiddet, kadınların temel hak ve özgürlüklerini yok eden ve bu haklara erişimlerini engelleyen sosyal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'da kadına yönelik şiddet; "kadınlara, yalnızca kadın olmaları nedeniyle uygulanan veya kadınları etkileyen cinsiyete dayalı ayrımcılık ile kadının insan hakları ihlaline yol açan ve bu kanunda şiddet olarak tanımlanan her türlü tutum ve davranış" olarak tanımlanmıştır (Karabulut, 2017:27). 6284 sayılı kanun çerçevesinde kadına yönelik şiddetin toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak kadının, erkeğin her türlü ihtiyacını gerçekleştirmesi gerektiği anlayışından kaynaklandığı yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır. Bu anlayıştan hareketle engelli kadınların maruz kaldıkları şiddet üzerinde de durmak oldukça önemlidir. "Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi" (İstanbul Sözleşmesi) bazı kadın ya da kız çocuğu gruplarının şiddete maruz kalma durumlarının daha yüksek

olduğunu belirtmiş ve engelli kadınları da bu kişiler arasında kabul etmiştir (Akdağ ve ark. 2016:35).

Özellikle engelli kadınların "başkalarına bağımlı bireyler" olarak tanımlanması nedeniyle günümüzde engelli kadınların maruz kaldıkları şiddetin görmezden gelindiği veya örtbas edilmeye çalışıldığı bilinen bir gerçektir. Temel hak ve özgürlüklere ulaşmada sorun yaşayan, çalışma yaşamına katılma veya sosyalleşme sorunları ile karşılaşan engelli kadınların psikolojik, fiziksel veya cinsel şiddete maruz kalmaları durumunda yaşamış oldukları sorunların artması kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Brownridge (2006)'nin yaptığı araştırmada engelli kadınların aileden ve toplumdan az destek görmeleri, ekonomik açıdan bağımlı olmaları, eğitim ve çalışma hayatına katılmada zorluk yaşamaları gibi nedenlerden dolayı diğer bireylerden %50 oranla daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldığı ortaya çıkmıştır (akt. Çiçek ve Öncel, 2018: 130). Karataş ve Çifçi (2010)'nin araştırmasında ise; engelli kadınların ötekileştirme, damgalanma ve dışlanma yaşamaları nedeniyle şiddete maruz kalma oranlarının engelli erkeklere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Karataş ve Çifçi, 2010: 147). Engelli Kadın Derneği (2013)'nin yapmış olduğu araştırmada da engelli kadınların ev içi sorumluluklarını yerine getirememesi ve eşini memnun edememesi gibi nedenlerden aşağılandıkları ve kötü muameleden dolayı psikolojik şiddete maruz kaldığı ortaya çıkmıştır (ENGKAD, 2013). Abu Habib (1995)'in araştırmasına göre ise engelli kadınların ekonomik açıdan eşlerine bağımlı olmaları nedeniyle eşlerini memnun etmelerinin zorunlu bir durum olarak kabul edildiği, eşlerini memnun edememeleri durumunda şiddete maruz kaldıkları görülmüştür (akt. Karabulut, 2017:3). Karadağ (2018)'ın araştırmasında da engelli kadınların eşlerinden vücutlarının belirli bölgelerinde ezilmeye varacak kadar fiziksel şiddete maruz kaldıkları, bu şiddetin en büyük nedeninin ise ev işlerini engelleri nedeniyle yapamamaları ve kendilerini savunamamaları olduğu ortaya çıkmıştır (Karadağ, 2018:86). Çiçek ve Öncel (2018)'in araştırmasında ise; engelli kadınların savunmasız gruplar olarak kabul edilen grupların içinde yer alması nedeniyle cinsel şiddete maruz kalma risklerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır (Çiçek ve Öncel, 2018:133). Aral ve arkadaşları (2005)'nın yaptığı çalışmada da engelli kadınların başkalarına bağımlı olmaları nedeniyle maruz kaldıkları şiddet olayına karşı koyamadıkları, bu durumun cinsel anlamda istismara kadar uzanma riski taşıdığı ortaya çıkmıştır (Aral ve ark., 2005:30).

Engelli kadınların maruz kaldıkları şiddet olayının nedenlerine baktığımızda karşımıza pek çok neden çıkmaktadır. Engelli kadının eşinin isteklerini karşılayamaması, kendilerini savunamamaları, ev içi sorumluluklarını yerine getirememeleri, toplumsal olarak aşağılanmaya

maruz kalmaları, eşine ya da bir başka kişiye ekonomik anlamda bağlı olması gibi pek çok nedenden dolayı engelli kadınların şiddete maruz kaldıkları görülmektedir.

Sınırlı literatür araştırmalarındaki ortak nokta, engelli ve kadın olma durumunun bir araya gelmesi ile sorunun daha da derinleştiği ve kadının toplumsal olarak baskı ve şiddete maruz kalma durumunun artış gösterdiği şeklindedir. Özellikle engelli kadınların sosyal olarak kodlanmış cinsel özellikleri, üreme temelli rolü ile eğitim ve çocuk yetiştirme rolünün reddedilişi, bedensel ve fiziksel olarak çekici bulunmayışı ile birlikte cinsel yönden reddedilişi toplumsal anlamda engelli kadınlara yönelik baskı ve şiddeti artıran temel unsurlardan olmuştur. Özellikle kitle iletişim araçlarında 'normal beden' veya 'istenilen beden' vurgularının yapılması ile birlikte engelli kadınlara yönelik baskı ve şiddet pekiştirilmektedir.

Sonuç;

Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında engelli kadınlar; ev içine hapsolmuş bir şekilde yaşamakta, günlük ihtiyaçlarını yerine getirme noktasında sorunlar yaşamakta ve birey olarak kendilerini geliştirememektedir. Özellikle eğitim-öğretim hayatı ve çalışma yaşamına katılmaları engellenen engelli kadınlar, engeli olmayan kadınlar gibi ev içi rollerden sorumlu tutulmuşlardır.

"İyi bir eş ve anne" ile "ideal kadın" olma rollerine bağlı olarak ev içi işlerden sorumlu tutulan engelli kadınların söz konusu işleri engelleri nedeniyle yerine getiremeyeceklerinin düşünülmesi ve cinsel kimliklerinin reddedilmesi nedeniyle de evlenmelerine ve çocuk sahibi olmalarına karşı çıkılmaktadır. Ayrıca ev içi işlerden sorumlu tutulmasına bağlı olarak da engelli kadınlar, toplumsal yaşama katılmada sorunlarla karşılaşmış ve toplumdan izole edilmişlerdir. Çoğu engelli kadın da toplum tarafından kendilerine yönelik "başkalarına bağımlı", "kendine yetemeyen" gibi söylemler nedeniyle toplumdan izole olmayı tercih etmiştir. Yaşanan sorunların çözümü noktasında yakın çevrelerinde bulunan kişilerin de gereken desteği vermemesi nedeniyle engelli kadınların sorunları daha da artmıştır.

Tüm bu sorunlara ek olarak engelli kadınlar, maruz kaldıkları baskı ve "başkalarına bağımlı" olmaları nedeniyle psikolojik, fiziksel ve cinsel şiddete de maruz kalmaktadır. Ayrıca şiddetin meydana gelmesinin bir diğer nedeni de engelli kadınlara yönelik uygulanan şiddetin örtbas edilmesi ve üstünün kapatılmasıdır. Kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olamamaları nedeniyle çoğu engelli kadın, toplumda görünür değildir ve toplumdan izole olmuş bir şekilde yaşamaya çalışmaktadır.

Öneriler;

Toplumsal cinsiyet bağlamında engelli kadınların yaşadıkları sorunlara çözüm olabilmesi amacıyla öneriler şöyledir;

-Engelli kadınların toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle toplumsal yaşama katılımlarının engellenmesinin çözümü noktasında toplumsal eşitliği savunan politikaların benimsenerek makro düzeyde çalışmalar yapılmalı,

-Kadın haklarının savunulması noktasında tüm kamu kuruluşlarının eylem planları "Toplumsal Eşitlik" teması doğrultusunda hazırlanmalı,

-Engelli kadınların toplumda görünür olmalarını ve birey olarak kendilerini geliştirmelerini hedefleyecek çalışmalar yapılmalı,

-Dernek, sendika gibi örgütlenmelerde engelli kadınların istihdamına yönelik kota uygulamasının getirilmesi noktasında çalışmalar yapılmalı,

-Engelli kız çocuklarının okul yaşamına katılma ve devam etme konularında teşvik edici programların düzenlenmesi,

-Engelli kadınların çalışma yaşamına kazandırılması konusu ile ilgili olarak engelli kadın istihdamının zorunlu hale getirilmesi,

-Engelli kadınlara yönelik meslek ve beceri kazandıracak program ve kursların hazırlanması ya da hali hazırda uygulanan bu programların yaygınlaştırılıp erişilebilirliğinin artırılması,

-Evlilik kararı alımı sürecinde yaşanan toplumsal cinsiyetten kaynaklı sorunların çözümü noktasında evlilik öncesi eğitimlerin verilerek eşlerin bilinç artırıcı çalışmalara katılımının sağlanması,

-Engelli kadınların yaşamış oldukları sorunların çözümü noktasında psikolojik iyilik halinin artırılmasına ve travmatik süreçlerin engellenmesine yönelik çalışmaların yapılması,

-Engelli kadınlara yönelik şiddet olaylarının engellenmesi noktasında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı başta olmak üzere tüm kamu kurum ve kuruluşlarının çalışmalar yapması, verilen cezaların caydırıcı olması konusunda gerekli hukuki düzenlemelerin yapılmasının da önemli olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Akdağ, A.Ş., Aksaç, G.T., Şimşekcan, N. T. ve Kara, Ö. (2016). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadın El Kitabı.* Ankara: Engelli Kadın Derneği.

Altuntaş, N. ve Doğanay, G. (2016). Trabzon'da Engelli Kadın Profili. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6 (12), 315-340.

Aral, N., Gürsoy, F. ve Bütün, A. A. (2005). Engelli Kadına Yönelik Fiziksel İstismar. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu Kitabı* içinde (30-35). İstanbul: Grafik Matbaacılık.

Arıkan, Ç. (2001). *Türkiye'de Görme Özürlü Kadınlar: Sorunlar, Beklentiler, Çözüm Önerileri.* Ankara: Körler Federasyonu Yayını, No:3.

Aslan, M. ve Şeker, S. (2002). Engellilere Yönelik Toplumsal Algı ve Dışlanmışlık (Siirt İli Örneği). *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu 3. Bildiriler Kitabı* içinde (449-463). İstanbul: Petrol-İş Yayını.

Aykara, A. (2010). *Kaynaştırma Eğitimi Sürecindeki Bedensel Engelli Öğrencilerin Sosyal Uyumlarını Etkileyen Etmenler ve Okul Sosyal Hizmeti* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Başgöl, Ş. ve Oskay, Ü. (2015). Fiziksel Engelliliğin Gebelik ve Annelik Üzerine Etkisi. *Florence Nightingale Dergisi,* 23 (1), 88-95.

Baykoç, N. D., Bayhan, P. ve Artan, İ. (2001). Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Yaşam Döngüsü İçinde Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi,* 12 (2), 29-41.

Buz, S. ve Karabulut, A. (2015). Ortopedik Engelli Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Çerçevesinde Bir Çalışma. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7 (4), 25-45.

Burcu, E. (2015). *Engellilik Sosyolojisi.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Burcu, E., Kamanlıoğlu, M. ve Şahin, B. (2008). Özürlü Bireylerin Eş Seçiminde Yaşadıkları Sorunların Cinsiyete Göre Karşılaştırılması. *Woman 2000,* 7 (1), 3-30.

Çakır, H. (2021). Çalışma Yaşamında Engelli Kadınların İstihdam Süreçleri: Yozgat İli Örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 8(1), 111-126.

Çiçek, E. ve Öncel, S. (2018). Engelli Kadına Yönelik Şiddetin Diğer Boyutu: Cinsel Şiddet. *Uluslararası Hakemli Kadın Hastalıkları ve Anne Çocuk Sağlığı Dergisi.* 13 (2), 126-146.

Danış, M. Z. (2006). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Çocuklarının Geleceğe İlişkin Düşünceleri ve Umutsuzluk Düzeyleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi,* 17 (2), 91-108.

Demir, A. ve Yeşiltuna, D. (2017). Aile İktidar İlişkisi Bağlamında Engelli Kadın Olmak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 10 (54), 534-544.

Duman, N. A. ve Doğanay, G. (2017). Toplumsal Dışlanma Pratikleri Üzerinden Trabzon'da Engelli Kadınlar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,* 20 (2),1-48.

Dünya Sağlık Örgütü (2011). Dünya Engellilik Raporu Yönetici Özeti. www.aile.gov.tr Erişim Tarihi: 12.10.2018.

Ecevit, Y. (2003). Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çatışabilir?. *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi,* 25 (4), 83-88.

Engelli Kadın Derneği (2013). Türkiye'de Engelli Kadınlara Yönelik Şiddet Raporu 2013-2014. www.engellikadin.org.tr, Erişim Tarihi: 10/05/2021.

Erenel, A.Ş. ve Aksoy, M.U. (2018). İncinebilir Bir Grup; Engelli Kadınlar ve Cinsellik. *Türkiye Klinikleri Dergisi,* 4 (1), 27-31.

Ersöz, A.G. (1999). *Cinsiyet Rollerine İlişkin Beklenti, Tutum, Davranışlar ve Eşler Arası Sorumluluk Paylaşımı (Kamuda Çalışan Yönetici Kadınlar Örneği).* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erten, Ş. ve Aktel, M. (2017). Engellilik Kültürü: Engellilik Modelleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme. Ergun, C. ve Öğrekçi, S. (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları* içinde (79-96). Ankara: Gece Kitaplığı.

Güdücü, B. (2018). Biyolojik Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet. Şenol, D. ve Kaya, H. E.(Ed.). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi* içinde (14-34). İstanbul: Lisans Yayıncılık.

Işıkhan, V. (2005). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Psiko-Sosyal ve Sosyo-Ekonomik Sorunları. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi,* 16 (2), 35-52.

Kamanlıoğlu, M. (2007). *Özürlü Öğrencilerin Öğretmen ve Arkadaş İlişkileri ve Yaşadıkları Bazı Sorunları* (Yayımlanmamış Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kapan, B.K. ve Boyacıoğlu, N.E. (2019). Engelli Gebelerin Karşılaştıkları Zorluklar Ve Ebelik Yaklaşımı. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi,* 64-71.

Karabulut, A. (2017). *Ataerkil İdeolojinin Toplumsal Cinsiyet Çerçevesinde Ortopedik Engelli Kadın ve Erkeklerin Deneyimlerine Yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karadağ, Z. (2018). *Kırsal Alanda Yaşayan Engelli Kadınların Toplumsal Hayata Katılımında Toplumsal Cinsiyete Bağlı Etkiler – Muş İli Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.

Karataş, K. (2002). Özürlülere Yönelik Ayrımcılık ve Ayrımcılıkla Savaşım. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi,* 2 (1), 1-10.

Karataş, K. ve Çifci, E.G. (2010). Türkiye'de Engelli Kadın Olmak: Deneyimler ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3 (13), 147-153.

Karataş, K. ve Duyan, G.Ç. (2005). İnsan Hakları Açısından Engelli Kadınlar ve Sorunları. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (56-62). İstanbul: Grafik Matbaacılık.

Kuzgun, İ.K. (2008). Türkiye'ye Ücret Karşılığı Özürlü Kadın İşgücü İstihdamının Belirleyici Değişkenleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi,* 19 (2), 57-66.

Kümbetoğlu, B. (2000). Toplumsal Cinsiyet ve Antropoloji: Folklor ve Edebiyat. *Sosyal Antropoloji Dergisi,* 22 (6), 239-254.

Okanlı, A. Ekinci, M., Gözüağca, D. ve Sezgin, S. (2004). Zihinsel Engelli Annelerin Yaşadıkları Psikososyal Sorunlar. *İnsan Bilimleri Dergisi,* 1(1), 1-8.

Okur, F. ve Erdugan, F.E. (2010). Sosyal Haklar ve Özürlüler: Özürlülük Modelleri Bağlamında Tarihsel Bir Değerlendirme. *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiriler Kitabı* içinde (245-263). İstanbul: Petrol – İş Yayını.

Orhan, S. ve Özkan, E. (2020). Engelli Kadın Olmak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22 (1), 1-19.

Özateş, Ö. S. (2007). Sosyal Hizmet Bakış Açısıyla Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı Nedeniyle Temel Eğitimden Kopan Kız Çocukları Sorunu. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi,* 18 (2), 77-87.

Özdemir, D.K. (2010). *Ortopedik Engelli Kadınların Sorun ve Beklentileri: Tuzla İlçesi Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özgökçeler, S. ve Alper, Y. (2010). Özürlüler Kanununun Sosyal Model Açısından Değerlendirilmesi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* 1,28-42.

Şahan, E. C. (2018). *Çalışma Hayatına Katılımda Engellilerin Yaşadıkları Sorunlar: Tekirdağ Süleymanpaşa Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.

Toker, İ. (2013). Toplumsal Cinsiyet ve Din. N. Akyüz ve İ. Çapçıoğlu (Ed.). *Din Sosyolojisi El Kitabı* içinde (607-623). Ankara: Grafiker Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. www.mevzuat.gov.tr Erişim Tarihi: 23/04/2021.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. www.tbmm.org.tr/ Erişim Tarihi:11/04/2021.

Türkiye Özürlüler Araştırması. (2002). Özürlüler İdaresi Başkanlığı – TÜBİTAK – Devlet İstatistik Enstitüsü.

Yavuz, F. (2016). *Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Karşılaştıkları Sosyal Dışlanma Sorunsalı Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Bölüm 53

ANTİK YUNAN'IN KADIN ANLAYIŞI

Çiğdem YILDIZDÖKEN[1]
Hazal AYDIN[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Yıldızdöken, İnönü Üniversitesi, cigdem.yildizdoken@inonu.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-8521-5710
2 Öğr., Hazal Aydın, İnönü Üniversitesi, hzl.aydin.21@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-4650-2180

Giriş

Toplumsal cinsiyet, insanın kadın ve erkek oluşuna göre toplumsal alanda üstlendiği rollerle biçimlenen sosyal ve kültürel bir konudur. Kültürel ve siyasal bağlam içeriklerinin cinsiyetler üzerinde etkisi oldukça fazladır. Kültürel değerler, dinamik olan toplum yapıları ışığında değişiklik gösterebilmektedir. Bu bağlamda da cinsiyetlere yönelik roller ve değerler değişmektedir. Öte yandan toplumsal cinsiyet meselesinin çağdaş düşüncede gündeme geldiği anlaşılmakla birlikte, bu düşünce perspektifinden hareketle bu meselenin tarihin farklı dönemlerinde açığa çıktığı görülmektedir. Bunun nedeni insan topluluklarının olduğu her dönemde cinsiyetler için belirlenmiş roller ve görevlerin olmasıdır. Bu minvalde toplumsal cinsiyet meselesinin insanlık tarihi kadar büyük bir geçmişe sahip olduğunu ve felsefi tartışmalara konu edinildiğini söylememiz mümkündür. Cinsiyet rollerinin belirlenmesinde, her toplumun benimsediği kültürel faktörler tezahüründe ortaya çıkan dönemsel özellikler dikkate değerdir. Ancak toplumun kadın ve erkek için uygun gördüğü roller toplumun dinamik bir yapıya sahip olmasından dolayı sürekli olarak değişmektedir. Bu anlamda evrimleşen düşünceler içerisinde beliren toplumsal cinsiyet rolleri statik değildir. Toplumların ve rollerin değişkenlik göstermesine rağmen tarihsel bir bakışla toplumların tarihine baktığımızda kadının hangi dönemde ya da toplumda olursa olsun onu erkekten ayıran en önemli vasfının "doğurganlık" olduğu gözetilmektedir. Bilhassa anaerkil toplumlarda tarihe sirayet eden kadının kutsallığının "kutsal ana" ve "ana tanrıça" gibi kültler ile anılmasının ardında yatan, kadının biyolojik yapısında bulunan doğurganlık özelliğine sahip olmasıdır. Ataerkil toplumlarda kadının doğurganlığının farklı ilintilerle süre geldiği bakış açısında dikkat çeken, kadının diğer olanaklarının göz ardı edilmesi ve bunun sonucu olarak kadına yüklenen en yüksek mertebenin "annelik" oluşudur. Öte yandan toplumsal cinsiyet ve biyolojik cinsiyet arasındaki fark da hesaba katılmalıdır.

Biyolojik cinsiyet insanların kromozom yapılarını ve cinsel oluşlarını ele alırken toplumsal cinsiyet biyolojik cinsiyetin sosyal algı temelinde değerlendirilmesini konu edinmektedir. Bu ayrımla özcü düşünce ekolü, kadınlar ve erkeklere ilişkin toplumsal cinsiyet farklılıklarının yapısında cinsiyetler arasında açığa çıkan biyolojik farklılıklar olduğunu ileri sürmektedir (Hines 2019: 20-21). Biyolojik farklılıkların kadın ve erkeğin toplumsal bağlamdaki rollerini belirleyeceğini ileri süren bu özcü ekolün aksine yapısalcı düşünür Levi-Strauss kültürel kabuller ve doğal olan arasında ayrım yaparak (Levi-Strauss 2013: 44) kadın ve erkeğe yönelik geliştirilen paradigmaların temele aldıkları biyolojik bağlamdaki değerlendirmeleri eleştirmektedir. Ona göre doğallık biyolojik yapıyla, kültürel kabuller ise toplumsal cinsiyet ile ilgilidir. O halde toplumsal

kabuller özcü düşüncenin öne sürdüğü savın aksine biyolojik farklılıktan kaynaklanmayıp kültürel yansımaların sonucudur. Bu bakımdan toplumda kadına biçilen roller biyolojik farklılığa dayalı olgudan değil, toplumsal ve kültürel kabullerden neşet etmektedir. Toplumun değişken bir yapıya sahip olması nedeniyle "oluş"a dahil olan toplumsal ve kültürel kabuller cinsiyetler arasındaki bakış açısını belirlemiştir. Nitekim anaerkil toplumlarda kadının kutsal olduğu görüşü doğayla kurulan ilişki neticesinde doğanın da kutsal olduğu görüşünü doğurmuştur. Göze çarpan doğanın bir nesne olarak görülmesi ve metalaştırılmasıyla kadının kutsallığının gözden düşürülerek nesneleştirilmesi fikrinin ön plana çıkmasıdır. Bu da doğanın sömürülmesi gerçeğine karşılık kadının da sömürülmesi gerçeğine işaret etmektedir. Kadını ontolojik temelden yoksun bırakan bu görüş onun toplumdaki rolünün ve değerinin ne olduğunu açıklar niteliktedir. Bu bakımdan kadının toplumdaki yerinin ve tasavvurunun ne olduğu çevreni olduğu toplumun ekonomik, siyasi, politik, dini, etik koşulları düzleminde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Bu bağlamda pek çok disiplin tarafından kadın meselesine ilişkin farklı teoriler geliştirilse de düşünce tarihinde kadının nasıl ele alındığı ve temellendirildiği çalışmamız bağlamında önemlidir. Bu noktada çalışmamızın kapsamı açısından kadının düşünce tarihindeki yeri ve önemine dair araştırma, Antik Yunan Uygarlığı'nın ışığında gerçekleştirilecektir. Çalışmamızda, felsefi düşüncenin işlerliğine dinamik bir yapı kazandıran mitlerde kadın tasavvurunun ne olduğu muhtelif mit örnekleri gözetilerek ve gerek kadının toplumdaki rolünün gerekse "ideal" kadının ve rolünün ne olduğu hakkında görüşleri içeren tragedyalar odak noktası kılınarak Antikitedeki kadın profili aydınlığa kavuşturulacaktır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki Antik Yunan Uygarlığı'nda kadına ilişkin bakış açısında Sparta ve Atina *Polis*'i farklı anlayışlara sahiptir. Bundan dolayı çalışmamızda her iki *polis*'te kadın algısının farklı olan yanları açıklanarak, düşünürler nezdinde kadına yönelik nasıl bir açılım sunulduğu ve temellendirilme yapıldığı ele alınacaktır.

Antik Yunan Toplumunda Kadın'ın Dile Gelişi

Paleolitik dönemlerden günümüze kadar gelen süreçte kadın fenomeni farklı algılarla ve rollerle anılmaktadır. Paleolitik döneme tarihlenen, yüzleri belirgin olmayan çamurdan yapılmış kadın heykellerinde kadınların cinsel özellikleri çarpıcı bir şekilde belirtilmiştir. Arkeolog Gordon Childe, bu heykellerin "av hayvanlarının sayısını arttırmak amacıyla bir çeşit verimlilik ayinlerinde" kullanıldıklarını iddia etmektedir (Childe 2009: 53). Uslu'ya göre, Paleolitik Çağda "kadının doğurgan olması, yeni bir beden meydana getirebilecek biyolojik yapıya sahip olması, vücudunun kendini sağlıklı bir şekilde yenileyebilmesi, besin kaynağının kıt olduğu zamanlarda dahi göğsünden gelen sütün besin kaynağı sağlayacak güçte

olması ve bu sütün hastalıklara karşı koruyabilmesi" mucizevi olarak kabul edilmektedir (Uslu 2018a: 25). Kadının doğa ile özdeş kılınarak bereketli kabul edilmesi ise Neolitik Çağ'da görülmektedir (Olgun, 2017: 393). Paleolitik dönemde avcı-toplayıcı kabile toplulukları geçimlerini sağlayan avlarında mucize yaratabilmek için kadınları kutsarlarken, aynı sebeple bitkileri ve hayvanları evcilleştirmişlerdir. Kadına ilişkin bu bakış açısı Neolitik dönemde devam ederek tarıma geçilmesiyle kadın, bereket ve toprakla ilişkilendirilmiş; kutsal sayılmıştır. Ancak Antik Çağlarda kadının doğayla olan bu muğlak ilişkisi erkeğin doğaya hâkim olmasıyla beraber kadına hâkim olunabilecek paradigmaların gelişmesine sebebiyet vermiştir.

Antik Yunan'da ise kadının sosyal yaşamı ve statüsü hakkında kaynaklar az olmakla birlikte başta Homeros, Hesiodos ve Herodotos gibi yazarlar dönemin toplumsal konumuna ilişkin kadının rolleri hakkında bilgiler edinebilmemizi sağlarlar. Bunun yanında Attika'nın tragedya ozanlarından Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in eserlerinden edinilen mitolojik olgular nezdinde kadın fenomenine ilişkin bilgiler edinilmektedir. Zikredilen kaynaklardan Homeros'un "İlyada"sında kadın iyi ve sağduyu sahibi oluşuyla evine sadık bir varlık olarak tasavvur edilirken aynı zamanda bir nesne olarak açıklanmıştır[1] (Homeros 2008: 78). Bu hususta Homeros'un "İlyada"sında kadının sosyal hayat içerisindeki görev ve sorumluluklarına dair bilgiler de mevcuttur. Nitekim "İlyada"da Hektor ve eşi Andromakhe arasında geçen diyalogda Hektor, günlük yaşamda kadının hangi görevleri üstlendiğini şöyle özetlemiştir:

"Zavallı karım benim, üzme canını,
günüm gelmeden kimse Hades'e atamaz beni,
ama doğduğu günden bu yana
hiçbir insan kaçamaz kaderinden,
ister korkak olsun, ister yürekli.
Hadi sen eve git, bak işlerine,
geç tezgahına, mekiğinin başına,
hizmetçilere buyruklar ver.
Savaşla biz uğraşacağız, başta ben,
İlyon'da doğmuş büyümüş bütün erkekler" (Homeros 2008: 190).

1 Savaşlarda kazanılan zaferlerle kadın elde edilebilecek ganimet olarak şeyleştirilmiştir. Bkz. Homeros 2008: 125.

Yine, "İlyada"da kadının sosyal yaşamdaki işlevinin ev ile sınırlı tutulduğunu gösteren ve aynı zamanda erkek karşısındaki statüsünün ve bakış açısının sunulduğu şu tümceler çarpıcıdır:

"Götürsün gür saçlı Akhalar gömsünler onu,
bir mezar döksünler yaygın Hellespontos kıyıların da
Sonraları doğacak bir adam
geçerken çok kürekli gemisiyle,
şarap rengi denizin üstünde, diyecek ki:
Çok eskiden ölen bir adamındır bu mezar,
erkekçe dövüşürken ünlü Hektor öldürdü onu.
İşte böyle diyecek bir gün bir adam,
benim ünüm de silinmeyecek hiçbir zaman."
Böyle dedi o, ordakiler kalakaldılar öylece,
utandılar, hayır diyemediler,
korktular, evet diyemediler,
Derken Menelaos kalktı ayağa,
yüreği sızım sızım sızlıyordu,
şöyle dedi, söve saya:
Sizi ödlekler sizi,
Akha erkekleri denmez size, Akha karıları demeli.
Bir Argoslu çıkmazsa Hektor'un karşısına,
bizim için tam yüzkarası olacak bu" (Homeros 2008: 195).

Antikite'nin geleneğini yansıtan bir kaynak olarak Homeros metinlerindeki kadın görüşüne karşıtlık oluşturacak şekilde aykırı bazı "kadın"ların tarih ve düşünce sahnesinde karşımıza çıktığı da belirtilmelidir. Geleneksel düşünüşe başkaldırının en önemli ismi, şiirleri ile bilinen Sappho[2]'dur. Şiirlerinde genellikle genç kızlara duyduğu aşırı

2 Lesbos'lu Sappho MÖ. 600'lü yıllarda yaşamış bir kadın şairdir. Şiirleri 2600 yıldır ozanlara ve aşıklara ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Platon, Sappho'yu 'Onuncu Musa' olarak adlandırmıştır. Böyle adlandırmasının en önemli sebebi ise Sappho'nun çalışmalarının gelecek nesilleri etkileyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır (Jong 2008: 5). Sappho, dünya tarihinin bilinen ilk kadın şairi olmakla beraber aynı zamanda da en büyük kadın şairidir (Friedell 1999: 125).

sevgiyi konu edinen Sappho, Antikite'nin oluşturmaya çalıştığı kadın algısından farklı bağlamları şiirlerine yansıtmıştır. Şiirleri acı temalarla süslenmiştir:

"Şu kadarını biliyoruz
Ölüm kötü bir şey;
bak, işte tanrılardan belli;
iyi bir şey olsaydı ölüm,
önce tanrılar ölmez miydi?" (Sappho 1996: 60).

Sokrates'e benzer şekilde gençler üzerindeki etkisi ile Sappho da gençlere dersler vermiş (müzik ve şiir) ve onları geliştirmeye çalışmıştır (Uslu 2018b; 262). Sappho'nun dönemin kadın algısına yönelik bu farklı bakış açısındaki içerik, Homeros'la da uzlaşıya hazırdır. Çünkü gerek Sappho'nun gerekse Homeros'un kadını anlatmada kullandıkları metaforların içeriklerini mitler oluşturmaktadır. Ancak her ikisi de kadın konusunda mitlerin farklı bağlamlarını ele almıştır. Sappho, kadını anaerkil bir düzlemde değerlendirirken; Homeros, ataerkil bir temel üzerinden[3] kadını yorumlamaktadır. Bu bakış açılarının oluşmasının nedeni mitin kökeninde aranmalıdır. Yunan mitinin ilk kaynaklarından Hesiodos "Theogonia"sında tanrıların doğuşunu Gaia ile başlatarak dişil olanın varlığını, varlığın temel nihai ilkesi olarak izah ederken; titanlar ve Olympos tanrıçalarıyla kadının spesifik niteliklerini de belirgin bir şekilde açıklamıştır. Kadının ataerkil bir bakış açısıyla mitlerde konumlandırılışı Prometheus mitinde de açıkça belirtilmiştir. Mitle kadın, erkeğe ve dünyaya karşı verilen bir ceza nesnesi olarak yorumlanmıştır (Kef 2018: 22). Bu miti özel kılan bir diğer mefhum, tanrılar tarafından insanlara verilen ilk ceza olmasıdır. Böylelikle bir ceza olarak yaratılan kadın, "bütün kötülüklerin anası" olarak ifade edilmiştir (Şahin 2018: 15). Hesiodos'a göre: "Kadınlar insan soyu için öylesine zararlıdır ki, dürüst olanları bile kocalarını mutsuz eder" (Latour 2001: 34*).* "Theogonia"da bu doğrultuda Zeus Prometheus'a şöyle söylemektedir:

"Seviniyorsun ateşi çaldın, beni aldattın diye,
Ama bil ki dert açtın kendi başına da:
Çaldığın ateşe karşılık bir bela,

3 Mascetti'nin Yunan mitlerinin, toplum yapısındaki ataerkil fikirleri yansıttığı savı bu görüşü desteklemektedir (Mascetti 2009: 29).

Öyle bir bela salacağım ki insanlara,

Sevmeye, okşamaya doyamayacaklar bu belayı" (Hesiodos 2016: 51).

Hesiodos'un yukarıdaki tümcelerine paralel olarak, semavi dinlerde yer alan ilk günah, kadın temelinde düşünülmüştür. Bu durum, mitlerde bulunan ilk cezanın ve semavi dinlere nüfus eden ilk günahın kadının yaratılmasıyla sonuçlandığının izahıdır (Kef 2018: 22). Açıkça anlaşılıyor ki mitlerde kadın, bir dönem Ana Tanrıça kültü ile açıklanırken, sonrasında dişi canavar olarak Medusa'ya dönüşmüştür. Medusa örneğinde gördüğümüz gibi mitlerde tanrıçaların değerlendirilmesindeki farklılık oldukça fazladır. Örneğin: Eros ve diğer tanrılarla olan birlikteliğiyle Aphrodite'in kocası Hephaistos'a ihaneti "ana tanrıça ve güzelliğin tanrıçası" nitelemesinden meşrep bir varlık konumuna düşmesine neden olmuştur (Akmaz 2019: 151). Bununla birlikte mitlerde gördüğümüz üzere Homeros dilinde "tanrıların tanrısı olan Zeus" eşi Hera'ya çoğu kez ihanet etmesine karşın heybetli ve yakışıklı, eşi Hera ise evliliğin tanrıçalığından feragat ettirilerek geçimsiz ve huysuz bir eş sıfatıyla vasıflandırılmıştır. Demeter ise artık bereketin temsili tanrıçası yerine kuraklığa sebep olan bir tanrıça rolünü devralmıştır. Arkhaik dönemde kadına yönelik bu bakış açılarının karşısında Klasik dönemle birlikte tragedya ozanlarında Antikite'nin kadına ilişkin bakış açısının aşamalı olarak değiştiği çıkarsanabilir. Örneğin: Aiskhylos'un "Oresteia"[4] *trilogia*'sında "erkekler, savaşan ve savaşlar sonucu fetihler yoluyla halkına zenginlikler getiren bir konumda gösterilirken, kadınlar ahlaki olmayan işler yürüten ve sinsice planlar yapan" bir bağlamda nitelendirilmektedir (Akmaz 2019: 119). *Trilogoia*'nın son eseri olan "Eumenidler"lerde kadının 'ana'lık niteliği şu şekilde ifade edilir:

"Anne dediğin kadın, çocuğa hayat veren değildir, anne, babanın döllediğini,

Koruyup besler yalnızca.

Kadın kısmı, erkeğin çocuğunu, geçici bir süre

-Emekçi gibi- taşıyandır, çocuğu yapan ise erkek kısmıdır" (Aiskhylos 2010: 142).

4 "Oresteia" (Ὀρέστεια), MÖ. 5.yüzyılda Aiskhylos tarafından yazılmış bir üçlemedir (*Trilogia*). "Oresteia" başlığı altında Aiskhylos Agamemnon, Sunu Taşıyanlar ve Eumenidler adında üç başlığı içermektedir. "Oresteia" üçlemesi (*trilogia*) genel olarak, ilkel kabilenin, erken monarşinin, aristokrasinin ve demokrasinin birikmiş izlerini ele alan toplumsal tarihin aşamalı bir parçasıdır (Thomson 1990: 288).

Bu anlamda Aiskhylos'un tragedyalarında kadının "annelik" rolü çerçevesinde çocuğu üzerinden hiçbir hak, ayrıcalığının tanınmaması ve toplumsal değeri olarak görülen "annelik" niteliğinden uzaklaştırılması kabul görülen değerlerin tahrip edilmiş olması anlamını taşır. Buna karşın Sophokles'in "Antigone"sinde karşımıza iki farklı kadın karakteri çıkmaktadır: Antigone ve İsmene. Antigone'nin kendi doğruları, konulmuş olan hiçbir yasanın da her zaman doğru olmayacağını bildirmektedir. Buna karşılık İsmene, kadınların erkeklere boyun eğmesi gerektiğini ve onlara karşı çıkış yerine yasalara boyun eğilmesi gerekliliğini öne süren bir savın temsilidir. İsmene'nin ifadesiyle: "… Unutma, kadınız biz baş edemeyiz erkeklerle, bizi yönetenler bizden güçlü…" (Sophokles 2005: 71). Bu bağlamda Sophokles'in kadınla ilgili toplumsal çerçeveler nazarında oluşan bakış açısının Aiskhylos'a kıyasla daha ılımlı olduğu görülür. Zira Aiskhylos'un bu tutumu, kadını hedef tuttuğu anlamı taşımayıp kurallara bağlı olarak vatan sevgisine dayalı temaları eserlerinde işlemiş olmasıyla açıklanabilir. Euripides'te ise kadının başka bir görünümü açımlanır. Örneğin: *"*Medea*"*da ihanete uğramış bir kadının psikolojik çöküşü ele alınmaktadır. Aşkı İason uğruna ailesinden ve yurdundan vazgeçerek öz çocuklarının katline neden olan Medea, çirkef ve lanetli bir anne olarak tanımlanır: "Oğullarım! Sizin hayatınıza mal oldu babanızın ihaneti" (Euripides 2006: 60). Tragedyalardaki kadına ve erkeğe verilen roller toplumun cinsiyet algısını biçimlendirmiştir. Öte yandan "Apollon'nun 'anneyi' sadece bir taşıyıcı olarak nitelemesi bunun yanı sıra İsmene'nin erkek otoritesinden bahsetmesi" Antik metinler içerisinde mitlerden çıkarılabilecek kadın fenomeninin yaşadığı sıkıntıların dile getirilişinde en belirleyici örnekleri oluşturmaktadır (Budak 2017: 104).

Tragedyalar kadının, dönemsel özellikleri bağlamında değersizleştirildiğini ve yurtsuzlaştırıldığını da göstermektedir. Bu temaların işlenmesinde Atina'nın demokratik yönetimi (*demokratia*) hayata geçirmesinin ve açığa çıkan "eleştiri" geleneğinin büyük bir payı bulunur. Drakon'un ağır ceza yasaları ile başlayan, Solon'un reformları ve Peisistratos'un yasaları ile devam eden bu demokratikleşmenin arka planında deyim yerindeyse damla damla işlenen hak talebi, açık bir şekilde olmasa da kadının da haklarının edebi eserler bağlamında düşünülmesine ve filozofların düşüncelerine konu olmasına yol açmıştır (Atılgan 2018: 18-19). Ancak şunu da belirtmeliyiz ki bu anlatılanlar Atina *Polis'*i için söz konusudur. Hellas'ın ikinci büyük *polis'*i olan Sparta'nın kadına bakış açısının diğer *polis*lerden oldukça farklı olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle askeri bağlamda diğer *polis*lerden güç farkını ortaya koyan Sparta'da kadının rolü sosyal ve siyasal duruma göre şekillenmiştir. Buna bağlı olarak yasalarda kadının rol ve görevleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Öyle ki Spartalı kadınlar, Antik Yunan dünyasında özgürlükleri

ile tanınmaktaydılar (Martin 2012: 145). Bununla beraber kadınların giyimlerine bağlı olarak da yasalar geliştiren Sparta, Antik Yunan'da kadına yurttaşlık hakkı veren tek *polis* olmuştur. Lykurgos'un yasaları ile birlikte kadınların da erkeklerle beraber egzersizler yapması diğer *polis*ler tarafından eleştirilirken Spartalılar, kadınların da doğal olarak yetersiz olmadıklarının kanıtını sunmak istemişlerdir (Mill 2016: 22). Kadınların çıplak egzersiz yapmaları onların gösterişsiz bir hayata alışmalarına ve güçlü olan bedenlerini gösterdikleri için daha fazla vücutlarını geliştirmelerine neden olmuştur. Bu şekilde Spartalı kadınlar, başarılı olma konusunda kendilerini güdüleme olanağı da yakalamışlardır. Yine kadınlar, kendilerinin erkeklerden daha aşağı olmadıklarını düşünerek bedenlerinden utanmamakta ve soylu bir kişilikte olduklarını düşünerek gurur duymaktaydılar (Plutarkhos 1967: 35).

Anlaşılacağı üzere Antik Yunan'ın iki *polis*'i olan Atina ve Sparta'da kadınların politik ve sosyal alanda birbirlerinden farklı yaşama şekilleri vardır. Atinalı kadınların sosyal ve siyasal alanda yurttaş (*polites*) sayılmayarak yok sayılmalarına, yalnızca yurttaşların eşleri, kızları veya kız kardeşleri olarak anılmalarına karşın; Spartalı kadınlar erkeklerle birlikte antrenman yapıp yönetimde de söz sahibi olma imkânlarını ellerinde bulundurmuşlardır. Mitlerde, yasalarda, tarihçilerin eserlerinde, tragedyalarda işlenen kadın temasının felsefede edindiği yer ise filozofların kendi anlayışları temelinde dolaylı bağlamlarda olmuştur.

Pre-Sokratik düşüncede kadının dolaylı olarak felsefeye konu edinildiği ilk teori, "karşıtlar kuramı"dır. Pythagorasçıların karşıtlar kuramında cinsiyetçiliğin temellerini bulmak mümkündür. Karşıtlar teorisinde, "erkek, tek, bir, dingin, düz, hafif, iyi ve kare ile bağlantılandırılmış; kadın ise, sınırsız, tek, bir, düz, hafif, kötü ve dikdörtgen" (Öleş 2017: 20) ile ilişkilendirilmiştir. Lloyd'un belirttiği gibi, Pythagoras'ın oluşturduğu bu karşıtlar teorisinde kadın fenomeni açık ve belirgin bir şekilde işlenmiştir (Lloyd 1996: 23). Bu duruma ilaveten Pythagoras'ın öne sürmüş olduğu karşıtlar kuramı etkisini Antik Yunan'ın düşünce geleneği içerisinde kaybetmeyerek madde-form ayrımı üzerinden varlığını devam ettirmiştir. Şöyle ki belirlenmiş olan form erkek ile özdeşleştirilirken, belirlenmemiş madde ise kadın ile özdeşleştirilmiştir. Üreme sistemlerine bağlı olarak baba, belirleyen etkin ve yeterli olan güç yani formken kadın sadece belirlenmiş olan, formu kabul eden maddeye karşılık gelmektedir. Aristoteles ise bu meseleyi madde-form ilişkisi üzerinden "Metafizik" adlı eserinde ele almaktadır. Aristoteles bu hususta, tür bakımından farklılığı meydana getiren şeyin, öz bakımından karşıtlık olduğunu ileri sürerek kadının maddi olana ve erkeğin forma karşılık geldiğini açıklamaktadır (Aristoteles 1996: 1058a). Kadına ilişkin bu yüklenilen "edilgin" anlam Grek düşüncesinde özellikle

Platon ve Aristoteles'te, kadınların da erkekler gibi toplumda işlevsel olması gereği konusunda olmasa da siyasetin yalnızca erkeklere hitap ettiği görüşünde hüküm sürmüştür (Akalın 2003: 24).

Platon'da ise kadının toplumdaki yerinin ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine yönelik getirilen anlayış, olumsuz eleştirilerin hedefine takılsa da yaşanılan dönem için bir devrim niteliğinde olan kadının sosyal yaşamda ve yönetim içerisinde yeni bir yere sahip olması bakımından olumlu değerlendirmelere de konu olmuştur. Bu anlamda Antik Yunan'da kadının ikincil bir konuma itilmesinin olağanlığı ve meşruluğunda Platon'un kadına ilişkin bu "olumlu" tavrı yaşadığı dönemin özellikleri itibariyle "çevren"inden ayrıştığını göstermektedir. Wender'a göre, kadına verdiği haklar bağlamında Platon, bir öncü niteliğinde olup İlk Çağ'da feminist sisteme en yakın düşünce modelini gerçekleştiren düşünürdür (Wender 1984: 212-213). Platon için kadın ve erkek arasındaki ayrım, iyi ve kötüyle manevi dereceden bir ayrımı içermektedir (Buchan 1999: 77). Bu bağlamda "Timaios"ta düşünür, kadına yönelik düşüncelerini açık bir şekilde dile getirir:

> "Dünyaya gelen insanlar arasında korkaklık gösterenler, yaşamlarını kötülük etmekle geçirenler, dünyaya ikinci gelişlerinde kadın olarak doğdular. Bundan ötürü, tanrılar o zaman bizde cinsel ilişki isteğini uyandırdılar; bizde başka bir can, kadınlarda da başka tür bir can yarattılar... Erkeklerin üreme organları, tıpkı akıldan yana sağır olan hayvanlar gibi, doğal olarak bencildir ve egemen olmayı sever; kendisini azgın iştahlara kaptırarak her yanda egemen olmak ister. Kadınlardaki rahim, aynı nedenlerle, onlarda çocuk yapma isteğiyle yaşayan bir canlıdır. Bu işe elverişli zamanı geçtikten sonra uzun zaman kısır kalırsa, tehlikeli bir biçimde huylanır, vücudun her yanında dolaşır, soluk borularını tıkar, soluk almaya engel olur, büyük acılara yol açar, her türden başka hastalıklara neden olur" (Platon 2001: 110-111).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere düşünür kadın ve erkek arasındaki ayrımı yaratılış ve kişilik özellikleri bakımından ele almıştır. Ayrıca Platon'a göre, bir insan, yaşamını kötülüklerle geçirirse dünyaya tekrar geldiğinde kadın olarak gelecektir. "Timaios"ta Platon, kadının nasıl ikincil bir konuma getirildiğini sorgulamaktadır. Belirtmek gerekir ki kadının ikincil konumunun bedensel özelliklerinden ziyade ruhsal durumu göz önünde bulundurularak kişisel yeteneklerine göre değerlendirilmiştir (Ülper 2007: 13). Söz konusu olan, kadının erkeğe oranla fiziksel güçsüzlüğü değil, aksine duygusal yapısının kişilik özelliğini etkileyebilmesidir. Platon'a göre insanın özü başlangıçta aynıdır; ancak sonradan üstün olan cins erkek cinsi olacaktır (Platon 2001: 43). Diyalogda evrenin oluşumundan önce var olan üç kıstastan da söz edilir. Bu üç kıstas: "olan, olanın olduğu yer, bunlara ek olarak olanın kendine göre oluşturulan örneği" (Platon 2001: 55).

"Timaios"ta sözü geçen unsurlara benzer bir şekilde "Philebos"ta da üç unsurdan bahsedilmektedir. Ancak Platon, burada üç unsura bir unsur daha ekler ve dört unsurdan söz eder. İlk olarak tanrı evrende sonlu ve sınırsız olmak üzere iki tür yaratır. Daha sonrasında sonlu ve sınırsız olan ilkelere karşı iki türden daha söz edilir. Sonlu ve sınırsız türlerin karışımından ortaya çıkacak unsur üçüncü unsurdur. Dördüncü unsur ise, ilk iki unsur olan sonlu ve sınırsız unsurların karışımlarına neden olacak öğedir. Kısacası bu dört unsur; sonlu, sınırsız, ilk iki unsurun karışımı ve sonuncusu da bu karışımın nedenidir (Platon 2013: 26e). Platon dördüncü unsurda belirtilen ilk iki unsuru; diğer bir deyişle sonlu ve sınırsız unsurların karışımının nedeni olacak unsuru "oluşturan şey ve neden olan şeyi" (Platon 2013: 27b) aynı anlamda kullanmaktadır.

"Philebos" ve "Timaios" diyalogları bir arada ele alındığında, olanın olduğu yer ya da olanın yatağı –yani ana- şekil verilmemiş madde olup sınırsıza karşılık geliyorken, olanın kendine göre oluşturulan örneği –yani baba- idea olup sonlu olan ilkeye karşılık gelecektir. Her iki ilkenin birleşiminden meydana gelen öz –yani çocuk- ise evren olmaktadır. "Timaios"ta bahsedilmeyen ancak "Philebos"ta belirtilen dördüncü tür olan sonlu ve sınırsızın karışımının nedeni ise tanrıdır. Kadınsal olan madde bilgi ve gerçeklikten yoksun, düzensizdir. Erkeği temsil eden idea ise bilgi ve gerçekliğe sahip olandır. Kadın ve bilgi arasındaki bu olumsuz ilişki "Theaitetos"a da sirayet etmiştir.

"Theaitetos"ta Sokrates'in bilgiye ulaşabilmek için kullandığı 'doğurtma yöntemi' tartışılmaktadır. Diyaloğun baş konuşmacısı olan Sokrates, bilginin açığa çıkması için kullandığı doğurtma yönteminin sadece erkeklere özgü olduğunu şöyle dile getirmiştir: "Ben kadınları değil, erkekleri doğurtuyorum ve doğumda erkeklerin bedenlerine değil, ruhlarına hitap ediyorum" (Platon 2014: 37). Platon açısından bilginin ruhsal anlamda doğrulması erkek için uygun görülmüşken, kadın ondan yoksun bırakılmıştır. Kadının maddeye, erkeğin ise *idea*'ya denk düşmüş olması bu bağlamda mantıksal olarak geçerli olacaktır. Çünkü madde bilgiden yoksun olmaktadır ve sadece gerçekliğin varlığı ideal bilgiye vakıf olmaktadır. Bu düşüncelere karşılık Platon'un kadına yönelik belirleyici düşünceleri "Devlet"te işlenmiştir. Bu anlamda Platon, kadınların erkeklerden daha yetenekli oldukları becerilerini daha çok ev işleri ile sınırlı tutmaları gereğini savunmuştur (Platon 2020: 455d). Ancak Platon, kadının evlerine kapatılarak sadece çocuk doğurup büyütmesi düşüncesine de karşı çıkarak onun devlette yer edinmesi gerektiğini belirtmiştir (Platon 2020: 451d). Düşünüre göre kadın ve erkek arasındaki fark, "kadının doğurabiliyor olması ve erkeğin de tohum salabiliyor olmasından başka bir şey değildir" (Platon 2020: 454e). Bu durumu "Yasalar"da açıklayan Platon, özel mülkiyetin ortadan kalkacağı ve kişisel olarak kabul edilen

şeylerin dahi ortak olduğu bilincine varıldığı ideal bir düzen kurmak istemektedir (Platon 2007: 739c).

Böylece devletin bütünlüğünü bozacak veya içten ayrışmaları sağlayacak etkenlerin ortadan kalkacağı düşünülerek savaşlarda başarı gösterenlerin daha fazla kadınla birlikte olması da önerilmektedir. Bu, düşünürün kahramanlık gösterenlerin çocuklarının kahraman olacağını düşündüğü için öne sürdüğü fikirdir. Ödül olarak kadının sunulmuş olması modern feminizm açısından kadının cinsel bir obje konumuna düşürüldüğünün yorumunu içermektedir. Anlaşılmaktadır ki her ne kadar Platon'da erkek için olanaklı olan her şey kadın için de olanaklı olsa da "kadının doğurganlığı ve bu anlamda *polis*'in akıbetini belirleyeceği" fikri daima korunmaktadır. Kadının olanaklarını gerçekleştirmesi "ideal özgür yurttaşlar" oluşturma uğrunadır. "Devlet"te bu düşüncelerini temellendiren Platon, "Yasalar"da da bunları devam ettirir. Bu hususta kadınların eğitiminden söz edilen şu tümceye kulak kesilmek gerekir:

> "Benim yasamda erkekler için söylenen şeyler aynen kızlar için de öngörülüyor: yani kızları da aynı şekilde eğitmeli; "binicilik ve jimnastik erkeklere yakışır, kadınlara ise yakışmaz" sözünden hiç korkmadan bunu söylüyorum" (Platon 2007: 804d).

Ancak Platon, pasajın devamında "Devlet"ten farklı olarak, yasa koyucuları eleştirmektedir. Bunun nedeni yasa koyucuların toplumsal işlerden kadını uzak tutması dahilinde eksik ve yarım bir işin gerçekleşecek olmasıdır. Platon'a göre adil olmayan, kadının bekçi ya da koruyucu olması değil, aksine olmamasıdır. Bu noktada Calvert, kadının her zaman ev işlerinde bulunmuş olmasının olanaklarını açığa çıkartmasında engel olacağını ve yeri geldiğinde çocuklarını ve kentlerini koruyabilmek için savaşçı olarak eğitim görmesi gerektiğini söyleyen Platon'u (Platon 2007: 806 b-c), kadın ve erkek cinsleri arasında ayrım yapılmasının adil olmadığını savunan ilk filozof ilan etmektedir (Calvert 1975: 232).

Platon'dan sonra Grek düşüncesinde kadını açık bir şekilde değerlendirmeye girişen diğer düşünür Aristoteles'tir. Aristoteles, kadın meselesi bağlamında cinsiyetler arasındaki ayrımları gözeterek Platon'a kıyasla daha tutucu bir tavır sergilemektedir. Zira Platon'da görünenin aksine Aristoteles'te kadın ve erkek ayrımı onun felsefe sisteminin her alanında karşımıza çıkabilmektedir. Bu noktada Aristoteles kadın-erkek ayrımını, biyolojik temeller üzerinden hayvanların ilişkileri vasıtasıyla ruhun bölümleri, erdemler, dört neden öğretisi, madde-form ilişkisi ve politikası bağlamında açıklamaktadır. Platon *polis'*in bekası uğruna "Devlet"inde bekçiler sınıfı için kadın ve erkek arasında bir farklılığın olmadığını ve onların devlet işlerinde birlikte yer alabileceklerini savunurken; Aristoteles, biyolojik temel anlayışıyla kadın ve erkeğin benzer olmadığını açıklamaktadır.

Aristoteles, kadın ve erkeğin fizyolojik, anatomik ve biyolojik farklılıklarını "The Generations of Animals"ın ikinci bölümünde irdelemektedir. Düşünür, gözlem yoluyla dahi tespit edilebilecek biyolojik farklılığı felsefesinde odak noktası kılarak kadın-erkek ayrımı meselesine madde-form ilişkisinin yanı sıra etik açıdan da değerlendirmelerde bulunmaktadır.[5] Aristoteles, felsefi sisteminde yalnızca biyolojik faktörlere dayalı olarak kadınları ve erkekleri incelemekle kalmaz aynı zamanda hayvanlar üzerinden cinsiyetler arasındaki farklılıkların biyolojik temellerini belirleyerek kadın ve erkeğin dört neden öğretisinde nelere karşılık geldiğini irdelemiştir.

Dört neden nazariyesinde maddi neden kadına karşılık gelirken diğer üç neden erkeğe karşılık gelmektedir. Bu durumun sebebi olarak Aristoteles, şekil veren nedenin (formel neden) erkekte bulunduğunu ve kadının yalnızca formun taşıyıcısı olan maddeye ya da diğer bir deyişle maddi nedene karşılık geldiğini belirtmektedir. Kadın her zaman maddeyi desteklemekte ve erkek maddeye şekil veren formu sağlamaktadır (Aristotle 1940: 185). Düşünür madde-form anlayışı bağlamında açıkladığı kadın-erkek ilişkisinde "tür"sel bir ayrımın olmadığını belirtmektedir (Aristoteles 1996: 1058a). Bununla birlikte üremede erkek kadar kadının da varlığı zorunlu olsa da formu verecek olan erkek olmasından dolayı ana etken erkektir. Bu durumu Aristoteles; "kadın kısır bir erkektir" (Aristotle 1940: 103) tümcesiyle ifade ederken cinsiyetler arasında kadının biyolojik yetersizliğini vurgulamaktadır. Bu anlamda kadın, erkeğin biçimsiz, arızalı, bozulmuş ve deforme olmuş hali olarak nitelendirilir (Aristotle 1940: 175). Kadının erkeğin arızalı hali olduğunu savlayan bu değerlendirmeyle Aristoteles erkeğin pek çok kadını dölleyebileceğini fakat kadının yalnızca tek bir döllenme ile dölleneceğini belirtmektedir. Bu görüşü temellendirmek üzere masa örneğini veren düşünür "… bizim gözlemlediğimiz, tek bir maddeden ancak tek bir masanın çıktığı, formu uygulayan insanın ise tek bir şey olduğu halde, birçok masayı meydana getirdiğidir. Dişiyle erkeğin ilişkisi de buna benzerdir" (Aristoteles 1996: 988a) sözüyle formun işlevsel olarak maddeden daha üstün olduğunu ve embriyonun teşekkül edişinde erkeğin etkin olduğunu açıklamıştır (Aristotle 1883: 143). Kadının "doğasına olan uygunluğa" razı olması gereğini ima eden bu anlayış "Ruh Üzerine" adlı eserde madde ve formun dahil olduğu edilgin ve etkin zekâ düzleminde ele alınır (Aristoteles 2011: 156). Burada Aristoteles üreme konusunda olduğu gibi formun varlığı olmaksızın maddenin varlığının da olmayacağı görüşünü "zekâ" nezdinde

5 Kadın ve erkeğin birlikteliğiyle döllenen yumurtada embriyonun gelişimini anlatan (Aristotle 1940: 95) Aristoteles bu alanda çalışmalar yapan ve üreme sistemini ele alan ilk kişi değildir. Antik dönemde Aristoteles'ten önce spermin döllenmesi ve yumurtada gelişmesi üzerine biyolojik temelli yazılar dönemin önemli hekimlerinden biri olan Hippokrates tarafından kaleme alınmıştır.

değerlendirmektedir. Edilgin düşünme yetisine sahip olabilmenin koşulu etkin zekânın varlığı ile zorunlu kılınmıştır (Aristoteles 2011: 158).

Üstünlük ve aşağılık ilişkisini kadın ve erkek temeli bağlamında da değerlendirmeye tabii tutan Aristoteles, hemen hemen her düşüncesinde üstün olanın erkek, aşağıda olanın kadın olduğunu iddia etmektedir. Kadının erkekten aşağı olmasına karşılık Aristoteles, "kadın"ın kadın bir köle ile eş değer olmadığını belirtmiştir (Aristoteles 1975: 8). Ancak Aristoteles, kadın ile köleyi eş değerde tutmamakla birlikte onun köleden sadece bir kademe üstte olduğunu şöyle belirtir: "Bir kadın da bir köle de ahlaki açıdan iyi olabilir. Oysaki kadın değer bakımından aşağı, köle ise tamamen değersizdir" (Aristoteles 2017: 62). Düşünür, bununla beraber büyük önem atfettiği cesaret erdeminin de kadın ve erkekte aynı olmadığını; erkekte yönetici cesaretinin kadında ise hizmet etme cesaretinin bulunduğunu dile getirmiştir (Aristoteles 1975: 28). "Politika"da ise kadın meselesi *polis*'in akıbeti açısından soruşturulmuştur. Aristoteles'e göre, devletin oluşması için en elzem ve ehemmiyetli kurum ailedir (Aristoteles 1975: 8). Zira bu önemin nedeni toplumu oluşturacak en küçük yapı taşının aile olmasıdır. Aile bir evi oluşturur, oluşan her ev, köyleri ve köyler de kentleri meydana getirir. Kent yönetiminden ziyade ev yönetimine daha çok önem veren Aristoteles (Aristoteles 2016: 241) bu husus çerçevesinde ev yönetiminde erkeğin üstünlüğü şöyle açıklamaktadır:

> "Bir adamın karısı üstündeki yönetimi bir devlet adamının yönetimidir, siyasal bir yönetimdir; çocukları üstündeki yönetimi ise bir kralın yönetimidir, kralca bir yönetimdir. Çünkü erkek, yönetmeye dişiden daha yeteneklidir" (Aristoteles 1975: 26).

Aristoteles'e göre, kurulacak kusursuz bir devletin idamesi için herkesin üstüne düşen rolleri yapması ve görevlerini yerine getirmesi beklenir. Bu durum ev içerisinde de aile yaşamında da geçerlidir. Düşünürün belirttiği üzere devlette herkesin farklı görevleri olduğu gibi evlerde de kadın ve erkeğin farklı görevleri bulunur. Bu duruma örnek olarak Aristoteles, erkeğin ev işleri yapmayacağını (Aristoteles 1975: 40) tek ödevinin kazanmak olduğunu; kadının ise tek ödevinin tutmak, muhafaza etmek olduğunu söylemiştir. Bununla beraber kadınla aynı cesarette olan erkeğin korkak, kadının da efendi bir erkek kadar sessiz olmamasının gevezelik olduğu belirtilmiştir (Aristoteles 1975: 76). Aristoteles'in asıl eleştirdiği husus ise yasalarda kadının rollerinin belirlenmemiş olmasının kadının toplum içerisinde başıboş bırakılmasına sebebiyet verecek olmasıdır. Bu duruma Sparta'nın kadınlarını örnek veren Aristoteles, yasalar düzleminde kadının başıboş bırakılmasının toplum içerisinde rahat davranmayla sonuçlanacağını dile getirir. Ancak Aristoteles'e göre bu durum sadece kadının toplum içindeki rahatlığı ile sınırlı kalmamaktadır. Başıboş kadınlar aynı zamanda yönetime girerek *polis*'in, kadınlar

aracılığıyla yönetilen devletlerin durumuna düşmesine yol açarlar. Öyle ki Aristoteles'e göre, "kadınların egemen olmasıyla, egemen olanlara kadınların egemen olması arasında" hiçbir fark yoktur (Aristoteles 1975: 54). Bu nedenle de Aristoteles, yasalarca kadının rol ve görevlerinin belirlenmesi gerektiğini düşünür. Görülmektedir ki, Platon'un, kadınların gerçek potansiyellerini keşfedebilmeleri için yalnızca ev işleri ile sınırlı tutulmaması gerektiğini, gerektiği zaman erkeklerle birlikte *polis*lerini ve çocuklarını koruyabilmek amacıyla savaşabileceklerini belirtmesine karşılık; Aristoteles, kadınların doğasında hizmet etmek olduğu için *polis*'in yurttaşı olamayacaklarını ve onların tek potansiyellerinin ev işleri ile sınırlı tutulması gerektiğini savunmaktadır. Aristoteles, kadının yasalar bağlamında yerinin belirlenmemesi durumunda Spartalıların içine düşmüş oldukları duruma düşeceklerini belirtmiştir. Oysa Platon, ideal devletinde Sparta'yı referans almıştır. Şöyle ki Platon "Devlet"inde yer verdiği bekçiler sınıfında kadın-çocuk ortaklığını savlarken Aristoteles, bu düşünceye şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü Aristoteles'te *polis*'i oluşturan en önemli kurum "aile"dir.

Özetle, Antik Yunan'da kadın meselesinin içeriğinin dönemin düşüncesinde belirgin olan görüşler bağlamında şekillendiği anlaşılmaktadır. Arkhaik dönemde Hesiodos ve Homeros eşliğinde kadın algısı ataerkil bir düşünüşün tezahürü olarak mitler bağlamında ele alınırken; Klasik dönemde *philosophia*'nın ve *demokratia*'nın işler hale gelişi neticesinde "eleştirel" bir perspektiften hareketle temellendirilmiştir. Bu temellendirmede filozoflar kendi ontolojileri temelinde "kadın"a yer vererek ve hem olağan hem de ideal olan kadın mefhumunun içeriğinde neler olup bittiğini ele alarak oluşan meseleleri açığa çıkarmışlardır. Ancak şunu ifade etmeliyiz ki Antik Yunan'da kadının toplumsal cinsiyet kapsamında mesele konusu yapılışı yasalar önünde haklarının sorgulanışıyla görünür olmaktadır. Bu nedenle Antik Yunan'ın yasaları ve koşulları gözetildiğinde sorun, toplumsal cinsiyet meselesinden çok ontolojik bir dayanakta kadının edindiği yerdir.

Çalışmamızın kapsamını aşarak Antikiteden gelen kadın algısıyla ilgili modern bakış açısından hareketle mütalaada bulunmak da gereklidir. Çağımızda var olan kadın paradigması ile Antik Yunan'ınkini karşılaştırmak nesnel bir tutum olmasa da tarihsel bir görüşle baktığımızda geçmişin gelecek üzerindeki etkisinin çağlar boyunca farklı tezahürlerle de olsa sosyal algı yapılarında bir şekilde kendini varlaştırdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki tarihsel bir ilerleyişle toplumların evrimleşip değişmesi ve gelişmesi söz konusu olsa da değişen şey ağırlıklı olarak beşerî konfor alanları ve dünya nesneleridir. Örneğin Antigone'nin doğal olan (*physis)* karşısında konulmuş olanda (*nomos*) hak arayışı, Medea'nın aşkı uğruna kendi öz çocuklarından vazgeçmesi ve nefsine yenilmesi,

Agamemnon'un sevgisizliği ile Klytaimnestra'nın gerçekleştirdiği *hamartia*lar (trajik hata) aradan yüzyıllar geçse de kadının doğasında varolan gerçekliği değiştirmediği gibi Grek mitlerinde ve filozoflarında erkeğin kadından üstün tutulması da kadına yönelik sosyal algının (tahrip edilmesine rağmen) radikal bir değişikliğe uğramadığını göstermektedir.

Kaynakça:

Aiskhylos (2010). *Oresteia*. Çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Akalın, Ayşe Gül (2003). "Eskiçağda Grek Kadının Toplumsal Yaşantısı". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (33): 17-47.

Akmaz, Gökhan (2019). *Mitoloji ve Cinsiyet: Hint ve Yunan Mitolojilerinde Ataerkil Dönüşüm*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aristoteles (1975). *Politika*. Çev. Mete Tuncay. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aristoteles (1996). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Aristoteles (2016). *Oikonomika*. Çev. Burak Takmer. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Aristoteles (2017). *Poetika.* Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.

Aristotle (1940). *The Generation of Animals*. Edit. T.E. Page, E. Capps, L.A. Post, A.H. Warmington. With An English Trans. A.L. Peck. London: Massachusetts Harvard University Press.

Buchan, Morag (1999). *Women in Plato's Political Theory*. London: Macmillan Press Ltd.

Budak, Nursel (2017). *Sophokles'in Oidipus Üçlemesinde Çatışma ve Şiddet*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Calvert, Brian (1975). "Plato and The Equality of Women". *Phoenix: Classical Association of Canada*. 29-3: 231-243.

Childe, Gordon (2009). *Tarihte Neler Oldu.* Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Euripides (2006). *Medea*. Çev. Metin Balay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Friedell, Egon (1999). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*. Çev. Necati Açа. Ankara: Dost Kitabevi.

Hesiodos (2016). *Theogonia- İşler ve Günler*. Çev. Azra Erhat ve Sebahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hines, Sally (2019). *Toplumsal Cinsiyet Akışkan Mıdır?* Çev. Özge Çağlar Aksoy. İstanbul: Hep Kitap.

Homeros (2008). *İlyada*. Çev. Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları.

Jong, Erica (2008). *Uçurumdaki Çığlık Sappho*. Çev. Tanay Atasoy. Ankara: Abis Yayıncılık.

Kef, Emine (2018). "Cinsiyet Algısının Mitsel Kökeni". *Kaygı Dergisi*. 31: 22-41.

Latour, Patricia (2001). *Kadın Sözleri*. Çev. Sibel Özbudun. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Levi-Strauss, Claude (2013). *Mit ve Anlam*. Çev. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: İthaki Yayınları.

Lloyd, Genevieve (1996) *Erkek Akıl*. Çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Martin, R. Thomas (2012). *Eski Yunan -Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a*. Çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say Yayınları.

Mascetti, Manuela Dunn (2009). *İçimizdeki Tanrıça-Kadınlığın Mitolojisi*. Çev. Belkıs Çorakçı. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Mill, John Stuart (2016). *Kadınların Özgürleşmesi*. Çev. Damla B. Aksel. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Olgun, Hakan (2017). "Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkil Tahakküm." *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar*. Ed. Orçun İmga. Ankara: Liberte, 387-421.

Öleş, Zümrüt (2017). *Sophokles'in Antigone İsimli Oyunundaki Antigone ve İsmene Karakterlerinin Bir Kadın Varlığında Durumları, Davranışları, Ortak Noktaları ve Farklılıklarının Kadın Kimliğinde Anlatılması*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Platon (2001). *Timaios*. Çev. Erol Güney ve Lütfi Ay. Ankara: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık.

Platon (2007). *Yasalar*. Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Platon (2013). *Philebos*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.

Platon (2014). *Theaitetos*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.

Platon (2020). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Plutarkhos (1967). *Lykurgos'un Hayatı*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol. İstanbul: Çan Yayınları.

Sappho (1996). *Seçme Şiirler*. Çev. Günay Tuğrul. İstanbul: Kibele Yayınevi.

Sophokles (2005). *Antigone*. Çev. Güngör Dilmen. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları

Şahin, İlkay (2018) *Antik Yunan Yazarlarında Kadın İmgesi*. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Thomson, George (1990). *Aiskhylos ve Atina*. Çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınevi.

Uslu, Laleş (2018a). *Antik Yunanda Kadın Betimlemeleri ve Kadının Sosyal Statüsü*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uslu, Laleş (2018b). "Antik Yunan'ın Asi Kızı: Sappho". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10/22: 261-268.

Ülper, Sema (2007). *Kadın Sorunu Açısından Bir Felsefe Tarihi Okuması*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wender, Dorothea (1984). "Plato: Misogynist, Paedophile, and Feminist". *Women in The Ancient World*. Edt. Arethusa Papers. J. Peradotto, & J. P. Sullivan. New York: State University of New York Press.

Bölüm 54

DREYFUS HADİSESİ VE OSMANLI GÜNDEMİNE YANSIMALARI

Abdullah LÜLECİ[1]
Semra IŞIN[2]

1 * Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLECİ, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, abdullahluleci@ibu.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-3723-7015.
2 Semra Işın, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Öğrencisi, isinsemra2341@gmail.com, http://orcid.org/0000-0002-8910-8004.

Giriş

Fransız İhtilalinin etkileri ile başlayan 19. yüzyıl, Avrupa siyasi tarihinde büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı uzun bir dönemi kapsamaktadır. Napolyon savaşları, 1830 ve 1840 ihtilalleri, Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini tamamlamaları, bloklaşmalar ve silahlanma yarışı gibi daha birçok siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi gelişmelerin görüldüğü bu dönemde uluslararası ilişkilerde denge siyaseti belirleyici olmuştur. Bilhassa Sedan Savaşı'yla Alsas Loren'i Fransa'dan alan Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp Avrupa arenasında ciddi bir güç olarak ortaya çıkması, denge siyasetinin önemli gelişmelerindendir. Öte yandan bu tarihten itibaren Fransa için ebedi düşman, ilk fırsatta intikam alınacak devlet konumuna gelen Almanya, dış politikasını Fransa'nın bu tarihi hedefine göre belirlemiştir. Böyle bir ortamda istihbarat ve casusluk faaliyetleri ile her şeyden haberdar olmak bu ülkeler için daha da önem kazanmaya başlamıştır.[1]

İstihbari faaliyetler bir yandan ülkelerin birbirlerine olan güvenlerini zedelerken diğer yandan toplumlarına ve bireylerine bakış açısını da etkilemiş, devletleri derin bir psikoz ve paranoyaya sürüklemiştir. Devletlerin bloklaşmaya başladığı Birinci Dünya Savaşı arifesinde bu psikoz daha da ağır bir hal alarak kamuoyunda ve uluslararası camialarda pertürbasyonları olan önemli hadiselerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihe geçmiş böylesine önemli hadiselerden biri de Dreyfus Hadisesi'dir.

Almanya ve Fransa arasındaki kriz ortamında 1894 yılında gerçekleşen "*Dreyfus Hadisesi*", korku ve paranoyanın farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Yahudi asıllı bir Fransız subayının Almanya'ya casusluk yaptığı şeklinde dünya gündemine yansıyan bu olay; siyasi, hukuki, askeri, edebi ve entelektüel yönlerden dikkate değer görülmektedir. Fransa'da ilk ortaya çıktığında geniş bir alana etki edeceği tahmin edilmemiş olmasına rağmen birçok kamuoyu tarafından yakından takip edilmiş, hukuki ve askeri bir skandal olarak değerlendirilmiştir.[2]

---

1 İlkin Başar Özal, *Kısa Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), s. 20-31; Burak Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2004), s. 15-33.

2 Emilé Zola, *Gercek Yürüyor (Dreyfus Olayı),* çev. Muammer Tuncer, (İstanbul: K Yayınları, 1976), s. 35-129; Michael Burns, *France and The Dreyfus Affair a Documentary History*, (London: Lake Press, 2014; Leslie Derfler, *The Dreyfus Affair*, (London: Greenwood Press, 2002); Christophes E. Forth, *The Dreyfus Affair and the Crisis of French Manhood*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004.

Dreyfus Davası ve Antisemitizm

Fransız genelkurmayında çalışan Yahudi asıllı Alfred Dreyfus[3] adındaki bir yüzbaşının casuslukla suçlandığı, yargılandığı, cezalandırıldığı ve akabinde suçsuzluğunun ispatlandığı uzun bir hukuki süreci kapsayan Dreyfus hadisesi; Fransa'da siyasi, askeri ve ekonomik başarısızlıkların yaşandığı ve Yahudi düşmanlığının arttığı bir sırada meydana gelmiştir. Dreyfus olayı, Alman Büyükelçiliği'nde Fransız istihbaratının casusu Madam Bastian'ın Paris'teki casuslukla mücadele bürosuna getirdiği bir bilgiyle başlamıştır. Elçilikte hizmetçi olan Madam Bastian, Alman askeri ataşesi olan Yarbay Maximilien von Schwarzkoppen'in çöp kutusunda yırtılmış hâlde, Fransız ordusundaki yeni düzenlemelere ilişkin önemli bilgilerin yer aldığı kâğıt parçaları bulmuştur. Oysaki Alman genelkurmayında çalışan Walter Nikolai, Paris'teki Alman askeri ataşesi olan Schwarzkoppen'in bu mektubu, asla eline almadığını savunmuştur.

Öte yandan Fransa genelkurmayı, Schwarzkoppen'i, Brucker ismindeki bir Alsaslı'ya takip ettiriyordu. Hatta bu adamın elçilik kapıcısının eşi olan Madam Bastian ile dostluktan daha ileri olan ilişkileri vardı. Böylelikle elçilik yazışmalarını ve haberleşmesini kontrol altına almış oluyordu. Brucker, söz konusu mektubu görünce pek mühim bir vesika ele geçirmiş olduğunu anlamış ve vakit kaybetmeden istihbarat şube müdürü Kaymakam Henry'e götürmüştür. Bu mektupta beş adet not vardı. Bu notların içerisinde askeri araçların hidrolik frenlerinden, koruma birliklerine, topların modifiye edilmesine, Madagaskar üzerine, sahra topçu el kitabına kadar birçok bilgi bulunuyordu. Söz konusu içeriğe sahip bu mektup, Henry'den sonra Fransa genelkurmayına ve dönemin savaş bakanı General Mercier'e kadar ulaşmıştır.[4]

Aslında Savaş Bakanlığı Ofisi çalışanları bazı belgelerin numaralarında sorun olduğunu fark etmiş ve bir casusun varlığından şüphelenmişlerdi. Titizlikle yapılan bir araştırma akabinde söz konusu belgelerin Genelkurmay Başkanlığından gelmediği, içeriğinin de sanıldığı gibi önemli olmadığı anlaşılmıştır. Fakat bu durum, General Mercier'de bir hainlik planı olabileceği endişesi uyandırmıştı. Zira böyle bir şeyin kendi bakanlığı döneminde yaşanması ününe zarar verebilirdi.[5] Birçok konuda bilgi veren bu mektupta kundak üzerinde topun geri tepmesine ait bir tertipten bahseden bir bölümün yer alması, mektubu, topçu birliğinde çalışan bir genelkurmay subayının kaleme aldığını düşündürmüştür. Bu kapsamda Fransız genelkurmayında görevli olup aralarında Deryfus'un

3 Alfred Dreyfus'un bizzat yazdığı hatırası için bkz. Alfred Dreyfus, *Souvenir et Correspondance Publie son fils*, (Paris: Edition Bernard Grasset, 1936), s. 20-23.

4 Emilé Zola, *Suçluyorum!,* çev. Tahin Yücel, (İstanbul: Can Yayınları, 2015), s. 10; Walter Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, çev. Bursalı Mehmet Nihat, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1925), s. 24-25; Dreyfus, *Souvenir et Correspondance,* s. 24; *L'Aurore*, 13 Janvier 1898.

5 *The Times*, 14 Ekim 1898, s. 5.

da bulunduğu dört subay şüpheli sıfatıyla öne çıkmıştır.[6] Mektuptaki yazının Dreyfus'a ait olup olmadığının anlaşılması için yüzbaşı tarafından doldurulan resmi bir formdaki el yazısı bordro ile karşılaştırılmış ve ilk incelemede iki yazı arasında "*çarpıcı benzerlikler*" bulunduğu kanaatine varılmıştır. Bunun üzerine Yüzbaşı Dreyfus'un adı verilmeden belge bu defa grafoloji uzmanı Du Paty de Clam'a araştırılması amacıyla yollanmıştır. Du Paty, yazıların aynı olduğu sonucuna varmış ancak belgenin vatana ihanet davasının potansiyel kanıtı olması gerekçesiyle daha kapsamlı bir araştırma yapılması talimatı verilmiştir. Du Paty, son incelemesinin ardından Yüzbaşı Dreyfus'un el yazısı ile bordro üzerindeki yazının soruşturmayı haklı çıkarmak için yeterli kanıtı sağladığını bildirmiştir.[7] Bir müddet sonra mesleğinde çok başarılı olan Yahudi kökenli topçu Yüzbaşı Alfred Dreyfus, casuslukla suçlanarak tutuklanmıştır.[8]

Alfred Dreyfus, genelkurmay subayları arasında üçüncü büroya ataması yapılmış ilk Yahudi asıllı subaydır. Alsas Lorenli Yahudi kökenli bir aileden gelen Dreyfus, 1859 yılında Mulhouse'de doğmuştur. Fabrikatör bir ailenin dört oğlundan biri olan Dreyfus,[9] eğitim hayatına Mulhouse'de başlamış, Bale ve Paris'te devam etmiştir. Askeri eğitimlerinin ardından 1889'da yüzbaşılığa terfi etmiş, sırasıyla 1890'da Harp Okulunda 1892'de ise Genelkurmay Başkanlığında görevlendirilerek farklı şubelerde çalışmıştır.[10] Olayın patlak verdiği sırada çalıştığı üçüncü ofise atandığına sevinememiştir. Çünkü burada iş arkadaşları tarafından hem inancından hem de özgüvenli tavırlarından dolayı ayrımcılığa uğramıştır.[11]

Alfred Dreyfus'un iki erkek kardeşi de kendisi gibi Fransız vatandaşlığına geçmiş, büyük kardeşi ise Mulhouse'da kalarak aile fabrikalarını yönetmeye devam etmiştir.[12] Kendisi orduya girmek istediğinde başta büyük kardeşleri olmak üzere aile üyeleri bu kararını desteklememişlerdir. Bu esnada çoğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi Fransa'da da antisemit düşüncelerde artış vardı. Dreyfus ailesinin ikamet ettiği Mulhouse da Alman nüfusunun yoğun olarak bulunduğu Alsas Loren bölgesine yakın olduğundan Yahudi aleyhtarlığının bu aileyi de çok derinden etkilediği aşikârdır.[13]

---

6 Zola, *Suçluyorum!*, s. 10.
7 George R. Whyte, *The Dreyfus Affair: a Chronological History*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), s. 28-30.
8 Zola, *Suçluyorum!*, s. 10; *The Times*, 1 Kasım 1894, s. 3; Dreyfus, *Souvenir et Correspondance,* s. 24.
9 *The Times*, 14 Ekim 1898, s. 5.
10 Bahadır Dülger, *Dreyfüs Meselesi*, (İstanbul: Rektur Yayını, 1966), s. 15.
11 *The Times*, 14 Ekim 1898, s. 5.
12 George W. Steevens, *The Tragedy of Dreyfus*, (New York and London: Harper & Brothers Publishers, 1899), s. 3.
13 Dülger, *Dreyfüs Meselesi*, s. 17.

Yahudilerin içinde bulunduğu bu durum, aslında yeni değildir. Hatta Fransa'daki Yahudi düşmanlığının kökenleri eskiye dayanıyordu. Dreyfus vakasından hemen önce Fransa'da yaşanılan siyasi krizle birlikte kamplaşma ve ırkçılık artmış, liberal fikirler önemini kaybetmiş ve buna paralel olarak antisemit söylemler yükselişe geçmişti.[14] Üstelik Yahudiler, memleket hislerinin olmamasıyla itham ediliyorlardı. Ancak Fransızların ileri sürdüğü bu iddianın doğru olmadığına dair somut gerekçeler vardı. Nitekim birçok Fransız Yahudi subay, vaktiyle memleketleri için canlarını vermişlerdi.[15]

Antisemitizmin Fransa'da etkisini artırdığı 1892 yılında özellikle matbu yayınlar aracılığıyla kara propagandaya başvurulmuştur. Fransız gazeteci-yazar Edouard Drumont'un *"La France Juive"* adlı birkaç ciltten oluşan eserinde özellikle Almanya ve Fransa'daki Yahudiler masaya yatırılmaktadır. Bir Nazi Yahudisinden Rothschildlerle münasebetlere, Yahudi David Cohen'nin tüm Katolikleri korkak olarak nitelendirdiğine kadar birçok bilgiyi ihtiva eden eser, Yahudilere karşı Fransızları uyandırmaya çalışmaktadır. Ayrıca Yahudileri kötülüğün sembolü ve Fransız ruhuna en kötü hasarı verecek unsurlar olarak göstermektedir. Böyle bir içeriğe sahip eserin basıldıktan kısa bir süre sonra binlerce satması, antisemitizmin ne kadar etkili olduğunun basit bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.[16] Hâlbuki Drumont, eserini yayınlayana kadar Yahudi bir ailenin yanında çalışan bir hizmetlidir.[17] Dreyfus davasında Yahudi düşmanlığını körükleyen, halkı kışkırtan *La Libre Parole* gazetesinin de kurucusu idi.[18]

Fransa'da gün geçtikçe artan antisemitizm en çok ordu içinde yer bulmuştur. Bilhassa 1890-1894 yılları arasında ordu içinde Yahudi asıllı askerlerin ilerlemesi oldukça zorlaşmıştır. Bu durum toplum tarafından da gayet net bir şekilde biliniyordu. Tüm bunlar Dreyfus'un ailesinin, evlatlarının orduya katılmasına neden sıcak bakmadıklarını ortaya koyuyordu. Buna rağmen Alfred, bu ayrımcılığı görmezden gelerek subay olmayı seçmiştir.[19] Bu dönemde casusluk olayının en önemli isimlerden başta Savaş Bakanı Genaral Mercier olmak üzere General Boisdeffre, General Gonsé ve Albay Sanderr gibi ordunun en üst kademesindeki bazı isimler antisemit olarak tanınıyorlardı.[20]

Dreyfus'un yargılaması, Savaş Bakanının izniyle 15 Ekim 1894'de Binbaşı Du Paty de Clam tarafından tutuklanmasının ardından resmen

14 Melike Karaosmanoğlu, "Antisemitizm ve Dreyfus Davası", *Altüst Dergisi* 28 (2018), s. 26.
15 Ali Reşat ve Babanzade İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi,* Yay. Haz. Fernaz Balcıoğlu ve A. Büşra Balcıoğlu, (Ankara: A.R.S. Yayınları, 2013), s. 13.
16 Edouard Drumont, *La France Juive,* (Paris: Quarante-troisieme Edition, 1898), s. 3-7; Karaosmanoğlu, "Antisemitizm ve Dreyfus Davası", s. 26.
17 Ali Reşat ve Babanzade İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi,* s. 14.
18 Karaosmanoğlu, "Antisemitizm ve Dreyfus Davası", s. 26-27.
19 Dülger, *Dreyfüs Meselesi*, s. 18.
20 *The Times*, 13 Ekim 1898, s. 5.

başlamıştır. Olağanüstü gizlilik içinde yürütülen soruşturmadan Dreyfus'un eşi dışında kimsenin haberi yoktu. Binbaşı Du Paty, Lucia Dreyfus'a bundan kimseye bahsetmemesi gerektiğini, hatta eşinin hayatının onun sessizliğine bağlı olduğunu söylemiştir. Dahası bu sırada hapishanede çalışanlar bile tutuklunun kim olduğunu bilmemektedirler.[21]

Tutuklamanın üzerinden çok geçmeden *La Libre Parole* gazetesi Yahudi asıllı subayın casuslukla suçlandığını ve Cherche-Midi Hapishanesinde tutuklandığını sayfalarına taşımıştır. Aslında bu haberden birkaç gün önce *Patrié* ve *Eclaire* gibi bazı gazeteler de ordu içinde bir subayın casus şüphelisi olduğuna dair haberleri kaleme almışlardı. Böylelikle henüz sorgulama yapılmadan, bazı basın organları Alfred Dreyfus'u suçlu ilan etmiş ve Yahudi subayların tamamının ordudan atılmasını istemiştir.[22] Hâlbuki 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 9. maddesinde "Her insan, suçlu olduğuna karar verileninceye kadar suçsuz sayılacağı…" yazmaktaydı. Suçsuzluk karinesi bunu gerektirmekteydi.[23]

Fransız basınında çıkan bu haberlerin yanı sıra Fransa ve Almanya arasında yaşanan olaylar da halkın öfkesinin giderek artmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, Alman casus olarak anılan Alfred Dreyfus, halk tarafından büyük bir ırkçı söylem ve tepkiye maruz bırakılmıştır. Gazete haberlerinde altı çizili bir şekilde Yahudi Dreyfus ifadesinin kullanılması, Orta Çağdan kalma Yahudi aleyhtarlığı, antisemitizmi yeniden körüklemişti.[24]

Basında ve Fransa toplumunda Dreyfus'un aleyhinde hüküm verilmesine karşın inceleme heyeti için mektuptaki yazının Dreyfus'a ait olduğunu kanıtlamak hiç de kolay bir iş değildir. Öncelikle görevlendirilen uzmanlar yazının şüpheliye ait olmadığını ya da bu yönde karar hükmedemediklerini söylemişlerdir. Ancak bu gelişme, Alfred Dreyfus'un suçlu olduğunu iddia eden yetkililer için istenen bir yanıt olmamıştır.[25] Bu nedenle Dreyfus'un suçlu olduğuna hükmedecek yeni uzmanlar görevlendirilmiştir. Bilhassa davanın inceleme heyeti başkanı olan Bertillon, bu yazının Dreyfus'un yazısıyla aynı olduğuna dair kararında herhangi bir şüphe duymamıştır. Fakat tutuklunun nezdinde yapılan aramalarda, suç sebebi yeni bir bulgu ele geçirilememiştir. Üstelik gayet ince ve hafif olan bordro kâğıdına benzer bir kâğıdın bulunamamasına ilaveten hiçbir işte de kullanılmadığı anlaşılmıştır. Yalnız istihbarat şubesinden Binbaşı Esterhazy, bu türden kâğıtları mektup için

21 *The Times*, 13 Ekim 1898, s. 5; Dreyfus, *Dreyfus, Souvenir et Correspondance,* s. 21-22.
22 *The Times*, 14 Ekim 1898, s. 5.
23 Gerard Conac, *La declaration des Droits de l'homme et du Citoyen de 1789,* (Paris: Econimica, 1992), s. 189.
24 Ahmet Özkan, "Dreyfus Olayı ve Emilé Zola: Bir Adalet Arayışı" *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Yüzyıl Dönümü*, (Ankara, 2017), s. 153.
25 Bordro yazısının Dreyfus'un yazısı olduğuna hükmedemeyenler arasında Gobert adında bir uzman da bulunuyordu. Walter Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, çev. Bursalı Mehmet Nihat, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1925), s.25.

kullanıyordu. Lakin bu hususu, Henry'den başka kimse bilmiyor, Henry ise sessiz kalmayı tercih ediyordu. Dolayısıyla bu son gelişmeler, Yahudi asıllı Yüzbaşı Dreyfus'u, sahte delillerle ispatlanmış bir casus yapıyordu.[26]

Öte yandan bahsi geçen bordro ile Savaş Bakanlığına ait bazı gizli bilgilerin Alman makamlarına sızdırıldığı iddia edilmiştir. Bilhassa Dreyfus'u suçlamakla meşgul olan basının bu iddiasındaki ısrarı, Alman yetkililerini bir açıklama yapmaya zorlamıştır. Elçilik, Dreyfus davasıyla bir ilgilerinin olmadığını ve ellerinde bu konuya dair hiçbir belgenin bulunmadığını belirtmiştir.[27] Fakat bu açıklama, davanın seyrinde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

Davanın devam ettiği bir sırada İstihbarat Müdürü Albay Sandherr, savcılığın elindeki delilleri Dreyfus'u suçlamak için yeterli görmemiştir. Bu nedenle Dreyfus'un suçsuz bulunma ihtimalinin tam anlamıyla ortadan kaldırılması için Binbaşı Henry ve Du Paty de Clam'dan sahte deliller düzenlemelerini istemiştir.[28] Bu maksatla düzenlenen belgeler, Savaş Bakanlığının da imzasıyla Askeri mahkemeye yollanmıştır. Dava savcısının değerlendirmesi sonucu Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un *"Dikkat çekecek kadar güçlü bir bellek"*, *"fazla kültürlü"* ve "*çok iyi Almanca bilmek"* gibi özelliklerinden dolayı casusluk yapabilecek potansiyele sahip olduğuna kanaat getirilmiştir. Kapalı oturumlar şeklinde devam eden bu dava[29] sonucunda Alferd Dreyfus, yabancı güçler ya da ajanlarla iş birliği içinde olduğu ve Ulusal Savunma'ya ait bazı gizli dokümanları, Fransa'ya karşı savaşan ya da düşmanlık yapanlara verdiği gerekçesiyle ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir. Esasında vatana ihanet edenlere karşı verilen ceza idamdı ancak Fransa'da bu ceza yasası önceki yıllarda kaldırılmıştı.[30] Dreyfus'a ömür boyu hapis cezası verilmesinin yanında rütbesi de söktürülmüştür. Nitekim 1895 Ocak'ında Fransız usulü görkemli bir rütbe sökme merasimi gerçekleştirilmiş,[31] ardından cezasını çekmek üzere Şeytan Adası'na gönderilmiştir.[32]

---

26 Gül Tekay Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi"*, 19/1 (2002), s. 182; Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, s. 25.

27 *The Times*, 13 Aralık 1894, s. 5.

28 Yüzbaşı Dreyfus'un dava sırasında serbest bırakılma ihtimalini ortadan kaldırmak isteyen İstihbarat müdürü Albay Sandher dava dosyasını daha güçlü kılmak adına bazı belgeler düzenlemiştir. Binbaşı Du Paty'de Alfred Dreyfus'un imzasını taklit ederek belgeleri imzalamıştır. Hazırlanan bu belgeler Savaş Bakanlığı'nın da gizli damgasıyla davanın görüldüğü Askeri Mahkemeye yollanmıştır. Bkz: Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", s. 182.

29 Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", s. 182.

30 *The Times*, 24 Aralık 1894, s. 3.

31 Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, s. 26-27; Adolf Berison, "Dreyfus'un Ref-i Rütbesi ", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, 69 (1315), s. 1103-1107.

32 Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", s. 182; Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, s. 26; Forzinetti, "Şerş-Midi Hapishanesinde Yüzbaşı Dreyfus", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, 80 (1316), s. 1616-1624.

Aydınların Mücadelesi ve Dreyfus Davasının İkinci Perdesi

Fransa'da büyük ses getiren bu dava, başta Emilé Zola olmak üzere çok sayıda aydın tarafından yakından takip edilmiştir. Hatta Maurice Barres, Jean Jaures, Leon Blum, François Goguél, E. Giscard d'Estaing, Marcel Thomas, Henry Guillemin gibi birçok ünlü düşünür, aydın ve siyasetçi meseleyi gündemlerinden düşürmemişler, çalışmalarında yer vermişlerdir. Özellikle Zola'nın Fransız hükümetine yönelik *L'Aurore* gazetesinde kaleme aldığı Fransız hükümetini "Suçluyorum" adlı makalesi, onu en az dava kadar gündeme taşımıştır. Ölümünün ardından gerek askeri ve politik çevrelerde gerekse edebiyat dünyasında oldukça önemli bir isim hâline getiren bu davadaki rolünden dolayı Zola, başta Fransa olmak üzere, birçok Avrupa devleti tarafından insanlık için bir onur, adalet savaşçısı olarak görülmeye başlanmıştır.[33]

Dreyfus Davasının dışarıdaki en büyük savunucusu olan Emilé Zola, aynı zamanda basında olayın temsilcisi misyonunu üstlenmiştir. Nitekim davanın seyrini değiştirecek meşhur mektubunu kaleme alarak *L'Aourore* gazetesinde yayınlatmıştır. Bu mektubunu dönemin Cumhurbaşkanına ithafen kaleme almıştır. "İtham ediyorum" (J'Auccuse…!) sözleriyle başlayan bu mektubunda Zola, devamında Dreyfus davasının Cumhurbaşkanı Felix Faure'nin Fransa'da yaptığı parlak işlere ve saygınlığına gölge düşürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca *"Her türlü gerçeğe, her türlü adalete son bir tokat daha atıldı. Bitti artık, Fransa'nın yanağında böyle bir leke var, tarih böyle bir cinayetin sizin döneminizde yaşandığını yazacak"* sözleriyle Fransa'da yaşanılan adaletsizliğe tepkisini belirtmiştir. Öte yandan, Zola'ya göre Cumhurbaşkanı gerçeği bilmemektedir ve ona anlatılan her şey bir kurgudan ibarettir.[34]

Dreyfus davasına farklı bir boyut kazandıran bu mektup, Emilé Zola tarafından konuya ilişkin kaleme alınan ilk yazı değildir. Bundan önce de farklı yazılar kaleme almıştır. İlk olarak *Le Figaro* gazetesinde yayınladığı yazıda; Yüzbaşı Dreyfus'un haksız yere mahkûm edildiğini açık bir şekilde dile getiren Senato Başkanı Scheuerer-Kestner'ın, kendisine yönetilen eleştirilere rağmen geri adım atmamasının öneminden bahsetmiştir.[35] Senato Başkanı'nın bu olaya dâhil olması aslında davanın

33 Joseph Christi, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*, (Zeus Mobilax), s. 29; *L'Aurore*, 13 Ocak 1898.

34 Zola, *Suçluyorum!* s. 16; *L'Aurore*, 13 Ocak 1898; Zola'nın yazısının yayınlandığı vakitlerde Fransa'da bulunan Osmanlı-Sefarad Yahudilerinin önde gelen yazarlarından Samuel Halevi, "İtham ediyorum" un Fransa ve uluslararası kamuoyu üzerinde "*bomba*" etkisi yarattığını hatta Dreyfus taraftarlarının içinde yer aldığı hareketin zirveye ulaşmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Öykü Ulusal, "Samuel Halevi'nin Osmanlı Dreyfus'u: Bir mitin çeşitlemesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2019), s. 19.

35 Bu gazetede Kestner hakkında bir yazı da kaleme alınmıştır. *Le Figaro*, 9 Şubat 1898, s. 1-2.

siyasi boyuta geçmesine de neden olmuştur.[36] Kestner, davayla ilgili yaptığı araştırmalardan elde ettiği belgeleri Savaş Bakanlığına teslim etmiş olmasına rağmen davada durum değişmemiştir. Hatta davaya pozitif katkının aksine kendi aleyhine olan yeni bir süreç başlamıştır. Ancak Kestner için Dreyfus davası daima "*korkunç adli*" bir hata olarak görülmüştür.[37]

Emilé Zola'nın *Le Figaro'*daki ilk yazısı beklenen etkiyi gösterememiştir. Bu sırada dönemin Başbakanı olan Brisson'nun "*Dreyfus davası diye bir şey yoktur.*" açıklaması üzerine "Gençliğe Mektup" ve "Fransa'ya Mektup" isimli yazılarını kaleme almıştır. Lakin bunların hiçbiri son yazısında bıraktığı etkiyi gösterememişti. Bu gelişmeler yaşanırken Yarbay George Picquart, İstihbarat Müdürlüğü'nün başına geçmiş, dava ile ilgili bazı durumların ters gittiğini fark etmiştir. Picquart'ın istihbaratın başına geçmesi aslında Alfred Dreyfus için ikinci bir şans anlamına geliyordu. Çünkü Picquart, asıl suçlunun Binbaşı Esterhazy olabileceğini düşünmekteydi. Bordro üzerinde tekrar bir inceleme yaptırılmasına rağmen belge üzerindeki yazı, Esterhazy'inki ile uyuşmamıştı.[38] Fakat Dreyfusçu diye adlandırılan kişiler, Binbaşı Esterhazy'ın suçlu olduğuna dair iki tez öne sürüyorlardı. Bunlardan biri Esterhazy'in akrabası olan bir kadına gönderdiği mektuplardır. Bu mektupları önemli kılan husus, Fransa aleyhine sarf edilen kelimelerdir. İkincisi ise, Esterhazy'in, Almanya'nın Paris Sefaretinde çalışan Alman bir subaydan aylık olarak aldığı iki bin Frank maaştır. Bu aslında malum bordronun Esterhazy'a ait olduğunun delilidir. Esterhazy'in bu parayı evrak aktardığı ve istihbarat sağladığı için aldığı iddia edilmektedir.[39]

Diğer taraftan Esterhazy gazetecilerle görüşmeler yaparak kendisinin haksız yere suçlandığını, sorumlusunun ise Picquart olduğunu belirtmektedir.[40] Bu gelişmelerin ardından Picquard, Esterhazy aleyhindeki ithamının bedelini, genelkurmaydan çıkarılarak Tunus'ta tabur kumandanlığına tayin olmakla ödemiştir. Fakat Picquard, Afrika'ya gitmeden önce, Tunus'ta başına gelebilecek bir felaket ihtimali karşısında gerçeği bilen birinin kalmasını düşünmüş; bu maksatla Avukat Leblois'e hikâyeyi anlatmıştır.[41]

Emilé Zola, son yazısı olan "İtham Ediyorum" ile tepkileri üzerine çekmiş, Bakanlar Kurulu tarafından Fransa'nın ve ordusunun onurunu zedelediği gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır. Bu dava ile birlikte antisemit söylemler yine yükselişe geçmiştir. Ancak bu defa

36 Özkan, "Dreyfus Olayı ve Emilé Zola: Bir Adalet Arayışı" s. 157; *Le Figaro,* 1 Aralık 1897.
37 *The Times*, 3 Kasım 1897, s. 5.
38 Christi, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*, s. 28.
39 *İkdam*, 18 Temmuz 1898, s. 3.
40 Ali Reşat ve Babanzade İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi,* s. 206.
41 Nikolai, *Gizli Kuvvetler,* s. 26.

Dreyfusçular da harekete geçmiş, içinde pek çok aydının bulunduğu Dreyfus yanlısı gruplar, imza kampanyaları düzenlemek ve bildiriler yayınlamak suretiyle faaliyetlerde bulunmuşlardır. Artık Dreyfusçuların da söyleyecek sözleri vardı. Dünya'nın birçok yerinden Emilé Zola ve destekçilerine mektuplar gelmekteydi. Mektupları yazanlar arasında çok az sayıda Yahudi'nin olması, bu davanın artık yalnızca bir Yahudi meselesi olmadığını, dünya meselesine dönüştüğünü göstermekteydi.[42]

Her ne kadar farklı kesimlerden büyük bir destek kitlesine sahip olsa da Emilé Zola, 7 Şubat 1898'de başlanan yargılaması sonucunda bir yıl hapse ve 3000 Frank para cezasına çarptırılmıştır. Hapis ve para cezasına ek olarak, daha önce kendisine verilen Légion d'honneur nişanı da geri alınmıştır.[43] Bu nişan Dreyfus davasından önce dönemin Maarif Bakanı Raymond Paincaré tarafından edebiyat dünyasının ünlü simalarının da katıldığı bir davetin ardından kendisine verilmişti.[44] Davanın olumsuz sonuçlanması üzerine temyize başvuran Zola'ya karşı yapılan yeni bir hamle ile mal varlığına el koymak olmuştur. Bu karar, Zola'nın da belirttiği üzere mahkemenin değil, statükoyu savunanların kararıdır. Bu noktada hükümet, Dreyfus ve Zola mücadelesinin kazananı gibi durmaktadır.[45]

Zola, temyiz davası süresince en başından beri savunduğu, uğruna cezayı göze aldığı Yüzbaşı Dreyfus'un casus olmadığı ve haksız yere mahkûm edildiği gerçeğini yeniden vurgulamıştır. Hatta bu söylemini bir adım daha ileri giderek "günahsız" olduğuna dair yemin etmekle kuvvetlendirmiştir.[46] Tüm bunlara rağmen savcılık heyeti Emilé Zola'yı samimi bulmamış ve ceza alması yönünde kararına devam etmiştir. Zira savcılık heyeti için Zola'nın kaleme aldığı yazı; "adalet, insaniyet ve özellikle Fransa'nın namusuna" hakaret olarak değerlendirilmiştir. Mahkemede Yüzbaşı Dreyfus'un lehine yazılmış bir mektubun okunması tartışma konusu olunca Emilé Zola'nın avukatı aslında mahkeme salonunu terk etmenin daha doğru olacağını söylemiş iken burada Zola'nın asıl niyetinin Dreyfus'un masumiyetini kanıtlamak dışında başka bir şey olmadığını vurgulamıştır.[47] Ancak Emilé Zola dava sonucunda suçlu bulunmuştur. Kararın açıklanması üzerine mahkeme salonunda bulunanlar, Dreyfus'un eşi ve kardeşi bu karara büyük tepki göstermişlerdir. Mahkeme çıkışında halk, "*yaşasın askerler*" yerine "*yaşasın Zola*" şeklinde nidalar atarak kararı protesto etmişlerdir.[48]

42 Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", s. 189-190.
43 Christi, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*, s. 29.
44 *Yeni Adam,* 3 Nisan 1941, s. 14.
45 Sami Selçuk, *Dreyfus Davası*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2018), s. 77-78.
46 BOA. Y. MTV. 173/38.
47 BOA. Y. MTV. 172/122.
48 BOA. Y. MTV. 173/38.

Emilé Zola, temyiz davasında istenilen sonucun çıkmaması üzerine dostlarının ısrarı doğrultusunda İngiltere'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak bu durum Dreyfus meselesinin kapandığı manasına gelmemektedir. Zira olayın iç yüzü ortaya çıkmaya, akıllarda soru işaretleri yer edinmeye başlamıştır. Hatta ülke içinde kargaşa ortamı giderek büyümüştür. 24 Ekim 1898'de Paris'te büyük bir antisemit gösteri patlak vermiş, Başbakan Brisson ve kabinesi istifa etmek zorunda kalmıştır. 16 Şubat 1899'da Cumhurbaşkanı Felix Feure'nin ölmesiyle Dreyfus'un özgürlüğüne kavuşmasının önündeki en büyük engellerden birinin ortadan kalktığı düşünülmüştür. 5 Haziran 1899 tarihinde ise Emilé Zola'ya, Fransa'ya dönmesi hâlinde yargılanmayacağı güvencesi verilmiştir. Bu gelişmelerin hemen ardından uzun bir süredir gündemi meşgul eden Dreyfus davasının kaderini değiştirecek bir olay yaşanmıştır. Esterhazy, yıllardır Alfred Dreyfus'un olduğu söylenen bordronun kendisine ait olduğunu belirttiği mektubunu 18 Temmuz 1899 tarihinde *Le Matin* dergisinde yayınlamıştır. Bu gelişme üzerine 9 Ağustos'ta dava yeniden başlamış, Estarhazy'ın itirafına rağmen ordu, eski düşüncesinde ısrarcı olmaya devam etmiştir. Dreyfus, mahkeme heyetince yine suçlu bulunmuş olmasına rağmen bu kez yeni Cumhurbaşkanının affetmesiyle Fransa toplumunda ikiliğe yol açan ve etkilerini uzun bir dönem devam ettirecek olan davasının hukuki boyutu sona ermiştir.[49]

Alfred Dreyfus serbest kalmasının ardından bazı gazetelere verdiği röportajlarda hislerini şöyle dile getirmiştir; *"Cumhuriyet hükümeti bana özgürlüğümü verdi ancak bu özgürlüğün onursuz hiçbir anlamı yoktur. Bugünden sonra adli hatanın düzeltilmesi için araştırma yapmaya devam edeceğim çünkü ben hâlâ bir kurbanım."*[50] Yüzbaşı Dreyfus'un bu sözlerinin ardında hapishaneden Cumhurbaşkanının affıyla çıkmasının üzüntüsü yatmaktadır. Çünkü suçsuzluğu kabul edilerek değil bir lütuf sonucu özgürlüğüne kavuşmuştur.

Siyasi ve adli bir skandal olarak nitelendirilen Dreyfus meselesinde eğer Emilé Zola ve arkadaşları, bu konunun üzerine gidip araştırmalar yapmasa idiler olayın gerçek yüzü belki de hiçbir zaman ortaya çıkmayacaktı. Dahası Esterhazy, Fransız ordusunda yüksek mevkilere gelip bir ömür boyu sefahat içinde yaşayacaktı. Diğer taraftan Yüzbaşı Alfred Dreyfus ise ömrünün geri kalanını Şeytan Adasında geçirecekti.[51]

Alfred Dreyfus'un suçsuzluğu ispat edilmesine rağmen Fransız Ordusunca casus olarak suçlanmaya devam edilmesinin altında yatan husus, "Fransa'nın onurunu" koruma düşüncesidir. Dreyfus Davası, *İkdam* gazetesi yazarı Ali Kemal'in vurguladığı gibi milli bir meseleye

49 Christi, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*, s. 29-30; *Le Matin*, 1 Nisan 1899: 1-2
50 *The Times*, 22 Eylül 1899, s. 3.
51 *Cumhuriyet,* 14 Temmuz 1951, s. 2.

dönüşmüştür.[52] Yahudi aleyhtarı milliyetçi gruplar ve ordu mensupları için bir Yahudi uğruna Fransa'nın itibarı zedelenmemeliydi.[53] Yine antisemit düşünceler "kişinin can güvenliği" ilkesinden daha önemli hâle gelmişti. Hâlbuki özellikle Fransa'nın da dâhil olduğu bazı Batılı ülkeler, bu konuda diğer milletlere ve devletlere dayatmalarda bulunabiliyorlardı. Dreyfus olayının yaşandığı yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti'nin 1856 yılında ilan ettiği Islahat Fermanı[54] buna örnek olarak verilebilir. Ne var ki Fransa'daki Dreyfus Davasına benzer bir olay, Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman yaşanmamıştır.[55] Fakat Fransızlar ancak *"adalet'in, devlet'in onurunu*" sağlayabileceğini Dreyfus Davası[56] gibi ağır ve sancılı bir deneyimin ardından öğrenmişlerdi. Kısaca, adalet her şeye rağmen siyasete galip gelmişti[57]

52 *İkdam*, 17 Temmuz 1898, s. 3.

53 *Milliyet*, 20 Ekim 1996, s. 19.

54 Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19 (1999), s. 185-190.

55 İlber Ortaylı, 12 Ocak 2014; https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/dreyfus-olayi-(erişim. 03.06.2020); Öte yandan Samuel Halevi'nin 1886-1908 yılları arasında yaşanan Doktor Yosef Karmona olayını "Osmanlı Dreyfus'u" olarak kaleme alması, Osmanlı Devleti'nde de antisemit bir olayın yaşanmış olduğu izlenimi yaratmaktadır. Ancak bu iki olayda, her iki ismin Yahudi olmasına rağmen sonuçları ve etkileri bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Doktor Yosef Karmona'nın Edirne'de çalıştığı sırada birkaç askeri sülfürik asitle zehirlediği iddiasıyla yargılanması münferit hukuki bir olaydır. Antisemit bir durumla ilgisi olmayan bu dava sonucunda Karmona, sadece askeriyedeki görevinden azledilmiş, tutuklanmadan serbest bırakılmıştır. Ulusal, "Samuel Halevi'nin Osmanlı Dreyfus'u: Bir mitin çeşitlemesi", s. 56-58.

56 Dreyfus Davası'nda adalet ve eşitlik sorgulanırken, rölatif bir kavram olan entelektüel kelimesi gerçek hüviyetine kavuşmuştur. Hatta bu sıfatı taşıyan aydınların artık düzene itiraz edebildiği ve topluma ses verebildiği görülmüştür. Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 17. Entelektüel kavramı üzerine yazı yazanlar, bu kelimeyle Dreyfus Davası'nın yaşandığı döneme kadar karşılaşılmadığı, büyük ihtimalle de bu dava sürecinde Dreyfusçu diye adlandırabileceğimiz aydın grubunun yetkililere başkaldırısıyla ortaya çıktığı görüşündedirler. Ali Osman Öztürk ve diğerleri, *Hiciv-Yılgın-Göçmen Edebiyatı Uzmanı Prof. Dr. Yüksel Baypınar Armağanı,* (İstanbul: Hiperlink Yayınevi, 2019), s. 85. Nitekim bu hadisenin, 19. yüzyılın son çeyreğinde filozof ve burjuva arasındaki bağın kopmasına yol açtığı söylenebilir. Dreyfus'u destekleyen aydın grubu, filozofların yeni nesli olarak adlandırılmış, modern manada entelektüelin kökenini oluşturmuşlardır. Edward W. Said, *Entelektüel: Sürgün Marjinal Yabancı*, çev: Tuncay Birkan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları 1995), s. 273. Dreyfus davasının en bariz etkilerinden biri de Siyonizm kavramı üzerine olmuştur. 1882'de başlayan bu akım; Rusya'daki Yahudi katliamı ve Dreyfus hadisesi ile birlikte yükselişe geçmiştir. 1896 yılında Fransa, Dreyfus hadisesi ile çalkalanırken tüm bu sürecin yakın takipçisi Theodor Herzl, Yahudilerin uğradıkları bu haksızlıktan ancak bir Yahudi devleti kurulması vasıtasıyla kurtulacakları fikrini ortaya atmıştır. Ceren Altunbeğ Turgut, "Ortadoğu ve Filistin (1920-1949)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2015), s. 1-4. Theodor Herzl'in bu fikri ile "*Avrupa'da atılan tohum Ortadoğu'da filizlenecek, bugün bile sorun olmaya devam eden Filistin topraklarının işgal sürecini*" başlatacaktır. Christi, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*, s. 24.

57 *Milliyet*, 20 Ekim 1996, s. 19.

Dreyfus Davası'nın Osmanlı Gündemindeki Yeri

Dreyfus meselesi uluslararası bir boyut kazandığında Osmanlı Devleti'nin gündeminde de yer edinmişti. Fransa hem Osmanlı devlet adamları hem de aydınları tarafından sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. Zira Osmanlı modernleşmesi kapsamında yönetici zümre ve aydınlar, Fransa'yı model almışlardır. Hatta bu kapsamda Fransa'ya öğrenci yollanmış[58] Osmanlı seçkinleri, Batı kültürüne olan meraklarını Fransa üzerinden gidermişlerdir. Dahası Fransız edebiyatının da etkisiyle Osmanlı aydınları arasında Fransızca yaygın bir dil hâline gelmiştir. Dolayısıyla Fransız etkisini her alanda hisseden Osmanlı Devleti'nin, Fransa'da yaşanan böyle sansasyonel bir olaya ilgisiz kalması düşünülemezdi.[59]

Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de Dreyfus meselesinin geniş kitlelere ulaştırılmasında basının önemli bir etkisi olmuştur. İlk ortaya çıktığı dönemden itibaren Osmanlı gündemini epey meşgul eden bu olayı özellikle *İkdam*, *Servet-i Fünûn*, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, *Takvim-i Ebüzziyâ* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi süreli yayınlar sık sık sayfalarına taşımışlardır. Osmanlı toplumunu bilgilendiren bu yayınlara[60] ilaveten Dreyfus davasının bittiği yıl olan 1899'da "*Dreyfus mes'elesi ve esbab-ı hafiyesi*" adlı çalışma kaleme alınmıştır. İsmail Hakkı ve Ali Reşat bu eseri kaleme alırken bizzat Alfred Dreyfus, Avukat Labori ve Emilé Zola ile mektuplaşarak konunun ayrıntılarına dair bilgiler edinmişlerdir. Ayrıca mahkeme zabıtları, meclis tutanakları ve gazete haberleri çalışmada kullanılan diğer kaynaklar olmuştur.[61]

Batı'daki muadilleri gibi meselenin seyrine dair bilgileri ve görüşlerini gazete sütunlarına taşıyanlardan biri[62] Hüseyin Cahit (Yalçın) olmuştur. 1899 yılında *Servet-i Fünûn* dergisinde çıkan yazısında; Dreyfus davasının sadece Fransa'ya dair bir mesele olmadığını, esasında bu davada tartışılanın adalet, özgürlük ve insan hakları gibi kavramlar olduğunu belirtmiştir.[63]

Servet-i Fünûn dergisinde Dreyfus meselesini kaleme alanlardan biri de Hüseyin Agâh'dır. Hüseyin Agâh, 1897 yılının Aralık ayında çıkan *"Paris'ten Mektup*" adlı yazısında, Paris'teki gündemin mevsimin de etkisiyle zevk ve eğlenceden ibaret olması gerekirken Dreyfus meselesi olduğunu yazmaktadır. Herkesin diline dolanan ve her gazetenin başlığında yer alan Dreyfus meselesinin Fransızları bu zevk ve sefadan alıkoyduğunu

58 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), s. 116-121.
59 Özgür Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", *Toplumsal Tarih,* 181 (2009), s. 40.
60 Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", s. 43-44.
61 Ali Reşat ve Babanzade İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi,* s. 5-7.
62 Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", s. 41.
63 *Servet-i Fünûn*, 16 Eylül 1899, s. 2.

vurgulayan Agâh, Fransız toplumunun olaydan ciddi manada etkilendiğini ve günlük hayatın rutinini değiştirdiğini ifade etmiştir. Hatta yargılama sonucunda suçlu bulunarak Şeytan Adasına yollanan Dreyfus'un masum olabileceğine dair kanıtların olduğunu da belirtmiştir.[64]

İkdam gazetesi yazarı Ali Kemal de Dreyfus meselesini yakından takip eden isimlerdendir. Ali Kemal'in yazılarını diğerlerinden farklı kılan davanın temyize götürüldüğü sırasında Fransa'da bulunuyor olmasıdır. Ali Kemal'in dikkat çektiği konu ise Yüzbaşı Dreyfus taraftarlarının, temyiz için mahkemeye sundukları delillerin Fransız hükümeti ve mahkeme yetkililerince çürütülememesine rağmen herhangi bir şeyin yapılamamasıdır. Hatta iddia edilen gerçeklerin göz ardı edildiği, konunun Fransızlarca fazla önemsenmemesi eleştirilmektedir. Fransız yetkililerin böyle davranmasının altında ise vatanın, milletin ve ordunun şan ve şöhretini zedeleyebileceği düşüncesi yatmaktadır. Yargılamanın hatalı olduğu bilinmesine rağmen birçok kıtada duyulması dolayısıyla bu mevzuda geri adım atmanın Fransa Devleti'nin onurunu zedeleyebileceği endişesi vardır.[65] Temyiz davasında mahkeme heyetinin adilane davranmamasını eleştiren yazar, bu tutumun 1879'da çıkartılan kanuna aykırı olduğunu ve kim olursa olsun hiçbir insanın suçu ispat edilmedikçe mahkûm edilemeyeceğini belirtmiştir.[66] Ali Kemal, davanın yeniden görülmesi taraftarıdır. Zira ona göre, mahkeme heyetinin davranışları bilinçli bir şekilde Dreyfus'u suçlamaya yöneliktir. Üstelik Fransız yetkililer de bu gerçeği görmezden gelmektedirler. Öte yandan Ali Kemal, kaleme aldığı hususların Fransız resmî gazetesine ait olduğunu bildirmiştir. Ancak davaya dair yorumların kendisine ait olduğunu ve kati surette Fransızlardan etkilenmediğini, söylediği sözlerin vicdanının tezahürü olduğunu vurgulamıştır.[67]

Londra'da basılan ve dönemin Osmanlı hükümeti tarafından muhalif basın organlarından biri olarak görülen *Hilafet* gazetesi de Fransa'daki meseleye değinmeyi ihmal etmemiştir.[68] Alfred Dreyfus'un Rennes mahkemesince yeniden mahkûm edilmesinin ardından Avrupa, Afrika ve özellikle İngiltere'de Fransa hükümeti aleyhine düzenlenen protestoların eşi benzerinin görülmediğine dikkat çekilmiştir. Rennes mahkemesinin Dreyfus'u yeniden mahkûm etmesinin Fransa adına büyük bir hata olduğunu sayfalarına taşıyan *Hilafet* gazetesince Alfred Dreyfus, suçsuzdur. Hatta eldeki bütün delillere rağmen Rennes Mahkemesinin böyle bir karar vermesinin, Fransa için büyük bir rezalet olduğu yazılmıştır.

64 *Servet-i Fünûn*, 16 Aralık 1897, s. 7.
65 *İkdam*,18 Temmuz 1898, s. 3.
66 *İkdam*, 17 Temmuz 1898, s. 3.
67 *İkdam*, 18 Temmuz 1898, s. 3.
68 Emine Şahin, "19. Yüzyıl Sonlarında Avrupa'da Bir Arap Muhalif: Necib Hindiye ve Hilafet Gazetesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/38 (2020), s. 3.

Bununla birlikte Fransızların üzerine asırlarca unutulmayacak bir utanç ve leke sürüldüğü defaatle belirtilmiştir.[69]

Alfred Dreyfus Davası'nın altında yatan en önemli sebep hiç şüphesiz Yahudi olmasıydı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler de tıpkı diğer ülkelerde bulunan soydaşları gibi olaydan oldukça fazla etkilenmiş, tepkilerini farklı yollarla ortaya koymuşlardır. Osmanlı Musevileri için bu oldukça ağır bir darbedir. Çünkü kendilerine rol model olarak Fransızları seçmiş ve adeta Osmanlı'daki temsilcileri vazifesini üstlenmişlerdi. Fransızların eğitimi, kültürü, dili Osmanlı Musevileri için büyük önem atfetmekteydi. Bu nedenle basın aracılığıyla olayın takibini bir an bırakmamışlardır. Emilé Zola'nın, Dreyfus'u kurtarmak adına yayımladığı meşhur yazısından dolayı ceza aldığı haberi üzerine, Selanik Musevilerince tüm dini toplulukların önde gelenlerinden konuya dair fikirlerini yazmaları istenerek otuz iki sayfalık bir albüm oluşturulmuş ve bu albüm 1898 yılında Zola'ya verilmiştir. Ayrıca dönemin ileri gelen Ermeni hukukçusu ve aydını Krikor Zohrab Efendi de Dreyfus davasına karşı tepkisiz kalmamış, hazırladığı savunma metnini Fransa'daki Musevi savunma komisyonuna sunmuştur. Bu tutum, İstanbul'daki Musevi cemaatinin takdirini toplamış ve çalışmalarından dolayı 1899'da kendisine, üzerinde Dreyfus'un resminin bulunduğu bir madalyon verilmiştir.[70] Öte yandan Zola, Dreyfus meselesindeki duruşundan dolayı sadece Yahudiler tarafından değil, farklı dinlere mensup insanlardan da destek almıştır. Bu sebeple oluşturulan komitede kısa bir süre içerisinde 28 bin 310 Frank para toplanmış; böylelikle ulaşılan meblağ ile bir kilo yüz yirmi yedi gram ağırlığında altın madalya hazırlanmış ve Emilé Zola'ya takdim edilmiştir.[71] Bu durum, Osmanlı Yahudileri arasında örgütlenmenin ve ekonomik dayanışmanın oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

Osmanlı aydınının konuya olan ilgisini Osman Hamdi Bey'in tuvaline yansıyan resminde de görmek mümkündür. 1899 yılında kuzeni Tevfik Bey'i resmettiği tablosundaki detay, bunun kanıtı olarak kabul edilebilir. Tevfik Bey, elinde Dreyfus davasının seyrini değiştiren Emilé Zola'nın ünlü "*İtham ediyorum*" başlıklı gazete haberini okumaktadır. Osman Hamdi Bey resmini tamamladıktan sonra üzerine söyle bir imza atmıştır: *"Sevgili Dreyfusçu kuzene keza Dreyfusçu Osman Hamdi'den."* Bu sözleri; Osmanlı aydınının, Batılı çağdaşları gibi kendilerini adalet ve eşitliğin temsilcileri olarak gördüklerine işaret etmektedir. Zira o yıllarda Dreyfusçu demek bunu simgelemekteydi.[72]

69 *Hilafet*, 5 Kasım 1899, s. 1.
70 Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", s. 41-42.
71 *İkdam*, 18 Ocak 1900, s. 2.
72 Edhem Eldem, "Making Sense of Osman Hamdi Bey and Paintings", *Muqarnas*, 29 (2012), s. 354-355.

Dreyfus hadisesi başlarda Fransa Devleti tarafından sadece bir casusluk olayı olarak görülmüştür. Ancak zaman ilerledikçe bunun beklenilenin aksine sıradan ve unutulacak bir mevzu olmadığı anlaşılmıştır. Fransa Devleti büyük bir hata yapmış, gelinen noktada hem kamuoyunda hem de dışta kendi vizyonunun zedelenmesine neden olmuştur. Fransa hükümeti bu hatayı telafi etmek için elçilikleri vasıtasıyla sarsılan imajını düzeltmeye çalışmak gibi bir yola başvurmuştur.

Dreyfus Davası, sadece Osmanlı Devleti'nde aydın kesimin ilgi duyduğu ve gazetelerde yazdıkları ya da takip ettikleri bir olay değil, yönetici zümrenin de yakından ilgilendiği bir olay olmuştur. Babıali'nin davaya dair bilgileri, Fransa elçiliğinden temin etmekle birlikte kendi kaynakları aracılığıyla da edindiği anlaşılmaktadır.

Bu davayla ilgili olarak Alfred Dreyfus'a ait olduğu söylenen mektubun Binbaşı Esterhazy'e ait olduğunun anlaşılması üzerine Fransa meclisine konunun araştırılması için başvuruda bulunulmuştur. Çünkü bunun için mecliste gerekli kanuni düzenlemelerin yapılması kaçınılmazdı. Hatta Dreyfus'un Avukatı Mösyö Labori Fransız ayanlarının da bulunduğu bir oturuma katılarak müvekkilinin suçsuzluğunu ispat etmek için gereken düzenlemelerin bir an önce yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca Mösyö Labori elinde davanın seyrini değiştirecek yeteri miktarda kanıta ilaveten beraberinde bunu onaylayacak kişilerin de varlığından bahsetmiştir. Bu davada Dreyfus suçlu bulunursa yıllardır kabul etmediği suçlamayı hiç itirazsız kabul edeceklerinin altı çizilmiştir. Ancak mecliste Labori'nin bahsettiği şahitlerden birinin hazır bulunmaması ve gerekli görülen bazı araştırmalar için görüşme bir ay sonraya ertelenmiştir.[73] Bu haber Osmanlı Devleti'ne Alman kaynaklar üzerinden gelirken, Fransa aracılığıyla gelen açıklama ise davanın ertelendiği yönündedir.[74]

Hadisenin asıl suçlusu olan ama yetkililerin bir türlü geri adım atıp kabul etmek istemediği Binbaşı Esterhazy'in gerçek casus olabileceği yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Şayet Esterhazy suçlu bulunursa askeri mahkemeye verilmesinin gerekli olup olmayacağı meselesi, Savaş Bakanlığının verdiği karar üzerine Fransa meclisinin gündemine taşınmıştır. Eğer Binbaşı'nın suçlu olduğu anlaşırsa Esterhazy ve Dreyfus Davalarının birleştirilmesi durumu ortaya çıkacaktı. Mecliste yapılan görüşmeler esnasında Fransız vekil ve senatörlere Dreyfus'un suçsuzluğunu ispat edecek yeni deliller olduğu beyan edilmişti.[75]

Esterhazy'in Dreyfus davasındaki asıl casus olduğu anlaşılması üzerine ise bu defa Savaş Bakanlığı'nın konuya ilişkin bilgiler hakkında Fransa meclisinden malumat istediğini Osmanlıya gelen bilgiler aracılığı

73 BOA. Y. MTV. 172/104.
74 BOA. Y. MTV. 172/99.
75 BOA. HR. SYS. 2867/84.

ile öğrenmek mümkündür. Bakanlık yetkilileri, Esterhazy'in itirafının, Dreyfus davasının tekrar açılmasına sebep olup olmayacağını anlamak için meclisteki vekil ve senatörlere bazı sorular sormuş, iki davanın birleştirilmesi için gerekli araştırmaların yapılması tartışmalara konu olmuştur. Meclisteki vekil ve senatörlerin bu konuda endişeleri vardı. Zira Dreyfus Davası daha önce büyük bir kargaşaya neden olmuştu ve aynı şeyin tekrar edilmesi ihtimali göz önünde bulundurulmalıydı. Bu teklifin meclise geldiği yıl Fransa'da olayın şiddetini kaybettiği bir dönemdir. Fakat Dreyfus'u destekleyen gazete ve Yahudilerin tekrar harekete geçme ihtimaline karşı dikkat edilmesi gerekiyordu. Ayrıca Fransız vekiller, Yahudi örgütlerin ve mason grupların para toplayarak bazı gazeteleri destekledikleri dile getirmişlerdir.[76]

Mösyö Labori, Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un avukatıdır ve suçsuz olduğuna en çok inananlardan biri olarak mücadeleyi bırakmamıştır. Bu durum, Fransa'daki bazı kesimleri oldukça rahatsız etmiştir. Davadaki gerçeklerin gün yüzüne çıkma ihtimali mümkün olan en kısa sürede ortadan kaldırılmalıydı. Bu nedenle de en büyük sorun olarak görülen Avukat Mösyö Labori, etkisiz hale getirilerek elindeki kanıtlar yok edilmeliydi. 1898 yılında Mösyö Labori, Almanya'nın batısında yer alan Rennes şehrine gittiğinde beklenen fırsat ele geçmişti. Fakat işler istenildiği gibi sonuçlanmamış, Avukat Labori uğradığı saldırıdan yaralı olarak kurtulmuştu. Böyle bir girişimden sonra Fransa hükümeti kendini temize çıkarmak adına suikastın soruşturmasını üstlenmiştir. Hatta bu konuyla ilgili Osmanlı Devleti'ne elçilik aracılığıyla bir açıklama sunulmuştur. Yapılan yazışmada işlenen suçun Dreyfus Davası ile ilgili olup olmadığının henüz bilinmediği belirtilmiştir. Mösyö Labori'nin elinde davayı etkileyecek önemli delillerin bulunduğunu, fakat saldırıyla alakalı henüz ellerinde bir kanıtın olmadığını açıklamışlardır. Ayrıca sabaha karşı gerçekleşen bu olayla ilgili tutuklananların olduğunu ancak mahkemenin henüz suçluyu tespit edemediğini bildirmişlerdir.[77]

Dreyfus Davası'nın bir diğer zanlısı Almanya devleti idi. Fransız Savaş Bakanlığı Alfred Dreyfus'un Alman istihbaratı için çalıştığı iddiası üzerine Alman yetkililer davayla herhangi bir ilgilerinin olmadığını belirtmişlerdir. Ancak haber hızla Almanlar arasında yayılması üzerine Alman Hükümeti harekete geçmiş, isnat edilen suçlamanın asılsız olduğuna dair yazılar Alman gazetelerinde yayınlatılmıştır. Dreyfus Davası'nın tekrar görülmeye başlanması üzerine Mösyö Labori tarafından Almanya ve İtalya devletlerinin şahit olarak mahkemeye katılmaları istenmiş fakat bu talep, bazı sorunlara yol açabilme ihtimali nedeniyle kabul edilmemiştir. Alman yetkililer bu konuda zaten bir açıklama

76 BOA. HR. SYS. 2867/83.
77 BOA. Y. A. HUS. 399/22.

yaptıklarını ve basın vasıtasıyla duyurduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca Alman yetkililer için asıl önemli olan, bu mevzuda Almanya devletinin suçsuzluğunu kendi halkına duyurmaktı. Bu kapsamda yayınlanan beyanatın yeterli olduğu kanaatindeydiler.[78]

Osmanlı devlet adamlarının davayı yakından takip etmelerinin tek nedeni popüler bir konu olması değildi. Kendi aleyhlerinde çıkabilecek tehlikeler, bu davaya ilgilerinin bir başka yönünü oluşturuyordu. Aslında Yüzbaşı Dreyfus'un suçlu olduğuna kimseyi inandıramadıklarından herkes gibi davanın antisemit bir eylem olduğunun farkında olan Fransa, büyük bir imaj çöküntüsü içindeydi. Ancak bunu gizlemenin veya üstünü örtmenin bir yolu olduğunu düşünüyorlardı. Bu amaçla ilgiyi farklı bir olay ya da coğrafyaya çekmeliydiler. Bu planı gerçekleştirmek için en uygun yer olarak Osmanlı Devleti'ni seçmişlerdir. Çünkü birçok ırk ve milletten insanın yaşadığı bu coğrafyada Yahudiler önemli bir yer tutuyordu. Osmanlı Yahudileri, millet sistemi içerisinde yer alan üç büyük dini topluluktan biriydi. Fransa'da Dreyfus'un suçsuzluğunun haykırıldığı bir dönemde bu olaya benzer durumların Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin de yaşadığına yönelik bazı duyumların alındığına dair haberler yayılmıştı. Hatta buradaki birçok Yahudi'nin yargılandığı ve suçlu bulunup mahkûm edildiği söylenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti Tanzimat ve Islahat Fermanından sonra Yahudi, Ermeni ve Rum unsurları, ordularına dâhil etmiş idari mevkilere vali ve mutasarrıf bile atamıştı. Söylenenlerin aksine Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde askerlik yapmak istemediklerini belirtmişlerdir. Bilhassa Osmanlı ordusunda ve askeri okullarında bulunan Yahudi askerler, yemeklerinde kendi usullerine uymayan hayvan etleri ve yağların yeniyor olması gibi farklı bahanelerle orduya katılmak istememişlerdi.[79]

Osmanlı ülkesinde tüm bu yaşananlara rağmen haksızlığa karşı sessiz kalınmaması, vakit kaybetmeksizin harekete geçilmesi ve bu tür gelişmelerin basına taşınması gerektiği belirtiliyordu. Bu yönde yapılan kara propagandanın amacı, Osmanlı'da kargaşa yaratmaktı. Dolayısıyla hem bazı çıkar çevrelerinin işine gelecek hem de ilgiyi biraz olsun Fransa'dan ve Dreyfus'tan uzaklaştırabileceklerdi. Hâlbuki bu yaklaşım siyasetten ekonomiye ve kamusal alana kadar yabancıların tüm sahalara hâkim olması ve ihtilal çağında destekleyip kışkırttıkları Osmanlı azınlıkların sadece Yahudiler üzerindeki yansımasıydı. Yaşanan bu hadiseden haberdar olan Osmanlı yetkilileri bu söylentilerin yanlışlığını ortaya çıkarmak üzere harekete geçmiştir. Sadece devlet çalışanları değil aynı zamanda devlet görevlisi olmayanlar da konu için görevlendirilmiştir.

78 BOA. Y. HUS. 400/44.

79 İlber Ortaylı, "Millet", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30 (2005), s. 66; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* (Yay. Ahmet Kuyaş), (İstanbul: YKY. Yayınları, 2006), s. 242.

Bu yöntemle daha çabuk ve ayrıntılı bilgilere ulaşıp Fransa'nın haksız suçlamalarından temize çıkmayı hedeflemişlerdir.[80] Bu asılsız haber belki de çok fazla öneme sahip değildi ancak Osmanlı devlet yöneticileri çok dikkatli olmalıydı. Çünkü içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında en ufak bir kıvılcım büyük bir yangına dönüşebilir ve toplumda kargaşaya neden olabilirdi.

Osmanlı devlet erkânı davayı yalnızca resmî kurumlar aracılığı ile takip etmiyordu. Süreci daha yakın ve farklı perspektiflerden görebilmek ve değerlendirmek için arada Fransa basını da takip edilmekteydi. Buradaki gazetelerde geçen haberler önemli görüldüğü takdirde telgraf yoluyla İstanbul'a ulaştırılıyordu. Bu basın organlarından biri hiç şüphesiz Dreyfus davası nedeniyle adı en çok anılan *Le Figaro* gazetesiydi. Osmanlı yetkilileri, Dreyfus'un itiraflarına yalan karıştığına dair bilgileri bu gazete haberi yoluyla öğrenmişti.[81] Yine aynı şekilde davanın seyri için oldukça önemli olan Casimir Périer'in[82] ifadesinin alınması hakkındaki bilgilere de bu yolla sahip olunmuştu[83]

Dreyfus, 1894 yılında görülen ilk mahkemede suçlu ilan edilmişti. Ancak Fransız askeri mahkemesi bu kararı verirken yeterli delil ya da kanıtları ortaya koyamamıştır. Nitekim Osmanlı yetkililerine ulaşan istihbarata göre Dreyfus'un suçlu bulunmasını sağlayan delilin, onun casus ilan edilip, ömür boyu hapse mahkûm edildikten sonra sağlandığına dair haberler bunun en büyük göstergesidir.[84] Muhtemelen bu kanıt, dava esnasında hazırlanan sahte belgeler gibi sonradan var edilmişti. Bu aslında bir anlamda Dreyfus'u haksız yere suçlayanların kendilerini her ihtimale karşı garantiye alma çabasıdır. Öte yandan bu hadise, Fransız ordusunun bünyesine farklı unsurlardan oluşan milletleri almaya zihniyet ve demokrasi yönünden ne derece hazırdır? sorusunu akla getirmektedir. Tüm yaşananlar, bunun hiç de kolay olmadığını göstermektedir.

Dreyfus serbest bırakıldıktan birkaç yıl sonra Savaş Bakanı Andre, 1906 Ocak'ında davayı yeniden açmıştır. Osmanlı basını yeniden açılan bu davanın takibini de yapmıştır. Bilhassa Selanik'te çıkan *Asır* gazetesi kısa da olsa okuyucularına meseleyle ilgili bilgi vermiş ve Dreyfus davasına yeniden başlandığını yazmıştır.[85] Nihayetinde on bir yıl sonra beraat eden Alfred Dreyfus, nişanla taltif edilerek binbaşılığa terfi etmiştir.

---

80 BOA. Y. PRK. ŞH. 11/7.
81 BOA. Y. PRK. PT. 19/5.
82 Casimir Périer, Alfred Dreyfus olayının patlak verdiği 1894 yılında Fransa Cumhurbaşkanı görevini sürdürmekteydi. Davanın ilk ortaya çıktığı dönemde önemli isimlerden biriydi. Selçuk, *Dreyfus Davası,* s. 77-78; Whyte, *The Dreyfus Affair: a Chronological History*, s. 30, 43, 46.
83 BOA. Y. PRK. PT. 18/174.
84 BOA. Y. MTV. 172/102.
85 *Asır*, 7 Mart 1904, s. 2.

Ordudan kendi arzusuyla ayrılmışsa da Cihan Harbinde silahaltına girmiş ve görevini yerine getirmiştir.[86]

Sonuç

Dreyfus hadisesi, her ne kadar Fransa'da patlak vermişse de tüm dünyada büyük yankıları olmuştur. İnsan hakları ve ırkçılıkla temellenen bu davada Fransa, daha önceki tutumlarının aksi bir surette hareket etmiş ve etkisi günümüzde de devam eden bu ırkçı hadise ile hiç de görüldüğü gibi bir adalet anlayışına sahip olmadığını göstermiştir. Fransa bu yaklaşımla dünyaya sunduğu insan ve vatandaşlık hakları demecini bizzat kendisi ihlal etmiştir. Dreyfus hadisesinden sonra 1897 yılında gerçekleştirilen siyonist kongrede Herzl, sorunun ancak siyasi yollarla çözülebileceği ve Yahudilerin kendi kaderlerini tayin edebilecekleri devletlerini uluslararası camianın desteği ile gerçekleştirebilecekleri propagandasını başlatmıştır. Dolayısıyla Fransa'da hadise, tüm Yahudilerin Kudüs ve Filistin topraklarına odaklanmasını, bu yönde bir politika belirlemelerini sağlamıştır. Ayrıca bu davayla basının toplum üzerindeki etkisi ve kitleleri harekete geçirebilme özelliğine sahip olduğu görünür hâle gelmiştir.

Hukuk kurallarının ihlal edildiği, despotik davranışların sergilendiği Alfred Dreyfus davası, entelijansıyanın düzene başkaldırısının bir örneği olmakla beraber, bir nevi yeni aydın tipinin profilini göstermektedir. Alfred Dreyfus davasının bu kadar popüler olmasında en büyük katkı, tereddütsüz Fransız aydınlarının marifetidir. Bu aydınlar üzerinden Osmanlı'ya gelen Dreyfus davası havas diye adlandırılan kesim tarafından karşılanmıştır. Bu aydınlar meseleye tepkilerini kendi paylarına düşecek kadar göstermiş, hatta kendilerini tıpkı Fransa'da olduğu gibi Dreyfusçu olarak tanımlamışlardır. Dreyfus hadisesinin yaşandığı tarihler Osmanlı basınında sansürün olduğu bir döneme denk gelmesine rağmen, bu hadise birçok muharrir tarafından gazete sütunlarına taşınmıştır. Öte yandan Osmanlı yöneticileri bir Yahudi sorununa dönüşen bu meseleyle üst perdeden ilgilenmiş, anbean takibini yapmışlardır. Zira Osmanlı topraklarında oldukça fazla Yahudi yaşamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti gerek tedbir gerekse gereklilik nedeniyle diplomasinin sınırları dâhilinde hadiseyi gözlemlemişlerdir.

86 Nikolai, *Gizli Kuvvetler*, s. 27.

KAYNAKÇA

1- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA. DH. MKT.677/36.

BOA. HR. SYS. 2867/83

BOA. HR. SYS. 2867/84

BOA. Y. A. HUS. 393/107.

BOA. Y. A. HUS. 399/22.

BOA. Y. A. HUS. 400/44.

BOA. Y. A. HUS. 401/29.

BOA. Y. MTV. 172/104

BOA. Y. MTV. 172/122

BOA. Y. MTV. 173/38

BOA. Y. MTV.172. 99

BOA. Y. PRK. PT. 19/5.

BOA. Y. PRK. ŞH. 11/7.

BOA. Y.PRK. PT. 18/174.

2- Süreli Yayınlar

Asır.

Cumhuriyet.

Hilafet.

İkdam.

L'Aurore.

Le Figaro.

Le Matin.

Mecmûa-i Ebüzziyâ.

Milliyet.

Servet-i Fünûn.

The Times.

Yeni Adam.

3- Araştırma Eserler

Baysan, Gül Tekay, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola*", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2002), ss. 181-193.

Burns, Michael, *France and The Dreyfus Affair a Documentary History.* London: Lake Press, 2014.

Christi, Joseph, *Siyonizm-II. Abdülhamid&Theodor Herzl*. Zeus Mobilax.

Conac, Gerard, *La declaration des Droits de l'homme et du Citoyen de 1789.* Paris: Econimica, 1992.

Derfler, Leslie, *The Dreyfus Affair.* London: Greenwood Press, 2002.

Dreyfus, Alfred. ,*Souvenir et Correspondance,* Publie son fils. Paris: Edition Bernard Grasset, 1936.

Drumont, Edouard, *La France Juive.* Paris: Quarante-troisieme Edition, 1898.

Dülger, Bahadır, *Dreyfüs Meselesi "İtham Ediyorum…."*. İstanbul: Rektur Yayını, 1966.

Eldem, Edhem, "Making Sense Of Osman Hamdi Bey And His Paintings." *Muqarnas*, 29(2012), pp. 339–383.

Forth, Christophes E., *The Dreyfus Affair and the Crisis of French Manhood.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004.

Gülboy, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2004.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Nikolai, Walter, *Gizli Kuvvetler*. çev. Bursalı Mehmet Nihat, İstanbul: Askeri Matbaa, 1925.

Ortaylı, İlber "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 30(2005), ss. 66-70.

Ortaylı, İlber, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/dreyfus-olayi-(03.06.2020), 2014.

Özal, İlkin Başar, K*ısa Birinci Dünya Savaşı Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Özkan, Ahmet, "Dreyfus Olayı ve Emilé Zola: Bir Adalet Arayışı" *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Yüzyıl Dönümü*, ed. Battal Arvasi, Ünal Kaya ve Gonca Kişmir, Ankara, 2017, ss. 151-167.

Öztürk, Ali Osman ve diğerleri, *Hiciv-Yılgın-Göçmen Edebiyatı Uzmanı Prof. Dr. Yüksel Baypınar Armağanı*, İstanbul: Hiperlink Yayınevi, 2019.

Said, Edward W., *Entelektüel: Sürgün Marjinal Yabancı*. çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Selçuk, Sami, *Dreyfus Davası Dünyaca Unutulamayan Yargılama Yanılgısı*. Ankara: İmge Kitabevi, 2018.

Steevens, George W., *The Tragedy of Dreyfus.* New York and London: Harper & Brothers Publishers, 1899.

Şahin, Emine, "19. Yüzyıl Sonlarında Avrupa'da Bir Arap Muhalif: Necib Hindiye ve Hilafet Gazetesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21/38 (2020), ss. 1-30.

Turgut, Ceren Altunbeğ, "Ortadoğu ve Filistin (1920-1949)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2015.

Türesay, Özgür, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", *Toplumsal Tarih*, 181 (2009), ss. 40-45.

Ulusal, Öykü, "Samuel Halevi'nin Osmanlı Dreyfus'u: Bir mitin çeşitlemesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2019.

Whyte, George R., *The Dreyfus Affair: a Chronological History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.

Zola, Emilé, *Gerçek Yürüyor Dreyfus Olayı.* çev. Muammer Tuncer, İstanbul: K Yayınları, 1976.

Zola, Emilé, Suçluyorum!. çev. Tahin Yücel, İstanbul: Can Yayınları, 2015.

Bölüm 55

AYDINLANMA VE MODERNİTE BAĞLAMINDA HALKLA İLİŞKİLER DİSİPLİNİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ÇÖZÜMLEME

Metin GÜLTEKİN[1]

1 Metin GÜLTEKİN, Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla ilişkiler ve Tanıtım Bölümü. ORCID ID: 0000-0003-1686-3073

Giriş

Aydınlanma, fizik evrenin sonsuz bir karanlıktan Büyük Patlamayla doğması misali, Orta Çağın -belki bütün çağların karanlığından adeta bir ışık olarak doğmuştur. O yepyeni bir düzen, yepyeni bir kozmoloji anlayışı getirmiştir. O, ışığını, dünyanın gizemlerini çözen aklın ışığından almıştır; o ışık ki, doğal gerçeklik üzerine bir kâbus gibi çöken, onunla aramıza giren boş inançların doldurduğu karanlığı ortadan kaldırmıştır. Rönesans'la hareketlenen ve Aydınlanma ile formülasyonunu tamamlamış bulunan bu düşünsel dönüşüm, insanlık tarihinde görülen yepyeni bir durumdur. Öncesinde bütün bir evren ve uygarlık anlayışı metafizik temeller üstüne yükseliyorken, Aydınlanma evren ve uygarlık anlayışını aklın temelleri üstüne yükseltmiştir. Bu günkü modern dünyamız, onun temelleri üzerine inşa edilmiştir.

Aydınlanma *Tanrı* yerine *doğa*, *inanç* yerine *akıl, din* yerine *bilim, teslimiyet* yerine *özgürlük, hiyerarşi* yerine *eşitlik, çile* yerine *mutluluk* kavramlarını yerleştirmiştir. Yeni düzen *doğal/ideal düzen*dir; yeni düzen, *düzen, ilerleme*, ve *mutluluk* getirecektir. Ancak ilerleyen zamanda görülmüştür ki bu prensipler, *akıl-akıldışılık, özgürlük-disiplin, toplum-birey, eşitlik-iktidar* vs. biçiminde ikilemlerle kendisini açığa vurmuştur. Bu ikilemli durumun imlediği şey "Aydınlanma" değil "modernite"dir. Modernitenin paradoksal doğası, ilerleme/değişme ideasını bloke eden genetik bir statikonun varlığını işaret etmektedir adeta. Her ne kadar aydınlanmanın doğacı yönü modern toplumsal değişim süreçlerine dönük itici bir rol oynamış olsa da, özellikle ilerleyen zamanlarda bünyesindeki dilemmanın, değişimi bağlayıcı mantığı kendini hissettirmeye başlamıştır.

Modern toplum teoride, akılcı temellendirmenin sonucu olarak, başta "birey-toplum" ayrımı biçiminde olmak üzere, birbiriyle uzlaşmaz ikilemler üreterek, *gerilimli* bir *toplumsal alan* yaratmıştır. Pratikte ise, akılcı müdahaleyi ve planlamayı zorunlu kılmış ve de sadece müdahaleye açık değil dahası müdahaleye gereksinim duyan toplumsal koşullar yaratmıştır. Ancak teorik arka planda yaratılan gerilimli/ikilemli mantığın aşılamazlığı, pratikte de hep kendini yeniden üretmiştir. Her ne kadar günümüze kadar yapısal bazı dönüşümler geçirdiği, hatta klasik özelliğini büyük ölçüde yitirdiği biçiminde yaklaşımlar söz konusu olsa da, bu dönüşümlerin de onun içsel mantığının bir zorlamasına dayalı olduğu, dolayısıyla modern/postmodern toplumun işleyiş dinamiklerinin Aydınlanmanın kurucu ilkeleri tarafından yapılandırılmış olduğu söylenebilir. Bu çalışma, Aydınlanma kaynaklı olduğunu iddia ettiğimiz bir gerilimler alanı olarak modern toplumun, bireysel ilişkiler sistemini güçsüzleştirdiğini, onu dışsal sistemlere bağımlı kıldığını, ama yine de her iki alanın karşılıklı açık bir çatışmaya değil, karşılıklı indirgenmeye dayalı bir biçimde karşı karşıya geldiğini; bireyleri özelde günümüz halkla

ilişkiler uygulamalarına da uzanan daha sofistike iktidar aygıtlarına maruz bıraktığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Aydınlanma Öncesi Erken Modern Dönemde Düşünce

Aydınlanma felsefesi kökenini doğabilim düşüncesinden alır. Bu onun en temel özelliğidir. Dinler ise, bilindiği gibi ilhamını doğaüstü metafizik güçlerden almaktadırlar ve insanın dünyaya ve topluma bakışı bu güçlerin dolayımıyla gerçekleşir. Bilindiği gibi Rönesans öncesi tüm toplum ve düşünce biçimleri dinsel inançlar tarafından karakterize oluyordu. Ortaçağ'ın sonlarında ortaya çıkan, en büyük bilimsel kişiliklerden birisi olan Copernicus'un kozmolojisi, Rönesans'ın belli başlı itici güçlerinden birisi olarak, bilim ile Kilise ve Kilisenin dünyevi iktidarı arasındaki zorlu mücadelenin kaynağı olur. O'nun çalışmaları, Bruno, Galileo, Descartes, Newton, Voltaire gibi modern düşünceyi şekillendiren önemli simaların bilimsel ve felsefi görüşlerini etkiler (Köroğlu ve Köroğlu,2016:5). Skolastik bir öğretiye sahip Hıristiyanlık, somut deneysel bilgiye kapalı olduğu için, Copernicus'la başlayan gözlemlenebilir yeni bilimsel bulguların Hıristiyanlığın teolojik söylemleriyle uyuşmadığı görülür. Bununla kalınmayıp yeni bilimsel bulguların aynı zamanda yeni bir kozmolojik perspektif olarak benimsenmesi, Hıristiyanlığın teolojik kozmoloji anlayışına karşı bir savaş olarak gelişir.

Batı dünyasında bu süreç içerisinde elde edilen bilimsel gelişmeler karşısında iman/inanç köklü bir yara almıştır; gözlem üstünlük göstermiştir. Şüpheci düşünce, inancı sarsarken, bilimsel düşünceyi güçlendirmiştir. İkinci olarak, doğabilimsel bakışaçısı, dinsel bakışaçısıyla temelden ayrışmakta olduğu için, devamı gelen bilimsel aktiviteler, yeni düşünceyi artan bir şekilde güçlendirmiştir. Bilimsel süreçlerdeki bütün gelişmeler, o zamana kadarki dinin toplumsal uzamlardaki yansımalarını yerinden ederek, yerini eşzamanlı olarak doğabilimsel düşünce ve pratiklerin doldurmasına yol açmıştır. Denilebilir ki Rönesans'tan18. yüzyıl aydınlanma çağına kadar, dinin inişe geçtiği, bilimsel düşüncenin yükseldiği, ama ana yapısı itibariyle her ikisinin sentezine dayanan deist bir dönem yaşanmıştır.

Dinsel inanca dayalı olarak kurulan tanrı inancının ve onun kurumsallaşmış yapısı olan kilise öğretilerinin düşünsel planda gerilemesi, doğal olarak insana dönük vurguyu öne çıkarmıştır. "işte her şey insan için olmalıydı düşüncesi ile başlayan hümanizm anlayışı Orta Çağ'ın Tanrı/din merkezli evren, toplum ve insan açıklaması yerine insan merkezli bir evren, toplum ve birey açıklamasını dile getirmektedir"(Çüçen,2005:25-26) Dinle bağını koparan yeni insan kaçınılmaz olarak "yaşadığı evren, dünya ve toplum hakkında bilgi üretme çabası içine girdi"(Çüçen,2005:26). İnsan, ancak içinde yaşadığı doğayı tanıyarak gerçekten bilebilir ve insan

olma niteliğini yükseltebilirdi. Doğa fikrinin insan fikrini, insan fikrinin doğa fikrini beslediği, *İnsan-doğa* ikilisinin karşılıklı ilişkisine dönük düşünsel sistem böylece kurulmuş oluyordu.

Din, bir dünya görüşü olarak insanlığın o güne kadar bütün toplumsal, psikolojik, siyasal, hukuksal, sanatsal ve etik gereksinimlerine cevap veriyordu. Oysa yeni anlayışa göre bütün bunlar, yerinden edilen dinin yerine doğabilimsel ilkeler ve yöntemler ışığında elde edilmeliydi. O yüzden bilim çok daha büyük bir misyonu yüklenmek durumundaydı. Ne var ki bu bir sorun değil, heyecan yaratan bir özgürleşme fırsatı olarak algılanmıştı. Bilim Batı için artık sadece bir bilme merakı değil, yeni bir dünya görüşü olmuştur. Çünkü bilim, o zamana kadar hayatı anlamlandıran ve yapılandıran dini yerinden etmekle, onun doğurduğu tüm boşlukları doldurmak durumunda olmuştur. Artık söz konusu olan, sadece doğaya dönük bilgi edinme değil, aynı zamanda doğayı temel alan bir bilme biçimidir.

Döneme damgasını vuran bütün düşünürler, bilimi aynı zamanda dünyanın perspektifi olarak görme düşüncesi içinde olmuşlardır. Doğabilim yeni uygarlığın taşlarını, kendi mantığı çerçevesinde yeniden yerleştirmektedir. Bilim mantığı gereği sadece pasif bir bilme biçimi değil, aynı zamanda aktif bir yapma biçimidir de. Dönemin filozofları bunun ve daha ötesinin farkındadırlar. “Bacon ve Descartes, bilimin sadece bir öğrenme merakı değil,bir asıl olduğunda hemfikirdirler. Bacon, “anlamak hükmetmektir,bilgi güçtür ve bilmek yapmaktır” derken ve Descartes, kurgul felsefesinin yerine kılgısal felsefenin ve yararlı bilginin geçirilmesiyle “kendimizi doğanın efendileri ve iyeleri yapabiliriz” diye onu tamamlarken içinde bulunduğumuz dünyamızın temelleri atılmış olur” (Mollaer,2005:75). Bu dünyanın bilgisi, metafizik dayanaklara dayalı işlevsiz bilgi değil, somut doğadan elde edilecek, insanı geliştirecek, ona güç verecek ve ilerletecek (yararlı) bilgi olmalıdır. Bilimartık yeni dünya için bir eylem ve davranış biçimidir.

Doğa felsefesi bir dünya görüşü olmuştur, ancak bu doğayla uyumlu bir dünya görüşü değil, tezat bir biçimde, insan öznelliğini esas alan ve onu sürekli merkezileştirerek doğaya egemen olmaya yönelen bir dünya görüşüdür. Burada insan-doğa denkliği değil, insanın egemenliğine dayanan asimetrik bir insan-doğa ilişkisi karşımıza çıkmaktadır. Bu, dönemin önemli simalarının gözden kaçırdığı bir durumdur. Bu asimetriyi gözden kaçırmakla, doğa-insan uyumuna dayalı bir ilişki söz konusuymuş gibi, ya da doğaya egemen olma fikrinin problemli bir tarafının olmadığı şeklinde bir düşünce benimsenmiştir. Modernite, bu uyum fikrini olumlamaktadır. Hatta genellikle modernitenin eleştiricileri de bu doğa-insan ikiliğini bir problem olarak algılamamışlar; sonrasında merkezileşen aklı ya da aklın yanlış kullanımlarını *odak-problem* olarak almışlardır.

Ayrıca burada vurgulanan insan tanımı barışçıl değil, olabildiğince ben merkezli (egosantrik) olarak daha önce uyum içinde yaşadığı doğadan ayrışmış bir insan tipidir. Doğabilimsel bakışaçısı "insanın doğayla uyumu" ve "doğaya karşı tavıralışı" olarak iki zıt prensibi aynı anda benimseyerek, üstelik de insanın mutluluğunu bu biçimde garantileyeceği inancına bel bağlayarak, işleri birbirine karıştırmıştır. Bu bakışaçısına göre, doğanın yasalarını bilmek ile ona egemen olmak birbiriyle özdeştir; çünkü zımnen insan hareket noktası olarak seçilmiştir. Böylece insan temelli bir dünya görüşünden yola çıkarak, *toplum yönelimli* insan yerine *ben-odaklı* insan algısı temellendirilmiş olur. Niyet edilen doğaya ve topluma bağlanma girişimi, aksine, doğayı ve insanı-üstelik de karşı karşıya gelerek- birbirinden koparmakla sonuçlanır.

Gelgelelim bilimsel düşüncenin gelişimi henüz Tanrı inancının kökten inkarını gerektirici bir düşünsel evrimle yaratmamıştı… Aydınlanma öncesi süreçte doğa, Tanrının yarattığı bir doğa imajıdır. Erken dönem modernliği örgütsel din fikrinin yerine, doğaya karşı akılcı bir yönelimle görevlendirilmiş özgür insanı yaratan bir Tanrı inancı fikrini desteklemiştir. Öncü aydınlanmacılardan "Descartes'in siteminde, … Tanrı ve aklın ışığı, öznenin maddi gerçeklikle **…**ilişkisini mümkün kıldı. Leibniz'e göre, bireysel öznel monadların başka herhangi bir töz tarafından etkileyemeyen veya onu etkilemeyen algılanımları ya da fikirleri, Tanrı onların tekabuliyetlerini ve ilişkisini sağladığı için, birbirine tekabül eder. Aynı zamanda Spinoza için, Tanrı tüm fikirlerin nedenidir ve yalnızca Tanrı aracılığıyla beşeri zihin herhangi dışsal bir varlığın gerçekliğini bilebilir. Deneyci Berkeley'in felsefesinde de, salt fikirlerin tersine, algılara doğrudan Tanrı neden olur"(Cahoone,2001:53). Bu dönemde Nietzsche'ci tabirle henüz Tanrı *ölmemiştir*.

Aydınlanma

Batı uygarlığının 18. yüzyılda vardığı Aydınlanma dönemi, aslında Orta Çağ'da gelişen tüm düşünce ve inançlardan kopuşun yaşandığı ve temellerini Rönesans, Reform ve Kartezyen felsefeden alan (Eren,2017:117) ara dönemindeki düşünsel ve toplumsal değişimlerin üzerinde yükselir (Çüçen,2005:26). Aydınlanma, Rönesans'la başlayan tarihsel arınma döneminin (geçiş felsefesi) sonu ve yepyeni ve özgün bir başlangıçtır. Bu yeni dönemde artık sınanamayan veya doğrulanamayan düşünce biçimleri hangi düzeyde olursa olsun, birer boşinanç olarak mahkum edilir. Dinin, anlama ve bilme aracı olarak değerini yitirmesiyle akıl devreye girer. Bu nedenle Aydınlanma çağı *akıl çağı* olarak da adlandırılır. Nihayetinde Aydınlanma projesi, insan ve toplum gerçekliğinin, akıl yürütme ve bilimle kavranarak hipotetik bir düzlemde yeniden kurulabileceğini varsayar. Bu yaklaşıma göre, toplumsal dünyanın doğal dünyadan herhangi bir farkı

yoktur ve toplumsal dünyayı açıklama modeli de doğal dünyayı açıklama modeli ile aynı olmalıdır (Köroğlu ve Köroğlu,2015:6-10).

Geleceğin toplumunu açıklama biçiminin anahtarı akıldır artık. İnsan akıl sahibidir ve toplum akılcı bireylerden oluşmaktadır. Comte'un sosyolojiyi (doğa) bilimler çemberinin en üstünde, bilimlerin kraliçesi olarak sayması gibi, akıl da dini dışlayarak ve doğal dünyayı aşarak bireyler toplamının ortak düzeni olarak toplumun açıklayıcı ilkesi haline dönüşmüştür. Burada var olan akılcı bireylerdir, ya da toplum akılcı bireylerden oluşmaktadır. Bu yüzden onun dışında artık Tanrının aklına yer kalmamıştır. Zaten akıl –ya da herhangi bir ilke- ancak tüm alanların ilkesi olabildiği zaman genel bir ilke olabilecektir ve bir ilke, bütünsel bir sistemi gerekli kılacaktır. İşte o sistemin adı toplum –ve öteki doğal-dünyadır. Sonuç olarak Aydınlanma söz konusu olduğunda akıl ve üst bir gösteren olarak toplum artık türdeş iki kavramdır. Akıl sahibi olan varlık birey-ler olsa da aklın bir ilke olarak faal olabileceği yer toplumdur. Bu noktada *akıl*, insanın kendi bireysel dünyasını da içine alan *bütüncül* bir ilke –ler toplamı- olarak kurulur. Aydınlanma tam olarak budur. Toplum ve onun ana ilkesi olarak akıl. Bu pozitivist bir dünya vizyonudur. Tanrı ölmüştür. İnsan kendi kaderini belirleyecek ve özgürleşecektir.

Tam da bu bağlama dayalı olarak Kant, aydınlanmanın o meşhur düsturunu dile getirir: *Sapereaude! Bilme cesaretini göster!* Bilmek, aklını kullanmaktır. İnsan yeni bir göreve davet edilmektedir adeta: Toplumun kurucu dinamiğini olan aklı harekete geçirme misyonu. Ne var ki, bu çağrı, aynı zamanda Aydınlanmanın gizli iç çelişkisini açığa vuran da bir çağrı olmuştur. İlginç bir şekilde, fertlere yüklenen bu görev ile akılcı topum tasarımı örtüşmüyordu. Kant'ın çağrısının durduğu yerden bakılacak olursa, "Aydınlanma, hem insanların topluca katıldıkları bir süreç hem de kişisel olarak gösterilebilecek bir cesaret edimi diye düşünülmelidir. İnsanlar tek bir sürecin hem unsurları hem de failleridir. Sürece katıldıkları ölçüde aktör olabilirler ve söz konusu süreç, insanlar bu sürecin gönüllü aktörleri olmaya karar verdikleri ölçüde gerçekleşir" (Foucault,2000:177). Burada modernliğin *akılcı insan - akılcı toplum* düalizmi bizatihi Aydınlanmanın en temel itici gücü olan akıl tarafından yapılandırılmış olur. Akıl, toplum söz konusu olduğunda, kendi kozasını ören bir eylem olarak kendisini çepeçevre kuşatan bir sistemin yeniden üretimi yönünde işlemeye başlar. Bir yönüyle insanı özgürleştirirken, hatta onu kendini sürekli bir inşa yükümlülüğüyle baş başa bırakırken (aklın özel amacı), öbür yandan, yine akılcı bir biçimde tasarlanmış olan toplumsal sisteme uyma, hatta onu oluşturma yükümlülüğüyle baş başa bırakır (aklın kamusal amacı) (Gültekin,2004:11).

Aydınlanmanın doğası onun akılcığı ise onun ikinci bir doğası da ilerleme fikridir. Tarihin dışına itilen dinin hayattaki boşluklarını

doldurarak zamanla yeni bir dünya görüşü şeklini alan bilimci düşünce, Aydınlanmacı çağla birlikte aklın tarihsel uzamdaki yansıması olarak ilerlemeciliği doğurmuştur. "İlerleme idesi aynı zamanda "ereklilik" idesini de beraberinde getirir. Çünkü ilerleyen bir şey belli bir şeye, yani belli bir yere doğru ilerleyen şeydir." (Sarı ve Ağırman,2008:141) Aydınlanma kendisine bir amaç koymuş; ilerleme idesini bir amaç olarak koyutlamıştır. Oysa bildiğimiz gibi "modern bilimin öncüleri, amaç fikrine kuşkuyla yaklaştılar ve maddenin uzamsal hareketine dayanan devinimsel bir evren tasarımı geliştirdiler. …Cisimler aleminin ruhunun ve telos'unun bulunduğundan söz edilemez. …Modernliğin felsefi gelişiminde evrenden dışlanan teleoloji tarihe aktarılmıştır." (Mollaer,2005:84-85).

Aydınlanma farkında olmadan –ama göksel olmayan- bir metafizik üretmiştir ve yine fakında olmadan özsel bir değer yüklenmiştir. Dinin soyut ideası, aklın soyut ideası olarak yer değiştirmiştir. Gelgelelim modern ilerleme fikri bizi yönü belirsiz bir yolculuğa sevk etmektedir. Bu soyut amacın tek işlevi, aklı, idealize ettiği bir düzlemde realize etmektir. Bu denklem içinde ortaya çıkan şey, soyut amaçlarla somut araçların sürekli yer değiştirmesi daha doğrusu amaçlarla araçların kaçınılmaz kaosudur.

İkinci olarak, "akla verilen önceliğin vurgulanması, doğası gereği akıl aracılığıyla toplumsal öngörülebilirlik, denetlenebilirlik ve yönlendirilebilirlik olanağını mümkün hale getirmesiyle ilerleme fikri akılla birlikte Aydınlanma Dönemi'nin ayırdedici özellikleri olarak ortaya çıkmıştır" (Avcı,1999:43).Bu durumda ilerleme, pratik anlamda planlama -örgütle(n)me/verimlilik- demektir. İşte modern kazanımlarımız ve kayıplarımız burada yatar. Çünkü planlama, mevcut düzeni yıkıp, şimdiyi terk edip gelecek adına reorganize olma demektir. *Şimdideki*–bireye özgü-tatmin düzenini yıkıp *gelecekte*, hep birlikte –organize olmuş bireyler topluluğu olarak-tasarlanmış hedefler için idealize olmak demektir. Bu doğal olarak gelecek adına avantaj kazanmak, ancak bugünü ve hayatın çok boyutluluğunu göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Sonuç olarak şimdi yerine geleceğe odaklanmış olan "modernite yalnızca kendinden önceki tarihsel durumların her biriyle ya da hepsiyle acımasız bir kopuş gerektirmez; aynı zamanda, kendi içinde bitmek bilmeyen bir iç kopuşlar ve bölünmeler süreci yaşar" (Harvey,1997:25).

Modern toplum

Akıl, toplum söz konusu olduğunda, toplumu oluşturan bireylerin ve öteki sosyal birimlerin yönelimlerini yine akılcı tekil hedeflerle donatır. Burada tikelin yani kolektifin bağlamı çöker, karşılıklılık düzeni son bulur. Tekil hedeflerin serbest kalmasıyla büyük yapıların akılcı ruhtan beslenen organizasyonel gücü küçük yapılara ve bireysel rasyonalitelere

karşı üstünlük kazanır. Bu mantık kaçınılmaz olarak bireyleri ve küçük yapıları büyük sistem/ler karşısında nispeten özerk fakat güçsüz ve bağımlı bırakır. Sistem güç asimetrisi üretir ve güç arayışını kaçınılmaz kılar. Her parça bir üst sistemin aracına dönüşür. Bir parçası olduğumuz doğanın araçsallaştırılmasının ardından, bir parçası olduğumuz toplumsal unsurlar da araçsallaştırmanın bir parçası olur. Devlet ve işletme gibi büyük organizasyonel yapılar 'güç'lenir. Horkheimer ve Adorno'nun yaklaşımıyla, "bireyin mutluluk ve özgürlüğünü sağlama iddiasıyla yola çıkan aydınlanma anlayışı bu süreç içerisinde bireylerin doğaya ve birbirlerine tahakkümüne" (Gökulu,2014:636) dönüşür. Çünkü özel çıkarı -burada bireyi- önceleyen akıl, bireyin özgürleşmek ya da ilave avantajlar elde etmek gayesiyle duygusal olarak bağ kurduğu kişilerden ayrı bir tavır almasında rol almış ve benzer hedefler güden başkalarıyla işlevsel bir zeminde bağ kurmaya sevketmiştir. "Bütün parçaların toplamından büyüktür" prensibi gereği farklı bireylerin toplam ortak çaba ve hedefi, oluşturdukları örgütlenmenin gücünün gerisinde kalmıştır. Bu da bağımlılığı örgütleyen özerk bir düzenin yine o kişilerin –üstelik metodik/rasyonel- eylemleri aracılığıyla kurumsallaşmasını doğurmuştur. Oysa bu kopma aynı prensibin varlığına rağmen geleneksel topluluklarda ortaya çıkmamıştı. Çünkü, geleneksel toplumlarda birliktelik, kişilerarası duygusal bağlar öncülüne dayandığı için topluluğun hedefi bireylerin kolektif hedefi ile bütünleşmiştir.

Akılcı toplumun artan rasyonalizasyonu toplumsal birimlerin birbiriyle olan organik bağını giderek koparıp onları kendi özel hedeflerine odaklarken, bunun sonucu, tüm parçaların yine birbirlerine olan gereksinimlerinin sonucu olarak bu kez sistemik bir bağımlılıkla birbirlerine yeniden bağlanmaları şeklide tezahür eder. Bu duygusal ayrımlaşma ve işlevsel işbirliği düzenidir. Artık tüm unsurlar karşılıklı bağla değil, bağımlılık ilişkisiyle birbirlerine bağlanmışlardır. Bu iki katmanlı bir düzendir. Simmel'in yaklaşımıyla, bu düzende, bir yandan öznel bağımlılığın zincirlerinden kurtulmuş ve böylece çok daha ileri derecede bir kişisel özgürlüğe kavuşmuşuzdur. Ama bir yandan da anonim kimlikli "başkaları" ile, genişleyen bir işbölümünün gerektirdiği eşgüdümü sağlamak için bir düzene tabi olmuşuzdur (Harvey,1997:40). Modern toplumun işleyiş düzenini bu dışsal, gayrışahsi, dolayımlı, ikincil ilişki biçimleri belirler; doğrudan, duygusal, simgesel, birincil öznel bağlar fonksiyonlarını yitirmiştir. Çünkü onlar somut bir kazanım sağlamamaktadırlar.

Davranışları bir iç düzlemde fonksiyonel kılan dinin geri plana itilmesinden sonra toplumsalı oluşturan tüm soyut bağlar dışa vurmuş, dışsallaşmıştır. Hukuk yazılı hale gelmiş, devlet/otorite yasal hale gelmiş, sanat dünyevileşmiş, geçim ticarete, meslekler/zanaatlar uzmanlaşmaya

dönüşmüştür vs. Dolayısıyla bunlara dönük faaliyetler de *kişi'*ye dönük davranışlar yerine *iş'*e dönük davranışlar olarak kurumsallaşmıştır. Kişi yerine iş/görev merkezileşmiştir. Hesaplama, verimlik, denetim, kısaca akılcılaştırma toplumsalın tüm alanlarına nüfuz etmiştir. İçsel dayanışma düzeni son bulmuş, onun yerini tanımlanmış sabit roller icra eden bireyler arasındaki iş odaklı dışsal ilişkiler düzeni almıştır. Giddens'ın da vurguladığı gibi, modernlik doğası gereği "herhangi bir yüz yüze etkileşim durumundan konum olarak uzak, "namevcut (absent)" kişiler arasındaki ilişkileri geliştirerek" (1998:26) karşılıklı olmayan soyut bir ilişkiler düzenine yer verir. Modern toplum Zijderveld'in tanımladığı anlamda "soyut toplum"dur. O hem kurucu öncülleri açısından hem de onun sonuçları bakımından soyuttur. Akıl, pratik ve somut amaçları talep ettiği için, karşılıklılık düzenini sonlandıran, özel çıkarların önünü açan bir ilişkisel altyapı yaratmıştır. Herkes atık özel bir eğitim yoluyla elde ettiği becerisi aracılığıyla ve olabildiğince etkin bir biçimde kullanacağı teknik araçlar vasıtasıyla ortaya koyduğu ve hep maksimize etmeye çalıştığı somut kazanımlar yoluyla topluma katılacak ve hayatının diğer gereksinimlerini de başkalarının ortaya koymuş olduğu çıktılar aracılığıyla karşılayacaktır. Böylece toplumsal gereksinimler karşılanmış olacak ancak, diğerleriyle anonim bir düzlemde etkileşim kurulmuş olacaktır. Bunun toplumsal karşılığı işbölümü; bireysel karşılığı uzmanlaşmadır. Bu iki kavram da içlerinde anonimlik anlamı barındırırlar. Etkileşimde bulunanlar gerçek kişiler değildirler. Özel tekabuliyetler ve takabuliyete dayalı düzen yitmiştir. Anonimliğe dayalı İşbölümü ve uzmanlaşma düzeni ise, hem kişileri ve yapıları birbirinden farklı kılan hem de birbirine bağımlı bir hale getiren (Loo ve Reijen,2003:71) yeni koşullar düzeni olarak ortaya çıkmıştır.

İşbölümü ve uzmanlaşma mantığına göre yapılanmış modern toplum, bu haliyle bir örgütlenme düzenidir. Örgütlenme aklın organize ettiği yeni bir toplumsallık biçimidir. Diğer bir ifadeyle, bu toplumsallık biçimi, bütünüyle aklın ilkeleriyle uyuşur. Toplumsalı birey ve toplum biçiminde ayrıştıran modern toplumsal tahayyül, varlığını aklın ilkelerine dayalı yeni bir toplumsallık biçiminde sürdürür. Aklın birey-toplum ikilemi biçiminde ayırdığı iki ayrı yönelim, kendisini örgüt mantığı etrafında yeniden bütünleştirir. Çünkü örgüt, bireyin belirli bir akılcı etkinlik içinde bulunduğu ve yine toplumsal olarak akılcı bir biçimde tasarlanmış bir modeldir. Bu noktada,–akılcı-birey ve –akılcı-toplum gerçekliği "örgüt" modeli içinde bütünleşmiştir. Örgüt düzeni modernliğin göstergeleri olan işbölümünü, uzmanlaşmayı, akılcı ve somut teknikleri, düzen ve disiplini, kolektif verimliliği, gelişmeyi, ilerlemeyi, vs. bir araya toplar. Modern toplumun bunun dışında ikinci bir yapılanma alternatifi yoktur. Bu açıdan modern toplumun bir örgütler konfederasyonu biçiminde çalıştığı

söylenebilir. Fakat bireyden irili ufaklı her örgüte her birimin daha fazla kendi odağına odaklanma eğilimi işlemeye başlar ve bunun sonucu toplum sürekli bir parçalanma ve yapısal farklılaşma sürecine maruz kalır. Bu, yapısal bütünleşmenin aleyhine işleyen bir süreçtir.

Modern toplumda her birey belli görevleri akılcı bir yetkinlik çerçevesinde üstlenmiş kişidir. Yani her birey aynı zamanda ve daha çok bir uzmandır. Uzman, yani örgüt adamı. Onlar, aklın ve bilimin toplumsal olarak reorganizasyonuna ve kazanımlarına katkıda bulunurlar. Nesnel bir bilgiyle donatılmışlardır; eğitim, bireye toplumda fonksiyonel bir rol verilmek için yürütülür. Bilgilerini belli bir disiplin içinde icra ederler ve verimliliğe odaklıdırlar. Modern toplumun örgütsel doğasına birebir uyarlar. Uzmanlık, rasyonel toplumdaki örgütsel tabanlı işbölümünün birey özelindeki yansımasıdır. Uzman her zaman için kendi alanında, dışarıdakine karşı avantajlı konumda biridir. O olabildiğince kendi alanının adamıdır ve kendi rasyonaltesini kendi alanında derinleştirmeye çalışır ve işbirliği ağı içerisindeki insanlarla (diğer uzmanlarla) fonksiyonel düzlemde etkileşime girer. Böylece herkes bir fonksiyonu yerine getirir ve herkes birbiriyle fonksiyonel bölünmeler bağlamında bütünleşme kurar. Uzman özerk konumuna rağmen, aynı zamanda emeği yapısal bir örgütlenmenin çıktısı olarak kullanılan pek çoklarından biridir. O yüzden o soyut bir varlıktır. Onların etkileşimlerini bir çıktıya mahkum eden örgütsel düzenin içindeki ilişkiler de soyut ilişkilerdir. Soyutlanma, bireye rağmen bir artıyı; el konulmuş/elimizden alınmış, sistemi besleyen emeği ifade eder. Yani özne ve onun niyet etmiş olduğu öznel hedeften saptırılan eylem yok olup gitmemekte, bu kez -soyut ya da somut (Marx somut olana odaklanmıştı)- genel bir çıktı olarak hem hepimize -farklı ölçülerde de olsa- fayda sağlayan hem de bizi kendisine mahkum eden özerk bir güç/yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

-Bürokrasi

Modern koşullar altında modern devlet, hem tüm toplum düzeyinde bireysel ilişkileri rasyonalize edilmiş bir biçimde bağlayan simgesel bir güç (ulus, milliyet vs.), hem de fiili olarak bireysel emeği ve öteki toplumsal kaynakları planlayan rasyonel bir otorite biçimi olarak ortaya çıkar. Öyle ki modern toplum devletle özdeşleşmiş bir kavram olarak zaman zaman "ulus-devlet" olarak da adlandırılmaktadır (Giddens,1994:22). Tüm toplumsal alanlara nüfuz etmiş olan modern devlet dev bir bürokratik örgüttür. Bürokrasi, tüm topluma dönük bir planlamanın ve denetimin en etkili ve verimli örgütsel tasarımını ifade etmektedir. O halde modern toplum, devlet sistematiği altında bir araç olarak bürokratik aygıtı kullanan -kelimenin anlamıyla- büyük bir örgüttür. Büyük bir düzenleme aygıtı olarak bürokrasi, dışsal bir müdahale aracı olarak toplumsal sistem üzerinde içsel dayanışma dinamiklerini çökerterek derin

bir parçalanma etkisi yaratır (Gorz,2000:54) ve daha başka alt örgütsel yapılar için elverişli ve zorunlu bir ilişkiler altyapısı sağlar. Bundan dolayı modern toplum örgütlenme eğiliminin tüm ham ilişkilere doğru yayılma eğilimi gösterdiği bir süreci de bünyesinde barındırır. Weber'e göre, daha bürokratik hale gelen sadece kamu yönetimi olmaktan çıkar. Bir örgüt türü olarak bürokrasi kademeli olarak tüm sosyal kurumlara (Mouzelis,2003:20) hatta tüm sosyal hayata ve bireysel bilince nüfuz eder. Loo ve Reijen'in vurguladıkları gibi, modern bireylerin her biri, zamanla gerek yaşamsal koşullar, gerekse zihinsel dönüşümler nedeniyle birer "planlamacı" olup çıkıverir. Artık eğitimleri, kariyerleri, evlenme şekilleri ve emeklilik günleri, dahası tüm günlük yaşamları için planlar geliştirmeye başlamışlardır (Loo ve Reijen,2003:150). Öte yandan sıradan bireyler de dahil olmak üzere herkes karşılıklı ilişkilerinin büyük bölümünü geleneksel sadakat bağları yerine resmi belgelere dayalı olarak gerçekleştirir olmuşlardır.

Weber modern bürokratik örgütlenmenin toplumsallığın bir fonksiyonu olarak ortaya çıkış gerekçesini ve onun doğasını özellikle bilimsel çağa geçişle irtibatlandırır. Buna göre, modern topluma yön veren bilim, yeni bir yaşama gayesi ve yeni değerler vermeksizin din ve geleneğin kişinin hayatına kattığı anlamı ve değeri yok etmiştir. İnsanların doğayı keşfetmesine ve büyük güçler elde etmesine imkan sağlayan bilim, buna karşılık insanların neye inanacağını ve bu güçleri nerede, nasıl kullanacağını ona söyleyemez (Mouzelis,2003:21). Amaçlarını yitirmiş ancak bilimsel bakışaçısı gereği olabildiğince metodik ve üretken davranmak durumunda kalan akılcı modern toplum, kendini reorganize etmek ve varlığını -üstelik de hızla gelişerek- devam ettirmek için etkin bir biçimde biçimsel örgütlenmeye yönelmiştir. Modern toplum, modern devlet ve modern bürokrasi bu rasyonel reorganizasyon sürecinin iç içe geçmiş halleridir. Ancak amaçsallıktan yoksunluk sistemi ve eylemleri kendi kendisinin amacı haline getirmiştir. Eylemlerin yönü sistematiğin ötesinde bir amaçtan mahrum kalmıştır ve içinde bulunduğu sistemi (demir kafes) katı bir biçimde besleyen çabalara dönüşmüştür. Böylece modern bürokratik hayat aynı zamanda hem akılcı hem de akıldışı kalmıştır (Mouzelis,2003:22). İnsan, kendisini soyut hedeflerine dönük olarak koşullandırılan bir biçimsel -bürokratik- düzene mahkûm olmuştur.

Merton, modern bürokratik örgütlenmenin niçin insan davranışlarını tam olarak entegre edemediğini ve nasıl onun insani süreçler karşısında dışsal bir yapıya dönüştüğünü Weber'in farklı bir yaklaşımı üzerinden şöyle yorumlar: "Weber'e göre, şayet bir örgüt, planladığı hedeflerini yerine getirmek maksadıyla en etkili araçları seçebilme özelliğine sahipse, rasyonel bir yapıya da sahiptir demektir. Ancak, burada vurgulanan maksatlar, bireylerinin kendilerinin belirledikleri hedefler olmaktan çok,

örgütün herkesçe paylaşılmış olan ortak gayeleridir. Böyle bir durumda, daha fazla rasyonel bir hale gelen bürokratik bir örgüt; planlanan hedeflere ulaşmak için kullandığı bireylerin üzerinde katı bir disiplin kurarak, davranışlarındaki maksadı hiçe sayan ve kendileri için taşıdıkları anlamı yadsıyan karşı konulamaz bir mekanizma haline gelerek; özgürce alınan bireysel kararların yerine kuralların insafsız hakimiyetine terk etmesinin sonucunda, bireyleri, adeta bu makinenin basit birer çarkları durumuna düşürmektedir" (Akalın,2013;43-44). Şu halde örgüte ait hedefler, bireylerin kendilerinin belirlediği hedefler olmanın ötesinde, örgütün hedeflerinin herkesçe paylaşımıdır. Bu ikisi farklı şeylerdir. İkincisinde bir durum ya da düzene tabi olma, bireyler arası standartlaşma ve ilişkilerde soyutlaşma söz konusudur. Bu noktada düzen/örgüt -burada bürokrasi- ilişkilerin amacı değil, *belirleyeni* olarak rol oynayacaktır.

Bireysel hedefleri yalıtarak çalışan modern bürokratik sistem, başlıbaşına kurallar düzeni olarak ortaya çıkar. Kurallar düzeni, dikey anlamda kuralların otoritesine (yasal otorite) dayalı bürokratik yönetim demektir, aynı zamanda. Bu açıdan bürokrasi kesinlikle hiyerarşik bir düzendir. Ancak meselenin başka bir boyutu da bulunmaktadır; Weber'in ifadesiyle, bürokratik düzende herkes "kişisel olarak özgür olup, erk sahibine karşı yalnız görevlerinden kaynaklanan nesnel ödevlerle yükümlüdürler" (1995:322). Yani teknik anlamda, bu hiyerarşinin tepesinde olmakla arada veya altta olmak çok farklı şeyler olmamaktadır. Çünkü herkes öncelikle kurallara –yani sınırlamalara ve yetkilere- tabidir. Teknik olarak bakıldığında bürokrasi özerk büro'lar sistemidir. Büroyu temsil eden birey/memur da özerktir. Fakat memurun hayatı da sadece göreviyle sınırlı değildir. Böylece modern bürokratik yapı parçalı, gayrı şahsi, inisiyatifi dışlayan, o yüzden de esnek değil, katı ve özerk bir yapıdır. Bürokrasi kişisel bir otoriteye dayanmayan otonom bir yapı olarak kendi başına *öznesiz* bir otorite kaynağı haline gelmiştir. Herkes ve her şey iç dayanışmaya değil, dışsal ve de kısmi bağlarla bağlanmış yeni ilişkiler yapısı düzleminde şekillenen daha genel bir toplum biçiminin (modern toplum) kurucu unsurları haline gelmişlerdir.

Modern devlet pratikte salt bürokratik bir sistem değildir elbet. O aynı zamanda büyük ölçüde demokratik yani sivil bir alandır da. Konuya bürokrasi ve siyaset ilişkisi bağlamında bakılacak olursak görünen odur ki, devletin işleyişine sivil inisiyatiften daha çok bürokratik yapı etkindir. Sivil güçler devlete ve bürokrasiye egemen olsa da, pratikte bürokratik güçler; onların örgütsel ve yapısal avantajları ve uzmanlık bilgileri belirleyicidir (Mouzelis,2003:23). Weber'e göre yasal akılcı egemenliği elinde bulunduran üstün (amirin) kendisi de direktifler verirken kişisel olmayan bir düzene bağımlı kalır. Bu gerçek yukarıda değinildiği gibi, sadece resmi görevliler için değil, bir devletin seçimle gelen başkanı için

de geçerlidir (1995:318). Akılcı organizasyonel/bürokratik egemenliğin etkileri tüm sivil otorite ve ilişkiler düzenini kuşatmıştır. En ileri demokrasiler olan günümüz Batı toplumları için de bu gerçeğin geçerli olduğu söylenebilir.

Modern toplumun bürokratik/örgütsel karakterini ve doğurduğu sorunsalı ortaya koyan en önemli kanıt, belki toplumun otonomluğunu yani toplumun en önemli fonksiyonlarından biri olan kültürel üretim gücünü yıkmış olmasıdır. Modern toplum kültür üretememektedir. Modern bürokrasi toplumun düzenini formelleştirmekle bir yandan bizzat var olan kültürün kendisini öğütürken, diğer yandan da fertlerin yaşam dünyasını daraltır. Konuya bu açıdan bakan Horkheimer'a göre, modern bürokratik düzende "kişisel inisiyatifin, otorite konumundaki kişilerin planlarıyla karşılaştırıldığında giderek küçülen bir rol oynadığını belirmektedir; ona göre, başkalarıyla gerçekleştirilen bağlantılar en iyi olasılıkla bir hobi, bir boş zaman uğraşı düzeyinde kalır" (Giddens,1998:114-115). Diğer taraftan, modern devletin ve diğer -özellikle ekonomik örgütlerin, fertlerin çoğu gereksinimini garanti etmesi sonucu hem toplumsal dayanışma bağları askıya alınmış hem de bireylerin dayanışmaya dayalı kültürel üretim süreçlerinin önü kapatmış olur. Habermas bu duruma aileyi örnek vererek; özel alanın geriye kalan öğesi olan aile kurumunun devlet ve işletme gibi kamusal statü güvenceleri aracılığıyla özel niteliğinden uzaklaştırıldığına dikkat çekmiş ve ailenin, yetiştirme ve eğitim, koruma, kollama ve rehberlik, bundan da öteye, temel gelenek ve yön tayini işlevlerini gitgide yitirmekte olduğunu dile getirmiştir (Ustakara,2013:194). Habermasçı anlamda ifade edecek olursak, başkalarıyla kurulan kişisel bağlantıları ifade eden yaşam dünyası, bu dünyayı deforme eden ve baskılayan sistem dünyası tarafından sürekli kolonize edilir. Dayanışma süreçlerinin çöküşü, bireylerin içsel bağlarla bağ kurma ve kolektif olarak aidiyet hissetme alanı olan kültürün işlevsiz kalarak toplumdan uzaklaşmasına yol açar.

-Kapitalizm

Bürokrasi gibi kapitalist ekonomik ilişkiler ve örgütlenme düzeni de akılcı bir süreçtir ve genellikle modern toplum gibi kapitalizminde Aydınlanmacı karakterinden söz edilir. Habermas'a göre Weber rasyonalite teorisiyle, aynı zamanda kapitalizmi ve bürokratik düzeni açıklamaya girişmişti" (Çiğdem,1997:78). Adorno ve Horkheimer'de "kapitalizm, Aydınlanma vaadinin tek boyutluluğunun bir sonucu, böylece de, modernliğin baskın hale gelen özel bir türü olarak ele alınır" (Wagner,2013:79). S.Amin, modernitenin ve kapitalizmin ortaya çıkışı Aydınlanmacı gerçekliğin iki yüzüdür, demektedir (2017:14). A. Touraine "Etkin bir biçimde üretmek, piyasada ortaya çıkan talepleri karşılamak, azami kâra ulaşmayı istemek, yatırımları çeşitlendirmek… İşletme yönetiminin temelini oluşturan tüm bu edimlerin hepsi de iktisadi

akılcılığın birer uygulaması değil midir?" (1992:160) diye sorarak kapitalist pratiklerin akılcı doğasına dikkat çekmiştir.

Ancak yine de bürokrasi ile bir ekonomik örgütlenme biçimi olarak endüstriyel kapitalizm arasında önemli bir fark vardır. Modern toplumun iki iktidar alanından biri olan bürokrasi devleti ve toplumsal düzeni (aklın kamusal kullanımı), ekonomi ise bireyi değişmeyi ve ilerlemeyi (aklın özel kullanımı) temsil eder. Birincisi otorite olarak gücünü –insanların özgürlüğünü kısıtlamanın bir fonksiyonu olan- *düzen* sağlayıcı gücünden, diğeri –insanların doğal kaynaklara (ve elbette diğer insanlara) karşı özgürleşmesinin bir fonksiyonu olan- üretime dayalı açık *güç* sağlayıcı doğasından alır. Kapitalist örgütlenme, düzen ve disiplin kavramlarını bünyesinde barındırsa da, o daha önce, somut üretkenliğe dayalı bir örgütlenme biçimidir ki, bu yönüyle ekonomik yönelim, Aydınlanmanın akılcı ve ilerlemeci ruhuna daha yakın bir yerde durmaktadır. Bürokrasi pasif bir akılcılığı ifade ederken, ekonomik işletme düzeni, üretken bir akılcılığı ifade eder. Bu yüzden Marx bürokrasiyi tarihsel rolü olmayan bir *gölge fenomen* olarak görür. Kapitalist ekonomi, akılcılığı, bireyciliği, ilerlemeyi daha fazla fonksiyonel hale getirmiş bir sistemdir. Bu yüzden kapitalist örgütlenme alanı bürokrasiye karşı artarak avantaj elde etmiştir.

Modern kapitalist sistemi yaratan, Aydınlanmanın göklere çıkardığı bireyci motivasyonlarıdır. Onun itici gücü bireysel hırs ve kazanımlardır. Bu yüzden ondan ortak menfaati gözeten bir hedef beklenemez. Bireysel avantaj sağlayan kâr arayışı doğal olarak kapitalizmin itici gücüdür. Bürokrasi toplumsallığın boşluklarını dolduran statik bir rasyonalizasyon biçimi iken, kapitalizm doğrudan akılcı bireyin akılcı eylemlerini ve ilerlemeci ideallerini temsil eder. Böylece Aydınlanmacı vaad, modern toplumda bireysel özgürlüğe de bir kanaldan olanak vermiş olur. Fakat gelgelelim kâr tam olarak kapitaliste de toplumun geri kalanına da somut olarak fayda sağlamaz. O daha çok kendisini (kapitali) bir sistem olarak yapılandırır ve kapitalisti de dahil olmak üzere kendi otonom döngüsüne dahil eder. Weber'in Protestan bireyinin dinin alanından çıkıp yeni bir düzen olarak nasıl sermayenin devinimsel özerk düzenine dâhil olduğunun hikayesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Böylece aydınlanmacı özgürlük söylemi, bireysel girişim sürecinde de kendi ürünlerine -Marx'ın ifadesiyle kendi yarattığı koşullara esir düşmüştür. Kapitalizm soyut bir hedef olarak kârı koymuştur. Burada amaç toplumsal fayda değil, soyut kazanç olduğu için kapitalizm de -bütünleşme aleyhine- dışsal bir güç sistemine dönüşmüştür. Doğal olarak bu hedeflerin yapılandırdığı toplumsal ilişkiler de soyutta kalmıştır. Gorz'un ifadesiyle, bu koşullar altında "pazar", "karşı karşıya gelen faillerden hiçbirinin hedefi değil, onların karşı karşıya gelişlerinden doğan alandır" (2000:53). Tıpkı modern

örgütlenme koşulları altında bireylerin işlevsel çıkarlar noktasında karşı karşıya gelmesi ve işbirliğine/işbölümüne yönelmesi gibi…

Hatırlamak gerekir ki, endüstriyel teknolojinin kolektif çalışmayı gerektirmesi, yeni ekonomik düzenin örgütsel karaktere bürünmesini kaçınılmaz kılmıştır. Teknik gücün ve kolektif emek gücünün birleşmesi bir yandan büyük bir toplumsal ve ekonomik kutupsallaşmayı doğurmuş bir yandan da yüksek bir üretkenlik fırsatı sağlamıştır. Dezavantajlı işçi sınıfı güç kazanmak hatta devrim için oluşturduğu sendikalarla toplumda yeni bir örgütlenme alanı açmışlar, ama özellikle bu yüzden sisteme eklemlenmişlerdir. Rekabet koşulları kapitalistleri kâr marjını düşürmeye zorlarken, kapitalistler ayakta kalabilmek için kurumsallaşmaya, kurumsal/profesyonel yönetim ve organizasyon mantığına göre yeniden yapılanmaya zorlanmışlardır. Sahiplik ve yönetim birbirinden ayrışmıştır. Burada Weber'in rasyonelleşme tezi yine karşımıza çıkar. Weber' göre, "ussal türde, yönetsel görevlilerin üretim ya da yönetim araçlarının sahipliğinden bütünüyle soyutlanmış olması ilkedir" (1995:320). Bürokrasi, hiyerarşik ilişki içindeki bireyleri yalıtık halde bırakıp onları sadece yönetmeliklerle belirlenmiş yetki alanları içinde sabitlerken, dinamik bir verimlilik ve rekabet mantığına göre çalışan ekonomik örgüt (işletme), aynı akılcılık arayışının bir gereği olarak, zamanla özel sahiplik durumundan, profesyonel yönetim düzenine doğru evrilmiştir. Süreç içinde sermaye, döngüyü sağlama zorunluluğu gereği, daha alt toplumsal kesimlerin kullanımına gereksinim duymuştur. Orta sınıflar gelişirken aynı zamanda gereksinim alanları da çeşitlenmiş ve hizmetler sektörü daha etkin bir ekonomik alan olmaya başlamıştır. Marx'ın tarihte hala gerçek aktörlerin rol oynadığı varsayımı gereğince beklediği devrim gerçekleşmemiştir. Çünkü, Aydınlanma akılcılığının koşullandırdığı işlevsel farklılaşma ve yeniden bütünleşme mantığı işlemekte, sistem hep kendi merkezine doğru çekilmektedir. Gelgelelim Frankfurt Okulu teorisyenlerinin de eleştirdiği üzere Marx, Aydınlanmacı akılcılığın rolünü pek hesaba katmamıştı. Bu yeni gelişmeleri görme şansı bulan Dahrendorf, bilindiği gibi, odağını gerçek mülkiyet ilişkilerinden, genişleyen orta sınıfların çeşitlenen daha soyut taleplerini organize eden örgütsel sistemlere, onların yönetim/otorite ilişkilerine kaydırmıştı. Bu gelişmeler aynı zamanda bilgi odaklı teknik yönetim süreçlerinin habercisiydi.

Kapitalizm öncelikle soyut kâr kavramıyla nitelendirilmiştir, ancak daha somut olan şey, onun ürettiği ürün/nesnelerdir. Onun da tüketilmeye ve tüketiciye ihtiyacı bulunmaktadır. Bu yapısal bir gerçektir. Kapitalizm bu yolla güçlenir, ancak küçücük tüketicilere de bağımlı kalır. Kapitalizmin gelişmesiyle aynı oranda artan *tüketici*, sistemi üreten *işçiye* göre daha fazla avantaj elde etmiştir. Bu haliyle kapitalizm mutlak olarak tekelleşme eğlilimine açık değildir (aynı şey devlet için de söylenebilir).

Bunun birkaç nedeni sayılabilir: Birincisi, çalışma kavramının gerisindeki emek ve rasyonalitenin dayandığı disiplinin sıkıcı ve tek boyutlu doğası. İkincisi, endüstriyel gücün çok sayıdaki insandan beklenen üretimi tek başına gerçekleştirebilmesi ve giderek daha fazla insan gücünün/emeğinin yerini alması. Üçüncüsü ise, tüketim eyleminin özgürlüğü çağrıştırması ve insan taleplerinin *sonsuzluğu* gerçeği karşısında çeşitlenen bir kültürel alan yaratması. Yani bireylerin öznel talepleri, rasyonel hedeflerinden daha geniş bir dünyayı ifade eder ve *bağımlılık sistemindeki* örgütsel yapılar buna yanıt vermek durumundadırlar. Bu eğilim örgütlü kapitalizmden örgütsüz kapitalizme, kapitalizmden postkapitalizme ya da yeni kapitalizme, Fordizmden post-Fordizme, endüstriyalizmden postendüstriyalizme, modernizmden postmodernizme, geç modernizme; daha açık olarak, aklın dünyasından duygular (modern koşullarda arzular) dünyasına, organizasyondan *kültüre* geçişi simgeler. Son tahlilde ise, modern sistemin yapısal bir süreç olarak içsel/öznel alanlara, mikro yapılara ve merkezsisleşmeye doğru çekilme eğiliminde olduğunu gösterir. Oysa Aydınlanmacı beklenti, tarihin hep *ileriye* doğru aktığını düşünerek, akılcı düşüncenin akılcı topluma ve akılcı bireysel beklentilere götüreceğini; yine doğaya egemen olmanın akılcı insanın refah ve mutluluğu için sonsuz bir kaynak olacağını varsaymıştı. Oysa modernlik Harvey'in de vurguladığı gibi, sadece tarihsel süreçte büyük bir kopuş değil, o "kendi içinde bitmek bilmeyen bir kopuşlar ve bölünmeler" (997:25) sürecidir de. Bu durumda Cahoone'un dikkat çektiği gibi, "erken modernliği oluştran ekonomik-kültürel karışım, içinde modernliğin olumsuzlanmasına yol açan kendisiyle çelişen eğilimleri barındırmaktaydı. Böylece geç modernlik bir yandan erken modernliğin ürünüyken, diğer yandan onun karşıtı" (2001:25) olarak belirmişti.

Geldiğimiz noktada, sermayenin iç düzende yaygınlaşmasının doğurduğu "orta sınıf" eğilimleri kapitalizm doğasını dönüştürmüştür. Orta sınıf nispeten doyum kazanmış bir sınıf olarak zorunlu ihtiyaçların yerine istek ve arzulara dayalı psikolojik ve kültürel kökenli ihtiyaçları talep eden bir sınıftır. Daha stabil zorunlu ihtiyaçlara karşı bu tür ihtiyaçlar daha değişken ve çeşitlenen bir doğaya sahiptirler. Üstelik klasik modernliğin kodlarından farklı bir kategori olmaları dolayısıyla özerk bir alan açarlar. Bu modernliğin kendine özgü kültürüdür. Bu kültürü, tüketiciler nezdinde; artan gelirlerinin ve elde ettikleri serbest zamanlarının sağladığı kişisel özerklik, sistem nezdinde; artan nesne ve hizmet üretiminin dayattığı dolaşım zorunluluğu domine etmektedir. Hizmet odaklı beklentilerin zorladığı örgütler de bir yandan çeşitlenirler, bir yandan da katı hedeflerini müşterilerinin değişen ve çeşitlenen taleplerine karşı sürekli revize etmek durumunda kaldıkları için kendileri de katı örgütsel doğalarını esnetirler. Yaratıcılık önemli bir sermayedir

artık, moda, imaj ve reklam sratejileri bireylerin arzu ve beklentilerinde karşılık bulan sembolik sermaye olmuşlardır.

Biraz daha somutlaştırırsak, bilindiği gibi Taylorizm bilimsel örgütlenmenin zirvesiydi. 19. Yüzyılın sonlarına doğru tröstler, karteller biçiminde birleşerek büyüyen işletmelerin mümkün olan en sistematik düzene ve verimliliğe ulaşmak için akılcı örgütlenmesi, Taylorizmin özünü oluşturmaktaydı. Ama bu zirve belki karşıtının da koşullarını hazırladı. Yüksek bir rasyonalizasyonun doğurduğu artan verimlilik ve bunun da sebep olduğu aratan bireysel beklenti ve rasyonelliğe/planlamaya karşı tepki, belki sadece yönetim anlayışının ve kapitalist örgütlenme biçiminin değil, modernliğin en temel kırılma noktalarından birini yarattı.1970'li yıllarla başlayan, post-Fordizm ya da örgütsüz kapitalizm diye nitelendirilen bu dönemin ayırt edici özelliği "standart kitlesel üretim yerine tüketici odaklı esnek üretim anlayışının esas alınması, büyük endüstriyel örgütlerin yerini küçük ve orta ölçekli işletmelerin alması, dev firmaların değişken piyasa koşullarına uyum sağlamak amacıyla küçülme yoluna gitmeleri, teknolojik gelişmelerin etkisiyle üretimin mekânsal yapısının değişerek evden çalışmanın yaygınlaşması" (Aytaç veİlhan,2008:185) şeklinde özetlenebilir. M.Hardt ve A.Negri, bu yeni dönemde "şirket içinde olduğu kadar dışında da bireysel özerkliğin öne çıktığını, dahası, "içerisi", "dışarısı" sınırının giderek belirsizleşmeye başladığını belirtirler" (Aytaç ve İlhan,2008:185). Bireysel ve kültürel eğilimlerimize dayalı özerk taleplerimiz, rasyonel organizasyonların yapısını dönüşüme zorlamıştır, fakat bunun bedeli, kendi kültürel eğilimlerimize el konulmasına izin vermek ve daha içsel bir denetime kapı açmak olmuştur.

Halkla İlişkiler

Halkla ilişkiler, isminde de geçtiği üzere, muhatap olarak alınan "halkla" halk olmayan arasındaki ilişkiyi ifade eder. Daha açık olarak, ayrı ayrı modern organizasyonel sistemlerin özellikle kendi kamusu olan halkla kurduğu ilişki anlamına gelir. Bu anlama, elbette halkla ilişkiler disiplini üzerinde çalışanların da bir itirazı bulunmamaktadır. Ancak onlar, halkla ilişkilerin böyle bir asimetrik ilişkiler bağlamından çok hoşnut değillerdir ve halkla ilişkiler bilimsel bir disiplinin olacaksa, daha kapsayıcı bir sistematik alanı ifade ediyor olması gerektiğinin bilincindedirler. Onlar özellikle son dönemlerdeki toplumsal değişimlerin ve bağlı olarak yeni teorileştirme girişimlerinin ardından artık halkla ilişkilerin özgün bir toplumsal gerçekliğe odaklanan bilimsel bir disiplin niteliğini kazandığını savunma eğilimindedirler. Bu bölüm bu savın geçerliliği üzerine bir tartışma olacaktır.

Gerçek niteliği 1900'lerde belirginleşmiş bir uygulama alanı olmakla birlikte halkla ilişkiler, asıl formunu 1970'lerden sonra kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde örgütsel yapılardaki ve iletişim olanaklarındaki dönüşümler, müşteri ve tüketici eğilimlerinin odak haline gelmesi, hizmet sektörlerinin yoğunlaşması gibi bariz yeni gelişmeler halkla ilişkileri fonksiyonel bir uygulama alanı olarak öne çıkarmıştır.

Halkla ilişkiler ilk olarak ABD'de ortaya çıkmıştır. Amerikan halkla ilişkiler tarihini yazanlar onu, çeşitli dönemler/modeller halinde ele almışlardır. Bunlardan en çok itibar edilenlerden biri "Grunig ve Hunt tarafından yapılmıştır. Bu yazarlar, ABD'de halkla ilişkilerin tarihçesini dört model altında incelemiştir. Bunlar Basın Ajansı ve Tanıtım Modeli, Kamuyu Bilgilendirme Modeli, İki Yönlü Asimetrik Model ve İki Yönlü Simetrik Modeldir" (Kalender,2013:15). Bu modellerden ilk üçü açık bir biçimde örgütsel hedef ve çıkarları gözeten, kamuyu açık olarak ikinci plana iten modeller olma özelliğine sahiplerdir. Halkla ilişkiler için asıl önemli olan iki yönlü simetrik modeldir. Halkla ilişkiler disiplinini bilimsel bir disiplin olma yönünde iddialı kılan bir model olma özelliğini taşımaktadır.

Halkla ilişkilerin ne olduğu hakkında zihinleri daha da netleştirebilmek için aşağıda onun tanımlarıyla ve amaçlarıyla ilgili öne çıkan ifadelere yer verilmiştir:

- "Halkla ilişkiler belirtilmiş hedef kitleleri etkilemek için hazırlanmış, planlı, inandırıcı bir haberleşme çabasıdır" (Kocabaş vd.,1999:45).

- "John Marston halkla ilişkileri "hedef kitleyi etkilemek için planlanmış iknaya yönelik iletişim" olarak tanımlamıştır" (Asna,1997:4).

- "Grunig halkla ilişkileri "bir örgütle o örgütü ilgilendiren kamular arasındaki iletişimin yönetimi" şeklinde tanımlar" (Doğan,2015:7).

- Cutlip ve Center bir başka yerde halkla ilişkileri "karşılıklı yarar sağlayan iki yönlü iletişime dayalı dürüst ve sorumlu uygulamalarla, kamuoyunu etkilemeye yönelik planlı çabalardır" (Asna:1997:3).

- "Halkla ilişkiler faaliyetlerinde temel amaç, hedef kitlenin etkilenmesi, ikna edilmesi, kısaca kazanılmasıdır" (Kalyon,2006;9).

- "Pazarlama karmasında ürün satışına katkı gibi bir işlevinin yanında, halkla ilişkiler, kuruluş felsefesinin oluşturulması, amaçlarının saptanması, kuruluşun değişen çevre koşullarına uyum sağlamsı gibi, önemli yönetim görevlerini de üstlenmektedir" (Asna,1997:4).

- "Halkla ilişkiler kavramının "temelinde yatan görüş, *Public Relations*'ın kuruluş ile onun karşısındaki hedef kitle arasında karşılıklı menfaate dayalı ve sağlıklı bir diyalog tesis etmesi, bunun sonucunda

da kamuoyunun ilgili kesimlerinde kuruluş hakkında olumlu bir imaj ve destek yaratılmasıdır" (Asna,1997:208).

- "Kısaca reklamcılık, ürün ya da hizmet için olumlu imaj sağlamaya çalışırken, halkla ilişkiler bunu kuruluş için yapmaya çalışır" (Bıçakçı,2000:113).

Halkla ilişkiler fazlasıyla popüler bir kavram olsa da onun ne olduğu ile ilgili uzmanları tarafından çok sayıda tanım yapılmıştır. Ama zamanla kavram daha da yerine oturmuştur. O yüzden günümüzde de kavramsallaştırma çabaları devam etse de günümüzde yapılan tanımlar arasında daha fazla benzeşme kendini hissettirmektedir (Kalender,2013:4).

Yukarıdaki tanımların gösterdiği üzere halkla ilişkiler en başta *örgütle* içindeki veya etrafındaki *hedef kitle* arasında bir *ilişki* düzenidir. Bu öncelikle temel bir ayrım noktasıdır. Bunun yanında örgüt merkezli olmak üzere, iletişim, yönetim, tanıtım, etkileme, ikna, planlama, algı yaratma, örgütün rekabet ve pazarlama gücünü arttırma, kurumsal imaj yaratma, örgütü kitlesine karşı duyarlı kılma, örgütle kitlesi arasındaki mesafeyi yaklaştırma benzeri kriterleri karşımıza çıkıyor. Üçüncü olarak, karşılıklı yarara dayalı iki yönlü iletişim yer alır. Bu sonuncusu, halkla ilişkiler disiplinin varmaya çalıştığı amaç, uygulama ve akademik anlamda kendini formüle etme çabası olarak karşımıza çıkıyor.

Halkla ilişkiler displininin tarihsel sürecinde çeşitli modeller geliştirerek ilerlediğine yukarıda değinilmişti. Bunlardan sonuncusu "iki yönlü simetrik model"di. Yani hem örgütün hem de kamusunun çıkarlarını eşit şekilde gözeten ve uygulayan yaklaşım. Günümüzde iki yönlü simetrik model prensibi çerçevesi içinde daha ideali arama çabaları devam etmektedir. Aralarında nüans fakları olmakla birlikte, temelde örgüt ve kamusu arasında karşılıklı yararı ve dahası ideal bir denge düzenini öneren iki yönlü simetrik model benzeri modeller bulunmaktadır. Belli başlıları olarak bunlar; "birleştirici (ortaklaşa oluşturum) yaklaşımı", "mükemmel halkla ilişkiler yaklaşımı", "diyolojik yaklaşım", "birleştirici yaklaşım", "oydaşma yönelimli halkla ilişkiler modeli" olarak sayılabilir.

Bunlardan biri olan birleştirici yaklaşım, örgüt ve "kamuları anlam ve iletişimi ortaklaşa oluşturan ögeler olarak görür, çünkü ancak bu şekilde paylaşılan anlamlar, yorumlamalar ve hedefler konusunda uzlaşıma varılabilir" (Mengü,2012:12). Burada kamular araç olarak görülmez, karşılıklı yürütülen ve paylaşılan bir sürecin parçası olarak görülür. Botan'a göre geleneksel örgüt odaklı yaklaşımlar, "örgütsel politikayı ya da pazarlama gereksinimlerini karşılamak üzere kamuları araç haline getirerek, ikincil konuma indirgemektedir; fakat diyalog, kamuları örgütle eşit düzeyde iletişim statüsüne yükseltmektedir" (Mengü,2012:13).

"Karşılıklı fayda", "diyalog", "ilişki inşası", "güven", "etik" bu ve saydığımız diğer modellerde öne çıkan kavramlardır.

Öncelikle "etik", bu yeni yaklaşımların kurucu ilkesi olarak önerilmiştir. Çünkü etik karşılıklı "diyalog" için, diyalog "güven" için, güven "ilişki inşası" yani bütünleşmeye dayalı ilişkiler ağı yaratmak için zorlamaya değil, isteğe dayalı bir temel sağlayacaktır. Evet, diyaloji asıl çözüm. Etik de elbette önemli. Ancak örgüt, doğası itibariyle rasyonel hedefleri olan, değerden arındırılmış, işlevsel bir düzendir. Onun hedef kitlesi olan bireyler dünyası ise, örgütle türdeş olmayan, kendi içinde de kompleks ve düzenli bir otoriteyle sınırlandırılmayan bir dünyadır. Onun için bireylerle aynı ilişkisel yapıyı paylaşmadıkları bir gerçektir. Bu durumda çözüm etikse, halkla ilişkiler planlamacılarının ve uygulayıcılarının özel -kurgulanmış/planlanmış- bir etik tavır takınmaları gerekecektir. Bu ise her zaman garanti edilebilir bir şey olmadığı gibi, örgütsel çıkarların gözetilmesi bir şekilde esas olacaksa (çünkü etiğin amacı herhangi bir çıkar ya da otoriteye bağlı kalmadan, bireylerin kendi kendilerine kararlar verebilmelerini sağlamaktır (Mengü,2012:20)), etiğin sürdürülebilirliği her zaman risk altında olacaktır. Üstelik, örgütler arası rekabetin zorlayıcılığı, etik ve diyolojik hassasiyeti kaçınılmaz olarak geri plana itecektir.

İstenen denge arayışı için teorik ve pratik çeşitli çözümler geliştirilmeye çalışılmışsa da anlaşılan o ki, tam olarak rasyonel çözümler mümkün olmamıştır. Sözgelimi, Habermas'ın iletişimsel eylem kuramına, ve onun içinde "anlama" kavramına dayandırılarak geliştirilen Konsensüs Odaklı Halkla İlişkiler modeli, hem örgütsel hedefler hem de kamuoyu tarafı arasında bir uzlaşma ve denge varsayımına dayalıdır. Ancak konsensüs fikri gereği, örgüt ve kamusu arasındaki çatışmanın yukarı tırmanma eğilimini bertaraf etme olasılığı çok yüksek olsa da, Burkart'a göre bu model, iki taraf arasında kesin bir dengenin kurulabileceği iddiasında olamamıştır (Burkart,2007:254).Yine diyalojik yaklaşımın mümkünlüğünü tartıştıkları makalelerinde Kent ve Taylor, özellikle etik değerleri öne çıkaran bir diyalojik yaklaşımın bir grup veya diğeri tarafından kolayca sömürülebileceği, açıklamaların manipüle etmek için kullanılabileceği eleştirisine de dikkat çekerler. Onlara göre organizasyonlarda diyalojik sistemlerin nasıl uygulanacağına dair kolay bir cevap yoktur. Diyalog karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Örgütsel düzeyde uygulanmadan önce, diyalog hakkında bir çerçeve gereklidir. Onlara göre "diyalog", etik halkla ilişkiler anlayışının sonuçlarını garanti edemese de, diyaloğa dayalı bir iletişim yönelimi, kamunun ve kurumların birbirlerini daha iyi anlayacağı bir iletişim için temel kurallara sahip olma ihtimalini artırmaktadır (Kent ve Taylor,2002:33).

Diyalojik ya da simetrik halkla ilişkiler modeli arayışı içinde olanlar çoğunlukla Habermas'ın iletişimsel eylem teorisine başvururlar. Oysa Habermas ideal iletişimi, "sınıfsal çıkarların" üstesinden gelindiği ve bu hususa bağlı olarak sınıfsal bir tahakkümün gerçekleşmediği bir sivil toplum tarafından kapsanan siyasal kamusal alanda varlık gösterebileceği koşuluna dayandırır (Ustakara,2013:184-185). Benson, düşünüldüğünün aksine, "Habermas'ın, iletişimsel eylem için halkla ilişkilerin bir araç olabileceği önerisini hiçbir yerde dile getirmediğini söylemektedir. Yazara göre halkla ilişkiler uygulamalarında benimsenen iletişimsel eylemin kuşku uyandıran bazı noktaları vardır. İletişimsel eylem kuramının en temel sorunu kavramsaldır; tam da "sistem" (kötü) ve "yaşam dünyası" (iyi) arasındaki ikiliktir. Bu anlamda, Habermas'ın iletişimsel eylem modeli çerçevesinde geliştirilen halkla ilişkiler, yalnızca bürokratik sistemin bir parçası olarak; yani iletişimsel akıl yerine araçsal odaklı düşünülmektedir" (Tekvar,2017:87).

Diyalojik iletişim, doğası gereği özneler arasıdır (Özoran,2007:15). Diyaloji, örgütlerle bireyler arasında gerçekleşemez. Aynı şey doğal olarak etik için de geçerlidir. Örgüt ve kamusu için diyalojik bir sürecin koşulu ya da imkânı olarak önerilen etik, sadece eşit pozisyonda olma potansiyeli olan ve özgür eylemler gerçekleştirme şansına sahip bireyler arasında mümkün olabilir. "Habermas'a göre bir yurttaşın ikna edilmesi daima bir başkasının yönlendirmesiyle olmaktadır. Dolayısıyla birinin halkla ilişkileri ötekinin propagandasıdır" (Sepetci,2015:227). Bu yüzden tüm ideal koşulları sağladıkları iddiasından yola çıkarak, "bu özelliklerin tümüne sahip olan örgütlerin bile diyalojik halkla ilişkiler yaklaşımını gerçekleştirdiklerini söylemek mümkün değildir" (Özoran,2007:23). Görünen o ki, sistem dünyasının içinden bakanların kanaatine dayanan diyaloji ya da eşitlik, yaşam dünyasının da hesaba katılması halinde aynı biçimde görünmemektedir. Ama halkla ilişkiler kuramcıları ısrarla o denge noktasının peşindedirler.

Oysa sosyolojik bakışaçısı bir noktadan bakılan görünümlere değil, dinamiklere odaklanır. Böyle bakıldığında açıkça fark edilecek ki, yaklaşım diyalojik de olsa halkla ilişkiler kavramsal olarak; diyalog, etik, konsensüs, katılım vs. üretirken, doğal olarak aynı zamanda, onların karşısında denetim, planlama, manipülasyon, yönlendirme, bağımlılık, güdümleme, strateji ve güç arayışı da üretir. Yani aynı anda ikisini de üretir. O yüzden kurulacak teorik proje, kavramın sosyolojik şematiğinden bağımsız düşünülmemelidir. Bu ikili anlamı "toplum" kavramı üzerine uyguladığımızda olumlu etkilerin; çoğunlukla örgütsel/sistemsel düzenin ve bir miktar bireylerin çıkarına, olumsuz etkilerin; toplum gerçeğine karşılık gelen bireylerin ve bireylerarası özgür düzenin aleyhine işlediği ortaya çıkacaktır. Ama onu oluşturan mantıksal ve tarihsel koşulların bir

devamı olarak yani modern toplumun yapısal farklılaşma ve bağımlılık dinamikleri çerçevesinde bakıldığında, halkla ilişkilerin örgütsel sistemlerle bireyler dünyası arasında şu an için alternatifi olmayan bir bağ olduğu gerçeği de hiçbir biçimde yadsınamaz.

Bir kurum olarak bakıldığında, halkla ilişkilerin toplum yani modern örgütsel düzen ile özneler dünyası arasında oynadığı rol üzerine çok şey söylenebilir. Öncelikle mükemmel bir denge noktasının mümkün görünmemesine rağmen, halkla ilişkiler, başta devlet olmak üzere kurum ve işletmelerin demokratikleşmesinin bir sonucudur ve onun devamıdır. Kurumları halkın beklentilerine dönük olarak yeniden organize etme doğrultusunda çok önemli bir rol oynamaktadır. Halkla ilişkiler sistemle "halk" arasında bir mekanizma olarak totaliter eğilimlerin indirgenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Bunun yanında, siyasal ve ekonomik sistemler, toplumla işbirliği yapma, onun beklentilerini anlama ve kulak verme, kurumları açık organizasyonlara dönüştürme, toplumla paydaşlık alanını genişletme, onun dinamiklerini gözetme ve sistemin hedefleriyle uyumlu hale getirerek kültürel bütünleşme sağlama, toplumsal düzeni ve risk olasılıklarına rağmen değişimi liberal bir yolla sürdürebilme vs. olanağı kazanmış olurlar.

Daha sosyolojik bir perspektiften bakacak olursak; öncelikle, halkla ilişkiler ne kadar diyalojik ya da etik karakterli olursa olsun, sonuçta o örgütlerle bireyler arasındaki bir ilişkiden ibaret olduğu için, onların da *işlevsel* ilişkilerle *duygusal* ilişkiler olmak üzere iki ayrı ilişki türünü temsil ettikleri için, gerçekleşen şey bütünleşmesi imkansız bir temas olarak kalacaktır. İkinci olarak; eğer bütünleşme gerçekleştirilemiyorsa; örgütsel avantajlar ve bireysel dezavantajlar dünyasını olabildiğince birbirine yaklaştırma prensibine göre çalışan halkla ilişkilerin neden olduğu sosyolojik sorunsalın analizi hem onu hem de içinde bulunduğu bağlamı anlamanın iyi bir yöntemi olabilecektir.

Bir defa, simetrinin olmamasının açık sonucu, halkla ilişkiler uygulamalarını bir *müdahale* konumuna itmektedir. Müdahale kaçınılmaz bir iktidar ilişkisini gündeme getirmektedir. Fakat bu iktidar, gücünü Weber'ci yaklaşımda olduğu gibi zor'dan alan açık bir iktidar değil, her türlü modifikasyon yöntemini bünyesinde barındıran örtük bir iktidar biçimidir. Bu tarz iktidar biçimini uygulamak, elbette sadece halkla ilişkilere özgü değil, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, içinde bulunmuş olduğumuz ve burada yeni kapitalizm olarak değindiğimiz daha geniş toplumsal süreçlerin bağlamıyla bağlantılı bir durumdur. Bu da elbette ki modern toplumun zaman içinde daha etkin araçlarla yeni bütünleşme ve denetim araçları kullanma yeteneğinin bir devamı olarak yorumlanabilir. Sözgelimi Faucault'cu perspektiften baktığımızda nispeten daha erken dönemler için, "iktidarın her yerde olduğu" nosyonuyla karşılaşırız.

Burada iktidarın olabildiğince sofistike hale gelmiş gözetim (panoptikon) teknolojisi karşımıza çıkar. Bu açıdan bakıldığında "yeni kapitalizm" olarak nitelendirilen daha sonraki dönemin daha sofistike yöntem ve araçlar kullanarak kendisini konumlandırdığı söylenebilir. Bu zor'a dayalı olmayan bir iktidar biçimidir. Araçların yoğunlaşması, sistem veya bireyler dünyası arasındaki aşılmaz mesafeyi olabildiğince azaltmış, hegemonyayı, sömürü ilişkilerini, çatışmayı, iktidar stratejilerini, olabildiğince gömülü hale getirmiş ve sistemin yönetimini daha derin bağlarla sürdürürken denetimini de aynı bağlarla gerçekleştirir olmuştur. Sitemin arz ettikleriyle denetim araçları aynı çizgide aynı şeyler olarak birleşmiştir.

Gelgelelim bu bütünleşme araçları şu durumda pür manipültatif bir stratejiye göre çalışırlar. Evet, sistem dünyası tam bütünleşmeyi gerçekleştirmiştir. *En küçük fark* olarak geriye kalan sadece manipülasyondur. Onun varlığı da ancak teorik analizle fark edilebilmektedir. Kitleler denetimi/iktidarı artık göremez olmuşlardır. Çünkü o artık fark edemeyeceğimiz kadar yakınımızdadır. Kitleler sürece gönüllü olarak katılırlar; ki bu aslında iktidar stratejileri açısından bir rıza üretimi anlamına gelir. Rıza üretimi hem kitleleri denetime karşı kör eder, hem de bir iktidar biçimi olarak sistem dünyasına sınırsız olanaklar açar. Elbette bu bireyler dünyası açısından yanılsamaya dayalı bir süreçtir ve bunu sağlayan halkla ilişkiler benzeri mekanizmalar, iktidarın hizmet görünümlü aygıtları, dahası içinde bulunduğumuz sistemin transformatöleridirler. Onlar sistemle hedef kitleyi bağlarlar, ancak yeniden kodlayarak ve dönüştürerek bağlarlar. Bir tür bütünleşme yaratırlar. Bu kültürel içerikli bir hegemonya/iktidar biçimidir ve burada gücün dağılımı/yaygınlaşması prensibi işler. Tarafların (burada örgüt ve kamusu) asimetriye dayalı fiziki konumlanışında ise, dezavantaj, güçsüz konumda bulunan taraftan yana işler. Güç/iktidar da avantajlı taraf lehine birikir, toplanır. Bu ise açık/siyasal içerikli bir iktidar biçimidir. Bu iki iktidar biçiminden kültürel/mikro düzlemde seyreden iktidar, siyasal/açık iktidarı besler ancak onu olabildiğince gizler, gözden uzak tutar.

Yeni kapitalizm düzeninde örgütsel yapılar ile bireysel yaşam dünyası arasında görülen yüksek yakınlaşmaya rağmen, aksine, sürecin yeni ve daha güçlü denetim ve planlama yöntemlerine dayandığı görülür. Sennett, esnek çalışmanın yeni bir *iktidar* biçimi oluşturulduğuna dikkat çeker. Ona göre, "bireysel özgürlük vurgusunu öne çıkaran günümüz esnek emek piyasasında değişime açık olmak ve koşullara ayak uydurabilmek, aslında birey üzerindeki denetimi kuvvetlendirme etkisine sahiptir" (Sayat,2015:20). Bora, Gramsci'nin Americanism ve Fordism adlı eserinde "üretimin yeni mantığının yalnızca üretimi değil aynı zamanda "birey"i de planladığını" öne sürdüğünü hatırlatarak yeni kapitalizmin

ihtiyaç duyduğu yeni tip "çalışan" ile yeni tip "birey" arasında ilişkinin akılda tutulması gerektiğini" (Sayat,2015:11) belirtir. Yeni çalışma ve örgütlenme biçimi, sadece çalışma düzenini değil, toplumsal düzeni de planlamanın bir parçası haline getirir. Sıradan "birey", doğrudan "çalışan" olmasa da üretilen talepleriyle yeni çalışma düzeninin bir parçasıdır artık.

Deleuze, günümüz yeni kapitalizminin yeni hegemonik şeklinde, üretimin/denetimin artık fabrikaların içinde olup bitmediğini, fakat gündelik hayatın geneline yayılıp onu kuşatarak, toplumsal ilişkilerin içine sızdığını ifade eder. "Deleuze kapitalizmin ("Denetim Toplumları" ismini koyduğu) bu yeni biçiminde artık basitçe kullanıma hazır, bitmiş ürünler değil, bileşik hizmetler, yaşam biçimleri, markalar, imajlar, "olay"lar ve "deneyim"ler satmaya yöneldiğini anlatıyor bize. Öte yandan üretime koştuğu şey ise basitçe "işgücü" değil artık, "toplumsal faaliyetler"dir. Böylece topluma yayılmış yatay boyutlu bir kültürel iktidarın dikey boyutlu açık iktidar biçiminin yerine yeni kapitalizmin karakteristiğini oluşturduğunu bize bildirir (Sayat,2015). Bu düzlemde iktidar, gücünü kitleleri ve onların daha özgürce eylemlerini denetlemenin negatif enerjisinden değil, kitlelerin gönüllü katılımlarının pozitif enerjisinden alır.

Halkla ilişkiler sektörü de yeni kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun olarak ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç temelde üretimiin değil, daha genel bir alanın kontrolü anlamına gelen "bilginin" yani "toplumsal sürecin yönetimi" ya da "manipulasyonu" olarak adlandırılabilir. Çünkü halkla ilişkilerin temel görevi kurumun lehine olmak üzere, planlı bir faaliyet olarak kamuoyu ile arasındaki ilişkiyi kurmaktır (Sayat,2015). Halkla ilişkiler bu noktada önce özel hedeflerini önceleyerek kamuoyunu manipüle eder sonra da manipüle ettiği, dönüşüme uğrattığı kamusunun bilgisine başvurarak onu yeniden tanımaya girişir. Örgütsel rasyonel düzenin aksine irrasyonel kamuyu planlamak ve tanımak sonsuz bir çaba gerektirir. Bu sürekli yeniden yapılandırılmış bir etkileşimi ifade eder. Kamunun bu müdahaleci dönüşümünde halkla ilişkiler, gerçek ilişkiler yerine önceden kurgulanmış "sahte" ilişkileri koyarak kamusal alanı hem zayıflatır (Mengü,2012:227) hem de daha çok kendisine bağlar/bağımlı kılar. Tıpkı endüstriyel süreçte yabancılaşmış emeğe mahkum olan işçinin tüketiciliğe/bağımlılığa mahkum olması gibi. Bu noktada halkla ilişkiler bir çeşit endüstri/teknoloji olarak iş yapar ve muhatabı olduğu -belki hedefine koyduğu demek gerekirdi- toplumsal süreci sürekli rafine eder.

Her ne kadar rasyonel bir düzenin uzantısıysa da halkla ilişkiler, kamusuyla içsel bağlarla bağlantı kurduğu için, kültürel bir politika izlediğinden söz edilebilir. O aslında rasyonel ve kültürel alan arasındaki kadim modern ayrışmayı yeniden bağlamak için dizayn edilmiştir. Fakat kültür doğası gereği müdahaleye kapalıdır. Buna rağmen halkla ilişkiler

tarafından kültürel iktidar aracı/yöntemi olarak olarak uygulanan politika, doğrudan bireyler alanına nüfuz ederken, aslında özgün kültürün alanı olan mikro düzeydeki ilişkiler alanına müdahale etmiş olur ve onun gerçekliğinin yerini alır. Bu durum Baudrillard'ın "gerçeğin yerini alan simülakrlar" olarak nitelendirdiği etkiyi yaratır. Böylece gerçek ilişkilerin ve kültürün yerini yapay olanı ve hep yeniden üretileni alır. Fakat bu kültür görünümlü şey, gerçekte örgütsel sistem tarafından kendisine yönelik bir talep arayışı yönünde koşullandırılarak yapılandırılmış/ rasyonalize edilmiş davranış serileridir. Kültürel özerklik yerine kültürel bağımlılık üretimi, bireyleri başka hiçbir alternatif olmaksızın örgütsel sisteme mahkûm eder. Bu ise mutlak hegemonya ve iktidarın ulaştığı en ileri düzey başarıdır.

Halkla ilişkiler sadece basit bir örgütsel uzantı olarak düşünülmemelidir. O, yeni kapitalizmin doğasının gerektirdiği en stratejik yerde durmaktadır. O toplumsallığın denetiminden vs. öte, yeni bir toplumsallığın üretiminin kurucu aktörü olma noktasında konumlanmıştır. Reklamlar ürünleri pazarlarken, halkla ilişkiler örgütsel sistemleri pazarlamakta dolayısıyla örgütsel sisteme uyumlu bir toplum ve toplumsal sisteme uyumlu bir örgütsel sistem için koşullandırıcı bir alanda iş görür. Habermas'a göre, halkla ilişkiler uygulamalarıyla "kamusal alan, kamusallığını yitirerek yönlendirilen bir alan konumuna indirgenmiştir. Kamuoyu yaratma işlevi sürmekle birlikte, kamusal alan anlamını yitirmiştir" (Mengü,2012:52). Kamuoyu üretimi nedeniyle toplumun kamusal olarak kendi kendini üretebilirliğinin önüne geçilmiş ve halkla ilişkiler, örgütsel planlama mantığının gereği doğrultusunda, yapılandırılmış, örgütsel sistemle eklemlenmeye elverişli bir toplumsal uzam inşasında aracılık rolü üstlenmiştir. Yarı canlı hale gelmiş kamusal dünya sürekli planlamacıya dönük bir gereksinime açıktır artık. Planlamacı ise, her türden gereksinim için giderek daha çok ihtiyaç duyulan vazgeçilmez bir aktördür.

Böylece örgütler ve kamularıyla birlikte tüm sistem, tam gerçekleşmeyen bir bütünleşme arayışı içinde sürekli kendisini yeniden üretecektir.

KAYNAKÇA

Akalın, K. H. (2013). "Rasyonel Bürokrasinin Batıdaki Temelleri". Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 4, s. 37-56

Asna, A. (1997). Halkla İlişkiler -Public Relations. İstanbul: Sabah Kitapları

Avcı, N. (1999). Enformatik Cehalet. İstanbul: Kitabevi Yayınları

Aytaç, Ö., İlhan, S. (2008). "Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni: Belirsizlik, Sömürü ve Ahlâki Kriz". Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt 10, Sayı:1. s.182-210

Bıçakçı,İ. (2000). İletişim ve Halkla İlişkiler, Ankara: MediaCat Kitapları

Burkart, R. (2007). "On Jurgen Habermas and Public Relations". Public Relations Review 33 s. 249–254

Cahoone, L. (2001). Modernliğin Çıkmazı (A. Demirhan, E. Çatalbaş Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları

Çiğdem, A. (1997). Bir İmkân Olarak Modernite –Weber ve Habermas. İstanbul: İletişim Yayınları

Çüçen, K. (2005). "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi" Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ILKE) Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı s.25-34

Doğan, A. (2015). Mükemmel Halkla İlişkiler Kriterleri Bağlamında Türkiye'deki Halkla İlişkiler Uygulamaları: Fortune Dergisi Türkiye'nin En İyi 500 Şirketi Örneği (Yayımlanmamış DoktoraTezi). Atatürk Üniversitesi Soyal Bilimler Enstitüsü Temel İletişim Bilimleri Anabilim Dalı

Eren, L. G. (2017). "Mitlerin Kendini Yeniden Üretimi: Aydınlanma Felsefesinden Aydınlanma Projesine Başkent Üniversitesi" Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 1 s. 115-129

Foucault, M. (2000). Özne ve İktiar, (I. Ergüden, O. Akınhay Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Giddens, A. (1998). Modernliğin Sonuçları (E. Kuşdil Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Gorz, A. (2000). İktisadi Aklın Eleştirisi (I. Ergüden Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Gökulu, G. (2014). "Aydınlanma Felsefesinin Ceza Adalet Sistemine Etkileri ve Şiddetin Eleştirisi". Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Yıl: 2. Sayı: 5. s. 629-650

Gültekin, M. (2004). Tüketim Kültürünün Yeni Yüzü: Elazığ Örneği (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı

Harvey, D. (1996). Postmodernliğin Durumu (S. SavranÇev.). İstanbul: Metis Yayınları

Kalender, A. (2013). “Kavram Olarak Halkla İlişkiler, Dünyada ve Türkiye’de Halkla İlişkilerin Tarihsel Gelişimi”. Halkla İlişkiler (A. Z. Özgür Der.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını

Kalyon, Y. (2006). Halkla İlişkiler. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım

Kocabaş, F., Elden, M. ve Yurdakul N. (1997). Reklam ve Halkla İlişkilerde Hedef Kitle, İstanbul: İletişim Yayınları

Köroğlu, C. Z. ve Köroğlu, M. A. (2016). “Bilim Kavramının Gelişimi ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine”. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı 25. s.1-15

Loo, H. V. D. ve Reijen, W. V. (2003). Modernleşmenin Paradoksları (K. Canatan Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları

Mengü, S. Ç. (2012).Halkla İlişkiler -Bir Kültür Politikası. Konya: Eğitim Yayınevi,

Michael L. Kent, M. L. ve Taylor, M. (2002). “Toward a Dialogic Theory of Public Relations”. Public Relations Review 28 s. 21–37

Mollaer, F. (2005). “ModernitedenPostmoderniteye: Rasyonalite, Bilim, Kapitalizm” Düşünen Siyaset – Düşünce dergisi sayı:21. s.63-100

Mouzelis, N. P. (2003). Örgüt ve Bürokrasi (H. B. Akın Çev.). Konya: Çizgi Kitabevi

Özcan, K. (2011). “Kurumsal Söylemin Rasyonel Temelleri. Yeni Kurumsal Kuram Bağlamında Rasyonalite Tartışması”. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı:13. s.297- 326

Özoran, B. A. (2017). “Bir Halkla İlişkiler Ütopyası: Diyalojik Halkla İlişkiler”. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. 53: s. 1-30

Samir, A. (2017). Modernite, Demokrasi ve Din, (F. Başkaya, U. Günsür, G. Öztürk Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Sarı, M. A. ve Ağırman, F. (2008) ““Tarihte İlerleme” İdesi”nin Biçimsel ve Tarihsel Kaynağı: Augustinus’un ve Aydınlanma’nın Tarih Anlayışları” SBArD -Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi. Sayı 12. s. 131-148

Sayat, B. (2015). Halkla İlişkiler Örneği Üzerinden Yeni Kapitalizmde Çalışmanın Dönüşümü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel İncelemeler programı.

Sepetci, T. (2015). “Bir Kavram ve Meslek Olarak Halkla İlişkileri Eleştirel Ekonomi Politik Perspektiften Analiz Etmenin Gerekliliği”. E-journal of Intermedia, 2(1) s. 222 -234

Tekvar, S. O. (2017). “Habermas ve Bourdieu’nün Temel Kavramları Üzerinden Halkla İlişkileri Yeniden Düşünmek” Erciyes İletişim Dergisi “akademia”. Cilt 5.Sayı1. s. 82-94

Touraine, A. (1992). Modernliğin Eleştirisi (H. Tufan Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Ustakara, F. (2013). Hegemonya Müzakere İkilemi Bağlamında Halkla İlişkilere Yönelik Algı Araştırması (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı

Wagner, P. (2013). Deneyim ve Yorum Olarak Modernlik –Modernliğin Yeni Sosyolojisi (İ. Kaya Çev.). Ankara: Pegem Akademi

Weber, M. (1995). Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (Ö. Ozankaya Çev.). Ankara: İmge Kitabevi

Bölüm 56

XIX. ASIRDA OSMANLI ORDUSUNDA KULLANILAN TÜFEKLER VE MANNLİCHER'İN İCADI SONRASINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER

Engin KIRLI[1]

1 Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, engink2600@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5201-9577.

Giriş

1895 yılında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda yaşayan mühendis Ferdinand Mannlincer tarafından yeni bir tüfek geliştirildi. Avusturyalı bir mühendis olan Mannlicher, günümüzde Almanya sınırlarında yer alan Manz'da 1848 yılında dünyaya geldi ve 1904 senesinde Viyana'da vefat etti. Geliştirdiği yarı otomatik ve süngülü piyade tüfeği kendi ismi ile anıldı ve bu silah 1895 yılından itibaren Avusturya ordusunda, ardından diğer Avrupa ülkelerinde ve Japonya tarafından da kullanıldı (Büyük Larousse, C. XV: 1986: 7786). Mucidinin ismiyle anılan bu yeni tüfekle alakalı olarak Osmanlı devlet adamlarının hemen aynı yıl içerisinde yaptıkları değerlendirmeler ve bu yeni silaha yönelik olarak geliştirmeye çalıştıkları tedbirler; teknolojik yenilikleri takip ve askeri istihbarat faaliyetleri açısından son derece enteresan veriler sunmaktadır. Zira Osmanlı arşiv vesikaları, Mannlincer'in geliştirdiği bu yeni tüfeğin askeri güç dengelerinde meydana getirebileceği değişikliklere yönelik olarak Osmanlı idarecilerinin derhal gerekli tedbirleri almaya çalıştıklarını yansıtmaktadır (BOA, Y. PRK. MYD. 16/92, 12 08 1895).

19. asır sonlarındaki istihbarat faaliyetlerinde askeri ataşelerin fonksiyonu son derece önemliydi. Zira insanların, malların, fikirlerin dolaşım hızının geçmişe kıyasla çok daha fazla sürat kazandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında Dünya, herkesin herkese daha çok benzediği bir yer haline gelmeye başladı. Bu genel eğilime paralel şekilde Osmanlı idarecileri de Fransa ve Prusya ordularındaki genelkurmaylara benzer bir askeri yapılanma oluşturmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla; ülke içinde ordu komutanlıkları, yurt dışından ise askeri ataşeler vasıtasıyla sağlanacak bilgi akışı, Osmanlı Genelkurmayı'nın yakın ve uzak bölgelerdeki askeri gelişmeleri doğrudan kendi personeli ile takip etme ve değerlendirme isteğine işaret etmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti de 1860'lı yıllardan itibaren dış temsilciliklerde askeri ataşe görevlendirmeye başladı. Görev süreleri iki sene olarak öngörülmüş olan Osmanlı askeri ataşelerinin başlıca vazifeleri, bulundukları devletlerin "askeri işlerine, silah türlerindeki değişikliklere, askeri teşkilâtlarındaki reformlara, askeri birliklerin personel sayısındaki artış veya azalışlara, savaşla ilgili teşebbüslere ve askeri idare yollarına (lojistik) dair konulara ilişkin bilgi edinmek ve bu verileri Seraskerliğe bildirmekti. Ayrıca ataşelerin bulundukları ülkelerin ordu mevcudu, güncel askeri düzenlemeleri, askeri harekâtları ya da olağandışı askeri hareketlilikleri, ordularının envanterinde bulunan silahlar ile satın aldıkları veya alacakları ya da yeni geliştirecekleri silahları ve teçhizatları, askeri talimler ve Osmanlı temsilcisi olarak davet edilerek izledikleri askeri manevralar ve tatbikatlarla ilgili istihbaratlar hazırlamaları yanında, ilgili devletin iç ve dış siyasi gelişmeleri hakkında da bilgi toplamaları talep edilmekteydi (Yıldız, 2012: 240-253).

İşte hiç kuşkusuz bu askeri istihbarat mekanizmasının da katkısıyla Mannlincer'in geliştirdiği tüfeğin icadından hemen birkaç hafta sonra Osmanlı devlet adamları Avusturya-Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki askeri güç dengelerinin ne şekilde değişebileceğini öngörebilmek amacıyla bir çalışma başlattılar. Ancak Mannlincer'in geliştirdiği tüfek sonrasında Osmanlı devlet adamları tarafından yapılan değerlendirmelere değinmeden önce 19. asrın sonunda silah teknolojilerinde gelinen aşamayı daha iyi anlamak, oluşan yeni güç dengelerinde Osmanlı Devleti'nin konumu ve pozisyonunu daha iyi kavramak için genel olarak ateşli silahların 19. asırda kaydettiği gelişmelere ve Osmanlıların tüfek teknolojisindeki genel durumuna yakından bakmak yararlı olacaktır.

Ateşli Silahların Ortaya Çıkışı

Ateşli silahlar tarihi ile ilgili olarak barutun kimler tarafından icat edildiği ve ilk topun ya da tüfeğin kimler tarafından ne zaman nerede kullanıldığı sorusu henüz tam olarak cevaplandırılmış değildir. Avrupa-merkezci bilim adamları genellikle barutun icadını 1267'de Avrupalı bilim adamı Roger Bacon'a atfederler. Ancak havai fişeklerde kullanılan barutun onuncu asırdan önce Çin'de kullanılmaya başladığı bilinen bir husustur (Aydüz, 2004:265). Nitekim barutun Çin'de tarifi 850 yılına kadar gerilere kadar gider ve 1.044 tarihinde basılan bir kitapta da barut yapmak için güherçile, mangal kömürü ve sülfürün oranlarını veren bir eser bulunmaktadır. Yani Ragor Bacon, 1249'da barut tozu hakkında bilgi verdiği satırları kaleme aldığında asırlardır Çinliler barutu bilmekteydiler (Asimov, 2019: 89). Dolayısıyla barut yapımına ilişkin bilgi muhtemelen Çin'den özellikle aralarında misyoner rahiplerin bulunduğu birçok Avrupalı vasıtasıyla Batıya transfer edilmiş olabilir (Hobson, 2004: 192). Çinliler barut tozunu bambu borular ve roketler içinde patlatarak Moğollara karşı kullanıyorlardı. Ancak bu ateşli silahlar yeterince güçlü değildi ve Moğolları durduramaya yetmedi (Asimov, 2019: 89). Bununla birlikte ilk metal namlulu tüfeğin 13. yüzyılın ortalarında en geç 1275'e kadar ortaya çıktığı ve ilk topun 1288 yılında Çin'de keşfedildiğine yönelik ciddi iddialar bulunmaktadır. Bu iddialar önemlidir, çünkü Avrupa'da ilk top 1326'da Floransa'da 1327'de de İngiltere'de Walter de Millemete elyazmasındaki çizimlerde yer almaktadır. Avrupa'daki en eski top çizimlerinde resmedilen bu yeni silahta Çin tipi namlular olması son derece çarpıcıdır (Hobson, 2004: 192).

Ateşli silahları önce Avrupalıların mı yoksa İslam devletlerinin mi kullandığı dolayısıyla ateşli silahların kullanımında Müslümanların mı yoksa Hıristiyanların mı öncü olduğu konusu da tartışılmaktadır. Bu konuda da farklı görüşler mevcuttur. 13. yüzyılda Eyyubiler'de, ateş okları, mancınıkla atılan neftler, namlu gibi küçük borularla atılan güllelerden

oluşan silahlar kullandıkları ve ateş gemilerine sahip olduklarından söz edilmektedir (Çoruhlu, 1993: 1). Endülüslü Müslümanların da 13. yüzyılda ateşli silahlar kullandıklarına dair bir takım kayıtlar bulunmaktadır (Aydüz, 2011: 10). Memlûklar Dönemi'nde Hasan Er-Rammah (ö. 1295) güherçile, kömür ve kükürtten oluşan bir karışımdan yararlanarak itici kuvvetle işleyen roketleri geliştirmiştir (Sezcin, c. V, 2007: s.125). Midfa veya mikhale olarak da anılan top, el-Enik Fî el-Manacnik isimli kitapta tamamlayıcı aksamı ile birlikte resmedilmekte ve bu savaş vasıtasının Arap-İslam kültür çevresindeki gelişim basamağının izleri 13. yüzyılın ikinci basamağına kadar takip edilebilmektedir (Sezgin, c. V, 2007: 131). Hıristiyan Avrupalıların ateşli silah kullandıklarına ilişkin en erken kayıtlar 13. asrın ilk çeyreğine aittir (Aydüz, 2011: 10). Ancak Batılı pek çok tarihçiye göre ateşli silahlar Avrupa'da geliştirilmiştir.

Batılı tarihçilere göre ateşli silahlar Avrupa'da geliştirildi. Avrupalıların sağlam bir metal boru içinde barutun patlayıcı gücüyle herhangi bir mancınığın başarabileceğinden çok daha kuvvetli şekilde bir taş ya da metal topu fırlatan, mekanizmaları geliştirmeleri çok uzun sürmedi. Ancak söz konusu iddiaların aksine, bu boruları ya da topu (İtalyanca "boru" anlamındaki sözcükten) ilk olarak kimin yaptığı konusu henüz net değildir. Kimi araştırmacılar ilkel topların 1324'teki Metz şehrinin muhasarasında kullanıldığını iddia ediyorlar. İngiltere Kralı III. Edward, Fransa'yı ele geçirmek için Fransa'nın ortasında Crécy'de 26 Ağustos 1346'da savaştığında askeri birliklerinde top bulunuyordu (Asimov, 2019: 96).

Konuyu özetleyecek olursak barutun icadından sonra savaş malzemesi olarak istifade edilmesine ne zaman, nerede ve kimler tarafından başlanmış olduğu hususu ciddi bir tartışma konusudur. Avrupalı askeri tarihçiler barutun terkibinin ilk olarak 1249-1267 yılları arasında Roger Bacon tarafından yapıldığını ve ardından ateşli silahların yine Avrupalılar tarafından geliştirildiğini iddia etmektedir. Müslüman tarihçiler ise ateşli silahların çok daha erken dönemlerde Memlûklar ya da Endülüs Müslümanları tarafından icat edilip kullanıldığını ileri sürmektedirler (Aydüz, 2004: 265-267). Görüldüğü gibi ateşli silahların ilk kez kullanılması konusunda "top" öne çıkmaktadır. Fakat konumuz itibariyle dikkatlerimizi tüfeğe ve tüfek teknolojisine yönlendirmek gerekmektedir.

19. Asır Sonlarına Kadar Tüfek ve Tüfek Teknolojisinde Meydana Gelen Gelişmeler

Topa kıyasla daha hafif ve küçük bir silah olan tüfek, ahşap bir kundak üzerine yerleştirilmiş namlu ile namlu gerisinde nişangâh ve ateşleme tertibatı bulunan bir silah olup ilk örnekleri iki-üç kişi tarafından metrislerde kullanılmakta ve hayli hantal bir yapıya sahip bulunmaktaydı.

Tüfeklerin boyutları zamanla küçülmüş ve tek kişi tarafından kullanılır hale getirilmiştir. İlk tüfekler önden (ağızdan) doldurulmakta ve fitil vasıtasıyla ateşlenmekteydiler. Arkebüz denilen ilk fitilli tüfeklerin Avrupa'da ortaya çıkışı 1380'lerde olmakla birlikte, el silahı olarak etkili bir tarzda kullanılmaya başlaması on beşinci yüzyılın sonlarındadır. Fitilli tüfekler hava şartlarından çabuk etkilendiklerinden kullanılmaları hayli zordu. On beşinci yüzyılda Fransa'da çakmaklı tüfeklerin icadıyla birlikte fitilli tüfekler ortadan kalkmaya başlamıştır (Aydüz, 2011: 12).

Asimov, çakmaklı tüfeklerin ilk kez 1450 yılında İspanya'da icat edildiğini iddia eder. Bu silaha Felemenkçe "çengelli tüfek" sözcüğünden yararlanılarak çakmaklı tüfek adı verildiğini, bu ismi almasının nedeninin ise ilk çengelli tüfeklerin bir kere ateşlendikten sonra tekrar atış yapabilmesi için uzun bir hazırlık gerektirdiğinden bu süre zarfında tüfekçilerin kendilerini düşman askerlerin saldırısından korumak için "çengelli mızraklar" kullanılmasından kaynaklandığını ileri sürer (Asimov, 2019: 100). Nitekim tüfek, delici ve kesici silahlara nispetle daha ileri ve teknik bakımdan daha üstün olmakla birlikte, performansının istikrarsızlığı, hedefin ıskalanması riski, tekrar atışa hazır hale getirilmesinin uzun bir vakit alması gibi dezavantajları nedeniyle 19. asrın ortalarına kadar genellikle savaşların kaderinin tayininde belirleyici bir unsur değildi. Nitekim 19. asrın ortalarına kadar bu ateşli silahın yanı sıra kılıç, kama gibi delici kesici harp aletlerinin tüfekçiler tarafından yedekte bulundurulması kaçınılmazdı. Bu nedenle on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki harplerde tüfekler sınırlı düzeyde taktik avantaj sağlıyordu (Murphey, 2007:145).

Tarih boyunca kullanılan belli başlı tüfek modelleri ve teknolojileri; fitilli, çakmaklı ve modern dönemlerde de hâlâ kullanılmakta olan iğneli tüfeklerdir. 1750'lerden 1830'lara kadar uzanan dönem boyunca, neredeyse yüzyılla yakın bir süre, tüfek teknolojisinde herhangi bir köklü değişiklik yaşanmadı. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra tüfek ve tabanca imalatında meydana gelen çığır açıcı yeniliklerle silah teknolojisi yeni bir ivme kazandı (Gencer vd. , 2008: 240).

19. yüzyılın başında dünya genelinde standart piyade tüfeği ağızdan dolar, yivsiz (smootbore) süngülü misket tüfeğiydi. İki yüz metreden kısa menzili, düşük isabet oranı, bir dakikadan fazla zaman alan doldurma süresi dikkate alındığında, 19. asrın ilk çeyreğine kadar askeri birliklerin ateş gücü oldukça sınırlı kalmaktaydı. Bu dönemde kullanılan yuvarlak mermiler ise menzili ciddi ölçüde sınırlamakta, özellikle rüzgârlı havalarda kimi zaman bu mesafe 80 metreye kadar düşmekteydi. Bu nedenle komutanlar askerlerine düşman unsurları yakın mesafeye girinceye kadar ateş etmemelerini sıkı sıkıya tembih ediyorlardı ki ellerindeki silahların etkili olduğu menzil "düşman askerlerinin gözündeki beyazlığın görülebildiği" kadar yakın olan alanla sınırlıydı (Tetik, 2018: 46).

Ateşli silah teknolojisindeki önemli gelişmelerden bir diğeri de kapsülün icadıydı. Fitilli tüfeklerden çakmaklı tüfeklere geçişle bazı sorunlar ortadan kalkmıştı ama yağmurlu havalarda çakmaktaşı sorun çıkarmaya devam ediyordu. Bu sorunu aşmaya yönelik ilk ciddi girişim 1807'de İskoç rahip-kimyager Alexander Forsyth tarafından gerçekleştirildi. Forsyth, önce potasyum kloratın patentini aldı ve elde etiği kimyasal, ateşe gerek olmaksızın darbe ile alev alan bir özellik taşımaktaydı. Bu icat nemli havalarda darbe ile ateşlenen mermileri ve daha önemlisi tetik mekanizması iğne ile ateşlenen silahların yapımını mümkün hale getirdi. Darbeli-ateşlemeli bu sistem hava muhalefeti faktörünü ortadan kaldırdığı gibi silahların ateşlenememesi ihtimalini eskiye kıyasla çok ciddi oranlarda azalttığından, İngiltere 1839'da, Fransa ve Amerika ise 1840'larda askerlerinin tamamını bu sistemdeki silahlarla donattılar (Tetik, 2018: 46).

19. asır ortalarında yalnız Avrupa'ya değil bütün dünya için model-ordu haline gelen Prusya ise erken modern dönemde denenmiş ancak ilk neticeleri pek başarılı olmayan bir proje üzerinde çalışıyordu. 1836'da Alman Johann Nicolaus von Dreyse, kendi ismiyle anılacak olan iğneli tüfeği (neddle gun) icat etti ve altı sene sonra bu silah, Alman ordusunun standart teçhizatı haline getirildi. Bu tüfek dakikada 5-7 arasında mermi ateşleyebiliyordu. Tabanında ateşleme kapsülü olan mermi çekirdeğine sahip bir fişeğin doldurulması ve iğneye benzeyen piminin fişeğin tabanını delip kapsüle çarpması ile ateşlenen mekanizması, ancak kovanlı fişeklerin icadıyla demode hale gelecekti. Yüksek ateş gücüne ilave olarak kuyruktan dolar bu sistemin en büyük avantajlarından birisi de askerin yüzükoyun yatarken silahını doldurup ateşlemesine imkân sağlamasıydı. Bu savaş stratejilerinde ve taktiklerinde büyük değişikliklere yol açtı. Eskiye kıyasla üç kattan fazla ateş gücüne sahip Alman Dreyse iğneli tüfeğine Fransızlar Chassepot ile cevap verdiler. Üstelik bu tüfek kuyruktan dolması ve sürgülü mekanizması ile hız ve menzil açısından Alman iğneli tüfeğine göre çok daha ileri bir teknolojiye sahipti. Fransızların geliştirdiği Chassepot tüfeği, İngiliz ordusunun da ağızdan dolar silahlarına kuyruk takımları ilave ederek yeni sisteme dönüştürmeye sevk etti. Snider-Enfield adını alan bu yeni silah İngiltere silahlı kuvvetlerinin envanterine 1867'de girdi. 1870 Fransa-Prusya arasındaki Sedan Savaşı'ndan sonra bütün Avrupa ülkeleri bu silahlardan sipariş vererek silahlı kuvvetlerinin dönüşümünü gerçekleştirmeye çalıştı.

Kuyruktan dolar silahların kâğıt kovan kullandıkları bu dönemde ideal menzil ve isabet oranları sorunları henüz tam olarak çözülmemişti. Bunun için metalik pirinç kovanların icadını bekmemek gerecekti. Metalik pirinç kovanların 1867'de İngiltere Woolwich'de Albay Edward Boxer tarafından icat idilince iğneli tüfeğin menzili 300 metreden; Chassepot'ta

600, İngiliz Snider-Enfield'lerde 950 metre gibi yüksek menzillere erişti. ABD ordusunda görevli Albay Hiram Berdan merkezi ateşlemeli pirinç kovanını geliştirdi ve günümüzde de kullanılmakta olan fişeklerin prototipi ortaya çıktı. 1870'ler hafif ateşli silah teknolojisinde icatların sürdüğü on yıllık bir dönem oldu. Bu dönemin en önemli gelişmesi, aslında Amerikan İç Savaşı'nda süvari birliklerinde kullanılmış olan şarjör mekanizmasıydı. 1877 de İskoç saatçi James Lee kutu şarjörü, 1879-1880'de Fransa'da boru şarjörü geliştirildi. 1890'lardan itibaren Avrupa'daki bütün ordular tek atışlı silah sistemlerinden yoğun ve sürekli ateş gücü sağlayan şarjörlü sisteme geçmek zorunda kaldılar.

19. asırda tüfek teknolojisinde gerçekleştirilen temel yeniliklerden biri de ABD tarafından geliştirildiği için literatüre Amerikan silah imalat modeli olarak geçen ve ürün bileşenlerinin tamamının standart ölçü ve evsafta ve yoğun makine kullanımı ile imal edildiği inter changeable sistemiydi. Böylece tüfeklerin her bir aksamının ve parçasının standart şekilde üretilmesi ve bunun sonucunda bir silahtan alınan parçanın aynı markaya ait başka bir silaha da kolayca adapte olmasına imkân tanıması sayesinde silah teknolojilerinde önemli bir takım gelişmeler gerçekleşti. (Gencer vd. , 2008: 240). Aslında Amerikan silah teknolojisinin altyapısı Avrupa'dan sağlanmıştı. Bu bağlamda Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın silah kaynağı da Fransa'ydı (Ünver, 2013: 198-199). Üstelik silah aksamının karşılıklı olarak değiştirilmesi ilkesine dayalı anlayışın ürünü olan interchangable silah imalatı fikrini ortaya atan ilk isim Napolyon döneminde topçu subayı ve mühendisi olan Jean-Baptiste de Gribeauval (1715-1789)'dır.

Fransa ordusunda General olarak görev yapan Gribeauval, tüfek ustası Honoré Blanc'ı himayesine alarak Fransız Tophanesi'nde görevlendirdi. 1786'da Vincennes kentinde bir tüfekhane inşa ederek, Blanc'ın silah parçalarının aynı ölçü ve evsafta üretilebilmesi (uniformity) üzerine çalışmalar yapması için maddi destekte bulundu. Bu faaliyetleri yakından takip eden ABD'nin Fransa'daki elçisi Thomas Jefferson, Blanc'ın inter change able tüfek üretimi konusunda çalışmaları hakkında ülkesini bilgilendirmişti. 1789'da Gribeauval'un hayatını kaybetmesi üzerine hamisiz kalan Blanch'ı ABD'ye davet etmiş fakat olumsuz bir cevapla karşılaşmış üstelik dönemin Amerikan Savunma bakanı Henry Knox'tan da destek görmemişti. Bağımsızlık Savaşı sonrasında ABD'de Fransız askeri sanayisi örnek alınarak bir grup Fransız zabitin de Amerika'nın hizmetine girmesiyle inter change able tüfek üretimi gerçekleştirilmeye başladı Genel olarak teknolojide ve özel olarak silah imalatında Amerikalıların üstünlükleri dünya kamuoyu tarafından ise ilk kez 1851 Londra Sergisi esnasında fark edildi (Ünver, 2013: 198-202).

1851 Londra Sergisi esnasında Amerika'daki teknolojik yenilikleri fark eden İngilizler Amerikan teknolojisini tatbik etmek üzere hemen harekete geçtiler. Geçmiş yıllarda silah temininde kimi zaman zorluklarla da karşılaşan İngiliz Hükümeti askeri birliklerinin kullandığı silahları Birmingham ve Londra'da kümelenmiş özel sektör tarafından idare edilen şirketlerden temin etmekteydi. İmalat teknikleri kompakt olmayan bu işletmelerde tüfek parçaları devamlı surette bir atölyeden diğerine sevk ediliyordu. İncelemeler sonucunda askeri mahfillerin de tavsiyesi doğrultusunda İngiliz hükümeti, Amerikan Springfield ve Harpers Ferry fabrikalarını model alarak Enfield Fabrikası'nda Amerikan tarzı silah imalatına başladı (Ünver, 2013: 200-203).

19. asırda tüfek teknolojisindeki dikkat çekici son gelişme, mermilerin ve tüfek namlularının çapının küçültülmesidir. Böylece daha çok miktarda mühimmatın asker tarafından taşınması ve kullanılması sağlanmıştır. Çapın küçülmesi ile menzilin kısalması ihtimali söz konusu iken, dumansız barutun icadı ile bu olasılık da bertaraf edilmiştir. Üstelik dumansız barut ateşlendiğinde ardında duman tabakası bırakmadığından, tetiği çekene gizlilik imkânı da sağlamaktaydı. Aslında dumansız barut 1832'de kaza sonucu keşfedilen nitroselülozdan oluşuyordu. Nitrik, asitle ısıtıldığında eski baruta göre 3 misli enerji sağlamakta dahası ateşleme sonrasında namluda kara baruta kıyasla çok daha az atık bırakıyordu. Neme de dayanıklı olan ve bu nedenle daha uzun ömürlü olan bu yeni mermi türü, tüfeklerin isabet oranını ve menzilini arttırdığı gibi, daha küçük çaplı tüfeklerin üretimini de mümkün hale getirdi. Dumansız barut 19. asrın son çeyreğinde Avrupa ordularını envanterlerindeki silahları değiştirmeye mecbur etti (Tetik, 2018: 50-51). Böylece 19. asrın sonlarına kadar dönemde tüfek teknolojisinde meydana gelen gelişmelere değindikten sonra Osmanlıların bu alanda nasıl bir birikime sahip oldukları konusunu ele alabiliriz.

Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Tüfek

En eski ateşli silahları küçük çaplı top ve ağır bir tüfek olarak nitelendirmek mümkündür. Osmanlılar da aralarında top ve tüfeğin de olduğu ateşli silahları erken dönemlerden itibaren kullanmışlardı. Osmanlıların ateşli silahları ne zaman ve nerede kullanmaya başladıkları ve bu silahları Batı'dan mı yoksa Memlûk ve Endülüs gibi Müslüman ülkelerden mi aldıkları konusu da henüz net bir şekilde cevaplanabilmiş değildir (Aydüz, 2004:265-267). Uzunçarşılı, 1389 yılında gerçekleşen I. Kosova Savaşı'ndan itibaren topun Osmanlı ordusunda kullanılmaya başladığını ileri sürer (Uzunçarşılı, 1988: 35). Üstelik yalnız Osmanlılar değil Anadolu'daki beylikler de 15. asrın ilk yarısında top kullanılmaktaydı. Nitekim Karaman hükümdarı Karamanoğlu Mehmet Bey 1426 yılındaki

Antalya muhasarası esnasında kaleden atılan bir top güllesi sonucunda hayatını kaybetmişti. (İlgürel, 1995: 286-291).

Ateşli silahların Osmanlı ordularında yaygınlaşması on beşinci asrın başlarından itibarendir. Özellikle Balkan halklarına mensup tüccar ve ustalar vasıtasıyla ateşli silahları temin eden Osmanlılar kısa süre sonra bu silahları kendi imalathanelerinde hem üretmeye hem de geliştirmeye başlamışlardır (Aydüz, 2011: 10). Zira kuruluş dönemlerinden itibaren Osmanlılar ateşli silahlara büyük önem vermekteydiler. Bu duruma dönemin şahitleri açıkça işaret etmekteydi. "*Nasıl savaştıklarını bir görsen. Kılıçla, mızrakla, mancınıkla, okla falan değil (...) Tek bir atışla seni Jüpiterin gürlemesinden daha beter bir şekilde yerle bir eden bir araç icat etmişler ve tek bir elde yirmi, kırk hatta yüz kişiyi deviriyor*" (Kumrular, 2008: 291). Nitekim XV. ve XVI. yüzyılda top sanayisinin süratle geliştiği ülkelerin başında Osmanlı Devleti gelmekteydi. Üstelik on altıncı yüzyılın ortalarına kadar tüm Avrupa'da Osmanlıların Tophane'de yaptığı şekilde sadece top üretimine mahsus merkezlerin varlığından söz edilememekteydi (Aydüz, 2003: 27-28). Sadece İngiltere'de Londra Kulesi'nde (Tower of London) devlet tarafından işlettirilen birtakım atölyeler bulunmakta, İtalyan şehir devletleri ve Habsburglar ise top döküm işlerini özel işletmeler eliyle gerçekleştirmekteydiler (Keegan, 1995: 240). Dolayısıyla Hodgson tarafından da "barut imparatorluğu" olarak anılan Osmanlılar ateşli silahların üretimi ve kullanımı konusunda son derece hassastılar.

Tıpkı topun ilk kez kullanımında olduğu gibi, Osmanlıların tüfeği ilk kez ne zaman ve nerede kullandıklarına yönelik olarak, 1394, 1402, 1421, 1430, 1432, 1440, 1442 ve 1444 gibi farklı tarihler ileri sürülmektedir (Soyluer, 2018: 268). Ahşap kundak üzerine yerleştirilmiş namludan ve namludaki ateşleme tertibatıyla nişangâhtan meydana gelen ateşli bir el silahı olan Tüfek, Farsça tufeng kelimesinden gelmektedir ve Osmanlı kaynaklarında tüfenk, tüfeng, tüfek şeklinde geçmektedir. Kelime bu manasını XV. Yüzyılda kazanmıştır (Agoston, DİA: 459-460). Divan-ı Lûgati't-Türk'te rastlanan "*tüwek*" kelimesi "*küçük taşlarla kuş avlamaya yarayan tüf-tüf borusu*" anlamına gelir. Kelimenin kökeni konusunda bu ihtimali de gözden uzak tutmamak gerekir. Zira ilk ateşli silahlar kundak ve ateşleme tertibatından mahrum olup, taş veya demir mermiyi uzaktan fitille ateşleyerek atan, ağızdan dolma dövme demir namlulardır. Dolayısıyla kundaksız dövme demir namludan ibaret olup ağızdan doldurulan, taş veya demir gülle atan, fitilli mekanizmayla ateşlenen bu en eski silahları küçük çaplı top veya ağır tüfek diye nitelendirmek mümkündür. Bu tür silahlardan olan ve daha çok kalelerin metrislerinde kullanılan şakalozları ve XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlılar küçük top, Macarlar ise ağır tüfek (puska, pixis) şeklinde isimlendirmişlerdir. Macarca'da "kancalı

tüfek" manasına gelen "szakallas puska" adını namlunun altında bulunan ve silahın güçlü geri tepmesini önlemek maksadıyla duvara veya sipere sabitlemek amacıyla kullanılan kancadan almaktadır (Gabor, 2017: 157).

Tüfek Osmanlı ordularında önce yaya birliklerinde sonradan da atlı birliklerde kullanılmaya başlanmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren atlı birlikler kısa namlulu Karabina'ları Yeniçeriler ise daha uzun namlulu tüfekleri kullanmaya başlamışlardır. İranlılar ordularında Türk asıllı tüfekçi birlikleri kurmuşlar, Hıristiyan kaynakları 1565 Malta kuşatmasındaki Osmanlı tüfekçilerinden övgü ile bahsetmişlerdir (Eralp, 1993: 125).

Osmanlılar, tüfeklerin gerek imalatını, gerek tamir ve bakımlarını silahhâne, tüfenghane, tüfenk kârhanesi de denilen tüfekhanelerde yaparlardı. İmparatorluk genelindeki en önemli ve en gelişmiş tüfekhane İstanbul'da yer alan Tüfekhane-i Âmire'ydi. İstanbul'daki en eski ve en büyük tüfek imalathanesi olan Tüfekhane-i Âmire, Unkapanı dışında yer almaktaydı. İrili ufaklı 400 kadar dükkândan oluşan Unkapanı'ndaki bu tüfekhaneden başka İstanbul'da Odunkapısı'nın iç yanında ve Divanyolu'nda da devlete ait tüfek imalathaneleri mevcuttu. Nizam-ı Cedit ıslahatları kapsamında Levent Çiftliği'nde tesis edilen atölye ile 19. yüzyılda Dolmabahçe'de inşa edilen Tüfekhane, Osmanlıların İstanbul'da tüfek imal ettikleri diğer sanayi merkezleriydi. Ancak tüfek imalatı İstanbul ile sınırlı değildi. Şam, Mısır, Cezayir gibi Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki eyaletlerde, sefer güzergâhı üzerinde yer alan Anadolu ve Rumeli'deki önemli kalelerde, Kırım ve Kafkasya'daki çeşitli imalathanelerde de küçük çaplı silah atölyeleri bulunmaktaydı (Doğan, 2014: 90). Üstelik tüfek imalatı sadece devlete ait silah imalathanelerinde yapılmıyordu. Özel sektör tarafından işletilen imalathanelerde de tüfek üretilmekteydi. Osmanlı Devleti, özel işletmelerin tüfek üretimini engellemeye ya da hiç olmazsa kontrol altına almaya gayret etmiş ancak on altıncı yüzyıl sonlarında tüfek imalathanelerinin tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmasına engel olamamıştı. Hatta özel sektör tarafından imal edilen tüfekler kalite bakımından devlete ait tüfekhanelerde üretilenlerden daha nitelikli oldukları için tercih de edilmekteydi. Devlet ve özel sektöre ait imalathanelerde üretilen tüfeklerin kalitelerine yönelik tartışmalar 19. asrın ortalarına kadar sürüp gider. Zira özel silah imalathanelerini tümden ortadan kaldırmak devlet adamlarının da çok arzu ettiği bir şey değildi. Devlet adamları, özel imalathaneler kapandığı takdirde devlete ait işletmelerde Osmanlı ordusuna kifayet edecek miktarda veya kalitede tüfek imal edilemeyeceği kaygısını taşıyorlardı. Ayrıca özel şahıslara ait bu kârhaneler, tüfek sektöründe kalifiye iş gücünün yetişmesine de katkı sağlıyordu. Ancak devlet özel sektöre tamamen serbestiyet tanımaya güvenlik endişeleri nedeniyle sıcak bakmıyordu. Kavânîn-i Yeniçeriyân'da

mirî tüfek kârhânelerinde imal edilen tüfeklerin özel silah imalatçılarında üretilenlerden daha kalitesiz olduğundan şikâyet edilmekteydi (Soyluer, 2018: 271).

İlk dönemlerden itibaren Osmanlılar tüfek ihtiyaçlarını yalnız kendi imalatları ile karşılamamış, Avrupalı tüccarlardan satın alınanlar, savaş ganimeti veya hediye olarak armağan edilen tüfekleri de kullanmak suretiyle gereksinimlerini karşılamışlardır (Doğan, 2014: 90). Osmanlı ordusunda 16. asrın başlarından itibaren İspanya menşeli misket (musket), aynı yüzyılın sonlarından itibaren ise yine İspanya kökenli çakmaklı (patilla/miquelet) tüfekleri yaygın şekilde kullanıyorlardı. Bu uygulama nedeniyle Osmanlı askeri birliklerin envanterindeki tüfekler epey çeşitlilik gösterirdi. Osmanlı'da tüfekler imal edildikleri yere, tarza ve özelliğe göre de çeşitli isimlerle adlandırılmaktaydı: Cezayirî, Frengî, Rumî İstanbulî, Macarî, Alaman, Macarî Zenberekli, Kâr-ı Moton (Eralp, 1993: 125-129). Bununla birlikte Osmanlılar fitilli ve tetiksiz ateşleme mekanizmalı tüfekleri on beşinci yüzyıl sonlarında ve on altıncı yüzyıl boyunca geliştirerek kendilerine has bir tüfek türü de meydana getirmişlerdi (Soyluer, 2018: 268). Nitekim Japonya'da 1953 yılında Çin tarihi uzmanı Hironori tarafından kaleme alınan bir çalışmada 16. yüzyıl Osmanlı tüfeklerinin niteliğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Kore'ye hâkim olmak için Japon ordularıyla giriştikleri rekabette durumu bir türlü lehlerine çeviremeyen Çinli yetkililer, hasımlarının askeri gücünün kullandıkları tüfeklerden kaynaklandığını belirterek, bu duruma son vermek için o dönemde dünyada kullanılan tüm tüfekler üzerinde incelemelerde bulunmaya karar vererek, Japon tüfeğinden daha kaliteli bir tüfeğin var olup olmadığını araştırmışlardı. Bu çalışmaları içeren Shen qi pu yani Tanrının aleti adını taşıyan beş ciltlik eserde, var olan tüm tüfekleri inceledikten sonra Osmanlı tüfeğinin yüksek kalitesine vurguda bulunularak Japon tüfek teknolojisine karşı koyabilmek için bilhassa ateş gücü bakımından dünyanın en kuvvetli silahları arasında olduğunu belirttikleri bu tüfeğin başka bir alternatifi bulunmadığına temas ederek bu silahın elde edilmesini tavsiye ediyorlardı (Sawai, 2008: 341-344).

Öte yandan Raimondo Montecuccoli, Türk tüfeklerinin metallerinin kaliteli, menzillerinin ve tesir kuvvetlerinin Hıristiyan tüfeklerinden daha iyi olduğunu söylemekteydi. Teknoloji tarihçileri de bu iddiayı teyit etmekte ve Osmanlı tüfek namlularının Avrupa'dakilere kıyasla daha güçlü ve güvenilir olmasını, Osmanlı tüfek imalatçılarının tıpkı Şam kılıçlarında olduğu gibi spiral şekilde döndürdükleri yassı çelik levhalar kullanmalarına bağlamaktadırlar (Agoston, 2015: 158).

Tüfeğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi Avrupa'daki evrim sürecini aynen takip etmektedir. İlk önce ağır metris tüfekleri (Couleuvrine), fitilli tüfekler (Arquebuse-arkebuz), Zenberekli ve Fitilli

Musketler ile Çakmaklı Tüfekler (fusil) ve kapsüllü tüfekler şeklinde devam etmektedir. Bu listeye genelde sipahiler tarafından kullanılan geniş ağızlı kısa namlulu Karabinalar da ilave edilebilir (Eralp, 1993: 125-129). 1680'lerde Avusturya ile gerçekleşen savaşlarda Osmanlıların kullandığı tüfekler Avrupalı ülkelerin tüfekleri seviyesinde ve hatta Avusturyalıların kullandığı tüfeklerden ise daha uzun menzile sahipti (Grant, 2006: 218). On yedinci yüzyılda genel olarak ateşli silahlarda özel olarak ise Osmanlı top ve tüfek pratiği genel olarak Avrupa'da uygulanan sistemler ile çakışmaktaydı. Aşağı yukarı Otuz Yıl Savaşları zamanında, Avrupa tüfekleri 12 dirhem (38,5 gr) ağırlığındaki bir mermiyi 70-220 yardalık (47-201 metre) etkili menzil içerisinde atabiliyordu. Bu silahlarla kıyaslandığında Viyana kuşatmasında Osmanlı tüfeklerinin menzili Avrupa tüfeklerinin menzilinden % 20 oranında daha uzun mesafelere kadar etkili şekilde atış yapıyor ve 300 metre mesafeye kadar ulaşabiliyordu (Murphey, 2007:134).

Osmanlı Devleti'nde fitilli ateşleme sistemli yiv-setsiz namlulu silahlar, Osmanlı askeri birliklerinde 18. asrın ortalarına kadar kullanılmıştır. 16. yüzyılın sonlarında, fitilli tüfeklere çakmaklı kaval tüfekler ilave oldu ve çakmaklı tüfekler 17. ve 18. yüzyılda giderek yaygınlaşarak fitilli tüfeklerin varlığına son verdi. Tüfek imalatının merkezi olan Tüfekhane-i Âmire'nin binaları, 18. yüzyılda Balat'ın Haliç'e kıyı olan kesiminde yer almaktaydı (Tetik-Soyluer, 2017: 148).

18. yüzyılda İslam dünyasının çok ilerisinde olan Osmanlılar, savaş sanatlarında Avrupa'nın gerisinde kalmaya başladı. Osmanlı savaş sanayinin ürünleri ile Avrupanın ürünleri arasında 18. yüzyılda artan şekilde bir açığın oluştuğu doğrudur. Ancak 18. asrın sonlarında başlatılan ve 19. yüzyılda sürdürülen askeri sanayi kuruluşlarında gerçekleştirilen modernizasyon hareketlerinin katkısıyla Osmanlılar yabancı teknolojiyi ithal edip silah üreterek çağdaş gelişmelerin dışında kalmadıklarını bir kez daha gösterdiler. Böylece 19. asrın başlarında Osmanlı savaş teknolojisi rakipleriyle, özellikle de Rusya'yla baş edebilecek bir konuma yükseldi (Grant, 2006: 198). Kullanılan silahlar ve bunların teknolojileri, ayrıca gerek modern harp sanayi üretimi açısından Avrupalılar ve komşuları olan devletlerle Osmanlılar mukayese edildiğinde 19. yüzyıla kadar olan süreçte bir gerilemeden veya kopuştan bahsetmek oldukça zordur.

19. Yüzyılda Osmanlılarda Tüfek İmalatı

19. asrın özellikle ikinci çeyreğinden sonra Osmanlıların sanayileşme konusunda zaaf içinde oldukları ve Avrupa'yı yeterince takip edemedikleri kanaati yaygınlık kazanmıştır. Nitekim yakın zamanlara kadar, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine devredilen savunma sanayisine ilişkin değerlendirmelerde de şu tür yorumlara sıklıkla rastlanmaktaydı.

"*Osmanlı Devleti'nin gelişme dönemlerinde önemli bir yere sahip bulunan savunma sanayiî, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaşanılan teknolojik gelişmelerin gerisinde kalması nedeniyle I. Dünya Savaşı öncesinde ve içinde etkinliğini tamamen yitirmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına maalesef bu alanda bir alt yapı aktarılamamıştır*" (Alnıak: 1997: vi). Aslında 1826-1918 dönemi boyunca Osmanlı ordusunun teşkilat, silah ve mühimmat bakımından Avrupalı rakiplerini "epey geriden takip ettiği" şeklindeki yaygın kanaatin aksine, Osmanlı siyasi ve askeri idarecileri savaş organizasyonundaki çağdaş gelişmeleri yakından takip etmekteydiler. Her ne kadar yetişmiş personel temini ve yerli askeri doktrin geliştirmede bir takım zaaflar mevcut ise de teçhizat ve teşkilât başta olmak üzere Osmanlı ordusunun gelişmiş Avrupa ülkeleri ile aynı adımları üstelik eşzamanlı olarak atmış oldukları görülmektedir (Yıldız, 2012: 244).

Belirli alanlarda bazı eksiklikler gözlenmekle birlikte, çağdaş askeri teknolojinin kullanımı konusunda Osmanlıların takip ettiği siyasetin arzu edilen seviyede gerçekleşmiş olduğunu da belirtmek gerekir. Zira 19. asırda Osmanlı silah sanayisinin vaziyeti, Avrupalı çağdaşlarından çok da geri değildi. Çağın ürünü olan savaş teçhizatı piyasaya çıkar çıkmaz Osmanlılar tarafından ithal edilmekte ve ayrıca bunların yurt içinde imal edilmesi için de gayret gösterilmekteydi. Ülke güvenliğinin yalnız asker sayısının fazlalılığı ile sağlanamayacağını bilen başta Sultan Abdülaziz olmak üzere 19. asırdaki diğer Osmanlı padişahları da kalabalık askeri birliklerin gelişmiş silah ve gereçlerle de donatılması gerektiğinin farkındaydılar. Bu nedenle 19. asırdaki kronik tüm malî ve ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ya da şirketlere borçlanma pahasına da olsa yeni askeri silah ve araç-gereçlerin Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, yerli imkânlarla üretilebilecek olanların ise askeri fabrikalarda imal edilmesine çalışılmaktaydı. Yine bu asırda Osmanlılar, hammadde niteliğindeki madenlerin işletilmesine ve ekonomik boyutlar taşımakla birlikte özellikle askerî maksatlar için demiryolları yapımına da önem vermişlerdi (Ünal, 2016; 91-92).

On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu asrın neredeyse tamamında Osmanlı Devlet adamlarının tüfek imalatında gerçekleştirmeye çalıştığı temel husus, dışa bağımlı olmaksızın ordunun ihtiyaç duyduğu silahı devlete ait sanayi kuruluşlarında üretebilmekti. Ancak ucuz, kaliteli ve yeterli hammadde temininde yaşanan sorunlar, hammadde ve malzemelerin üretim sürecinde verimli şekilde kullanılamamasından dolayı imalat maliyetlerinin gereksiz yere yükselmesi gibi nedenlerden ötürü, yerli tüfekler ithal edilen muadillerine kıyasla çok daha pahalıya mal oluyor ve yerli üretimle ihtiyaç duyulan miktarda silah imal edilemiyordu. Üstelik yerli tüfekler kalite açısından da ithal tüfeğin gerisindeydi. Osmanlı idarecileri, gün gelir belki düzelir umuduyla aslında silah konusunda

Avrupa'ya bağımlı olmak istemediklerinden dolayı yerli tüfek sanayisini tesis etmeye ve korumaya özen göstermişlerdi (Tetik-Soyluer, 2018: 271).

Osmanlı Devleti, 18. asrın ikinci yarısından itibaren askeri ıslahat için Avrupa'dan askeri uzmanlar getirtmeye başlamıştı. 19. asırda Osmanlı devlet adamları ve Müslüman halk devletin çeşitli müesseselerinde yapılacak ıslahatlar hakkında aynı fikirde olmamalarına rağmen, yeni bir askeri teşkilat ve modern bir ordunun kurulması konusunda mutabıktılar. 18. asrın sonlarından itibaren yurt dışından gelen uzmanlar ağırlıklı olarak Fransa'dan getirilirken önce Navarin hadisesi ve ilerleyen yıllarda Fransa'nın Osmanlı eyaleti olan Cezayir'i işgali sonrasında II. Mahmut reform programında Prusyalı uzmanları kullanmaya başladı (Karal, 1995, C. VIII: 352).

Yeniçeri teşkilatı kaldırıldıktan sonra merkezi otoriteyi güçlendirme hamlelerinin ateşli silahların ve mühimmatın hem üretimine hem de kullanımına yönelik yansımaları oldu. Foucualt'nun sıkça dikkatleri çektiği üzere modern devletlerin çok önemsediği şiddet araçlarını ve güç kullanma hakkını tekeline alma politikalarını bir yansıması olarak Osmanlı Devleti'nde de ateşli silahların üretimi ve kullanımı konusunda eskiden beri var olan hassasiyetler de yeni bir boyut kazandı. II. Mahmut ülkesinde, kendisi dışında hiçbir gücün silah üreticisi ya da ithalatçısı olmasına sıcak bakmıyordu. Nitekim 1830'lu yılların başında, gerek payitahtta ve gerek taşrada bulunan bütün askeri birliklerin teçhizatının merkezden gönderileceğine dair bir kanun çıkardığı gibi, başta Rumeli olmak üzere tüfek imalatı ile ün kazanmış Ohri, Prizren, Üsküp, Kalkandelen gibi kazalardaki tüfek ustalarının acilen İstanbul'a gönderilmelerine yönelik olarak mahalli idarecilere talimatlar gönderdi. Yunan isyanı sonrası özellikle Navarin Baskını'nın ardından Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ülkelerle gerilen ilişkileri ve Yunan isyanına destek veren İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik silah ambargoları, Osmanlı idarecilerini yeni çözüm yoları geliştirmeye ve tüfek imalatı konusunda ekstra tedbirler geliştirmeye mecbur etti. Yunan isyanıyla ve ardından buna ek olarak Rusya ile harbe tutuşan Osmanlı Devleti, bu gelişmeler nedeniyle askeri birliklerindeki personel sayısında artışa gitmek zorunda kaldı. Artan askerinin acil olarak ihtiyaç duyduğu silahı kısa sürede karşılamakta sıkıntı çeken Osmanlılar, İngiltere ve Fransa'nın uyguladığı ambargo nedeniyle kısa vadede acil ihtiyaç duyduğu bir miktar tüfeği Avusturya ve Belçika'dan satın aldı.

Osmanlı Devleti daha önceki dönemlerde de silah ve askeri malzeme ithal etmekteydi. II. Mahmut Dönemi'nde ise merkezi idareyi kuvvetlendirme anlayışı doğrultusunda ülke genelindeki bütün askeri birliklerin silah dâhil tüm gereksinimlerinin merkezden gönderilerek temin edilmesi hedeflenmekteydi. Nitekim Vidin kalesine ve ambarlarına

tüfek gönderilmesi (BOA, C. AS. 6831), Silistre valisinin talebi doğrultusunda zabitlerin kılıçlarının, askerlerin tüfek ve palaskalarının sevk edilmesi (BOA, HAT. 312/18461), Konya'daki redif taburlarının tüfeklerinin Mühimmat-ı Harbiye'den karşılanması (BOA, HAT. 333/19132-C), Bağdat'ta yeni olarak oluşturulan Mansure Alayları için gerekli olan tüfeklerin Tüfekhane'de yapılanlardan gönderilmesi (BOA, HAT. 1306/50956) doğrultusundaki talimatlar, askeri birliklerin silah ve mühimmat ihtiyacının merkezden karşılanmaya çalışıldığını göstermekteydi. Yeni bir Ordu kurulması ve ardından Redif Teşkilatı'nın oluşturulması ile birlikte asker sayısının süratle artması, silah ve barut gibi stratejik unsurların devlet kontrolünde olması gerektiğini düşünen merkeziyetçi devlet anlayışına rağmen, şartların dayatması nedeniyle özel sektörün varlığına göz yummak ve Avrupa'dan da silah ve askeri malzeme ithal etmek zorunda kalınmaktaydı. Nitekim 29 Mart 1835'te Redif askerleri için İngiltere'den 36.000 adet tüfeğin ithali (celbi) için 403.900 küsur kuruşun ipek vergisi fazlasından her ay ödenmesi (BOA, HAT. 1254/48527). 7 Mart 1837'de İzmit, Kütahya ve Bolu'daki alayların eksik olan tüfek ve levazımatının yerli silahlarla karşılanamayacağı belirtilerek ithal edilmesi gerektiği bildirilmesi gibi örnekler (BOA, HAT. 321/18832-A) zorunlu olarak silah ithalatının sürdüğünü göstermekteydi. Nitekim Redif askerleri için 1838 yılı başlarında Limoni Bezirgân'dan beher adedi yüz yedi kuruştan 25.000 adet tüfek alınmasına karar verildi ((BOA, HAT. 1306/50970). Kimi zaman tüfek ithalatı özellikle merkeze uzak bölgelerdeki yöneticiler vasıtasıyla da gerçekleşebilmekteydi. Nitekim Bosna'daki Redif askerlerinin teçhizatlarının karşılanması yönündeki talebe, bir tabur asker için gerekli olan kılıç ve feslerin İstanbul'dan gönderilmesi, tüfek ve tüfek takımlarının ise kolaylıkla (suhuletle) temini maksadıyla Avusturya'dan satın alınması ve askeri kıyafetlerin ise Bosna bölgesindeki yerli imalatçılarca hazırlanması talimatı verilmişti (BOA, HAT. 331/19114). Daha sonraki dönemlerde, 1840'lı ve 1850'li yıllarda ve Özellikle Kırım Harbi'nin yaşandığı günlerde Osmanlılar tüfek ithal etmeyi sürdürmüşlerdi. Nitekim 15 Temmuz 1853'te Paris'ten kapsüllü tüfek ve on milyon adet kapsül alınması için girişimde bulunulmaktaydı. (BOA, A.AMD. 46/90). Yine 22 Aralık 1854 tarihin de Paris'ten on yedi sandık tüfek ithal edilmişti (BOA, HR. MKT 92/86). Fakat bu dönemde ithal edilen tüfeklerin şeşhaneli olmasına özellikle dikkat edilmekteydi. Örneğin 9 Şubat 1855 tarihli bir vesikada Paris'ten getirtilecek olan tüfeklerin mutlaka şeşhaneli (yivli) tüfek olması gerektiği bildirilmekteydi (BOA, A.MKT.NZD 137/7).

Ancak Osmanlı devlet adamları uzun vadede her geçen gün artan tüfek ihtiyacını yerli üretim ile karşılamak hususunda ekstra önlemler geliştirmekten de geri kalmadı. İstanbul'daki Tüfekhane'yi seri imalat

yapar hale getirmek için Avrupa'dan aralarında buhar makinelerinin de olduğu pek çok yeni makine, tezgâh, alet ve edevatın alımı gerçekleştirildi (BOA, HAT. 950/40829-O). Fakat tüfekhane için yeni bir mekân aranmaktaydı ve tercih edilen bölge Dolmabahçe mıntıkası oldu. Zira Unkapanı'ndaki Tüfekhane, III. Selim'in Levent Çiftliği'nde İspanyol mühendise kurdurduğu ancak kurulduktan kısa süre sonra terk edilen modern silah atölyesi, Selimiye kışlası dâhilinde yer alan küçük tüfekhane ve Tophane-î Âmire içinde yer alan birkaç tezgâh, yeni ordunun ihtiyacını karşılayacak seri imalat yapabilecek tesisler değildi. Çünkü bu imalathanelerin fiziki altyapıları, Avrupa'dan getirilmesi düşünülen buhar makineleri ve tezgâhların kurulumu için yetersizdi. Bu nedenle daha geniş alana sahip yeni bir tüfekhanenin inşası gerekmekteydi. İstanbul'da ikamet eden İngiliz tüccar Black'la, yeni inşa edilecek tüfekhane için Avrupa'dan makine ve tezgâh ithal etmek ayrıca bu mekanizmaları kullanacak teknisyenleri de yurt dışından getirmek konusunda anlaşma yapıldı. Çeşitli alternatifler değerlendirildikten sonra nihayet 1832 yılında Dolmabahçe'de bugün Beşiktaş kulübünün İnönü Stadının bulunduğu Karabali Çayırı'nda yeni Tüfekhane'nin inşasına karar verildi. 1830'lu yıllarda yeni ordunun donatılması ve Tüfekhane'nin kapasitesinin arttırılması faaliyetlerinde İngiltere'den ithal edilen makineler öne çıkmaktaydı. Dolmabahçe'deki Tüfekhane-î Amire'de görevli Kerf ve Voltır adındaki iki İngiliz mühendisin hazırladığı proje doğrultusunda buhar makinesinin bulunduğu Vapurhane binasında 1834 senesinin Ekim ayında hâlâ tadilat çalışmaları yürütülmekteydi (BOA, C. SM. 3/142). Makinelerinin siparişi 1830 yılında verilmesine rağmen; yeni Tüfekhane binasının inşaatının tamamlanması, makinelerinin çalışır hale getirilmesi gibi çalışmalar ancak 1838 yılında tamamlanarak üretime başlandı (Tetik-Soyluer, 2017: 149-151). Nitekim24 Şubat 1838'de sayıları her geçen gün artan Redif askerleri için Tüfekhane'de yapılmasına karar verilen tüfekler için Darphane'den 700.000 vukiyye bakırın gönderilmesi talep ediliyordu (BOA, HAT. 1259/48663).

II. Mahmut'un saltanatının sonlarında Tüfekhane-i Âmire'de bir piyade tüfeği 91 kuruşa, bir çift süvari piştovu ise 95 kuruşa imal ediliyordu. Yine 1838 yılına ait verilere göre Tüfekhane'nin yıllık üretim miktarı 10.000 piyade tüfeği, 3.000 çift süvari piştovu ve 3.000 karabinadan ibaretti. Elbette bu miktardaki bir imalat ile Osmanlı ordusunun gereksinimlerini karşılamak mümkün değildi. Bu nedenle Tüfekhane'nin üretim miktarını arttırmaya yönelik çalışmalara sonraki dönemlerde de devam edildi.Tüfekhane'de ateşli silahların yanında ayrıca süngü, mızrak, balta, kazma-kürek de imal edilmekteydi (Tetik-Soyluer, 2017: 153). 13 Şubat 1839'da Piyade topçu askerine 5.400 adet tüfek verilmesi, Tüfekhane-i Âmire'de imal olunmakta olan 1.100 adet tüfeğin 1.000

adede indirilerek böylece her ay yüz adet filinta ve piştov ve sair edevatın imalatının gerçekleştirilmesine karar verildi (BOA, HAT. 587/28888). 1830'lı yıllarda gerçekleştirilen yenileme çalışmalarına rağmen 15 Mart 1840 tarihinde yapılan bir değerlendirmede, Tüfekhane'de imal edilen ürünlerin numunelerle mutabık olmadığı vurgulanarak, Avrupa'dan birkaç parça yeni makine ve aletlerin getirilmesine ihtiyaç olduğu bildiriliyordu (BOA, HAT. 1424/58260).

Dolmabahçe'deki Tüfekhane-i Âmire'de imal edilen yivsiz (kaval) Osmanlı tüfekleri bir türlü Fransa, Belçika, İngiltere ve Avusturya'dan getirilen modellerin kalitesine ulaşamıyordu. Tüfekhane'deki imalât 1840 senesinin sonlarına yaklaşıldığı dönemde bile hâlâ beklentilerin altında kalmaktaydı (Ünver, 2013: 205-206). Kaliteli ham demir kaynağı yokluğundan kaynaklanan bu sorun yaklaşık on sene boyunca aşılamamış, ancak söz konusu dönemde yivli tüfeklerin icadı sonrasında Tüfekhane-i Âmire'nin yivli tüfek imal edebilir ve çakmaklı tüfekleri kapsüllü tüfeklere dönüştürebilir bir üretim merkezi haline getirilmesi gerekmekteydi. Nihayet 1847'de Belçika'dan kapsüllü ve yivli tüfek imali için gerekli yeni makine, tezgâh ve diğer edevatın satın alınmasına karar verildi ve bunların konulacağı yeni binaların inşaatına başlandı.

Dolmabahçe Sarayı'na daha da yakın bir alana inşa edilen bu binalara 1850'li yılların ortasına kadar Belçika'dan satın alınan makinelerin yerleştirilmesi çalışmalarına devam edildi. Tam da imalatın rayına oturacağının zannedildiği dönemde, artık Dolmabahçe Sarayı'nın müştemilatı kadar geniş bir alana yayılmış olan Tüfekhane-i Âmire'nin büyük bir kısmının Istabl-ı Âmire'ye (saray ahırı) terk edilmesi gündeme geldi. Ancak Kırım Harbi (1853-1856) bu projenin ertelenmesine yol açtı (Tetik-Soyluer, 2017: 153-154). Ancak savaştan hemen sonra Tüfekhane'deki makineler Zeytinburnu Demir Fabrikası'na nakledilerek tüfek imalatına bu tesiste devam edildi. Nitekim 30 Mart 1856 tarihli bir vesikada, Dolmabahçe'deki Tüfekhane-i Âmire makinelerinin Zeytinburnu Fabrikası'na naklinin gerçekleştirilmiş olmasından dolayı kundakçı, çakmakçı ve dökmeci ameleleri ile eğehane ve barut depolamak üzere yeni binaların inşa edilmesinin gerektiği bildiriliyordu (BOA, İ. DH. 342/22540).

Zeytinburnu'nda üretim faaliyetlerini sürdüren bu yeni Tüfekhane'ye 1850'lerin sonuna kadar Belçika ve İngiltere'den kapsüllü ve kaval yivli tüfek imal eden makinelerin getirilmesine devam edildi. 1861 yılında Tüfekhane'de Delvigne usulü ve İngiltere'de geliştirilmiş 1853 model ağızdan dolar yivli Enfield tipi tüfeklerden ayda 500 adet imal edilmekte ayrıca, yine bu süre zarfında 3.000 adet kapsüllü kaval tüfeği yivliye dönüştürülmekteydi. 1860'ların ortalarına doğru Prusya, İtalya, İsveç, Belçika, İngiltere ve Fransa gibi silah teknolojisi üretiminde önde gelen

ülkeler de yivli tüfeklerin ağızdan doldurulmasının yol açtığı zorlukları aşacak çözüm yolları üzerinde çalışmaktaydılar. Nihayet yeni bir teknikle cephaneyi mermi yatağına kuyruktan sürüp iğneli mekanizma ile ateşleyen sistem geliştirildi. Bu sayede Enfield ve Chassepot model ağızdan dolar yivli tüfekler kuyruktan dolar iğneli tüfeklere dönüştürülerek hem dakikadaki atış sayıları, hem isabet oranları hem de menzilleri daha uzun silahlar haline getirildiler. Osmanlı devleti de bu gelişmelerle eş zamanlı olarak, envanterindeki tüfekleri iğneliye dönüştürmek için 1867 yılında Belçika ve İngiltere'den Snider sistemi iğneli kuyruk takımlarının yanı sıra yivli kaval tüfekleri iğneliye dönüştürecek tezgâhları satın aldı.

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Tüfek İthalatı ve Tüfek İmalatı

Osmanlı Devleti'nin 1860 sonrasında takip ettiği silahlanma politikaları üzerine yapılan değerlendirmelerin genelinde, bu yıllarda uygulanan yanlış yaklaşımlar nedeniyle imparatorluğun dışa bağımlı hale geldiği yönünde tespitlerde bulunulmaktadır. Nitekim bazı yorumcular, Sultan Abdülaziz'in askeri teknik ve teknolojiye olan ilgi ve hayranlığının, binlerce yeni silah ve teçhizatın Avrupa'dan ithaline veya Osmanlı sanayi kuruluşlarında yüksek meblağlarla üretilmesine ve tüm bunların da Osmanlı maliyesine yıkıcı bir yük getirmesine neden olduğunu belirtirler (Uyar-Erickson, 2014:358 ; Kazgan, 2006: 171). Ancak aslında bu dönemde Osmanlıların takip ettiği silahlanma politikası Avrupa ülkelerinde izlenen politikalarla birebir benzerlik sergilemektedir. Çünkü bu süreçte ABD'de başlayan makineyle üretime dayalı interchangeable silah yöntemi Avrupa ülkeleri tarafından da taklit edilmekteydi. 1860'larda çelik namlulu kuyruktan dolar tüfek imalatı demir namluya sahip ağızdan dolar tüfek üretiminin yerini almıştı. Bu nedenle pek çok devlet ağızdan dolar tüfekleri kuyruktan dolar tüfeklere dönüştürmeye başlamıştı. Dönemin süper gücü İngiltere'de ordu envanterindeki ağızdan dolar eski Enfield Tüfeklerini Amerikalı Snider tarafından geliştirilen kuyruktan dolar Snider sistemine dönüştürmüştü. Avrupa'daki diğer ülkeler de askeri tasarruf ilkeleri doğrultusunda cephaneliklerinde bulunan eski tüfekleri elden çıkarmak yerine ağıdan dolar tüfeklere kuyruk aksamı ekleyerek silah sistemlerini dönüştürmeyi tercih ediyorlardı. Ayrıca bu dönemde gülle tarzı madeni fişekler terk edilerek konik mermi kullanımına geçilmişti. Osmanlı Devleti de dönemindeki uygulamalara paralel şekilde yerli imalatı modernize etmeye ve gelişen teknolojileri imalat faaliyetlerine adapte etmeye çalışıyordu. Nitekim dönemin devlet adamlarının, dışa bağımlı hale gelmeden, silah ihtiyacının yerli imalatla karşılanması ve teknoloji transferi konuları üzerinde hassasiyetle durmaktaydılar (Ünver, 2013: 196-197).

Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan kısa süre sonra askeri fabrikaları ziyaret etmişti. (Ahmed Lütfi, C. X 1989: 137). Sultan Abdülaziz döneminden itibaren tüfekhane olarak hizmet veren en önemli tesisler Tophane ve Zeytinburnu Demir Fabrikası kompleksiydi. Sultan Abdülaziz devrinde tüfeğin yoğun olarak imal edildiği mekân, bu yıllarda satın alınan makinelerle üretim kapasitesi iki katına çıkarılan Zeytinburnu Demir Fabrikasıydı. Bu dönemde tüfekhanelerde yalnız imalat faaliyetleri yürütülmemekte aynı zamanda eski tüfekler modernize edilmekteydi (Ünal, 2016: 99). Askeri tesislerdeki gelişmeleri yakından takip etmek isteyen Abdülaziz ilerleyen yıllarda söz konusu ziyaretlerini sürdürmüştü. Nitekim Sultan Abdülaziz 10 Şubat 1865'te Tophaneye giderek İngiltere, Fransa ve Belçika fabrikalarında yaptırılan şeşhanelerle, Tophane'de imal edilen küçük çaplı şeşhanelerin numunelerini muayene etmişti. Ayrıca Tüfekhane'de 50.000 küçük çaplı şeşhane tüfeği imalatı için İngiltere'den getirtilecek makinelerin konulacağı yerlerin resimlerini ve planlarını da incelemişti (Ünal, 2014: 96).

Abdülmecit devrinde orduda şişhaneli tüfeklerin sayısı son derece sınırlıydı. Ahmet Mithat Efendi, Kırım Harbi'nin ardından imzalanan Paris Barış Anlaşması'yla toprakları Avrupalı devletlerin kefaleti altında olan imparatorluğun görece güvence içinde olduğuna inanan devlet adamlarının askeri tedbirleri bir miktar gevşettiğini ve bu anlaşmada söz verdikleri mülki ve hukuki ıslahatlar üzerinde yoğunlaşmış olduklarını söyler. Bu sırada askeri reformlara girişmemiş olmanın Osmanlı açısından talihli bir gelişme olduğunu söyleyen A. Mithat Efendi, "*zira aradan çok zaman geçmeksizin harp silahları tamamen değişti ve askeri düzenleme bütün bütün başka hale döndü. Abdülmecid Han zamanında harp işleri için büyük bir hazırlık yapılmış olsaydı, Abdülaziz dönemine rastlayan harp değişim ve devrimleri bunların hepsini yok gibi bir hale getireceğinden, yeniden başlamaya gerek görülüp, önceki icraat için yapılan masraflar boşa gitmiş olurdu*" değerlendirmesinde bulunmaktaydı (A. Mithat Efendi, 2004: 72-73). Abdülaziz ise tahta çıkar çıkmaz, bütün ordunun bu son sistem şişhaneli tüfeklerle donatılması talimatını verdi. Bu maksatla derhal Prusya'ya yeni tip tüfeklerin siparişi verildiği gibi, envanterdeki eski tip tüfekler de devlete ait fabrikalarda ve askeri tesislerde namlularında gerçekleştirilen ufak bir takım müdalalelerle derhal şişhaneli tüfeklere dönüştürülmeye başlandı. Ancak çok kısa bir süre sonra Prusyalılar bu kez dakikada on beş-yirmi mermi atabilen iğneli tüfekleri icat ettiler. Avrupa devletleri ilkin bu yeni silah sistemine karşı tereddütlü bir tavır takındılar. Çünkü ateş gücü geçmişe kıyasla çok yoğun olan bu silahlara neredeyse akla hayale gelmeyecek miktarda mermi yetiştirmek gerekiyordu. Bu düzeyde mühimmat üretmek kolay görünmüyordu. Fakat Prusya orduları 1864'te Danimarka'ya ve 1866'da Avusturya'ya karşı giriştiği harplerde

üstünlük sağlayınca ateş üstünlüğü sağlayan iğneli tüfekleri bütün Avrupa devletleri kabul etmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'de bu yeni silah sistemini kabul eden ilk devletlerden biri oldu. Şinayder, Martin ve Vinçester marka 600.000 civarında iğneli tüfek satın alınarak Osmanlı askerlerine dağıtıldı (Karal, C. VII, 1995: 184).

Görüldüğü gibi 1866'dan sonra Avrupa ordularında iğneli tüfek kullanımı yaygınlık kazandı. Aynı tarihlerde Osmanlı devleti de elindeki ağızdan dolma tüfekleri Tophane'de kuyruktan dolma iğneli sisteme dönüştürmeye başladı. Bu uygulama sayesinde ciddi düzeyde tasarruf sağlandığı gibi oldukça kısa bir süre zarfında mevcut silahlar da modernize edilmiş olmaktaydı (Ünver 2013: 205). Dolayısıyla 1866'dan itibaren Osmanlı Devleti şeşhaneli tüfeklerin alımını ve üretimini durdurdu. Eski şeşhaneli tüfeklere Zeytinburnu Tüfekhanesi'nde kuyruk takılmak suretiyle iğneliye dönüştürüldü. Böylece Abdülaziz Dönemi'nde Osmanlı Devleti iğneli tüfek sistemini kabul eden ve uygulayan ilk devletlerden biri haline geldi (Ünal, 2016: 109-114).

Tanzimat ricalinin ittifak içinde olduğu konulardan biri de askeri reformların sürdürülmesiydi. Mekteb-i Harbiye çıkışlı ilk serasker olan Hüseyin Avni Paşa 1869'da Osmanlı kara ordusunda Prusya sistemine göre düzenlemeler yaptı. Bu dönemin temel meselelerden biri de personel sayısı yedi yüz bin kişiye çıkarılan ordunun askeri teçhizatının sağlanmasıydı. Avrupa'daki teknolojik gelişmelere paralel şekilde silahların iğneli sisteme dönüştürülmesine devam edilirken, Tüfekhane'deki makinelerin gerek kapasite gerek donanım açısından bu iş için yeterli olmadığı fark edildi. Silah gibi son derece önemli ve stratejik meselede dışa bağımlı olmak istemeyen Osmanlı devlet adamları Avrupa'dan sürekli ithalatla ihtiyaçları karşılamak yerine yerli üretimin geliştirilmesine de büyük bir ehemmiyet vermekteydiler (Ünver, 2013: 206). Bu nedenle 1868 yılının sonlarında Tüfekhane'nin eksiklerini tamamlamak için Avrupa'dan makine alımına karar verildi (BOA, İ. DH. 40693).

Tophane için makine, alet-edevat ve silah alımı gerçekleştirmek için Avrupa'ya gönderilen komisyonun üyeleri arasında yer alan Miralay Rüstem Bey, Haziran 1869'da ABD'ye geçerek bir takım incelemelerde bulundu. ABD'nin silah imalat teknolojisinde ne kadar ileri olduğunu vurgularken, İngiltere ile mukayesede bulunmakta hatta İngiltere'de devlet ya da özel sektöre ait silah sanayi kuruluşlarının da Amerikan yapımı makineleri kullandıklarını aktarmaktaydı. Rüstem Bey haftada 400-500 adet civarında tüfek yapabilecek kapasitede makinelerin alınabilmesi için 38.000 Sterlin'in tahsisine ihtiyaç olduğunu, gerek duyulan makinelerin bir bölümünün Springfield şehri yakınındaki Mister Amis isimli fabrikatörden satın alınabileceğini belirtmekteydi. Ancak bu esnada başka bir fırsat doğmuş, ABD'de yakın zamanda iflas etmiş olan bir

iki büyük silah fabrikasından tüfekhane için alımı düşünülen makinelerin yarı fiyatına satın alınabileceği Rüstem Bey tarafından haber verilmişti. Söz konusu makinelerin gayet iyi vaziyette oldukları anlaşılınca satın alındı. Albay Rüstem Bey ve Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Blacque (Blak) tüfekhane için makine alımı yapmaktayken, Mithat Paşa'dan gelen bir haber doğrultusunda Amerikan hükümetinin elinde İç Savaş (1861-1865) sırasında İngiltere'den satın aldığı Enfield tüfekleri ile Amerikan imalatı olan Springfield tüfeklerinin bulunduğunu ve ABD hükümetinin bunları satmak istediği öğrenilmişti. Amerikan hükümetinin satmak istediği bu silahlar Rüstem Bey tarafından incelenmiş ve son derece iyi durumda oldukları tespit edilmişti (Ünver, 2013: 207-208). ABD 'den öncelikle 114.000 Enfield ve 125.000 Springfiled olmak üzere toplamda 239.000 adet tüfek ithal edildi (Sander-Fişek, 1977: 56-59). Rüstem Bey elden çıkma tüfekler için ABD hükümetinin 10-12 dolar talep edebileceğinden endişe ederken, neredeyse bu rakamın yarı fiyatına, tanesi yedi dolardan 125.000 Springfield ve tanesi 4 dolardan 114.000 Enfield marka olmak üzere toplam 239.000 tüfeğin ABD'den çok ucuza satın alınması, Osmanlı Devleti'ni bundan sonra da yeni tüfekler ithal etmek yönünde karar almaya sevk etti (Sander-Fişek, 1977: 26).

ABD hükümeti ile sorunsuz ve oldukça hesaplı şekilde gerçekleştirilen ilk silah alımı sonrasında Blacque Bey'e 100.000 adet ilave tüfek alımı gerçekleştirilmesi doğrultusunda yeni bir talimat verildi. Yeni imal edilmiş bu 100.000 adet tüfeğin tanesi 7 dolardan satın alındı (Ünver, 2013: 208-210). 1869-1872 yılları arasında Providence Tool Company fabrikalarında üretilecek 500.000 adet Martini Henry tüfeğinin siparişi verilmiş ve bu tüfeklerin imalatını kontrol etmek için Albay Tevfik Bey'in başkanlığında üç kişiden oluşan heyet ABD'ye gönderilmiş ve bu heyet daha sonra 1873 yılında New Haven, Connecticut'taki Winchester Repeating Arms şirketinde Winchester ve Snyder tüfekleri de satın almıştır (Sander-Fişek, 1977: 66).

1869 yılında Washington'daki Osmanlı sefaretinden İstanbul'a gönderilen bir raporda, iğneli tüfek mekanizmasının Avrupalı emsallerinden daha kaliteli ve ucuz türlerinin ABD'de geliştirilen Springfield adlı tüfek fabrikasında olduğu ihbar edilmekteydi. Üstelik mekanizması interchangable özellikte olan bu tüfeğin iğne sistemi hariç, aksamından her hangi bir yerinde bir arıza olması halinde bu silahın her hangi bir parçası örneğin, kuyruk kısmı sökülerek başka bir tüfeğe monte edilebilmekte bu da tüfeklerin kullanımında olası arızalara karşı büyük bir rahatlık ve kolaylık sağlamaktaydı. Hiç vakit kaybetmeden aynı yıl içinde ABD'den Springfield kuyruk takımları ve bunları monte etmekte kullanılan makineler ithal edildi. ABD ve İngiltere'den satın alınan ağızdan dolar Enfield ve Springfield tüfeklerinin kuyruktan dolar Snider modeline

çevrilmesi işlemleri Zeytinburnu'ndaki tesiste gerçekleştirilmekteydi. Yiv-setli tüfekleri ithal ederek ardından bunları ülke içindeki tesislerde iğneli tüfeklere dönüştürme işlemi Rusya dahil pek çok Avrupa ülkesi tarafından da yapılan yaygın bir uygulamaydı. Çünkü bu sayede devletler ucuza aldıkları eski tip tüfekleri en son üretim teknikleri ile modifiye ederek çok daha ucuza modern silahlara sahip olmakta ve üretim tekniklerindeki yenilikleri de takip etme imkânına kavuşmaktaydılar. Sultan Abdülaziz'in 1872'de fermanı doğrultusunda, Osmanlı ordusunda kullanılmakta olan 200.000 adet ağızdan dolar yivli tüfeğin iğneliye dönüştürülmesine başlandı. Tüfek teknolojisinde her geçen gün öne çıkan ABD'nin yanı sıra İngiltere ve Belçika'dan makine ve tezgâhlarla 1872 yılında Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda günde 300 adet ağızdan dolar yivli tüfekler iğneli tüfeğe dönüştürülebilmekteydi. 1875 yılına kadar Osmanlı ordusu için Fransa, İngiltere ve Belçika'dan daha önce ithal edilmiş olan 450.000 şeşhane tüfeğinin % 70'i iğneli sisteme çevrildi. 1873 yılında ABD'den getirilen makinelerle bu tesiste günde 200 adet Springfield iğneli tüfeği imal edilmekteydi (Tetik-Soyluer, 2017: 155-156).

Osmanlı devlet adamları bir yandan tüfek ithalatı yaparken diğer taraftan teknoloji transferine yönelik olarak kararlı bir tutum sergilemeye çalışıyorlardı. Ancak özellikle 1870 sonrasında Rusya ile olası bir savaş ihtimalinin her geçen gün artması nedeniyle büyük oranda silah ithalatına gidilmesi yönünde karar alındı. Zira 1856 Paris Anlaşması'yla Karadeniz de Rus Donanması'nın bulundurmamasına yönelik hükmün kaldırılması ve ardından Rusya'nın her geçen gün daha da agresifleşen dış politik hamleleri karşısında Sadrazam Âli Paşa İngiliz Elçisi Eliot ile gerçekleştirdiği görüşmede, gelecekte Rusya tarafından Osmanlı ülkesine yönelik olarak gerçekleşecek olası bir harekâtta İngiliz hükümetine bel bağlayıp bağlanamayacağını sormuştu. Eliot tarafından verilen cevapta, İngiliz ordusunda kuyruktan dolar tüfeklerin mevcudunun sayısal olarak kifayetsiz olduğunu ayrıca olası Osmanlı-Rus harbinde İngiltere'nin tarafsız kalacağını ve bu nedenle Osmanlı Devleti'ne silah yardımında da bulunamayacağını ifade etti. Aslında aynı sıralarda benzer arayışlarda olan Rusya'da silah ithalatına yönelmiş ancak dışa bağımlı olmamak için bizzat silah teknolojisinin kendisini ithale yönelmişti (Ünver 2013: 197). Osmanlılar ise üretime yönelik yatırımları bütünüyle gözden çıkarmamakla beraber yakın bir gelecekte çıkması olası bir harpte hazırlıklı olabilmek adına tüfek ithalatına daha fazla ağırlık verdiler. Dolayısıyla Abdülaziz döneminde silahlar büyük ölçüde ithal edilerek temin edildi ve eş zamanlı olarak eski tüfeklerin modernize edilmesi gibi radikal değişiklikler yapıldı. Böylece bir yandan tüfek ithalatı gerçekleştirilmiş diğer yandan Tüfekhane'de hem yeni tüfek imalatı sürdürülmeye çalışılmış hem de gerek Avrupa'dan o sırada satın alınan eski tüfekler ve

gerek askeri birliklerin envanterindeki eski usuldeki tüfekler modernize edilmiştir. Böylece Abdülaziz döneminde mevcut ve ithalat yoluyla satın alınan tüfeklerin modernizasyonuyla ve yine ithalat yoluyla son sistem tüfeklerin satın alınması yoluyla askeri birliklerin silah sistemleri esaslı surette başarıyla değiştirilmiş ve dönüştürülmüştü.

1872 senesinde Tüfekhane'de modernize edilerek iğneli sisteme dönüştürülen her bir tüfeğin devlete maliyeti 30 kuruştu (Ünal, 2016: 100). Aynı tarihlerde İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya ve Almanya'da envanterlerinde yer alan tüm tüfekleri iğneli sisteme dönüştürüyorlardı. Aşağıdaki tabloda 1870'lerde Avrupa ülkelerinin kullandığı tüfekler ve özelliklerine ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 1: 1870'lerde Avrupa ülkelerinin kullandığı tüfekler ve özellikleri.

Ülke	**Tüfek Markası**	**Dakikada Attığı Mermi Sayısı**
İngiltere	Henry Martini	12
Avusturya	Dernol	9
Belçika	Elbini	7
İtalya	Karkano	8
Flemenk	Bomon	12
Fransa	Şaspo	12
Prusya	İğneli	5
Rusya	Karl	7

19. asrın ikinci yarısında İngiltere, Fransa, Belçika, Avusturya ve Amerika'dan satın alınan ağızdan dolar ve iğneli tüfek ve tabancaların toplam sayısı Ocak 1870 tarihi itibariyle 550.000 adetti. Amerika'dan 44.926'sı iğneli, 337.240'ı ağızdan dolar kapsüllü tüfeklerin % 70'i daha sonra Osmanlı sanayi kuruluşlarında kuyruk takımı eklenerek iğneli sisteme dönüştürülmüştü. Bu silah alımlarından sonra Osmanlı idarecilerinin odaklandıkları temel konu ağıdan dolar tüfeklerin iğneli sisteme dönüştürülmesi ve bu silahlar için gerekli olan mühimmatın temin edilmesiydi. Çünkü iğneli tüfekler daha seri şekilde ateşlenebildiklerinden ağızdan dolar tüfeklere kıyasla dört kat fazla mermi sarf etmekteydi. 1861-1871 yılları arasında İstanbul Baruthanesi'nde yer alan Fişekhane ile Kırkağaç Fişekhanesi'nde mühimmat imalatı gerçekleştirilmekteydi (Ünal, 2016: 100). O dönemde fişek imalatı gerçekleştiren Kırkağaç'taki fişekhane'nin alınacak yeni makineler ile kapasitesinin arttırılması ve günde 100.000-150.00 adet fişek üretebilecek hale getirilmesine karar verildi (Ünver, 2013: 210-212). Ancak bu tesislerdeki fişek imalatıyla Osmanlı Ordularının mühimmat ihtiyacını karşılamak mümkün olmadığından Zeytinburnu Fabrikası kompleksinde de fişek imalatı yapılmasına karar verildi. Ancak bütün İyi niyetli girişimlere rağmen

1876 yılının Ekim ayına gelinmesine rağmen fişek makinelerinin tamamı henüz Osmanlı ülkesine getirtilememişti. Bu tarihlerde Balkanlarda yaşanan isyanlar nedeniyle Avrupalı ülkelerle gerilen ilişkiler ve Rusya ile çıkması muhtemel bir harbe hazırlıklı olmak adına mühimmat ihtiyacını acilen halletmek isteyen Osmanlı devlet adamları, eldeki sınırlı mali kaynakları makine alımlarına değil mühimmat tedarikine sarf etmeyi tercih ettiler. Bu nedenle ancak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sona ermesinin ardından, yerli mühimmat üretimi konusundaki girişimler tekrar canlandırılabildi ve günde 325.000 fişek üretim kapasitesine sahip olan makineler harpten sonra satın alındı ve Tophane'ye bağlı şekilde faaliyetlerini yürüten Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda söz konusu makineler için özel bir bina inşa edildi (Gencer- Örenç-Ünver, 2007: 243) Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda fişek imal etmek için İngilizlere sipariş edilmiş olan makineler; sarı teneke imalatında kullanılan hadde takımı ile silindir ve diğer aletler Mayıs 1877'de, ABD'li Winchester firmasına sipariş edilen makineler ise Kasım 1877'den başlayarak 1879 yılının Ağustos ayı sonuna kadar Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda inşa edilen Fişekhaneye tamamen teslim edilerek fabrika içi kurulum işlemlerine başlandı (Tetik, 2018: 235-236). Böylece Zeytinburnu Demir Fabrikasında inşa olunacak Fişekhane'de *"yeni nesil tüfeklerde kullanılan mühimmatın yerli olarak imalatına yönelik çalışmalar" y*aklaşık sekiz yıllık bir çalışmanın sonucunda neticeye ulaştırılmış oluyordu. II. Abdülhamit'inde teşrif ettiği bir merasimle Zeytinburnu Demir Fabrikası kompleksinde açılışı 6 Mart1881 gerçekleştirilmiş olan Fişekhane'nin boyutları, 450 zira uzunluğunda, 20 zira eninde ve 6 zira yüksekliğindeydi (BOA, Y. PRK. MYD. 1/87).

II. Abdülhamit Dönemi'nde Tüfek İthalatı ve İmalat Uygulamaları

1860'lı yılların sonuna kadar askeri modernizasyonda ve teknolojide Avrupa'nın iki büyük gücü olan İngiltere ve Fransa'yı takip eden Osmanlı Devleti teknoloji alanında meydana gelen değişikliklere paralel olarak dikkatini önce ABD'ye, ardından Almanya'ya çevirdi. 1872-1882 yılları arasında ABD'den yoğun şekilde gerçekleştirilen tüfek ithalatında ağırlıklı olarak Martini Henri ile Winchester marka silahlar tercih edildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı birliklerine dağıtılan tüfeklerin cins ve miktarı 315.000 Henry Martini tüfeği, 325.000 Shinayder tüfeği, 39.000 Winchester tüfeğiydi. Colt Berdan ve Krenka dönüşümlü misket tüfeklerle donatılmış Ruz ordularına karşı 1877 Plevne Müdafaasında sergilenen başarıda Sultan Abdülaziz Dönemi'nde ithal edilen Martini Henry ve Winchester gibi modern iğneli tüfeklerin katkısı çok önemliydi (Ünal, 2016: 117). Amerikan şirketleriyle yaşanan anlaşmazlıklar ve silah teknolojisinde her geçen gün daha fazla öne çıkmaya başlanan Mauser (Mavzer) tüfeklerine Osmanlı askeri yetkilileri kayıtsız kalmamış ve

1880'li yılların ortasından I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan dönemde tüfek ve diğer ateşli silahların ithalatında Almanya yapımı olanlar ağırlık kazanmaya başlamıştı (Gencer-vd. 2008: 2-4).

19. asrın son çeyreğinde artan silah ihtiyacı karşısında Sultan Abdülaziz döneminde Amerika'dan sipariş edilen ve bir kısmı ancak Abdülhamit'in tahta çıkmasının ardından ülkeye ulaşan Martini-Henry tüfeklerinin sayısı 600.000 civarındaydı. Henry'nin düzgün namlusu Martini'nin modern kapak sisteminin birleşmesiyle ortaya çıkan bu modern silah, 1880'lerin ikinci yarısından sonra Alman yapımı Mauser tüfeklerinin Osmanlı piyasasına büyük oranda hâkim olmasıyla ikinci sıraya düştü. Ancak I. Cihan Harbi'ne kadar Martini-Henry tüfekleri hem Osmanlı askerinin hem de pek çok yerdeki mahalli direnişçilerin veya eşkıya topluluklarının başlıca silahı olmaya devam etti. Martini'nin uzun menzili ve hızlı fişek atar merkezi ateşlemeli sistemi, 93 Harbi'nde Rus askerlerinin kullandığı Krinka ve Berdan tüfeklerine karşı Osmanlı ordusuna büyük bir ateş gücü üstünlüğü sağlarken, Osmanlı süvari birliklerinin kullandığı Winchester karabinaları da hafif silahlardaki ateş gücünü arttırmaktaydı (Tetik-Soyluer, 2017: 156-157).

19. ve 20. yüzyılda Osmanlı ordusunda kullanılan tüfeklerin çoğunluğunu Amerikan ve Alman yapısı tüfekler teşkil etmekteydi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk-Amerikan ilişkileri, 1830'da imzalanan ve Navarin'de donanması tahrip olan Osmanlı deniz kuvvetlerinin yeniden inşasına ABD'nin teknik ve teknolojik katkı sağlamasına yönelik gizli maddeleri de bulunan anlaşmayla iki ülke arasındaki ilişkiler güçlendirilmişti (Erhan, 1998: 457-466). 1860'lı ve 1870'li yıllarda bu ilişkiler silah alımları ile tekrar güçlenmişti.

1885'te Türkiye'de görev yapan Alman askeri heyetinin başına getirilen Von Der Goltz, Osmanlı Ordusunun Alman harp sanayisinin etki alanına girmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Nitekim 1887'de Alman silah fabrikalarına dönemin en yüklü tüfek siparişlerinden biri verilerek Mauser ve Loewe fabrikalarından 500.000 tüfek, 50.000 filinta ithal edilmişti. (Beşirli, 2004: 127). 19. asrın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Alman Mavzer tüfeklere yönelmesinin nedeni karşı karşıya oldukları mali sıkıntılardan kaynaklanmaktaydı. Zira Osmanlılar 1880'li yılların başında silah ve mühimmat alımı gerçekleştirdiği Amerikan şirketlerine ödemelerini vaktinde yapamamış bu nedenle ABD'li şirketlerle sorun yaşamış ve bu meseleler mahkemelere kadar taşınmıştı. 1894 yılında ABD'nin İstanbul maslahatgüzarı, ADB Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda, Krupp ve Mavzer firmalarının Osmanlı pazarına egemen olmasının Alman silahlarının teknik üstünlüğünden dolayı değil, Deutche Bank'ın İstanbul Hükümeti'ne kolay kredi sağlaması sebebiyle olduğunu belirtiyordu (Türkmen, 2001: 356). Ancak Almanya'dan çok daha evvel

Osmanlı Osmanlı'ya silah satan ABD, bu pazarı kaybetme niyetinde olmadığından çeşitli girişimlerde bulunmaktan geri durmuyordu. 1890'da New York'taki Lee Arms Co. Şirketi, Lee tüfeklerini, 1894'te Craig Ferguson kendi tüfeklerini Osmanlı'ya pazarlamak için birçok kez teşebbüste bulunmuştu. Nitekim uzun çabalar sonunda Amerikalılar 1898'de 7.62 çapında son model Winchester karabinalarını Osmanlı devletine satmayı başarmışlardı (Sander-Fişek, 1977: 136-146). Ancak Almanya, ABD'nin ve Amerikan silah firmalarının tüm faaliyetlerine rağmen Osmanlı hükümeti ile kurduğu yakın ve sıcak münasebetler sayesinde Türk ordusunun silah ihtiyacını karşılamayı ve bu pazarı elinde tutmayı başarmıştı. I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunda kullanılan Amerikan ve Alman silahlarının yanı sıra, Avusturya-Macaristan'dan Mannlicher tüfekleri gelmiş, ayrıca Almanya; Paraguay hükümeti için yaptığı 1907 model 7.65 çapındaki tüfekleri de Osmanlı ordusuna satmıştı (Eralp, 1993: 134).

Ancak Martini-Henry tüfekleri, Alman Mauser silahlarının yoğun şekilde ithal edilmesinden sonra dahi, 1890'lı yılların ortalarına kadar envanterdeki sayısal üstünlüğünü korumaktaydı. Bu devamlılığın başlıca nedenleri arasında, silahın uzun menzilli olması, kolay kullanımının yanı sıra, aşağı yukarı 1865-1880 arası dönemde Amerikan silah teknolojisinin kısmen de olsa Osmanlılar tarafından transfer edilmiş olmasının da tesiri bulunmaktaydı. II. Abdülhamit Dönemi'nde genel olarak silah sistemlerinde özel olarak da tüfek konusunda tek ülkeye bağımlı kalmamak için Batılı silah üreticilerinden en yeni ve en iyi olanı almak hedefi doğrultusunda hareket edilmiş ve çeşitli ülkelerden alımlar gerçekleştirilmiştir. İngiliz veya Amerikan yapımı Martini, Winchester, Remington, Enfield, Springfield ve hatta Avusturya yapımı Mannlicher gibi markaları içine alan bu geniş yelpaze, mühimmat tedariki ve kullanımı konusunda sorunlara kapı araladığı gibi, askerin standart bir piyade tüfeğinin kullanımında uzmanlaşmasında da zorluklar çıkarmaktaydı. Kitle orduları ile yürütülen 19. ve 20. yüzyıldaki savaşların standart silah, tek tip talim ve yoğun şekilde sarf edilmeye başlanan mühimmatın cephe hattına süratle sevki gibi hususlar dikkate alındığında, bu tüfek çeşitliliğinin handikap oluşturma olasılığının oldukça yüksek olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak 19. son senelerine doğru Mauser tüfekleri Osmanlı ordusundaki silahların en az yarısını oluşturması sayesinde teçhizat standardizasyonunda önemli ölçüde ilerleme sağlanmış olmaktaydı. Nitekim 1892 yılında Osmanlı ordusunda 500.000 muvazzaf askere yetecek kadar Mauser tüfeği mevcutken, bu rakam 1900'lerden sonra 1.000.000 aşacaktı (Tetik-Soyluer, 2017: 160). İşte Mannlincher tarafından yeni bir tüfek geliştirildiğinde Osmanlı ordusunun hafif silah donanımı oldukça iyi bir durumdaydı.

Mannlicher'in Geliştirdiği Tüfekten Sonra Osmanlıların Yaptığı Değerlendirmeler

Mannlicher 1895 senesinde yeni bir tüfek geliştirmiş, tasarlamış olduğu bu silah Avusturya-Macaristan ordularının standart tüfeği olmuştur. Üstelik Mannlicher tüfeği yalnız Avusturya'nın değil, aralarında Bulgaristan, Romanya, Hollanda, İtalya, Japonya gibi devletlerde piyadelerin temel standart tüfeği olarak kullanılmıştır. (Tetik, 2018: 75).

1995 senesinde Mannlicher'in geliştirdiği tüfeğin Avusturya-Macaristan ordusunda kullanılmaya başlamasıyla askeri güç dengelerinin ne şekilde değişebileceğini öngörebilmek amacıyla Osmanlı devlet adamları hemen aynı yıl içerisinde bir envanter çalışmasına start verdiler. İki ülke arasında muhtemel bir muharebede tarafların askeri vaziyetlerini mukayese etmek amacıyla öncelikle, Osmanlı ordusunda mevcut tüfeklerin miktarı ve tüfeklerin özellikleri ile kullandıkları cephanenin durumunu tespite yönelik bir çalışma başlatıldı. Bu amaç doğrultusunda 1895 yılında, Mavzer Tüfeklerinin ve bu tüfeklerin kullandığı fişeklerinin hal-i hazırda mevcudunun ne kadar olduğu ve daha ne kadar fişeğin geleceğinin bildirilmesi istendi. Ayrıca acil bir gelişmeyle karşılaşılması durumunda ihtiyaç duyulacak fişeklerin ne kadar sürede temin edilebileceği hesaplanmaya çalışılıyordu. Tüm bunlara ilave olarak Fişekhane-i Âmire'lerin genel ahvaliyle tüfek yapmak için Tophane-i Âmire tesislerindeki makinelerin ne derecelerde tadil olunduğunun ve Martini Henri ile Mannlincer'e[1] karşı muharebe edebilmek için Osmanlı kuvvetlerinin ne kadar olması gerektiği de sorgulanıyordu. Bunlara ek olarak Osmanlı ordusunda kullanılan obüs toplarının arkasının alınıp alınmadığının ve tüm bu işler için gereken mali kaynakların tespit edilmesi ve bütün bu faaliyetlerin Bâb-ı Âliyle Seraskerliğin işbirliği ve koordinasyonuyla gerçekleştirilmesi yönündeki ferman üzerine çalışmalara başlandı.

Öncelikle Osmanlı ordusunda mevcut tüfeklerin cins ve miktarına ilişkin tespitlerde bulunuldu. Buna göre 220.000 adet büyük çaplı Mavzer Tüfekleriyle bunlara mahsus olup siyah barut ile doldurulmuş olan 93.500.000 fişeğin ithal işleminin tamamlandığı ve söz konusu silah ve mühimmatın ambarlarda mevcut olduğu bildirilmekteydi.

Yine Küçük Çaplı Mavzer Tüfeklerinin ilk siparişi olan 280.000 adet tüfeğin de tamamen teslim alınmış olduğu da haber veriliyordu. Mavzer tüfeklerinin anahtarlı cinsinden olup sonradan siparişi verilen 200.000 adet tüfekten ise şimdiye kadar 118.900 adedi teslim alınmıştı. Ayrıca çeşitli markalarda 405.650 kıta tüfek, Silahhane-i Hümayun'da kullanıma hazır bulunmaktadır.

1

Küçük Çaplı Mavzer Tüfeklerine mahsus fişeklere gelince, siyah barutlu fişeklerden dönüştürülen 6.500.000 fişek ile ilk sipariş olarak Almanya'dan talep edilen 50.000.000 fişeğin teslimatının tamamlandığı, 50.000.000 adetten ibaret olan ikinci parti fişek siparişden de şimdiye kadar 34.290.000 adedinin gelmiş olduğu belirtiliyordu. Böylece Küçük Çaplı Mavzer Tüfeklerine mahsus olup dumansız barut ile doldurulmuş fişeklerden toplam 90.290.000 adedi tamamen teslim alınmıştı.

Tüfek makinelerinin tadilatını da nazar-ı tetkikten geçirmek yönündeki ferman doğrultusunda doğruca Tophane-i Âmire'ye gidilmişti. Tüfekhane Müdürü Mirliva Ahmet Paşa beraber bütün fabrikalar gezilerek gözden geçirilmişti. Mevcut makineler gerçi kısmen tadil edilmiş iseler de makinelerin ekserisi işlememekte olduğundan bunların ne dereceye kadar tadil edildiğini anlamanın mümkün olamadığı söylenmekteydi. Ancak o anda üretilmiş olan tüfek parçaları tetkikten geçirilerek fabrikadan gelenlere bir dereceye kadar uyumlu oldukları tespitinde bulunmuştu.

Tüfekhane'deki mevcut makineler tamamen yenilenmiş ve gerektiği kadar personel istihdam edilerek imalata hız verilmiş olsa dahi nihayet günde beş ilâ on tüfekten fazla tüfek imal edilemeyeceği haber veriliyordu. Ayrıca imal edilecek tüfeklerin atışlarının tecrübe edileceği ve arpacık sistemlerinin denetleneceği özel bir mahal, yani poligon olmadığından, tüfek imalatına hız verildiği takdirde böyle bir mahalle de ihtiyaç duyulacağı bildiriliyordu.

Ardından heyet Zeytinburnu'ndaki Fişek Fabrika-î Hümayunu'na incelemelerde bulunmuş fabrikanın Müdürü Cemal Paşa mevcut olmadığından ve asıl imalata memur olan Miralay "Dan" Bey'in hazır bulunduğu bir ortamda fabrikanın bütün daireleri muayeneden geçirilmişti. Fişek Fabrikası makinelerine gerekli olan tadilatın büyük kısmının icra edilmiş olduğu tespit edilmiş hatta yenileme çalışmalarının ardından imalata dahi bir dereceye kadar başlanmış olduğu gözlemlenmişti. Ancak personel (amele) ve hammadde ve malzemenin eksikliğinden (fikdanı) dolayı şimdiye değin arzu edilen düzeyde bir netice elde edilemediği de anlaşılmıştı.

Dan Bey'in heyet üyelerine yaptığı açıklamaya göre, 400 kadar işçi, 35 Çarkçı ve 35 kadar Eğeci verildiği takdirde günde 10.000 fişekten başlayarak 50.000 ve belki daha fazla miktarda fişek imalatına muvaffak olacağını beyan etmiş ise de dolum (imlâ) makinesi istenen evsafta olmadığından ayrıca üretim faaliyetleri için vaz geçilmez nitelikte olan hassas fişek terazileri bulunmadığından ve fişeğin son muayenesi için gereken Mavzer usulünde tecrübe fişekleri mevcut olmadığının görüldüğünden imalata başlanması halinde söz konusu malzemelerin de ikmal edilmesi gerekeceği ihbar edilmekteydi..

Martini Henri ile Mannlicher'e karşı muharebe edebilmek için Osmanlı askeri kuvvetinin ne kadar olması gerektiği konusu değerlendirildi. Mannlincer Tüfeği seri atışlı ve menzili daha uzun olduğundan, Martini Tüfeklerine üstünlük sağlayacağının aşikâr olduğu ifade ediliyordu. Dolayısıyla Mannlicher tüfekleri ile donanmış birliklerin kendilerine nazaran daha kalabalık bir kuvvete karşı koyabileceklerinin aşikâr olduğu hususuna dikkat çekiliyordu. Ancak Mannlicher tüfekleriyle donanmış kıtaların sayıca daha kalabalık Osmanlı askeri karşısında neticeyi kendi lehine çevirecek üstünlüğe sahip olmasına yetmeyeceğinin aşikar olduğu ifade edilmekle birlikte, her halükârda galebe ve muvaffakiyetin Allah'ın lutf û keremine bağlı olduğu tespitinde ve yorumunda bulunuluyordu.

Bu çalışma sırasında ayrıca Osmanlı Devlet adamlarını bilgilendirmek amacıyla ordunun sahip olduğu modern tüfeklerin miktarıyla, bunların sarf ettiği mühimmatın bir listesi hazırlanmıştı:

Tablo 2: Osmanlı Ordusundaki Tüfekler (BOA, Y. PRK. MYD 16/92 12. 08. 1995)

Mülâhazat	Vürut Edip Etmediği	Çapı	Adet Tüfek
Büyük Mavzer Tüfeği	Vürut Etmiştir	9,5	220.000
Küçük Mavzer Tüfeği	Vürut Etmiştir	7,65	280.000
Anahtarlı Mavzer Tüfeği	Vürut Etmiştir	7,65	118.000
Anahtarlı Mavzer Tüfeği	Yolda Olduğu	7,65	6.750
Anahtarlı Mavzer Tüfeği	Vürut Etmiştir	7,65	74.350
Büyük Çaplı Mavzer Tüfeklerinin Mecmuu			220.000
Küçük Çaplı Mavzer Tüfeklerinden Teslim Alınmış Olanlarının Miktarı			405.650

Tablo 3: Cephaneliklerdeki Fişek Miktarı (BOA, Y. PRK. MYD 16/92 12. 08. 1995)

VÜRUT EDİP ETMEDİĞİ	NEV'İ	ÇAPI	FİŞEK ADEDİ
Vürut Etmiştir	Siyah Barut	9,5	93.500.000
Vürut Etmiştir	Dumansız Barut	7,65	90.290.000
Vürut Etmemiştir	Dumansız Barut	7,65	15.710.000
Büyük Çaplı Mavzer Fişek Mecmuu			93.500.000
Küçük Çaplı Mavzer Fişek Mecmuu			90.290.000

Raporlarda yer alan veri ve yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devlet adamları Mannlincer tüfeklerine karşı Martini tüfeklerine değil son yıllarda aldıkları Mavzer tüfeklerine güveniyorlardı. Mannlincer'in

icadı ile Osmanlı devlet adamları mevcut askeri güç dengesinde büyük bir değişim beklenmemekle birlikte, gelişme dinamiğini kaybetmemek ve çağdaş gelişmelerin dışında kalmamak adına orta ve uzun vadede gerçekleştirilmesi elzem olan hususlara da dikkat çekmeye çalışıyorlardı.

Mannlicher'in icadı Osmanlı silah sistemlerinde değişikliğe yol açmamış fakat mühimmat konusunda yeni bir takım adımların atılmasına yol açmıştır. Osmanlı Devlet adamaları tarafından geliştirilmeye çalışılan bu tedbirlerin fişek üretimine yönelik yansımaları oldu. Nitekim Zeytinburnu Fabrika kompleksinde yer alan Fişekhane'de önemli sayılabilecek bir takım gelişmeler Mannlincer'in yeni bir tüfek geliştirilmesi sonucunda gerçekleşti.

Yirminci Asrın Başlarında Osmanlı Tüfekleri

Abdülhamit Döneminde Alman'yadan ithal edilmiş olan Mauser tüfeklerinin yerli olarak üretimi için teşebbüste bulunulmuş fakatbu konuda arzu edilen bir sonuca ulaşılamamıştı. Nitekim 1900 yılında Tersane bünyesinde kurulan silah fabrikası için yurt dışından tezgâh ve makineler ithal edilmiş ve bu sayede günde 100 adet Mauzer tüfeği imalatı gerçekleştirileceği yönünde haberler yayılmıştı. Ancak Mauzer tüfeklerinin sonraki yıllarda da yurt dışından satın alınması bunların İstanbul'da imal edilmesi çalışmalarından istenen neticenin elde edilemediğini düşündürtmekteydi. Nisan 1901'de Tersane'de üretilen silahların numuneleri II. Abdülhamit'e takdim edildi, Haziran ayında ise bu silahların ithal edilen Mauzer tüfekleri ile mukayesesi yapılmak üzere atış poligonunda her iki cins tüfeklerle gerçekleştirilen atışlarla tecrübeleri gerçekleştirildi. Almanya'dan Mauzer tüfeklerinin ithal edilmesi bu denemeden istenen sonucun elde edilemediğini düşündürtmektedir (Bashanov-Kalemoğlu, 2018: 152)..

1903 yılında Osmanlı silahlı kuvvetlerinde 3 tip tüfek kullanılmaktaydı. Winchester karabinası, Martini Henry tüfeği ve Mauser tüfeği. Bunların haricinde askeri depolarda çeşitli markalara ait 400.000 fazla tüfeğin mevcut olduğu ancak bu silahların artık kullanılamaz durumda oldukları bildirilmekteydi. Toplam sayıları 100.000 civarında olan Winchester karabinaları Osmanlı Hükümeti tarafından 1872 yılında satın alınmış ve 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde bunlardan fazlasıyla istifade edilmişti. Winchester karabinaları artık yalnız jandarma ve zaptiye birlikleri tarafından kullanılmaktadır. Balistik özellikleri ile artık demode hale gelmiş olan bu tüfekler, bakımının da kötü yapılması nedeniyle kullanım değeri ve askeri operasyonlardaki etkinlikleri son derece gerilemiş ve artık neredeyse kullanılamaz hale gelmiştir. Pek çok hadisede gözlemlendiği üzere arka arkaya 4-5 kez ateşlendikten sonra bu tüfeklerin mekanizmaları kilitlenmekteydi. Winchester tüfeği kullanan

Osmanlı jandarması daha ziyade Mannlicher ile donatılmış isyancı küçük gruplarla bile baş edememektedir. Bu vahim durumdan haberdar olan Osmanlı Hükümeti 1901 yılından itibaren Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerindeki bazı Jandarma birliklerine de Martini Henry tüfekleri dağıttı (Bashanov-Kalemoğlu, 2018: 149).

1900'lü yılların başında Osmanlı Ordusu envanterinde Martini Henry tüfeklerinin sayısında ciddi bir azalma olduğu düşünülmekte ve bu rakamın 300.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Üstelik askeri uzmanlar tarafından yapılan değerlendirmelerde, otuz senedir kullanılmakta olan Martini Henry tüfeklerinin çoğunda küçük veya büyük pek çok sorunun yaşanmasının muhtemel ve hatta bir bakıma kaçınılmaz olduğu söylenmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1897 yılında Yunanistan ile yaptığı savaşta Henry Martini tüfeklerinin önemli bir bölümünün kullanışsız olduğu ortaya çıkmıştı. Henry Martini tüfeklerinin tamiri veya yeniden yapımı birçok kez gündeme gelmiş ise de tüfeklerin çoğunun bozuk olması ve bakım onarım işleri için yapımı gereken binanın inşa maliyetinin oldukça yüksek olması nedeniyle bu yöndeki teşebbüslerden her seferinde vazgeçilmiştir. Bu nedenlerden ötürü 300.000 civarında olduğu tahmin edilen Henry Martini tüfeklerinin askeri açıdan fazla bir kıymeti bulunmamaktaydı (Bashanov-Kalemoğlu, 2018: 152).

1900'lü yıllarının başında bir Alman markası olan Mauzer tüfeklerinin Osmanlı birliklerindeki sayılarının toplamı 700.000 civarındaydı. Mauzer tüfeklerinin mekanizması aşırı derecede nazik ve ince olduğu için kullanım öncesi ve sonrasında iyi bir bakım yapılmasını gerektirmekteydi. Bu tüfeklerin yaklaşık 220.000'i üretildiği yıl olan 1887 yapımı 9,5 mm kalibre çapında ve kara barut kullanan silahlardan oluşmaktaydı. Osmanlılar 1897 yılındaki Yunan Savaşı'nda 9,5 mm çapındaki bu Mauzer tüfeklerinin ancak küçük bir kısmını kullanmışlardı. Geriye kalan 480.000 Mauser tüfeği ise 1892 yapımı 7.65 mm çapında ve dumansız barutla çalışan silahlardan oluşmaktaydı. 7.65 mm kalibrelik Mauser tüfekleri balistik açıdan 9,5 mm'lik olanlardan daha üstün oldukları gibi o dönemin şartlarında modern silahlar olarak nitelenmekteydiler. 1903 yılında Almanya'dan 200.000 adet tüfek satın alan Osmanlı Devleti, elinde bulundurduğu Mauser tüfek sayısını 900.000 adede yükseltmişti. Bu miktarda Mauser tüfeği; bütün nizami birlikleri (370.000), redif birlikleri (310.000) ile ayrıca II. ve III. kolordularda oluşturulan 170 ilave taburu silahlandırmaya kifayet etmekteydi. Ancak 170 adet ilave taburdaki personele verilen askeri eğitim esnasında Henry Martini tüfekleri kullanılmaktaydı. 1907'de Osmanlı Devleti'nin 6. Ordusu Bağdat ve 7. Ordusu Hicaz'da 9,5 mm'lik Mavzer tüfekleriyle donatılmıştı. İstanbul ve Anadolu'da konuşlanmış olan 1. Ordu'dan 5.

Ordu'ya kadar olan birliklerde görevli personeller ise 7.65'lik Mavzer tüfekleri kullanıyorlardı (Beşirli, 2004: 133).

Sonuç

Tüm tarihi boyunca harp sanayi alanında kendi kendine yeterli olmak konusunda hassa olan Osmanlılar, bu özelliklerini 19. yüzyılda da korumaya çalışmışlardı. Ancak sanayi devrimi sonrasında kitlesel orduların ihtiyaç duyduğu gelişmiş harp silahlarını ve mühimmatını kitlesel şekilde yerli imalat ile üretmek konusunda Osmanlılar zorlanmaya başlamıştır. Bu yeni üretim metoduna Osmanlıların gereken şekilde yanıt verememesinin temel nedenleri arasında sermaye yokluğu nedeniyle gerekli yatırımların yapılamaması, gereken miktarda ve nitelikte hammadde tedarik edilememesi, kalifiye personel ihtiyacının temininde eksiklik çekilmesi gibi hususlar ön plana çıkar. Ancak Osmanlılar savunma sanayisi alanında yeterli miktarda ürün çıktısı elde edememelerine rağmen teknolojik gelişmelerin bütünüyle dışında kalmamak adına ithal ettikleri harp silahlarını ve savunma sanayi ürünlerini cüzi miktarlarda da olsa daima üretmek konusunda kararlı bir tutum sergilemişlerdir. Yerli imalatla modern harp ürünleri istenen miktarda üretilememiş ise de Osmanlı devlet adamları askeri birliklerini ithalat yoluyla çağdaşı oldukları güçlü devletlerin seviyesine yakın bir şekilde donatmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

A.AMD. 46/90

A.MKT. NZD 137/7

C. AS. 6831

C. SM. 3/142

HAT. 312/18461, 321/18832-A, 331/19114, 950/40829-O, 1254/48527, 1259/48663, 1306/50956, 1306/50970, 1424/58260,

HR. MKT. 92/86

İ. DH. 22540, 40693,

Y. PRK. MYD. 1/87, 16/92.

Araştırma ve İncelemeler:

Agoston, G. (2015). Osmanlı'da Ateşli Silahlar, Yay. Haz. Kahraman Şakul, İş Bankası Yay. , İstanbul.

Agoston, G. "Tüfek", DİA, C. 41, 459-461.

Ahmed Lütfi Efendi (1989). *Tarih-i Lûtfî*, Yay. Haz: Münir Aktepe, C. X,XI, XII, Ankara.

Alnıak, M. O. (1997). "Türk Savunma Sanayii Hakkında Genel Değerlendirme", *Savunma Sanayiindeki Teknolojik Gelişmeler Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Ankara.

Asimov, I. (2019). *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Çev. Elif Topçugil, İmge Yayınları, İstanbul.

Aydüz, S. (2003). "Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Top Döküm Teknolojisi", *1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, s. 14-28.

Aydüz, S. (2004). "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, *Türk Bilim Tarihi* C: 2 S: 4, İstanbul, s. 265-295.

Aydüz, S. (2011). "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, S. 10, s. 1-37.

Bashanov M. - Kalemoğlu, İ. (2018) *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu,* Zeytinburnu Belediyesi Yay. , İstanbul.

Beşirli, M. (2004) "II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Kayseri, s. 121-139.

Çoruhlu, T. (1993). Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teçhizatları (Askeri Müzelerden Örneklerle), Ankara.

Doğan, A. (2014). "Osmanlı Dönemi'nde Balkanlarda bir Tüfek Üretim Merkezi: Kalkandelen (Tetova)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 212, İstanbul, s. 89-112.

Grant, J. (2006). "Osmanlı Gerilemesini Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askeri Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", *Osmanlı Geriledi Mi?* (Haz: Mustafa Armağan) İstanbul.

Hobson, J. M. (2007). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* , Çev: Esra Ermert, İstanbul.

İlgürel, M. (1989). "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul, s. 155-164.

İlgürel, M. (1995). "Osmanlı Topçuluğu'nun İlk Devirleri" *Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan*, İstanbul, s. 285-293.

Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi*, İstanbul.

Kumrular, Ö. (2008). "XVI. Yüzyılda Avrupa'da Osmanlı Ordusu İmgesi: Korku, Hayranlık, Yakın Takip", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Murphy, R. (2007). Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700), Homer Kitapevi, İstanbul.

Sawai, K. (2008). "Japon Teknolojisine Karşı: XVI. Yüzyılda Doğu Asya'da Osmanlı Tüfeğinin Yeri", *Ordular*, Ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yay. , İstanbul, 341-354.

Türkmen, Z. (2001) "XIX. Yüzyıldaki Silahlanma Yarışında Osmanlı Devleti" *Pax Otomana Studies İn Memorium Prof. Dr. Nejat Göyünç,* Ankara, s. 347-361.

Uyar, M. – Erickson E. J. (2014). *Osmanlı Askeri Tarihi*, İş Bankası Yay. , İstanbul.

Ünal, U. (2016). *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu*, TTK. Yayınları, Ankara.

Yıldız, Gültekin (2012). Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme: Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı askeri Ataşe Raporları: *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (17), s. 239-266.

Bölüm 57

ETİK ÇERÇEVEDE SOSYAL SERMAYENİN İNCELENMESİ

Özgül YÜKSEKBİLGİLİ[1]

1 Dr. Özgül Yüksekbilgili, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, ozgul.tan@hku.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-3034-5424.

GİRİŞ

Sermaye kavramı Markist yaklaşımın en temel kavramlarından biridir. Lin (2001: 3) yapmış olduğu çalışmada örgütün kaynaklarının kar getirmesi amacı ile pazara sunulmasını sermaye olarak tanımlamaktadır. Mohun (2002: 509) ise yaptığı bir çalışmada ise sermayeyi Markist yaklaşımında sermaye yalnızca maddi olarak görülen bir nesne olmayıp, nesne biçiminde görünen toplumsal bir ilişki olarak tanımlamaktadır.

Sosyal sermaye ekonomik kalkınmadan eğitime kadar birçok alanda etkilerinin olduğu yapılan literatür araştırılmasında görülmüştür.

Sosyal sermaye son zamanlarda üzerinde çokça durulmaya başlanan bir olgudur. Sosyal sermayede bireyler arasındaki karşılıklı ilişki olan sosyal ağların, güvenin ve normların önemli olduğu görülmektedir. Kişiler arasındaki aktif ilişkiler ile sosyal sermaye insan ağlarını birbirine bağlar. Toplumsal bağlamda sosyal sermayenin anlaşılması için bireyler arasındaki ilişkilerin anlaşılması gerekmektedir.

Her örgütte örgüt çalışanlarının örgüt içindeki davranışları için yazılı olmayan kurallar bulunmaktadır. (Mocan, 2002: 6). Etik, örgüt çalışanlarının belli bir kurallar çerçevesinde davranmaya teşvik ederek çalışanların istek ve amaçlarının hem birbiri ile hem de örgüt ile uyumlu hale getirilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Çalışanların yaptıkları işleri etik ilkeler doğrultusunda yapması ile işler hem doğru hem de güvenilir bir şeklide yapılacaktır.

1. SOSYAL SERMAYE

Birlikte çalışma ve yaşamayı mümkün kılan bireyler arası ilişki ağları ve karşılıklı anlayış duyguları gibi yapısal ve psikolojik unsur olarak tanımlanan (www.oecd.org) sosyal sermaye; ölçülmesi kolay olmayan ancak diğer sermaye türleri gibi sosyoekonomik aktiviteleri destekleyen bir sermaye türü şeklinde ifade edilmektedir (Çetin, 2006: 1).

Tüzemen (2013: 19) sosyal sermayeyi, güven, katılım ve karşılılığın ana renklerini oluşturduğu, kendine has kuralları olan ilişkiler ve sonuçlarının ahenkli uyumuyla tamamlanmış bir resim olarak nitelendirmiştir. Sosyal sermayeyi bireyler arasındaki işbirliğini teşvik eden yasal olmayan bir kural şeklinde tanımlamıştır (Fukuyama, 2001: 7-8). Sosyal sermaye diğer sermaye biçimlerine bütün özellikleri bakımından tam olarak benzememekte, fakat farklı bir terime yer verilemeyecek kadar da farklı olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Gerni, 2013: 48).

Woolcock (2003: 1258) ise yaptığı bir çalışmada, insanlar komşularıyla karşılıklı olarak iletişim kurulduğu zaman bir sosyal sermaye birikimi ortaya çıktığından bahsetmiş ve böylelikle insanların sosyal ihtiyaçları ve

topluluk içinde yaşama koşullarının iyileştirilmesi adına oldukça zengin bir kaynak yaratılmış olur.

Woolcock ve Narayan'a göre sosyal sermayenin temel fikri, kişilerin ailesi ve arkadaşları ile toplumsal kurumların, özellikle buhran zamanlarında kendi amaçlarına ulaşmak için ve maddi kazanç elde etmek için önemli bir servet olduğudur.

Evans ve Syret (2007: 55-74) diğer sermaye türleri gibi sosyal sermayenin de üretken kaynak stoku olduğunu iddia etmekle birlikte, sosyal sermayenin diğer sermaye türlerinden hangi şekilde farklı olduğunu da belirtmişlerdir. Bunlar;

a. Sosyal sermaye soyuttur ve sosyal ilişkiler etrafında gelişir.

b. Sosyal sermaye stoku kullanılmazsa azalır, kullanıldıkça artar.

c. Tek bir kişi olarak sosyal sermaye sahibi olunamaz.

d. Sosyal sermayenin mülkiyeti bir başka bireye devredilemez.

1.1. Sosyal Sermayenin Bileşenleri

Coleman ve Putnam, sosyal sermayenin bileşenleri olan kişilerarası güvenin, normların ve sosyal ağların yalnızca toplum yaşamında değil ekonomik hayatın işleyişinde de önemli bir yer teşkil ettiğini ifade etmektedirler (Coleman, 1994: 91).

Putnam, sosyal sermayenin temelinde sosyal ağların bulunduğunu belirtmiş ve bu sosyal ağların da bireyler ve grupların verimliliğini etkileyen değerler ve sosyal bağlantılara sahip olduğunu belirtir. Putnam'a göre sosyal sermaye; bireyler ve sosyal ağlar arasındaki ilişkiler, davranış normları ve güvenilirlik olarak ifade edilmiştir (Çetin, 2006: 3-4).

Gerni'ye (2013: 16-17) göre sosyal sermayenin tanımlanması ve kavramsallaştırılması için gereken unsurlar üç temel başlıkta toplanabilir. Bunlar; sosyal ağlar (aileler, arkadaşlar, topluluklar ve gönüllü kuruluşlar), karşılıklı ödün normları (ortak normlar, değerler ve davranışlar) ve güven (diğer kişi ve kurumlara karşı) şeklindedir.

1.1.1. Güven

Sosyal sermayenin öğelerinde ilk ele alacağımız kavram güvendir. Putnam, toplumları ve devletleri, güvene dayandırmaktadır (Siisiäinen, 2000: 1).

Güven aracılığı ile bireyler arasındaki bilgi aktarımı kolaylaşmaktadır. Ayrıca, insanlar arasındaki güven düzeyi arttıkça insanlar daha zengin bilgi akımlarına sahip olurlar (Erselcan, 2009: 251). İnsanlar arasındaki

güven düzeyinin olmaması halinde ise gerçekleştirilemeyecek olan sosyal sermaye durumunda ise gönüllü birlikler oluşmaz (Gökalp, 2003: 164).

Fukuyama (2005: 25-27) yaptığı bir çalışmada ise güven düzeyi yüksek olan toplumların sosyal sermaye açısından da zengin olduğunu belirtmiştir. Sosyal sermayenin sağlanmasının temel ve önemli unsuru belirli bir güven temelinin oluşuna bağlıdır denilebilir.

1.1.2. Normlar

Çoğunlukla yazılı olmayan, kişilerin davranışlarını etkileyen resmi bir yaptırımı olmayan beklentiler bütünü olarak ifade edilmektedir (Mısırdalı, 2006: 100). Toplumda sosyal denetimi sağlayıcı, düzenleyici ve koruyucu bir görev ifade eden sosyal normların tanımlamalarında ortak özellik olarak; uzun süreden beri var oldukları için toplumdaki bireylerin yazılı olmayan bu kuralları içselleştirerek hareket etmesini sağlamaktadır (Eroğlu, 2015: 307).

Literatürde, sosyal sermayeyi oluşturan bir unsur olarak normlar değerlendirilmiş olup buna ek olarak normların, güven ve karşılılık duygusunun da aracı konumunda olduğu belirtilmiştir (Reyhanoğlu, 2006: 21).

Normlar örgütteki çalışanların oluşturduğu ilişkileri düzenler ve yön vermektedir.

Normlar, örgüt üyelerinin çoğunluğu tarafından kabul edilirler. Ayrıca normlar ödül ve ceza yöntemi ile güvence altına alınırlar.

1.1.3. Sosyal Ağlar

Bourdieu, Coleman ve Putnam sosyal sermayenin bugünkü şeklini almasındaki büyük katkı sağlamış olup, yapmış oldukları tanımlarda ise sosyal ağların önemini vurgulamışlardır.

Sosyal ağlar, insanların isteklerine ulaşabilmesi için sosyal sermayenin anlaşılmasına yardımcı olmuştur (Eşki, 2009: 41). Sosyal sermayenin ortaya çıkmasını, bireyler arasındaki güven oluşturulması ile sosyal ağlar sağlamaktadır. Böylelikle elde edilen sosyal sermaye sayesinde her türlü bilgiye daha hızlı, güvenilir bir şekilde ulaşılabilinmektedir (Öztaş, 2007: 83-85). İnsanların sosyal ağları, onların hedeflerine ulaşmalarına imkan tanıyan ve toplumu bir arada tutmaya yardımcı olan daha geniş ilişkiler ve normlar kümesinin bir parçası olarak görülmelidir (Field, 2006: 4).

Sosyal sermayenin bileşeni olan sosyal ağlar için cemiyetler, ticari birlikler, partiler örnek olarak gösterilebilir. Sosyal ağların azalması beraberinde doğru orantılı olarak sosyal sermayenin de azalmasına neden olacaktır (Özcan, 2011: 48).

Sosyal ağlar sayesinde insanlar birbirleri ile iş birliği yaparak sosyal ağlara yatırım yapmakta ve böylelikle gerek maddi gerek manevi anlamda kazançlar elde etmek üzere yatırım yapılmaktadır.

1.2. SOSYAL SERMAYENİN ÖLÇÜLMESİ

Grootaert (1998), tarafından yapılan bir çalışmada sosyal sermaye göstergeleri sınıflandırılmış olup, Tablo 1'de bu sınıflandırma gösterilmiştir.

Tablo 1: *Sosyal Sermayenin Göstergeleri (Grootaert, 1998:15)*

Yatay Birlikler	Derneklerin veya yerel kurumların sayısı ve türü
	Üyeliklerin kapsamı
	Katılımcıların karar alma seviyeleri
	Dernek içindeki gelir ve mesleki homojenliğin yaygınlığı
	Köyde yaşayan insanların ve hanehalkının güven düzeyi
	Hükümete olan güven düzeyi
	Sendikalara olan güven düzeyi
	Toplumun örgütlenme düzeyi
	Yardım kuruluşlarına güven düzeyi
	Yaşlılık bağımlılık oranı

Sivil ve Siyasi Toplum	Sivil özgürlükler endeksi (Gastil Freedom Index)
	Siyasi ayrımcılığa maruz kalan nüfusun yüzdesi
	Siyasi ayrımcılığın yoğunluğu endeksi
	Ekonomik ayrımcılığa maruz kalan nüfusun yüzdesi
	Ekonomik ayrımcılığın yoğunluğu endeksi
	Ayrılıkçı harekete katılan nüfusun yüzdesi
	Gastil'in siyasi haklar endeksi
	Siyasi özgürlükler endeksi
	Demokrasi indeksi
	Yolsuzluk indeksi
	Hükümet yetersizliği indeksi
	Demokratik kurumların gücü
	İnsan özgürlüğünün ölçüsü
	Siyasi istikrarın ölçülmesi
	Hükümetin ademi merkeziyet derecesi
	Seçmen katılımı
	Siyasi suikast
	Darbeler
	Anayasal hükümet değişikliği
Sosyal Bütünleşme	Sosyal hareketliliğin göstergesi
	Sosyal gerilimlerin gücünün ölçülmesi
	Etnik parçalanma
	İsyanlar ve protesto gösterileri
	Grevler
	Cinayet oranları
	Diğer suç oranları
	Yüz bin kişi başına düşen mahkum sayısı
	İntihar oranları
	Boşanma oranı
	Genç işsizlik oranı

Yasal ve Yönetişim Yönü	Bürokrasinin kalitesi
	Yargı bağımsızlığı
	Kamulaştırma ve devletleştirme riski
	Sözleşmelerin devlet tarafından reddedilmesi
	Sözleşmelerin uygulanabilirliği

Sosyal sermayenin göstergeleri yatay birlikler, sivil ve siyasi toplum, sosyal bütünleşme, yasal ve yönetişim yönü olmak üzere 4 sınıf altında toplanmıştır. Bu göstergelerin uygulanması durumunda sosyal sermayenin olumlu etkisinin görüleceği tahmin edilmektedir. Yatay birlikler göstergesi mikro açıdan ele alınırken diğer göstergeler ülkelerin ulusal hesaplamalarında kullanılmaktadır (Grootaert, 1998: 15). Tablo 1'e göre toplumdaki sosyal bütünleşme düzeyi, etnik parçalanmışlık, toplumda yaşanan kargaşa, suç işlenme oranları, mahkum sayıları, işsizlik oranları, boşanma oranları ve intihar oranları da önemli etkilere sahip olduğu görülmektedir. Tüm bu etkenler sosyal sermayenin ölçülmesinde yararlanılacak veri tabanına ulaşılmasının zorluğunu beraberinde getirmektedir. Bu yüzden geniş ve kapsamlı göstergelerin olmayışı sosyal sermayenin ölçülmesini zorlaştırdığı söylenebilir. Bundan dolayı ise sosyal sermayenin ölçülmesinde anket yöntemi kullanılmaktadır.

2. ETİK

Etik kavramı daha önceleri kavramsal anlamda ahlak kelimesi ile tanımlanmaya çalışılmış olup, günümüzde "ahlak felsefesi" olarak incelenmesi gerektiği kabul edilmiştir (Tepe, 1998: 4).

Etiğin farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir.

Etik, ahlaksal olanın ana temelini araştıran bir bilim veya insanın kişisel, toplumsal yaşamındaki ahlaksal davranışlar ile ilgili sorunları ele alıp inceleyen, "iyi nedir?" ya da "ne yapmalıyız?" gibi sorunları kendisine görev kabul eden felsefe olarak tanımlanmaktadır (Akarsu, 1998: 74).

Churchill ve Peter (1995: 72) yapmış olduğu çalışmada etiği, bir kişi veya örgütün eylemlerini yönetmek için kullanılan ahlaki değer ve ilkeler olarak tanımlamaktadır.

Etik; bireylerin doğru bir şekilde nasıl davranacağını açıklayan ve tanımlayan değerler olarak tanımlanmıştır (Ural, 2003: 3).

Ahlaktan farklı bir olgu olan etik, insanlar açısından neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair ilkelerin araştırılmasını ve belirlenmesini irdelemektedir (İGİAD, 2008: 15–16).

İnal (1996: 43) ise yaptığı çalışmada etiği, insanların oluşturduğu kişisel ve toplumsal ilişkilerin temelini oluşturan değerleri, normları, kuralları, doğru ve yanlış ya da iyi ve kötü gibi ahlaksal açıdan araştıran bir felsefe disiplini olarak tanımlanmıştır.

İş yaşantısında her hangi bir iş kolunun etik duruşu, o iş kolunun toplumda kabul görmesini sağlayan kritik bir faktör olmasının yanı sıra, herhangi bir iş kolunun veya mesleğin var oluşunun temel dayanağı olarak tanımlanmaktadır (O'Leary, Radich, 2001: 235). Örgütlerdeki etik kuralların incelendiğinde; etik değerlerle birlikte örgütteki kurallar belirlenmiş olur, ve böylece insanların nasıl davranacakları belirlenerek çalışanların seçeneklerini azaltır. Çalışanların güven ortamı sağlanması için etik kurallar ile bireylerin nasıl davranacakları kesitrilebilir (Duran, 2014: 9).

Schwartz (2013: 42)'e göre bazı durumlarda örgütlerde evrensel etik değerlerin uygulanması ile örgüt çıkarları çatışabilir. Aynı zamanda örgütlerin finansal açıdan refahı konusunda etik değerlerin uygulanması örgüt için yararlı olacaktır (Schwartz, 2013:42). Etik değerlerin amacı sadece örgüt için kar elde etmesi değil, tüm örgüt için örgüt kültürünün oluşturulması amacıyla faaliyetleri gerçekleştirmektir (Schwartz, 2013: 42). Ayrıca örgütte etik değerler de benimsenmeye çalışılmalıdır.

İş etiği başlığı altında incelenen konular sistemsel, örgütsel ve bireysel olmak üzere 3 sınıfta toplanabilir. İş etiğindeki sistemsel alanın konusu, örgütün faaliyeti ile ilgili ekonomik, siyasal, yasal ve benzeri sosyal sistemler hakkında çıkan etik sorulardır. İş etiğindeki örgütsel konular örgütün faaliyetlerin ahlaka uygunluğunu kapsamaktadır (Öztürk, 2009: 5).

Meslek etiği genel ahlaki ilkelerin meslekler üzerinde yeniden şekillenmesi ve bu manada etiğin (ahlakın), mesleki açılardan oluşturulmasıdır. Meslek etiğinin amacı ise; meslek mensuplarının ürettiği hizmet ve ürünlerde, toplumsal güvenin kazanılmasını kolaylaştıran kurallar bütününü meydana getirmektir. (Katherine ve Murphy, 2007: 383).

Örgütler açısından evrensel etik değer ilkeleri aşağıda belirtilmiştir (Schwartz, 2005):

- Dürüstlük: Söz tutmak, şeffaflık, güvenilirlik ve sadakatli olmak
- Saygı: İnsan haklarına saygılı olmak
- Sorumluluk: Hataları kabul etme ve başkalarını suçlamama gibi sorumluluklar
- Süreç: Tarafsızlık ve eşitlik kavramlarını içeren adalet

• İlgi: Başkalarına karşı hassasiyet ve gereksiz zararlardan kaçınmak

2.1. Etik Türleri

Etik türleri aşağıda açıklanmıştır.

a. Normatif Etik: Eylemlere rehberlik sağlamayı amaçlayan normatif etik kuramlar süreçleri tanımlamayı amaçlamaktadır (Aydın 2012: 18).

Ahlaki açıdan doğru ve iyi olanı belirleyen kıstaslar sunarak, daha çok uygulamaya dönük bir etik alandır (Kınay, 2006: 12).

b. Meta Etik: Analitik etik de denilmektedir.

Meta etik, etiğin doğası ve ahlaki gerekçelendirme hakkında yorumlar yapar. Etiğin göreli olup olmadığı ya da insanın hep kendi çıkarları için davranıp davranmadığı gibi tartışmalar, meta etiğin kapsamına girer. Aslında meta etik, normatif etik ve uygulamalı etik arasında bir sınır çizme tartışmaları da meta etik açıdan yapılan bir analizin kendisini oluşturur (Aydın 2012: 18).

c. Uygulamalı Etik: Uygulamalı etik kural koymaz, bunun yerine kişilerin yaptıkları eylemini inceleyerek eylemlerin sonuçlarını betimlemektedir. İnsanların ahlaki görüş ya da inançlarıyla ilgili olgusal önermelerden meydana gelen etik türünü ifade etmektedir (Cevizci 2008: 6).

d. Yönetimde Etik: Tüm örgütlerin amacı amaçlarına uygun olarak varlıklarını sürdürmek ve örgütte çalışanları ve madde kaynaklarını en verimli biçimde kullanmaktadır. Pehlivan'a (2002: 41-42) göre yönetsel etik 3 grupta ele alınabilir;

• Kişisel uygulamalar ve ahlaki sorunlar: Bu bölümdeki etik sorunlar, yöneticilerin yaşadığı ancak kişisel doyum veya kazançla sonuçlanan etik seçimlerini içerir.

• Mesleki eylemler: Bu grup, yöneticilerin mesleki konularla ilgili olarak yaptığı etik seçimleri içerir

• Günlük yönetim işleri: Bu grup, gücün kullanımı, örgütlerin ve bireylerin şekillendirilmesi, doğru değerlerin kararlaştırılması, gücün adil bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının ve uygulanan seçimlerin haklılığının yargılanmasını içerir.

SONUÇ

Son zamanlarda etik, siyaset, yönetim gibi alanlarda ve özellikle de meslek hayatında uyulması gereken kurallar ve ilkeler bütünü olarak

ele alınan etik son zamanlarda sıkça ele alınmaktadır. Aynı zamanda günümüzde birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen sosyal sermaye konusu ise hala incelenmeye açık bir kavramdır.

Mesleki etik, örgütte çalışanlar için normlar oluşturma ile ilgilenmesi bakımından etiğin çok popüler bir alanı olmuştur. Günümüzde yazılı olmayan örgüt kültürünün etik davranışlar açısından tanımlanarak yazılı, mesleki yargı gerektiren ve tartışılabilir bir hale getirilmesi neredeyse bir zorunluluk olmuştur (Pehlivan, 1998: 52).

Örgütlerdeki etik davranış örgütte çalışanların doğru ile yanlışı ayırt etmesini sağlayarak kılavuzluk etmeyi sağlayarak, doğruyu seçme ve ahlâklı davranma yolu sağlanmış olacaktır. Örgütlerde etik kurallar ile normlar oluşturularak mesleğe yeni başlayan meslek mensuplarına rehberlik görevi sağlarken, diğer örgüt çalışanları arasında da bir standartlaşma oluşturmaktadır.

Etik ilkelere uygun olmak örgüt için iç tutarlılığı sağlanmış olacak ve örgüt çalışanları ortak bir dil kullanacaklar. Ve böylelikle örgütün dış çevreye yansıması ise tutarlılığın verdiği güvene dayalı referans sağlama şeklinde olur. Çalışanların nasıl davranacakları etik kurallara bağlı olarak tahmin edilebildiği için örgütte güven ortamı sağlanmış olacaktır. Değişimin hızlı ve rekabetin yoğun olduğu günümüzde örgütler hedefleri için ortak hareket etmesi için etik önemli bir stratejik kavramdır.

Sonuç olarak, örgütler, etik değerleri doğru bir biçimde yönetebildikleri takdirde başarılı olacaklardır.

KAYNAKLAR

Akarsu, B. (1998). Felsefe Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Aydın, İ. (2012). Eğitim ve Öğretimde Etik, Ankara: Pegem A Yayıncılık, 3.Baskı.

Cevizci, A. (2008). Etiğe Giriş, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, İkinci Baskı

Churchill, G. A. ve Peter, J. P., (1995). Marketing Crating Value for Customers. Austen Press, Vurr Ridge, 72.

Çetin, M. (2006), "Bölgesel Kalkınmada Sosyal Ağların Rolü: Silikon Vadisi Örneği", Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:21 Sayı:1, ss:1-25.

Çetin, M. (2006). Endüstriyel Bölgelerde Sosyal Sermaye Ve Güven: Üçüncü İtalya Örneği. Ege Akademik Bakış, 6(1): 74-86.

Duran, K. (2014). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Mesleki Etik Davranışları Algılama Düzeylerinin Ve Etik İkilemleri Çözümlemelerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eroğlu, E. (2015). "Geçmişten Günümüze Sosyal Normlar", Akademik Bakış Dergisi, 50: 299- 308.

Erselcan, F. (2009). Disiplinler Arası Ortak Bir Çalışma Alanı Olarak Sosyal Sermaye. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 35 (2), 248-256.

Eşki, H. (2009). Sosyal Sermaye- Önemi, Üretimi ve Ölçümü-Üzerine Bir Alan Araştırması, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Evans, M. & Syrett, S. (2007). "Generating Social Capital" European Urban and Regional Studies, Vol. 14, No. 1, pp. 55-74.

Field, J. (2006). Sosyal Sermaye. (Çeviren: Bahar Bilgen, Bayram Şen). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fukuyama, F. (2001). "Social Capital, Civil Society and Development", Third World Quarterly, 22(1): 7-20.

Fukuyama, F. (2005). Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gerni, M. (2013). İlişkilerin Maddi Yönü Sosyal Sermaye ve Örgütsel Boyutu, Beta yayınları, Ankara, ss. 48-53.

Gökalp, N. (2003). Ekonomide Güven Faktörü. Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi. 10 (2), 163-174.

Grootaert, C. (1998). Social Capital: The Missing Link?". Social Capital Initiative Working Paper Series, 3(1): 1-24.

İnal, K. (1996).Sosyalist Etik. Gelecek, Y:1, S:1-3.

İş Ahlâkı Raporu. (2008). İstanbul, İGİAD Yayınları.

Katherine, T. S. and Murphy, L. S. (2007). Business And Accounting Ethics, Çevirmen: İsmail Bekçi, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt:12, Sayi:3, Isparta.

Kuçuradi, İ. (1988). Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Lin, N. (2001). Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. Cambridge: Cambridge University Press.

Mısırdalı, F. (2006). Örgüt İçi Bilgi Paylaşımında Sosyal Sermayenin Etkisi: Kütahya Seramik A.Ş' de Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Mohun, S. (2002). "Sermaye", Markis Düşünce Sözlüğü İçinde Çeviren Ali Doğan. 3. Baskı. İstanbul İletişim Yayınları.

Nahapiet, J., Ghoshal, S. (1998), "Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage", The Academy of Management Review, 23 (2), 242- 266.

Özcan, B. (2011).Sosyal Sermaye ve Ekonomik Kalkınma, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öztaş, N. (2007). Sosyal Sermayenin Ağbağ Kuram(lar)ı: Dayanışmacı ve Aracı Sosyal Sermaye. Amme İdaresi Dergisi, 40 (3), 79-98.

Öztürk, H. F. (2009). Okul Yöneticilerinde Örgütsel Ahlaki İklim (Örgütsel Etik), Örgütsel Vatandaşlık Ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Beykent Üniversitesi.

Pehlivan, İ. (1998). Örgütsel Ve Yönetsel Etik. Pagem Yayınları, Ankara.

Pehlivan, İ. (2002). Yönetsel Mesleki ve Örgütsel Etik, Ankara: Pegem A Yayıncılık, 3. Baskı.

Reyhanoğlu, M. (2006). AR-GE İşbirliklerinde Güven: Ankara'daki Teknoparklarda Faaliyet Gösteren İşletmelerde Bir Araştırma, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Siisiäinen, M. (2000). "Two Concept of Social Capital", ISTR Fourth International Conference "The Third Sector: For What and for Whom?" Trinity College, Dublin, Ireland.

Schwartz, M. S. (2005). Universal moral values for corporate codes of ethics. Journal of Business Ethics, 59(1), 27—44.

Schwartz, M. S. (2013). Developing and sustaining an ethical corporate culture: The core elements. Business Horizons, 56(1), 39-50.

Tepe, H. (1998). Bir Felsefe Dalı Olarak Etik. Doğu Batı, Y:1.

Tüzemen, S. (2013), Güven ve İlişkiler Bağlamında Sosyal Sermayenin Akademik Verimliliğe Etkisi: Karadeniz Teknik Üniversitesi Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Ural, T. (2003). İşletme ve Pazarlama Etiği, Ed. Cemal Yükselen, 1.Baskı, Ankara, Detay Yayıncılık.

Woolcock, M. (2003). Social Capital, Encyclopedia of Community içinde. (Editör: Karen Christensen, David Levinson). London: Sage Publications. cilt.3, s.1258-1262.

Woolcock, M. and Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy. The World Bank Research Observer, vol.15,

www.oecd.org/document/25/0.

Bölüm 58

ESNEK VE DAYANIKLI LİDERLİK

Seçil ULUFER KANSOY[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi Seçil Ulufer Kansoy, İstanbul Aydın Üniversitesi, Orcid No: 0000-0002-5522-324X.

GİRİŞ

Liderlik geçmişten günümüze, kapsamı ve anlamı devamlı değişen ve gelişen bir kavram olmuştur. Kavramsal farklılaşmanın temel sebepleri başta toplumsal hayatın karmaşıklaşması ve buna bağlı olarak düzeni sağlayacak yeni kontrol mekanizmalarının ve bu mekanizmaların başında yer alacak kişilerin de eskiye nazaran farklı özelliklere sahip kişiler olmasının beklenmesidir. Modern toplumda kontrol mekanizmalarının meşruiyet kaynaklarının temelden sarsılarak değişmesi ve her alanda artan rasyonelleşme ve bürokratik yapının ön plana çıkması liderlik kavramının da içeriğini kökten sarsarak değiştirmiştir. Liderlik kavramının anlaşılmasında karmaşa oluşturan "yöneticilik" kavramı ise kurumsal yapı içerisinde hizmetlerin düzenli bir şekilde sağlanmasını ve dağıtılmasını temin eden kişi olarak tanımlanabilir. Yöneticilik kavramında kişi ya da kişisel özellikler değil bulunulan konum ön plana çıkmaktadır. Bu şekilde yöneticilik, liderlik karşısında daha nötr ve daha az anlam yüklü bir kavram olarak düşünülebilir. Günümüzün kurumsal yapısında ekonomik, hukuki, siyasi, eğitim vb. her alandaki kurumsal değişmeler neticede kurumsal yapının bir arada tutulmasını amaç edinen yönetsel aygıtlara da yansıyarak eskisinden farklı yeni bir yöneticilik anlayışı ve yönetici kavramını ortaya çıkarmıştır.

Liderlik ve yöneticilik her ne kadar yakın kavramlar olsa da, bu iki kavram aynı şeyi ifade etmemektedir. Lider taşıdığı kendine has nitelikleri ile bireyleri etkileyebilen ve odaklanmış olduğu hedefler doğrultusunda misyon ve vizyon belirleyebilirken; yönetici bulunduğu makama başkası tarafından getirilmiş ve başkaları tarafından belirlenmiş hedefler uğruna çalışan kimsedir. Dolayısıyla lider esnektir, reformisttir, yaratıcıdır, cesurdur ve geleceğe yön verir, yönetici ise belirli bir çizgide sürekli aynı görevi yerine getirendir. Ayrıca yöneticinin iyi bir lider olması şart değildir, ancak liderin iyi bir yönetici olması beklenir.

Bu çalışmada yeni yönetim yaklaşımlarından esnek ve dayanıklı liderlik konusuna değinilmiştir. Bu kapsamda öncelikle liderlik kavram ve kuramlarına yer verilmiş son olarak da esnek ve dayanıklı liderlik kavramına değinilmiştir.

1.LİDERLİK VE LİDERLİK KURAMLARI

1.1.Liderlik Kavramı

İnsanları belirli bir amaca ulaştırmak için; bu amaç uğruna onların duyacakları arzu ve ihtiyaçlar ile elde edecekleri menfaatlerin neler olabileceğini saptamak, sonrasında ise tüm bu insanları bir grup çevresinde bir araya getirerek, isteklerini, güçlerini ve enerjilerini birleştirmek

gerekir. Tüm bunların gerçekleşmesi için ise bir lidere ihtiyaç vardır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2008).

Liderlik kelimesinin kökeni üzerine konuşmak gerekirse; kelimenin kökeninin çok eskilere dayandığı fakat gerçek etimolojisinin modern olduğunu savunan görüşler vardır. Kelimenin kökünün lead kelimesinin eski İngilizce'deki karşılığı olan ileriye götürmek anlamındaki lædan ve leader kelimelerine karşılık gelen, öncülük eden anlamındaki lædere olduğu belirtilmiştir (Kelly, 2014). Liderlik olgusuyla ilgili kaynaklarda, lider ve liderlik kavramları çeşitli tanımlarla ele alınmaktadır. Katz ve Kahn (1978) liderliği, "Belirli bir konumda bulunan kişinin, bir sistemdeki mevcut dinamikleri devam ettirmeye ilişkin etkilemeleri" şeklinde resmi bir yaklaşımla ele almıştır (Katz ve Kahn, 1978'den aktaran Osborn vd., 2002).

Bahsedilen tanımda liderlik belirli bir konumda olan ve çevresindekileri etkileyen kimse şeklinde tanımlanmıştır. Liderlik kavramı yapısı ve boyutları bakımından oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Bass (1981)'e göre liderlik; bir topluluk üzerine odaklanma süreci, karakteristik bir nitelik, adapte etmeyi sağlayan bir ikna kabiliyeti, bir güç ilişkisi, hedefe ulaşmada kullanılan bir araç ve bir oluşumun başlangıcı olarak birden fazla şekilde ifade edilebilir (Bass, 1981'den aktaran Shrivastava ve Nachman, 1989). "Zor zamanların adamı", "iletişim yaratan adam" gibi tanımlar da liderlik kavramını açıklamak için kullanılmıştır (Handy, 1995).

Liderlik kavramıyla ilgili ortaya çıkan tanımlar incelenip ortak bir görüş belirlenmeye çalışılırsa, liderlik; "Bir topluluğu belirli hedefler etrafında bir araya getirebilme ve bu hedeflere ulaşmak için onları motive edebilecek bilgi ve kabiliyetlerin toplamıdır" şeklinde tanımlanabilir (Özkalp vd., 2013).

Sonuç olarak liderlik geçmişten günümüze, kapsamı ve anlamı devamlı değişen ve gelişen bir kavram olmuştur. Bu değişim ve gelişimlerin meydana gelmesinin temel nedenlerinden biri toplumsal ve kültürel değişimlerdir. Bireylerin hayatlarını büyük ölçüde etkileyen toplumsal ve kültürel değişimler; bireylerin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki değişimlerine bağlıdır. İhtiyaçlar toplumsal değişimleri ortaya çıkaran en önemli faktördür. Toplumsal hayatta hızla değişen ihtiyaç faktörüne bağlı olarak bireyleri bir arada tutacak olan liderin özellikleri de değişime uğramıştır (Özkan, 2016).

1.2.Liderlik Kuramları

Bilim insanlarınca yıllardır araştırılan ve üzerinde her dönem konuşulan bir olgu olan liderlik; insanların ait olma içgüdüsüne bağlı olarak, insanlığın var oluşu ve toplu halde hayat sürmesiyle birlikte

ortaya çıkmıştır. Geçmişten günümüze yapılan araştırmalarda insanlığın içinde bulunduğu zamana, duruma ve şartlara göre farklı liderlik türleri ortaya çıkmıştır. Çünkü toplumların değişmesi ve gelişmesi insanları da etkilemekte ve buna bağlı olarak eski liderlik çeşitleri geçerliliğini kaybetmekte ve yeni liderlik çeşitleri ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere insanlık var oldukça kendine bir lider seçmiştir ancak seçilen liderin kapsamı ve algılanma biçimi zamana ve şartlara göre değişkenlik göstermiştir (Buluç, 1998).

İlk çağlardan günümüze dek liderlerin insanları nasıl etkilediği konusunda incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler liderliğin kavranmasını ve liderlik sürecinin anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bu araştırmalar, art arda gelişme göstererek birbirinin eksiklerini tamamlayarak daha iyiye gitmiştir. Tüm incelemeler sonucunda liderliğin insanlığı nasıl etki altına aldığı konusunda farklı sonuçlara varılmıştır, nitekim hangi liderlik türünün en iyi olduğu konusunda ortak ve net bir sonuca ulaşılamamış; fakat zaman ve şartların değişmesiyle, lider davranışlarının insanlar üzerindeki tesirinin de değiştiği kabul edilmiştir (Başaran, 1998; Bolat vd., 2008). Günümüzdeki kimi kaynaklarda liderlik yaklaşımlarının 'Büyük Adam' teorisi ile başladığı ifade edilse de, bu teoriye yer vermeyen kaynaklar da bulunmaktadır. Bu çalışmada ilk adım olarak Büyük-Adam teorisinden bahsedilecektir.

1.2.1.Büyük Adam Teorisi

Büyük Adam teorisi 19. yüzyılda Thomas Carlyle tarafından ortaya atılmıştır. Thomas Carlyle birçok kahramanı kıyaslayarak, liderliğin doğuştan geldiğini, sonradan lider olunamayacağını ileri sürmüş ve yalnızca kahramanlık gücüne sahip erkeklerin liderlik yapabileceğini dile getirmiştir. Liderlerin uygun ortam oluştuğunda büyük başarılar göstererek tarihe yön vereceklerini savunmuştur (Khan, Nawaz ve Khan, 2016). Bahsi geçen dönemde bu düşünce fazlasıyla ilgi görmüş, dönemin ileri gelen düşünürleri Büyük Adam yaklaşımının büyük kitlelere ve onların geleceğine ışık tutan liderleri ifade ettiğini belirtmişlerdir (Bass, 1990). Ancak yaklaşımı onaylamayan bilim insanları da olmuştur. Örneğin, İngiliz düşünür Herbert Spencer 1860 yılında Thomas Carlyle'ın bahsettiği kahramanların yalnızca dönemlerinin ve sosyal imkânların sonucu olduğunu iddia ederek bu teoriyi reddetmiştir. Zamanla Büyük Adam teorisinin desteklediği liderlerin, devletler ve toplumlara karşı kötü ve yıkıcı tutumlarının meydana gelmesi bu yaklaşımın öneminin kaybetmesine sebep olmuştur (Onay, 2018).

Bass ayrıca birçok tarihçinin; Musa olmadan Yahudilerin Mısır'dan çıkamayacağını ve Winston Churchill olmasaydı İngilizlerin 1940'ta pes etmiş olacağını düşündüğünü dile getirmiştir. Bunların yanı sıra Bass; Lee

Lacocca, Douglas MacArthur, John F. Kennedy ve Martin Luther King gibi büyük liderlerin başarılarına aşina olanların Büyük Adam teorisini daha çok benimsediğini gözlemlemiştir (Bass, 1990). Böyle bir düşünce, toplumdaki insanların çoğunu, kendilerini yönetecek bir kahramanın gelmesi için her şeyi Tanrı'ya bırakmaya yöneltmiştir. Büyük Adam teorisi; liderlerin doğuştan üstün olduğunu savunan geleneksel liderlik görüşü ile uyuşmuş, fakat insanların lider olmayı öğrenebileceği hususunda yanılmakla kalmamış; lider ile liderlik edilen arasındaki ilişkiyi ve çevre faktörünü göz önünde bulundurmada başarısız olmuştur.

1.2.2.Özellikler Yaklaşımı

Özellikler yaklaşımı incelendiğinde Büyük Adam teorisinin geliştirilmiş hali olduğu görülmektedir. Pek çok kaynakta Büyük Adam yaklaşımının üzerinde durulmamış, Özellikler yaklaşımı ilk liderlik kuramı olarak kabul edilmiştir. Benzerlikleri nedeniyle aynı yaklaşımın devamı gibi nitelendirilebilir olsalar da aralarında farklılıklar mevcuttur. Büyük Adam yaklaşımından bahsedildiği zamanda devlet idaresi, askeri durumlar ve toplumsal olaylar temelinde yaklaşım biçimlendirilmiştir. Ayrıca Büyük Adam teorisinde büyük icraatlar gerçekleştirmenin liderin kaderi olduğu inancı vardır. Özellikler yaklaşımında ise liderleri; ilk olarak normal bireylerden, sonra ise diğer liderlerden farklı kılan özellikleri ve bu özelliklerin liderlik sürecindeki etkisini saptamak esastır (Tutar, 2016).

1930'lardan 1950'lere kadar kaynaklarda genel olarak onaylanmış ilk yaklaşımlardan olan Özellikler yaklaşımı lideri baz alarak fiziksel özelliklerini ve karakterini ele almış, "lider olunmaz, lider doğulur" savını benimsemiştir (Çelik ve Sümbül, 2008). Bu yaklaşım; liderde bulunan nitelikleri, liderliğin tesirini ortaya koyan temel faktör olarak benimsemekte ve liderlerin kültürel, duygusal ve kişisel özelliklerinin yanı sıra fiziksel özelliklerini de saptamaya çalışmıştır (Koçel, 2010). Bu çalışmalar doğrultusunda liderde bulunması gereken fiziksel özellikler; boy, kilo, kuvvet, yaş, bedenen olgunluk, sağlıkta iyilik hali ve yakışıklılıktır. Kişisel özellikleri ise; zekâ, hitabet becerisi, kişilerarası iyi ilişkiler, iletişim becerisi, güvenilir olma, girişimcilik, risk alma, cesaret ve özgüvendir (Eren, 2010).

20. yüzyıl boyunca bilim insanları tarafında ilgi gören liderlik araştırmaları sonucunda elde edilen ilk sistematik yaklaşım Özellikler yaklaşımıdır. 20. yüzyıl boyunca araştırmalara konu olmakla birlikte, bu yaklaşıma yönelik geçerli bir genel değerlendirmeyi 1948-1974 yıllarında Ralf M. Stogdill yapmıştır (Northouse, 2004). Stogdill yapmış olduğu ilk araştırmasında farklı topluluklardaki bireylerin nasıl lider olduklarıyla alakalı önemli liderlik nitelikleri saptamıştır. Aynı zamanda çalışmasında kişinin bazı kişilik özelliklerine sahip olması gerektiğinden dolayı tek

başına lider olamayacağını belirtmiştir. Stogdill 1974 senesinde yaptığı diğer çalışmayla ilk çalışmasını kıyaslamış ve ilk araştırmada liderliğin genel itibariyle kişisel özelliklerle değil, durumsal etkenlerle saptandığına işaret ederken, ikinci araştırmada kişilik ve durumsal etkenlerin birlikte ele alınmasının liderlikte belirleyici rol oynadığı kanısına varmıştır (Northouse, 2013).

Özellikler yaklaşımında cevabı bulunmaya çalışılan temel soru; 'Kim ya da hangi niteliklere sahip olan kişiler liderdir?' olmuştur. Bu kapsamda pek çok inceleme yapılmış ve iyi bir liderde bulunması gereken nitelikler ortaya konulmuştur. Özellikler yaklaşımının altındaki ana düşünce, etkili liderlerin bazı benzer nitelikleri paylaştığıdır. Bireyin bir toplulukta lider olarak öne çıkmasındaki en büyük etki, o topluluk üyelerinden farklı bazı niteliklere sahip olmasıdır. Etkili liderlerin sahip oldukları ve onları topluluktan ayıran nitelikler üç gruba ayrılmıştır. Bunlar; yönetim yeteneği, kişilik özellikleri ve fiziksel görünümdür.

Stogdill, Özellikler yaklaşımıyla ilgili çalışmalar sonucunda liderlik özelliklerini şu şekilde ifade etmiştir (Stogdill, 1974);

- Sorumluluk alabilen ve buna istekli,
- Görevleri başarabilen,
- Hedeflerine ulaşmaya odaklanmış,
- Problemlerin çözümünde yaratıcı teknikler kullanan ve risk alabilen,
- Gerektiğinde inisiyatif kullanabilen,
- Kendine güvenen,
- Verdiği kararların her türlü sonucuna hazır olan,
- Stresle baş edebilen,
- Gerektiğinde ortaya çıkan pürüzleri tolere edebilen,
- İnsanları etkisi altına alabilen,
- Amaç için sosyal sistemleri geliştirebilen.

Fakat bu yaklaşımın liderlerin belirlenmesinde yetersiz olduğu görülmüştür. Topluluk içerisinde bu niteliklere yeterince sahip olanlar liderlik konumuna erişemezken, etkin bir şekilde liderlik edenlerin ise bu niteliklere sahip olmadıkları görülmüştür. Bunun üzerine liderlik hususunda başka bir kuram olan Davranışsal yaklaşım ortaya çıkmıştır (Ertürk, 1998).

1.2.3.Davranışsal Yaklaşım

Araştırmacılar, 1940'ların bitimine doğru liderliğe gözlemlenebilen etkinlikler olarak bakmışlar ve Özellikler yaklaşımından beklenen sonuçlar elde edilemeyince liderliğe yönelik farklı bir yaklaşım arayışına girmişlerdir. Özellikler yaklaşımı liderlerle diğer insanlar arasındaki farkları bulmada ve etkin liderliği açıklamada yetersiz kalınca, bilim insanları liderin kişisel niteliklerinden ziyade, davranışlarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bu yaklaşımı savunanların, liderin kişilik özellikleri yerine davranışlarını belirlemeye çalışmasının sebebi; davranışların daha rahat gözlemlenebilir olmasıdır (Güney, 2012).

Davranışsal yaklaşımın ana hedefi, tutum ve davranışların etkili liderlikle nasıl veya ne biçimde kullanılacağını belirlemek ve liderin istenilen derecede etkili olması için ne yapması gerektiği sorusuna cevap bulmaktır. Bilim insanlarının tezleri doğrultusunda etkili bir lider ile etkili olmayan bir liderin tutumlarının birbirinden farklı olduğu ve etkili liderlerin tutumlarının şartlar ne olursa olsun değişmediği ileri sürülmüştür (Keçecioğlu, 2003).

Davranışsal yaklaşım, liderleri diğer insanlardan ayıran temel davranış farklılıklarını baz almaktadır. Burada tümdengelim düşüncesiyle, davranış ve uygulamalardan yola çıkılarak lider tanınmaya çalışılmaktadır. Bir başka deyişle Özellikler yaklaşımı lideri biçim açısından tanımaya ve farklı yönlerini belirleyerek davranışlarını belirlemeye çalışmış ancak Davranışsal yaklaşım ise liderlerin benzer davranışlarını saptayarak liderlerin farklı kişisel özelliklerini bulmaya çalışmaktadır (Fındıkçı, 2013). Liderin etkililiğini, nasıl davrandığıyla açıklamaya çalışan Davranışsal yaklaşım; liderin özelliklerinden ziyade ortaya koyduğu tutum ve davranışlarına odaklanır. Liderin başarılı olması, gösterdiği davranışların insanlar tarafından benimsenmesi ve destek bulmasıyla ilgilidir. Etkin bir liderin farkı, özellikleri değil sergilediği davranışlardır. Yetki verme, haberleşme, amaçları belirleme, planlama ve kontrol gibi eylemler ise liderin etkinliğini ölçmede değerlendirilen faktörlerdir (Koçel, 2010).

Davranışsal liderliği savunan yönetim bilimcilerin kuramın gelişmesine öncülük eden ve kuram içerisinde temel teşkil eden başlıca çalışmaları şöyle sıralanabilir (Aslan, 2013);

- Ohio State Üniversitesi Liderlik Çalışmaları
- Michigan Üniversitesi Liderlik Çalışmaları
- Blake ve Mouton'un Yönetim Tarzı Matriksi
- McGregor'un X ve Y Teorileri

• Likert'in Sistem 4 Modeli.

1.2.4.Durumsal Liderlik Yaklaşımı

Özellikler ve Davranışsal liderlik yaklaşımlarının en büyük dezavantajı, daima kabul gören bir gerçekliğe ulaşmayı hedefleyerek durumsal etkenlerin yol açacağı değişiklikleri göz ardı etmek olmuştur. Durumsal yaklaşım ise; bu dezavantajı ortadan kaldırarak, bir liderin etkililiğinin liderlik türünü değişen şartlara göre şekillendirebilmesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir (Çakar ve Arbak, 2003). 1960 ile 1980 yılları arasında gündemde olan Durumsal liderlik yaklaşımına göre liderlik, içinde bulunulan zamana ve şartlara göre değişen idari bir davranıştır. Bir diğer ifadeyle; toplum içerisinde genel kabul görmüş bir liderlik davranışı yoktur; liderlik, çalışma şartlarının parametrelerine göre şekil alır. Bu nedenle Durumsal liderlik yaklaşımı en iyi diye tanımlanabilecek bir liderlik tutumunun olmadığını savunur ve bu da Durumsal liderlik ile Davranışsal yaklaşım arasında ki en büyük farktır (Erkutlu, 2014).

Liderin karakteri yerine örgüt kültürü veya örgüt iklimi üzerine odaklanan Durumsallık yaklaşımı, her örgütün kendisine has özellikleri olduğu için daha fazla tutulmuştur. Durumsallık yaklaşımına göre; şartlar herhangi birine zaruri görevleri başarması için müsaade ediyorsa, bu herhangi bir şahıs bu koşullarda lider olabilir (Shetty, 1978).

Bu doğrultuda belli şartlarda en ideal liderlik türünün nasıl olacağı incelenmiş ve bunun sonucunda iş ile takipçinin niteliği, tecrübeleri ve topluluğun görevi gibi pek çok bağımlı değişkenin liderin etkililiğinde önemli rol oynadığı görülmüştür. Liderliğin; içinde olunan zaman, çevre ve şartlara göre biçimlenen bir akış olduğunu kabul eden durumsallık yaklaşımlarını, Fiedler'in Durumsallık Teorisi, House'un Yol Amaç Teorisi ve Vroom ile Yetton'un Karar Verme Modeli gibi araştırmalar temsil eder (Büyükbeşe, 2012).

Fiedler'in Durumsal Liderlik Teorisi

Liderlikte durumsallık yaklaşımını ilk kez dile getiren bilim insanı Fred Fiedler'dir. Bu yaklaşım, liderin şartların uygun olma durumuna göre ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Fiedler'in durumsallık yaklaşımı bireyin belirli bir toplulukta başarılı bir lider olabilmesinin tek şartının kişisel yeteneklere ve topluluktaki bireylerle iyi iletişim içinde olmasına bağlı olmadığını savunmaktadır. Liderin; astları ile olan ilişkisi, görev çerçevesinin belli olması ve mevkisinin vermiş olduğu yetki alanındaki değişimler lider davranışlarını değiştirmekte ve buna göre liderin tutumu bazen işe dönük (örgüt amacını esas alan otoriter tutum), bazen de iş görene dönük (çalışanın istek ve ihtiyaçlarına önem veren tutum) olmaktadır

(Eren, 2010). Fiedler'in kuramının özünde, grup performansının liderlik tarzı ve ortam özelliklerinin bir fonksiyonu olduğu tezi vardır (Zel, 2011).

Fiedler' in bu yaklaşımına göre, lider karşılaşabileceği farklı şartlarda gereken davranış şeklini sergilediğinde, bu durum iş yapanları motive ederek etkili ve başarılı olmalarına yol açabilmektedir. Fiedler liderlik hakkında yaptığı çalışmanın ilk basamağında liderlik çeşitlerini tanımlamış ve gruplandırmıştır. Liderlik şekilleri, hem kendi içindeki hem de çevredeki değişimler karşısında liderin ihtiyaçlar hiyerarşisine göre sergilediği tutumların tamamını kapsar. Fiedler, LPC (least preferred co-worker: en az tercih edilen iş arkadaşı) adlı kendi geliştirdiği anket ile gerçekleştirdiği araştırma ışığında yukarıda da bahsedildiği gibi insan odaklı ve görev odaklı olmak üzere iki çeşit liderlik şekli ortaya koymuştur. Ancak bahsedilen bu iki liderlik şekli farklı yönleri temsil ediyor olsa da, bir liderde bu liderlik şekillerinden yalnızca birinin baskın olması kabul edilebilir değildir (Erkutlu, 2014). Durum ne olursa olsun yalnızca tek bir liderlik biçimini sergileyen lider, sürekli değişim gösteren şartlar karşısında başarısız olacaktır.

Çalışanlar ile yapılan LPC anketi sonuçlarına göre, iş arkadaşlarını olumlu nitelikleriyle değerlendirenler insan odaklı; iş arkadaşlarını olumsuz nitelikleriyle değerlendiren çalışanlar ise görev odaklı liderler olarak gruplandırılabilir. Fiedler'in gerçekleştirdiği araştırma neticesinde ortaya çıkan liderlik nitelikleri birbirinden farklı olsa da, tümüyle bir liderlik şekline sahip liderlerle karşılaşmak mümkün değildir (Keçecioğlu, 2003).

House'un Yol-Amaç Yaklaşımı

Robert House tarafından ortaya atılan ve oldukça ilgi görmüş olan bu durumsal liderlik yaklaşımının amacı, motivasyona odaklanarak çalışan performans ve memnuniyetini artırmaktır. Çalışanlar; sonuca ulaşmada kendilerini yeterli görür, emeklerinin boşa çıkmayacağını bilir ve aldıkları ücretten tatmin olurlarsa, daha iyi motive olacaklardır (Northouse, 2013). House Yol-Amaç yaklaşımını motivasyon yaklaşımı ve durumsallık yaklaşımından faydalanarak geliştirmiştir. Yöneticilik konumundan liderliğe geçmek için çalışanların gereksinimleri ile topluluk hedeflerini birleştirmek, iş ile çalışan uyumunu sağlamak ve çalışanların başarma gücünü yüksek tutmak gerekmektedir (Ekici, 2006).

Belirli bir sorumluluğu yerine getirebilmek amacıyla, hitap ettiği kitleye bilgi, destek, yol gösterme ve gerekli tüm kaynakları sağlamak Yol-Amaç yaklaşımında liderin sorumlulukları arasında yer almaktadır. Başka bir ifadeyle çalışanların hedeflerini gerçekleştirmesinde liderin sorumluluğu, rehberlik etmek ve çalışanların hedefleriyle topluluğun hedefleri arasındaki uyumu gerçekleştirmektir. House'un YolAmaç

yaklaşımı, liderin mevcut durumu çözümleyerek, doğrudan destekleyici, katılımcı ve yönlendirici davranışlar sergilemesi tezine dayanmaktadır (Güney, 2000). Liderin başarısı çoğunlukla bu amacı gerçekleştirme becerisine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Yol-Amaç yaklaşımı aslında lider tarafından sergilenen davranışların, çalışanların motivasyon ve başarı düzeyleri üzerindeki etkisini açıklamaya çalışır. House, kişinin belli ihtiyaçlarını karşılayacağı ve bu ihtiyaçların karşılanma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündüğü davranışları sergileyeceğini savunmaktadır. Buna göre çalışan davranışını etkileyen iki faktör; beklenti ve önemdir (Koçel, 2010).

Beklenti: Kişinin bazı davranışlar sonucu bazı hedeflere ulaşacağına olan inancı

Önem: Kişinin bu hedeflere verdiği değer

Lider de grup üyelerini iki mevzuda motive edebilecektir;

Yol: Liderin, çalışanların beklentilerini etkileme durumu

Amaç: Liderin, çalışanların hedefe verdiği önemi etkileme durumu

Bu yaklaşıma göre çalışanların motivasyon, performans ve memnuniyetlerini etkileyen 4 farklı liderlik tarzı bulunmaktadır (Bakan ve Doğan, 2013);

- Otokratik (directive) lider: Yetki tamamen kendisinde olan lider yapıyı harekete geçirir. Çalışanların fikirlerine başvurulmaz.
- Destekleyici (supportive) lider: Lider yetkilerini paylaşma eğilimindedir ve karar almadan önce çalışanların fikirlerine başvurur.
- Katılımcı (participative) lider: Çalışanlar karar alma süreçlerine katılırlar. Lider çalışanların görüşlerine değer verir.
- Başarı odaklı (achievement-oriented) lider: Başarıya ulaşmak için çalışanlara hedefler koyan lider, onlara bazı serbestlikler tanır ve çalışanlardan en yüksek performansı almak için onları ödüllendirir.

Yol-Amaç kuramına göre aynı lider farklı durumlarda bahsedilen liderlik türlerinden herhangi birini sergileyebilir fakat buna karar verirken çalışanları ve işin yapısını göz önünde bulundurmalıdır (Clegg, Kornberger ve Pitsis, 2011).

Vroom ve Yetton'un Karar Verme Yaklaşımı

Bir liderin en önemli görevinin karar vermek olduğunu savunan yaklaşım 1973 senesinde Victor Vroom ve Philip Yetton tarafından ortaya atılmıştır. Bu yaklaşım liderin karar alma süreci üzerine odaklanmıştır. Yaklaşım, temel olarak toplumsal sorunların nasıl analiz edileceğini

saptamaya ve farklı durumsal faktörlerle liderin karar alma şekilleri arasındaki bağı incelemeye çalışmaktadır. Burada liderin yapması gereken, alternatif görüşleri de değerlendirerek karar alma sürecine olabildiğince fazla sayıda çalışanın katılmasını sağlamaktır (Güney, 2012).

Vroom ve Yetton'un karar verme yaklaşımında liderin çalışanların kararlarına hangi şartlarda ne düzeyde dâhil olacağından bahsedilmektedir. Karar verme basamağında beş çeşit liderlik türü belirlenmiştir. Bunlar (Chemers, 2014);

- Otokratik (autocratic) I
- Otokratik (autocratic) II
- Danışmacı (consultive) I
- Danışmacı (consultive) II
- Grup (group)

Vroom ve Yetton'a göre bir kararın etkinliği ise; kararın niteliği, kabul edilebilirliği ve vaktiyle ölçülür (Zel, 2001).

2.GÜNCEL LİDERLİK YAKLAŞIMLARI

1980'li yıllara gelindiğinde dünyada pek çok konuda değişimler gerçekleşmeye başlamıştır. Küreselleşmenin temellerinin atılması, ekonomik şartların giderek güçleşmesi ve rekabetin de günbegün artması sonucu, kuruluşlar için değişim kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde; arz-talep dengesi, müşterinin bilinçlilik düzeyi, yönetim ve organizasyon alanı bu değişimden nasibini almıştır. Tüm bu değişim ve klasik liderlik teorilerinin de uzun süredir tartışılmakta olduğu gerçeği, liderlik yaklaşımlarında da yeni perspektiflere yönelik çalışmaları kaçınılmaz kılmıştır. Bu süreçte klasik liderlik teorileri reddedilmemiş, aksine yeni yaklaşımların ortaya çıkmasında geliştirici olmuşlardır (Saylı ve Baytok, 2014).

Bass ve Burns'ün araştırmaları modern yaklaşımlar olarak bilinen liderlik yaklaşımlarının temelini oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma ilişkin kaynaklar tarandığında karşımıza yaygın olarak üç yaklaşım çıkmaktadır. Bunlar; karizmatik liderlik, dönüşümcü liderlik ve etkileşimci liderliktir.

2.1.Karizmatik Liderlik

Bilim insanları karizmatik liderlik yaklaşımının ilk kez Max Weber tarafından öne sürüldüğünü varsayarlar. Weber otorite tipleri ile birlikte liderlik anlayışını da dile getirmiştir. Weber bunu yaparken "meşruiyet" olgusuna vurgu yapmıştır. Weber'e göre yasal otorite, geleneksel otorite

ve karizmatik otorite olmak üzere 3 farklı otorite vardır ve meşru otorite dayanağını bunlardan alır (Weber, 1995).

Weber; "tanrısal armağan" şeklinde tanımlanan karizma olgusunu ve liderin kabul görmesini, kurallar, yasalar ve mevkisinden kaynaklanan bir güç olarak değil de kişinin bireysel niteliklerinden ve gösterdiği başarımdan kaynaklanan bir güç olarak görmüştür. Weber'in karizmatik liderlik yaklaşımı incelendiğinde, karizmatik liderlerin bulunduğu toplulukların lider odaklı oldukları kabul edilmiştir. Lider odaklı bu toplulukta örgütsel basamaklar ise bir lider ve bu lidere olağandışı bir güç sağlayan astlardan meydana gelir. Weber'e göre eğer astlar liderin liderlik gücüne olan inançlarını yitirir ve liderin olağandışı güçleri ortadan kalkarsa, liderlik mevkisi meşruiyetini kaybedebilir (Kılınç, 1997).

Karizmatik liderlik yaklaşımında, "karizma" denen olgu liderin kişisel bir niteliğidir. Karizmatik özellikleri bünyesinde barındıran bir liderin çalışanları üzerinde etki edebilme gücü, karizmatik gücü olmayan bir lidere kıyasla çok daha fazladır (Özkalp ve Kırel, 2010).

Bu konuya dair en geniş araştırma Jay A. Conger ve Rabindra N. Kanungo tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu iki araştırmacıya göre, karizmatik liderler; çevresel duyarlılık sahibi, statükoculuğa ve geleneksel düşünceye karşı, bakış açısını geniş tutabilen, güvenilir ve tecrübe sahibi liderlerdir (Conger, Kanungo ve Menon, 2000). Conger ve Kanungo karizma olgusunun atıfsal bir durum olduğunu ileri sürmüş ve liderlik kalitesini, kişiler üzerindeki etkisi ve kişilerin bu etkiyi kabul ederek karizma olgusunu liderlerine atfetmesi şeklinde dile getirmişlerdir (Akçakaya, 2010).

Karizmatik liderler; aralarında güçlü etkileşim bulunan takipçileri olan, öngörüleri takip edilen, çalışanlarını motive ederek başarımlarını en üst düzeylere çıkarabilen, ileri görüşlü olan ve vizyon sahibi liderlerdir. Karizmatik lider, takipçilerince esin kaynağı olarak kabul edilir ve bu durum, lideri bir rol model yaptığı için ileriye dönük amaçlara erişmede yeni bakış açıları kazandırır. Takipçiler, rol model olarak saydıkları liderin hedef ve değer yargılarını kendi hedef ve değer yargıları olarak kabul ederler ve bu uğurda çalışırlar. Bu ise karizmatik liderin izleyicilerini etki altına alma gücünün bir göstergesidir. Karizmatik lider kararları tek başına alır ve her sözü emir niteliğindedir. Takipçileriyle arasında her zaman bir mesafe bulunmasına rağmen emirleri hızla uygulanır (Ünal ve Yıldızbaş, 2016).

2.2.Dönüşümcü Liderlik

Dönüşümcü liderlik yeniliğe her daim açık ve gruba pozitif yönlü yenilik kazandıran bir liderlik çeşididir. Hem hitap ettiği kitleyi hem de

kurumu yenilik uğruna isteklendirir. Burns ve Bass'ın temellerini attığı dönüşümcü liderlik anlayışına göre; lider, takipçilerinin gereksinimlerini, inançlarını ve hedeflerini hesaba katarak değişim ve yenilik yaparak, grubun performansını en üst seviyelere ulaştıran kişidir (Luthans, 1995). Bu tarz liderler, hitap ettikleri topluluğun kendilerine bağımlı olmasını değil; onların özgür, eleştirel fikirler üretebilen ve bu sayede topluluğa yararı dokunabilecek reformist bireyler olmasını dilerler. Dönüşümcü liderler; çalışanlarının özlük ve benlik duygusunu güçlendirir, topluluğun amaçları için çalışanları güdüler ve topluluk hedeflerini gerçekleştirmenin daha büyük bir amaç olduğuna inandırarak çalışanlarının görevlerini daha çok benimsemelerini sağlarlar (Erçetin, 2000).

Burns; Leadership adlı eserindeki politik liderler üzerine olan incelemesinde, liderliği dönüştürme kavramını öne sürmüş, sonrasında ise kavram toplumsal psikolojide de kendisine yer edinmiştir. Burns'e (1978) göre dönüşümcü liderlik, "liderin ve astlarının birbirlerine daha üst seviyede moral ve güdülenme kazandırdıkları bir akıştır". Ayrıca dönüşümcü lider, topluluğun ve bireylerin hayatında büyük farklar yaratır; algı ve değer yargılarını tekrardan şekillendirerek bireylerin beklentilerini değiştirir. Bass ise Burns'ün tezini genişleterek, dönüşümcü ve etkileşimci liderliğin birlikte uygulanabileceğini savunurken; Burns etkileşimci ve dönüşümcü liderliğin biçimleri gereği asla birlikte uygulanamayacağını ifade etmiştir (Onay, 2018).

2.3.Etkileşimci Liderlik

1978 senesinde James MacGregor Burns tarafınca ortaya atılan etkileşimci liderlik yaklaşımı 1980'li yıllarda Bernard Bass tarafından daha da geliştirilmiş ve hala da üzerinde en fazla çalışmanın yapıldığı liderlik türlerinden biri olmuştur. Etkileşimci liderler, astların geçmişten beri gelen çalışmalarının daha etkili olmasını sağlamak ya da iyileştirmek amacıyla görevlendirme yolunu tercih etmektedirler. Bu yaklaşımda liderler, yetkilerini astlarını ödüllendirme, daha fazla çalışmaları için maddiyat ve mevki vaat etme şeklinde kullanırlar. Örgüt üyelerinin yaratıcı ve reformist taraflarıyla daha az ilgilenirler (Eren, 2002). Bass ise etkileşimci liderin, çalışanından ne beklediğini açıkça belirteceğini ve hedeflere ulaşıldığında çalışanın nasıl mükâfatlandırılacağını göstereceğini ifade etmiştir (Bass, 1985).

Etkileşimci liderlik mevcut konu ve problemleri çözmeye odaklanır. Etkileşimci bir lider karşılıklı iletişimi önemli gördüğü için her daim içinde bulunulan koşulları ve bu koşullarda astların isteklerini doğru biçimde anlamaya çalışır. Sonuç olarak her zaman bireyleri motive eden iletişimler kurarak astlarını etkilemeyi başarır, çünkü liderin isteklerini gerçekleştirmek astlara da menfaat sağlayacaktır.

3.ESNEK VE DAYANIKLI LİDERLİK

Liderlikte esneklik, liderlerin yeni durumlara karşı uyumlarını ve buna uygun strateji geliştirebilme yönlerini ifade etmektedir. Liderlerin esnek olmamaları ortaya çıkabilecek yeni koşullar tarafından yenilmeleri anlamına geleceğinden, aslında esneklik bir liderin değişmez ve olmazsa olmaz özelliklerinden biridir (www.hurriyet.com.tr).

Esneklik çoğunlukla problemli dönemlerin yönetilmesi olarak tanımlanmıştır. Fakat aslında karmaşık değişimlere ve dönüşümlere uyum gösterebilme yeteneği olarak tanımlanması daha doğru olacaktır.

Günümüzde belirsizlikler ve riskler her zamankinden daha fazladır. Aynı şekilde seçenekler ve fırsatlar da fazladır. Değişimler daha ani, daha sık, daha umulmadık ve daha sert yönde gerçekleşmektedir. Ayrıca pek çok şey de liderlerin kontrol alanlarının dışında gerçekleşmektedir. Tüm bunlar, geçmişte liderleri başarıya götüren taktiklerin, öğretilerin ve davranış kalıplarının bu yeni gerçeklikle mücadelede sanıldığından daha fazla işlevsel olamayacağını göstermektedir. 2019 sonlarında ortaya çıkan Covid-19 pandemisi, bu gerçekliği göğüsleyebilmek için başarılı sınavlar verebilen liderlerin pozitif yönde ayrıştığı bir dönemin fitilini ateşlemiştir. Esasında geleceğin liderlerinden en büyük beklentilerden biri, farklı eksenlerde uyumluluk becerisi ortaya koyabilmeleridir. Bu uyumluluk ise kendisini üç ana eksende gösterecektir. Bunlar (www.marketingturkiye.com.tr);

1) Bilişsel Uyumluluk ekseni, yani "farklı düşünebilmek",

2) Davranışsal Uyumluluk ekseni, yani "farklı davranabilmek" ve

3) Duygusal Uyumluluk ekseni, yani "farklı tepki verebilmek" şeklinde sıralanabilir.

Son dönemde olağanüstü gelişmelere olan yaklaşımlarda, böyle bir uyum sağlayamayan liderler, ezber bozmakta zorlanmışlar, farklı fikirlere ve önerilere kayıtsız kalmışlardır. Etraflarında olan biten tüm gelişmeleri tehdit olarak algılamışlar, ihtimaller ve alternatifler üzerine kafa yormadan; "bekle gör" yaklaşımını benimsemişlerdir. Covid-19 pandemisi özeliğinde verilen bu örneğin dışında esnek ve dayanıklı liderler etraflarında olup bitenlere, değişimlere, gelişimlere, ani oluşabilecek olaylara, risklere ve krizlere karşı hızla uyum gösterebilen ve örgütlerini bu durumlara karşı hazırlayabilen liderlerdir. Bunun yanında esnek ve dayanıklı liderlerin bazı özellikleri vardır. bunlar şu şekilde sıralanabilir;

- Olağan olmayan ve en zorlu şartlarda dahi odaklarını kaybetmeyen, çözüme odaklanan,

- Yeni fikirler üreten, yaratıcı olan ve örgüt içerisinde bu tarz davranışları destekleyen,
- Kolay panik ve demoralize olmayan, olumlu, sakin ve dengeli yaklaşımlar sergileyen,
- Kontrolünde olmayan kişiler dahil, olaylara yalnızca risk değil; fırsat açısından da bakabilen,
- Kaygılarını ve streslerini yansıtmadan hareket eden,
- Yeri ve zamanı geldiğinde hızlı kararlar ve aksiyon alabilen,
- Değişimlere ve yeniliklere, kalıpların ve konfor alanlarının dışına çıkabilen,
- Senaryo bazlı planlamalar yapan ve çalışan; yeri geldiği zaman senaryolarını da en baştan kurgulayan kişilerdir.

SONUÇ

Liderlik konusu alan yazına girmeye başladığı ilk araştırmalarda, lider nitelikleri bakımından ele alınmış, sonrasındaki araştırmalar ise liderin davranış bileşeni incelenmiştir. Liderlik davranışının çok bileşenli değişkenler bakımdan incelenmesi, durumsallık kuramı ile beraber göz önüne alınmıştır. 1980'li yılların büyük kısmı liderlik kavramı için yeni yaklaşımların çok çabuk değiştiği bir dönem olarak öne çıkmıştır. Bu dönem dönüşümcü liderlik, moral liderlik, öğretimsel liderlik, öğrenen liderler, kültürel liderlik ve vizyoner liderlik gibi yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Liderlik kavramındaki bu yeni yaklaşımlar, eğitimsel liderlik dalında da zengin verinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Küreselleşmenin yaşandığı çağımız için "elimizden kaçıp giden dünya" da dengeler, birey ve toplum için yeni şekiller almaktadır. Kontrolün kimin elinde olduğu bilinmemekte ve merkezin yitirilişiyle, her yerin merkez haline gelebildiği bir sahada liderlik ve örgüt kültürü önemli bir hale gelmektedir. Problemlerin daha etkin çözülebilmesi ve yeni bakış açılarının örgüt yapılarında işlevsel hale gelmesi için merkezde toplanan güçten farklı olarak liderlik yoğunluğunun geliştirilmesiyle ortak sorumluluk alma bilincinin arttırılması ve örgüt yapılarının gelişimi önemli bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada esnek ve dayanıklı liderlere ihtiyaç olduğu söylenebilir. Ani değişen şartlara, krizlere, olaylara karşı panik olmadan sakinlikle, akıl ve mantık çerçevesinin dışına çıkmadan çalışanlarına güven verebilen liderler günümüz koşullarında yeni liderlik tarzlarından biri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

Akçakaya, M. (2010). *21.Yüzyılda Yeni Liderlik Anlayışı.* Ankara: Adalet Yayınevi.

Aslan, Ş. (2013). *Geçmişten Günümüze Liderlik Kuramları*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Bakan, İ. ve Doğan, İ. F. (2013). *Liderlik Güncel Konular Yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Bass, B. M. (1985). *Leadership and Performance Beyond Expectations*. New York: The Free Press.

Bass, B. M. (1990). *Bass & Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research and Managerial Application*. (3rd Ed.). New York: The Free Press.

Başaran, İ. E. (1998). *Yönetimde İnsan İlişkileri: Yönetsel Davranış*. (2.Baskı). Ankara: Aydan Yayınevi.

Bolat, T., Seymen O. A., Bolat, O. İ. ve Erdem, B. (2008). *Yönetim Organizasyon*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Buluç, B. (1998). Bilgi Çağı Örgütsel Liderlik. *Yeni Türkiye Dergisi*, 4 (20), 1205-1213.

Büyükbeşe, T. (2012). Güçlendirici Liderliğin Çalışan Performansı İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Bir Model Önerisi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi.* Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Chemers, M. (2014*). An Integrative Theory of Leadership*. New York: Psychology Press.

Clegg, S. R., Kornberger, M. ve Pitsis, T. (2011). *Managing and Organizations: An Introduction to Theory and Practice.* (3rd ed.). London: Sage Publications Ltd.

Conger, J. A., Kanungo, R. N. ve Menon, S. T. (2000). Charismatic Leadership and Follower Effects. *Journal of Organizational Behavior*, 21, 747-767.

Çakar, U ve Arbak, Y. (2003). Dönüşümcü Liderlik Duygusal Zekâ Gerektirir mi? Yöneticiler Üzerinde Örnek Bir Çalışma. *D.E.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*, 18 (2), 83-98.

Çelik, C. ve Sünbül, Ö. (2008). Liderlik Algılamalarında Eğitim Cinsiyet Faktörü: Mersin İlinde Bir Alan Araştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(3), 49-66.

Ekici, K. M. (2006). *Vizyoner Liderlik*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

Erçetin, Ş. (2000). *Lider Sarmalında Vizyon.* (2. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Eren, E. (2010). *Örgütsel Davranış Yönetim Psikolojisi*. (12. Basım). İstanbul: Beta Basım A.Ş.

Erkutlu, H. V. (2014). *Liderlik Kuramları Yeni Bakış Açıları.* (1. Baskı). Ankara: Efil Yayınevi.

Ertürk, M. (1998*). İşletmelerde Yönetim Organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.

Fındıkçı, İ. (2013). *Bir Gönül Yolculuğu: Hizmetkâr Liderlik*. İstanbul: Alfa.

Güney, S. (2000). *Yönetim Organizasyon El Kitabı.* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Güney, S. (2012). *Liderlik*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Handy, C. (1995). *Süper Yönetim: Şirketler Nasıl Yönetiliyor? Gelecekte Nasıl Yönetilecek*? (Çev: S. Hatay). İstanbul: İlgi Yayınları (Modern Yönetim Dizisi).

Keçecioğlu, T. (2003). *Lider Liderlik*. İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.

Kelly, R. (2014). *The Root of Leadership.* http://www.leadershipissues.org/the-root-ofleadership/ (Erişim tarihi: 16.05.2021).

Khan, Z. A., Nawaz, A. ve Khan, İ. (2016). Leadership Theories and Styles: A Literature Review. *Journal of Resources Development and Management*, 16, 1-7.

Kılınç, T. (1997). Ekip (Takım) Toplantılarında Oynanabilecek Rol İşlevler. *İ. Ü. İşletme Fakültesi Dergisi,* 26 (2), 31-59.

Koçel, T. (2010). *İşletme Yöneticiliği*. (12. Basım). İstanbul: Beta Yay.

Luthans, F. (1995). *Organizational Behaviour*. New York: Mc Grew-Hill Inc.

Northouse, P. G. (2004). *Leadership: Theory and Practice*, (3rd Ed.). California: Sage Publications, Inc.

Northouse, P. G. (2013). *Liderlik: Kuram Uygulamalar.* (Çev: C. Şimşek). (6. Baskı). İzmir: Sürat Üniversite Yayınları.

Onay, Ö. A. (2018). Liderlik Stilleri ile Narsisizm Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü.

Onay, Ö. A. (2018). Liderlik Stilleri ile Narsisizm Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü.

Osborn, R. N., Hunt, J. G. ve Jauch, L. R. (2002). Toward a Contextual Theory of Leadership, *The Leadership Quarterly*, (13), 797-837.

Özkalp, E. ve Kırel, Ç. (2010). *Örgütsel Davranış*. İstanbul: Ekin Basım Yayın.

Özkalp, E., Varoğlu, D., Kırel, A. Ç. ve Acar, P. (2013). *Örgütsel Davranış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Özkan, M. (2016). Liderlik Hangi Sıfatları, Nasıl Alıyor? Liderlik Konulu Makalelerin İncelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 15(2), 615-639.

Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2008). *Örgütsel Psikoloji*. (4. Baskı). Bursa: Alfa Aktuel Basım Yay. Dağ. Ltd. Şti.

Saylı, H. ve Baytok, A. (2014). *Örgütlerde Liderlik Teori Uygulama Yeni Perspektifler*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Shetty, Y. K. (1978). *Leadership and Organization Character*. Cambridge: Cambridge Press.

Shrivastava, P. ve Nachman, S. A. (1989). Strategic Leadership Partners. *Strategic Management Journal Special Issue: Strategic Leaders and Leadersh*ip, (10), 51- 66.

Stogdill, R. M. (1974). *Handbook of Leadership: A Survey of Theory and Research*. New York: The Free Press.

Tutar, H. (2016). *Örgütsel Davranış*. (1. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Ünal, Ö. F. ve Yaldızbaş, S. (2016). Karizmatik Liderlik Davranışları ile Demografik Değişkenler Arasındaki İlişki: Ankara İlinde Orta Öğrenim Öğretmenleri Üzerine Bir Araştırma. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi,* 7(13), 339-365.

Weber, M. (1995). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. (Çev: Özer Ozankaya). Ankara: İmge Kitabevi.

www.hurriyet.com.tr, (Erişim Tarihi: 16.05.2021).

www.marketingturkiye.com.tr, (Erişim Tarihi: 16.05.2021).

Zel, U. (2011). *Kişilik Liderlik.* (3. Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.